JULIUSZ A. CHROŚCICKI

POMPA FUNEBRIS

Z DZIEJÓW KULTURY STAROPOLSKIEJ

Warszawa 1974
Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Okładkę projektował

Franciszek Starowieyski

Redaktor prowadzący

Teresa Hrankowska

Redaktor techniczny

Andrzej Rowicki

Korektor

Irena Zarzycka

Copyright
by Państwowe Wydawnictwo Naukowe
Warszawa 1974

Printed in Poland

SPIS TREŚCI

WSTĘP 7

1. OBRZĘDY POGRZEBOWE 12
   Geneza obrządku pogrzebowego 12
   Pogrzeb antyczny. Grecja i Rzym 13
   Pogrzeb wczesnochrześcijański 28
   Pogrzeb chrześcijański w średniowieczu i okresie nowożytnym . 34

2. POGRZEB W OKRESIE NOWOŻYTNYM W POLSCE 43
   Źródła, stan badań 43
   Zarys liturgii i obyczajów 48
   Moralizatorska asceza a wystawność pompy pogrzebowej . . 54
   Wizerunki, portrety trumienne, chorągwie nagrobne a kaznodziejstwo 67
   Triumf śmierci 81
   Ewolucja obyczajów i obrzędów 84

3. ROZWÓJ FORM ARCHITEKTONICZNYCH *CASTRUM DOLORIS* I KATAFALKU W POLSCE 95
   Architektura okazjonalna i dekoracja okolicznościowa . . . 95
   Terminy: „katafalk", „mary", *castrum doloris, bed ot stale* w sali paradnej i „łoże żałobne" w sali żałobnej 125
   Oddziaływanie ceremonii i obrzędów pogrzebowych na sztukę nagrobną 141
   Ewolucja stylowa form *castrum doloris* i katafalku. Architekci i wykonawcy 183
   Analogie i porównania stylistyczne z obcą architekturą okazjonalną 208
   Polskie realizacje jako wyraz upodobań estetycznych i artystycznych fundatorów 212

4. PROGRAMY TREŚCIOWE KATAFALKÓW I CASTRUM *DOLORIS* . . . 226
Twórcy programów i ich realizacje 226
Podręczniki pompy pogrzebowej i „wzorniki" 239
Najciekawsze *concetti* 245

ZAKOŃCZENIE 257

ANEKSY ŹRÓDŁOWE 267

SŁOWNIK PROJEKTANTÓW, WYKONAWCÓW I RYTOWNIKÓW 291

INDEKSY 320

STRESZCZENIA OBCOJĘZYCZNE 344

SPIS ILUSTRACJI 360

WSTĘP

Uroczyste pogrzeby staropolskie określały bardzo dokładnie kulturę duchową minionej epoki, klimat estetycznych wzruszeń, jak i rodzaj artystycznych nowinek. Były również wyrazem ofensywnej akcji katolickiej nie tylko w okresie kontrreformacji w Polsce. Ceremonie pogrzebu chrześcijańskiego miały oswoić żyjących z tajemnicą śmierci, uspokoić żal najbliższych, wymodlić zmarłemu odpuszczenie kar czyśćcowych. Na dworze królewskim czy magnackim architekt, teolog, rzeźbiarz, malarz czy złotnik wykonywali wspaniały katafalk licząc się z wyrobionym smakiem artystycznym elity umysłowej i kulturalnej. Oprócz pogrzebów w kościołach dworskich, odbywały się pogrzeby mieszczańskie czy chłopskie w prowincjonalnych kościółkach parafialnych ze skromną, stereotypową dekoracją.

Współcześnie, po okresie krytyki bogatych obyczajów pogrzebowych związanych z chrześcijaństwem, ujawniła się potrzeba nowego ceremoniału. Piszą o tym wyraźnie publicyści związani z ruchem laickim. Nie istniejące już Stowarzyszenie Ateistów i Wolnomyślicieli miało stworzyć wzruszające świeckie obrzędy, nie wiążące się z wiarą w życie pozagrobowe. Zajmowała się tym Komisja do spraw obrzędowości. Świecki „pogrzeb powinien mieć cechy poważnego obrządku [...] nie tylko ze względu na zmarłego, ale również na żyjących, których uczucia należy uszanować" *K* Instynktowna potrzeba uroczystego ceremoniału pogrzebowego wydaje się charakterystyczną dla rozmaitych form cywilizacji. Wspaniałe pogrzeby Marii Dąbrowskiej czy Bohdana Pniewskiego, celebrowane przez kilka dni

(równolegle świecki i kościelny pogrzeb), są dowodem ostentacyjnego nawrotu tradycji. Podobnie jest w innych krajach. W Związku Radzieckim pogrzeby kosmonautów płk płk Jurija Gagarina czy Pawła I. Bielajewa stały się wielką manifestacją szczerego i żywego uczucia żalu. Urna spoczywała na wielostopniowym podwyższeniu okrytym kirem. Świece, wieńce i warty honorowe odgrodziły moskwiczan od prochów bohatera. Pogrzeb Nasera i zbiorowa, histeryczna reakcja Egipcjan przypomniała model zachowania się tłumów w okresie antycznym. Kobiety w żałobie płakały, kalecząc sobie twarze. Tłum przedarł się przez kordony porządkowych, aż do trumny Nasera, przewracając po drodze gości honorowych: dyplomatów, mężów stanu.

Podjęcie przeze mnie w czerwcu 1966 r. tematu związanego z uroczystymi obrzędami chowania zmarłych w okresie nowożytnym, można po części tłumaczyć wpływem lektury artykułu prof. dr J. Białostockiego *Vanitas. Z dziejów obrazowania idei „marności" i „przemijania" w poezji i sztuce* [2]. Ziarno tej lektury, rozsypane na melancholijny grunt mojego usposobienia, wydało plon. Zdając sobie sprawę z niezwykłości tematyki, chciałbym być dobrze zrozumiany. Podstawowym zamierzeniem pracy jest ukazanie ceremoniału pogrzebowego, a także rozwoju form artystycznych, jak i treści ideowych katafalku oraz *castrum doloris* w Polsce. W źródłach z XVII i XVIII w. określano ów przepych i wystawność pogrzebów (nie tylko katolickich) jako *pompa funebris* lub *apparatus Iunebris.* Sztuka inscenizacji teatralnej, tak jak i wspaniałych pogrzebów jest „ulotna", a śladami nawet najznakomitszych przedstawień teatralnych są tylko afisze, projekty scenograficzne i kostiumologiczne, programy i recenzje prasowe. Po wspaniałych pogrzebach pozostały więc najczęściej jedynie kiepskie ryciny i nudne, drobiazgowe opisy czy rachunki.

W maju 1971 r. obroniłem na Uniwersytecie Warszawskim pracę doktorską, pt. *Castrum doloris. Z symboliki polskich pogrzebów od XVI do początków XIX wieku,* której promotorem był prof. dr J. Białostocki. W obecnej wersji skróciłem ją do połowy. W maszynopisie pozostały liczne wypisy archiwalne oraz obszerny katalog obejmujący zachowane elementy dekoracji pogrzebowych, jak i widoki architektury okazjonalnej na po-

grzebach 55 osobistości polskich. Uzupełnieniem katalogu jest skrócony opis każdego z pogrzebów z bibliografią starodruków związanych z tymi pogrzebami. Wiele kwestii szczegółowych, rozwiniętych w glossach katalogu, jak i opisów pogrzebów, z konieczności pominąłem w obecnej wersji pracy. Dlatego też *Słownik projektantów,* wykonawców i *rytowników* nie ma osobnej bibliografii, ponieważ w maszynopisie pełnił rolę indeksu artystów i rzemieślników dla trzystustronicowego katalogu.

Nieco wcześniej lub równolegle rozpoczęto analogiczne poszukiwania w innych środowiskach. W Nowym Jorku Olga Paris Berendsen ukończyła już w 1960 r. dysertację doktorską o siedemnastowiecznych katafalkach włoskich. W Wiedniu sławnymi pogrzebami zajmuje się dr Liselotte Popelka. Michael Brix obronił w 1970 r. w Kunsthistorisches Institut w Kieł pracę dyplomową o pogrzebach Habsburgów w Austrii. Od kilku lat Nina Miks--Rudkowska, opracowując twórczość Giovanniego Battisty Gisleniego, zajmuje się także jego projektami architektury okazjonalnej, związanej m.in. z pogrzebami dynastii Wazów. Trudno także byłoby mi pominąć publikacje Andre Beau, Eve Borsook, Edmunda W. Brauna, Wolfganga Brucknera, Antonio Bonet Correa, Roberta L. Gieseya, Johna Landwehra, Francisco de la Maza, Pierre Marota, Erwina Panofsky'ego, Andora Piglera, Victora L. Tąpie, Andrea Busiri-Vici i Rudolfa Wittkowera. Książki, artykuły i hasła słownikowe wymienionych autorów były dla mnie poważną zachętą do kontynuowania zaczętej pracy, jak i źródłami inspiracji.

Podczas zbierania w bibliotekach materiałów o polskich pogrzebach XVI - XVIII w., uzyskałem kilka tysięcy klatek mikrofilmów z relacji rękopiśmiennych i drukowanych. Zdaję sobie jednak sprawę, że kwerendy i poszukiwania archiwalne nie były przeze mnie prowadzone na dostatecznie wielką skalę. Nie przebadałem wielu bibliotek prowincjonalnych i archiwów podworskich znajdujących się w Olsztynie, Poznaniu, Lublinie czy Gdańsku. Nie udało mi się dotrzeć do projektów osiemnastowiecznych katafalków w zbiorach obecnej Biblioteki Akademii Nauk USRR[3]. W zbiorach Zakładu im. Ossolińskich we Wrocławiu brak obecnie Działu Rozmaitości z Kolekcji Pawlikowskich, co uniemożliwia bliższe zajęcie się zespołem kilkunastu projektów

i rycin związanych z pogrzebami głównie lwowskimi z 1 poł. XVIII w.

Nie posiadam również bliższych informacji ani zdjęć rzeźb z katafalku Józefa Potockiego, które obecnie znajdują się w Lwowskim Muzeum Historycznym i w Ermitażu w Leningradzie[4] Nie są mi także znane podstawy w formie herbów z katedry lwowskiej, o których istnieniu wiem z listu prof. dr Mieczysława Gębarowicza z dnia 27 IX 1969 r. Nie odnalazłem ponadto kilku rycin, o których istnieniu wiadomo mi na podstawie relacji pogrzebowych[5] oraz rysunku Bibieny[6].

W pierwszych tomach *Katalogu zabytków sztuki* w *Polsce* nie zamieszczono informacji o katafalkach lub ich pozostałościach. Zapewne więc nie znam wszystkich rzeźb z katafalków z terenów województw: krakowskiego, łódzkiego i kieleckiego. Materiał, który udało mi się zebrać, zawdzięczam nie tylko własnej pracy, ale przede wszystkim przyjaznej pomocy z wielu stron.

Poczuwam się na tym miejscu do miłego obowiązku złożenia podziękowań: Dyrekcjom i Pracownikom Muzeów Narodowych w Warszawie, Krakowie, Poznaniu i Wrocławiu, Państwowym Zbiorom Sztuki na Wawelu, Bibliotece Ossolineum, Bibliotekom Seminaryjnym i Diecezjalnym w Gnieźnie i Pelplinie oraz Działom Starych Druków i Gabinetom Rycin Biblioteki Narodowej w Warszawie, Bibliotek Uniwersyteckich w Warszawie, Toruniu i Wrocławiu oraz Deutsche Fotothek w Dreźnie za terminowe wykonanie mikrofilmów i odbitek fotograficznych.

Wiele cennych informacji i wskazówek materiałowych zawdzięczam: dr Aldonie Bartczakowej, dr Izabeli Galickiej, prof. dr Mieczysławowi Gębarowiczowi, doc. dr Tadeuszowi S. Jaroszewskiemu, doc. dr Mariuszowi Karpowiczowi, dr Helenie Kozakiewiczowej, doc. dr Józefowi Lepiarczykowi, dr Karolowi Lewickiemu, dr Adamowi Małkiewiczowi, mgr Irenie Malinowskiej, doc. dr Adamowi Miłobędzkiemu, doc. dr Stanisławowi Mossakowskiemu, dr Teresie Mroczko, zmarłemu dyr. dr Zbigniewowi Pajączkowskiemu, dr Marii Poprzęckiej, Franciszkowi Starowieyskiemu, doc dr Wandzie Roszkowskiej, mgr Ninie Miks-Rudkowskiej, dr Janowi Samkowi, dr Adamowi Więckowi i mgr Hannie Zembrzuskiej. Niedawno zmarłej mgr Ewie Kozłowskiej-Tomczyk winien jestem bardzo wiele w zakresie dokumentacji fotograficznej.

Za nadzwyczajną życzliwość i udostępnienie własnych książek dziękuję — prof. dr Juliuszowi Starzyńskiemu. Z większością krytycznych uwag Recenzentów mojej pracy doktorskiej — prof. dr Władysława Tomkiewicza jak i doc. dr Janusza Pelca zgadzam się. Dzięki ich życzliwej krytyce udało mi się uniknąć wielu błędów i przeoczeń. Za przyjacielskie rady i uważne

korekty wielu fragmentów pracy dziękuję doc. dr Andrzejowi Ryszkiewiczowi, doc. dr Jerzemu Kowalczykowi i ks. mgr Jerzemu Paszendzie. Najwięcej jednak w tym zakresie zawdzięczam dr Andrzejowi Rottermundowi, który pomógł mi ponadto przy uzyskaniu fotografii z Muzeum Narodowego w Warszawie.

Osobne podziękowania należą się mgr Wandzie Wyganowskiej, zwłaszcza za pomoc przy wypożyczaniu wielu książek z bibliotek krajowych i zagranicznych.

Promotorowi i Redaktorowi tej książki prof. dr Janowi Białostockiemu najgoręcej pragnę podziękować za konsultacje, korekty, przekazane kwerendy, wypożyczone i zakupione dla mnie książki.

Spotykając się z wielką życzliwością i serdecznością wielu osób i instytucji, tym bardziej zdaję sobie sprawę z zawodności mojego warsztatu naukowego, niedociągnięć i opuszczeń, tak przy zbieraniu faktów historycznych, jak i ich analizie, czy próbie syntezy.

Czytelnika proszę więc o cierpliwość i wyrozumiałość.

Przypisy

[1] A. Sawicki W *sprawie świeckich pogrzebów*. „Gazeta Krakowska" 1968, nr 68 (6554) oraz „Kurier Łódzki" 1970. nr 81.

* J. Białostocki *Vanitas. Z dziejów obrazowania idei „marności" i „przemijania" w poezji I sztuce*. W: *Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji* w *teorii sztuki 1 ikonogralii*. Poznań 1961, s. 104 - 136 oraz rozszerzona wersja *Kunst und Vanitas*. W: *Stil und Ikonographie. Studien zur Kunstwissenschalt*. Drezno 1966, s. 186 - 230.

[3] Informacje uzyskane od prof. M. Gębirowicza oraz T. Mańkowskiego *Dzieje zbiorów grallcznych Zakładu Narodowego* im. *Ossolińskich*. „Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich" R. 5: 1957, s. 88 nn., — *Zbiory Pawlikowskich. Katalog*. Oprac. M. Grońska i M. Ochońska pod red. T. Solskiego *(Katalog Rysunków w Zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*. Tom 1). Wrocław 1960, s. 9.

[4] Niestety nie udało mi się uzyskać zdjęć i opisu rzeźb od E. Kozłowskiej, Głównego Konserwatora Lwowskiego Muzeum Historycznego.

* Istniały ryciny do następujących druków: *Opisania* (...) *katatalku na pogrzebie* (...) Marli *Anny z Kazanowa Jablonowskiey* (...) W *kościele Lwowskim W. O. Jezuitów wystawionego* (...) 1687 oraz *Relacya* (...) w (...) *kolegiacie zamoyskiey* (...) *Ordynata* (...) 1726 Miedzioryty J. Labingera widział ostatnio w prywatnych rękach doc. dr A. Ryszkiewicz.

[6] A. Ciechanowiecki poinformował mnie, że ok. 1968 r. widział w handlu antykwarycznym w Londynie rysunek G. G. Bibieny przedstawiający *castrum doloris* na pogrzeb Lubomirskiej.

I

OBRZĘDY POGRZEBOWE

GENEZA OBRZĄDKU POGRZEBOWEGO

Z prac etnografów [1] wynika, że geneza pochówka w rozmaitych kulturach prehistorycznych „jest związana przede wszystkim z koniecznością pozbycia się zwłok w ich naturalnym stanie", ze względu na postępujący ich rozkład [2]. Natomiast geneza obrządków pogrzebowych wynika z niezwykle skomplikowanego stosunku człowieka żyjącego do zmarłego. „W obrzędach tych bowiem mieszają się i przenikają wzajemnie takie elementy, jak miłość do osoby zmarłego i lęk przed trupem. Dlatego też [...] obserwować można tendencje zmierzające z jednej strony do zachowania ciała, czego skrajną formą jest balsamowanie, z drugiej strony do pozbycia się go, zniszczenia — co przejawia się zwłaszcza w paleniu zwłok [...] Rozwój pojęć o duszy zmarłego, o świecie zmarłych, dorobił bowiem do owej podstawy wyjściowej niekiedy szereg wyobrażeń, nierzadko zacierających lub wręcz uniemożliwiających odtworzenie pierwotnych intencji danego zwyczaju" [3]. Palenie zwłok było stosowane jako kara wobec przestępcy [4] lub wynikało z panicznego strachu przed trupem czarownika [5], czy z obawy przed rozprzestrzenianiem się chorób [6]. W niektórych wierzeniach palenie zwłok może być środkiem prowadzącym do zapewnienia duszy zmarłego wiecznej szczęśliwości [7] lub stanowić ma wyróżnienie [8]. Współczesne ludy pierwotne w różny sposób traktują ciała zmarłych. U ludów koczujących najpospolitsze wydaje się porzucanie nieboszczyków na stepie (np. Mongolia). Znane jest też zatapianie ich

w wodzie (np. ciała biedaków w Indiach), pozostawianie zwłok na stosach[9], kremacja (stosowana w wielu krajach), mumifikowanie (najczęściej stosowane), ogałacanie z tkanek miękkich i przechowywanie szkieletów (prekolumbijska Ameryka Pd.), spożywanie (kanibalizm z Wysp Oceanii) oraz najpowszechniejsze — grzebanie w ziemi. Rozmaite z wymienionych zwyczajów stosowano lub stosuje się łącznie do dziś w odniesieniu do tego samego nieboszczyka [10]. W obrębie grupy etnicznej istnieją różne obrządki pogrzebowe zależne od pozycji społeczno-klasowej zmarłego, a także przyczyny i rodzaju śmierci (np. śmierć żołnierza na „polu chwały").

Obserwacje obrządku pogrzebowego poczynione u żyjących współcześnie ludów pierwotnych, odnoszą się również do pewnych form kultury duchowej społeczeństw cywilizowanych, co podkreśla w swoich pracach C. Levy-Strauss. Wiadomo również, że kultura społeczeństw antycznych z basenu Morza Śródziemnego wyrosła na glebie wierzeń ludów prehistorycznych.

POGRZEB ANTYCZNY. GRECJA I RZYM

Greckie, etruskie i rzymskie zwyczaje pogrzebowe dobrze są znane współczesnym badaczom zajmującym się religią i kulturą antyczną [11].

Rekonstrukcja form i zwyczajów antycznych przeprowadzona na podstawie prac archeologów i historyków nie napotyka na większe trudności. Zajmując się pogrzebem antycznym, który oddziałał na formowanie się obyczajów w okresie wczesnochrześcijańskim, średniowiecznym, a zwłaszcza nowożytnym, jestem zmuszony pominąć szereg spornych i nie wyjaśnionych kwestii. Przedstawienie rozwoju zwyczajów od antyku do czasów nowożytnych wymaga stosunkowo dokładnego opisu pogrzebu greckiego i rzymskiego, a prawie całkowitego pominięcia pogrzebu etruskiego. Znajomością tych obrzędów wykazali się już humaniści włoscy i francuscy w XV i XVI w. Wiedza ich była oparta na tekstach źródłowych i na wielu nie istniejących już dziś zabytkach, m.in. na urnach, stelach grobowych i sarkofagach. Pomimo wielu błędów w interpretacji, publikacje humanistów:

Guicharda, Porcacchiego, Perucciego czy Kirchmanna i innych zawierają bogaty materiał faktograficzny i epigraficzny, wykorzystywany w XVII i XVIII w., a dziś raczej zapomniany[12].

W słowniku Cabrol-Leclercą wymieniono tylko kilka publikacji z XVII i XVIII w. dotyczących pogrzebów antycznych, m.in. P. E. Lungha (1 wyd. 1672), A. Straucha (1632 i wyd. następne), J. Cellariusa (1682), M A. Florinusa (1685)[13].

Organizatorzy pogrzebów i artyści posługiwali się tymi publikacjami (łącznie ok. 25 pozycji) jak wzornikami. Wpływy tych publikacji są widoczne w dekoracjach pogrzebów nowożytnych, a nawet w kaznodziejstwie. Prawie równoczesna w całej Europie reanimacja antycznych zwyczajów pogrzebowych w okresie renesansu ma swoje źródło w chęci nawrotu i imitacji wszystkiego co starożytne. Dla lepszego zrozumienia obrzędów w okresie nowożytnym w Polsce niezbędne wydaje się nakreślenie przynajmniej najistotniejszych zwyczajów antycznych, a zwłaszcza tych, które po wielu przemianach przetrwały aż do dziś. Skrótowe opracowanie, a nawet opuszczenie pewnych elementów ceremoniału, znanych tylko w starożytności, są koniecznością

Grecki kult zmarłych (fd *nomima)* wymagał grzebania *(thapłein)* lub spalenia *(kaieiń)* ciała. W Mykenach zwłoki grzebano. U Homera znajdziemy dokładnie opisy palenia na stosie ciał Patroklesa i Hektora. Na ziemi ojczystej nierzadko wznoszono grób symboliczny *(kenotaphion, cenotaf)* bez ciała. Uznanymi powszechnie kolorami żałoby były: czerń, biel i zieleń.

W epoce klasycznej wystawiano zmarłego nakrytego całunem *(epiblema, stroma)* na widok publiczny *(próthesis).* Mary *(kline)* osłaniano parasolem. Głowę zmarłego wieńczono kwiatami mirtu, a do ust wkładano mu obola na przewoźne *(naulon, danake)* dla Charona. Obok ciała ustawiano drogocenne i ulubione przedmioty (il. 1). Po jednodniowej żałobie z udziałem zawodowych płaczek i żałobników, których liczbę na próżno ograniczały specjalne ustawy, przed świtem następowało wyprowadzenie zwłok z domu *(ekphoia).* W kondukcie szli najpierw śpiewacy lub płaczki *(keiinai),* następnie żałobnie ubrani współobywatele; za marami — nierzadko wiezionymi na wozie — kobiety. Orszak postępował w ciszy. Na cmentarzu *(koimeierion)* odbywało się grzebanie *(taphe).* Zwłoki wkładano do glinianej, cedrowej *(so-*

1. *Próthesis.* Wystawienie zwłok na widok publiczny wg malowidła wazowego IV w. p.n.e.

rós) lub marmurowej trumny *(sarkophagos).* Po zakryciu wierzchu trumny kamieniem, usypywano grób *(sema).* W przypadku kremacji ciała, urnę *(óstothekai)* wraz z cennymi przedmiotami po zmarłym oraz naczyniami z napojem umieszczano w grobie. Na pogrzebach zasłużonych obywateli, odbywających się na koszt państwa, wygłaszano mowy pochwalne. Prawodawcami typów mów pochwalnych byli Menander i Polibiusz [14].

Ofiarę składającą się z potraw i napojów zanoszono także w dniu święta zmarłych *(Anthesteria)* przypadającego w dniu 5 września. Rocznice urodzin zmarłego *(genesia)* lub śmierci wielkich ludzi były czczone igrzyskami.

Wierzono, że nieśmiertelny duch człowieka (psyche), który w postaci laleczki *(kóre)* mieszkał do chwili śmierci w źrenicy oka, zostaje widmem *(eidoloń).* Widmo żyje własnym życiem jako cień *(skia)* i może wpływać na losy żywych. Hermes jako *psychopompos* wiódł *psyche* do Hadesu. Z pomocą przychodził mu Charon przewożący przez rzekę — granicę podziemnego świata. Hades i Persefona wydawali wyrok: dusza zła wędrowała na wieczną pokutę do Tartaru, a dobra na równinę Elysion na zachodnim krańcu świata.

W Rzymie organizacją bogatego pogrzebu zajmował się urzędnik pogrzebowy *(libiłinarius),* stwierdzający zgon. Pożegnanie zmarłego odbywało się w domu w otoczeniu rodziny, według ścisłej ceremonii (ii. 2, 5). Najbliższy pokrewieństwem składał na ustach nieboszczyka ostatni pocałunek, a następnie zamykał

2. *Conclamatio iunebris.* Płaskorzeźba z grobu Hateriów z II w., znalezionego k. Centocelle

3. Rzymski orszak pogrzebowy. Płaskorzeźba z Amiternum w Preturii

mu oczy i usta. Krewni wołali go po imieniu *(conclamatio, clamoi supremus),* a potem żegnali *{extremum vale)* czyniąc w ten sposób głośny hałas *(conclamatio mortis). Libitinarius* przyprowadzał ze sobą namaszczającego *(pollinctoi)*, płaczki *(praeiicae),* tragarzy i grabarzy *(vespillones).* Ciało namaszczano olejkami, wieńczono głowę wieńcem lub koroną *(coiona iunebris* — il. 4) [13]. Po tych zabiegach *pollinctoi* dokonywał odlewu maski zmarłego w gipsie lub glinie. Z negatywu uzyskiwał malowaną żywymi barwami maskę woskową *(imago ceia)* nakładaną na twarz nieboszczyka, ubranego już poprzednio w togę z insygniami sprawowanych urzędów. W atrium ustawiano łoże *(lectus Iunebris)* przybrane drogocennymi materiałami. Na nim spoczywały zwłoki, nogami w kierunku wyjścia. Dookoła ustawiano pochodnie wypożyczone ze świątyni bogini śmierci — Venus Libitina. Na jednej z płaskorzeźb antycznego grobu Hateriów z Muzeum Laterańskiego odnajdujemy scenę *conclamatio* w atrium (il. 2). Na *lectus funebiis* spoczywa zmarły. Mężczyzna z girlandą, to zapewne *pollinctor.* Obok płaczek, w scenie *conclamatio funebiis* uczestniczą wyzwoleńcy z *pileusami*[16]. Na innej stronie tego grobowca znajduje się droga pogrzebowego orszaku: Via Sacra, Łuk Tytusa, świątynia Kybele i Koloseum.

Bardziej gwałtowne pożegnanie przedstawia nowożytny relief z grobowca Girolamo i Marcantonio delia Torre wykonany przez Andrea Briosco, zw. Riccio, w 1512 r.[17]. Śmierć starego lekarza Girolamo ukazana została *aWantica* (il. 5). Pochodnie śmierci ponad głowami zebranych, żywa gestykulacja mężczyzn, płaczki, *pollinctor* obok chłopca z naczyniem napełnionym wonnościami, świadczą, że artysta renesansowy doskonale znał realia pogrzebu antycznego. Pominę w tym wypadku problematykę formy inspirowanej reliefem sarkofagów, o której pisał J. Pope-Hennessy [18]. Świadoma antykizacja treści i formy dowodzi, jak dokładnie znano w kręgach uczonych humanistów obyczaje pogrzebu rzymskiego jeszcze na kilkadziesiąt lat przed ukazaniem się prac Gyraldusa, Guicharda czy Kirchmanna (por. przyp. 12).

W westybulu ustawiano znak obecności śmierci w domu — drzewko cyprysowe. Po 3 **lub** 7 dniach odbywał się pogrzeb *(pompa)* zapowiadany publicznie przez heroldów *(piaecones).* Do III w. p.n.e. kondukt rozpoczynał się, podobnie jak w Grecji,

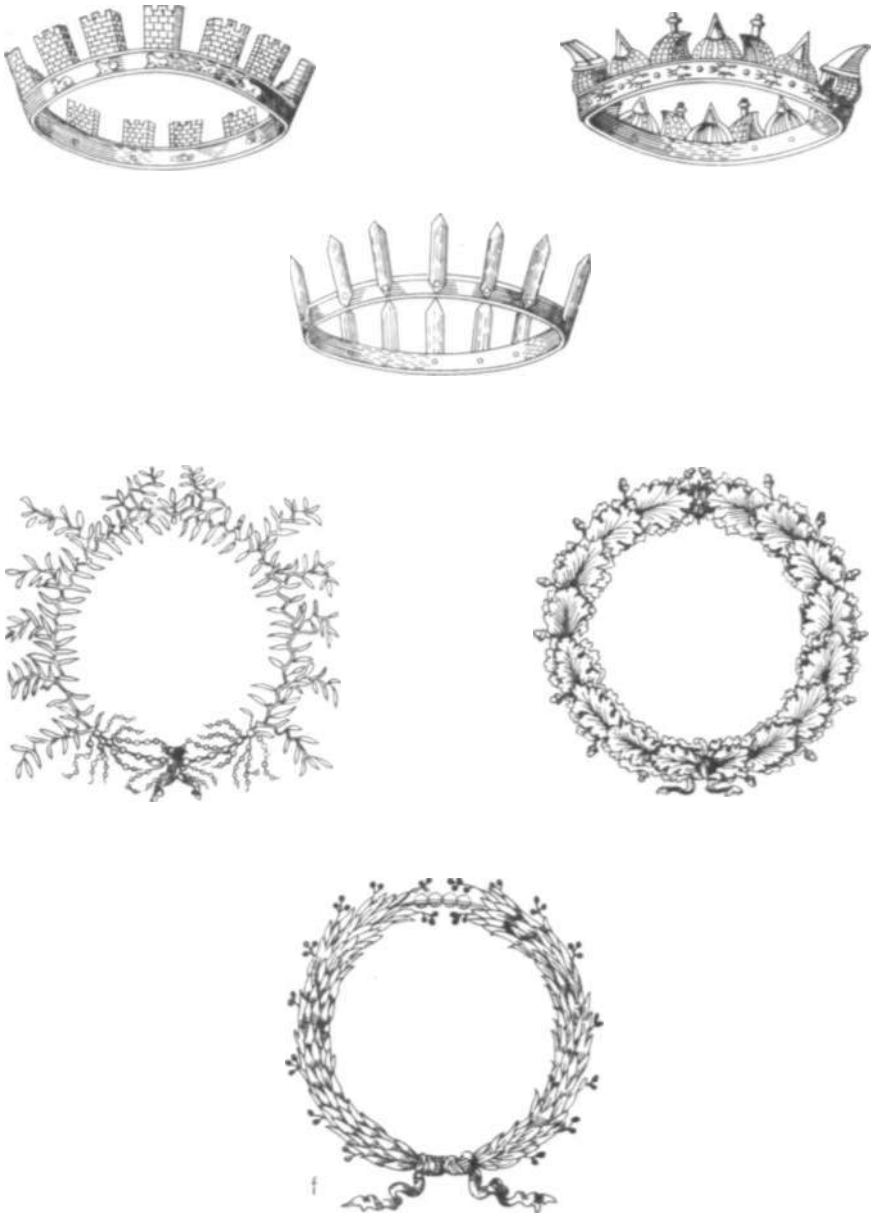

4. Rzymskie korony pogrzebowe: a. korona w formie blanków, b. korona w formie okrętów, c. korona w formie ostrokołu, d. korona obywatelska, e. korona triumfalna, f. korona owalna

przed wschodem słońca. Biedota rzymska zachowała ten zwyczaj także znacznie później. W czasach republiki i cesarstwa, kiedy pogrzeby wielkich ludzi przypominały triumfy, wyprowadzenie zwłok odbywało się przed południem, w godzinie ożywionego ruchu ulicznego. Porządek pochodu ustalał *dissignator,* a *accensus* wraz z towarzyszącymi mu liktorami czynił swobodne przejście w tłumie ulicznym [19]. Dla rzymskich uroczystości pogrzebowych *{pompa)* charakterystyczna jest gorąca i żywiołowa manifestacja żałoby *(nenia)* i smutku *[planctus).* Na czele szło dziesięciu muzykantów *(tibicines)* z rogami i fletami. Za nimi płaczki śpiewające pochwalne pieśni *(mortualia).* Zwyczaj ten został zapomniany od poł. III w. Frywolny charakter procesji nadawali tancerze, aktorzy i mimowie *(scenici artilices),* którzy odgrywali nawet scenki parodiujące zmarłego. Wśród nich najważniejszy był archimimus, który ,,personam eius „ferens imitansgue..." [20]. Za aktorami szli lub jechali na rydwanach klienci zmarłego z maskami przodków zmarłego na twarzach, ubrani w szaty odpowiadające ich godności i stanowisku. Były to *imagines* przodków, które każda rodzina przechowywała w atrium. Propercjusz pisał nawet, że „nie ma procesji bez masek" [21]. Za nimi niesiono na noszach *(lecti)* ulubione przedmioty, drogocenne sprzęty domowe, zdobyte łupy, insygnia i chorągwie. Wyzwoleńcy ze znakiem swej wolności — *pileusem* [22] — stanowili osobną grupę idącą najbliżej mar. Zwłoki na marach ustawione były w pozycji stojącej. Za lub przed zmarłym postępowali liktorzy z pochylonymi pękami rózg i karawaniarze z pochodniami. Wokół ciała szła rodzina, przyjaciele, nieco dalej osoby reprezentujące urzędy, senat, a następnie tłum [23]. Mężczyźni narzucali na głowy togi, kobiety z rozpuszczonymi włosami nie wkładały na siebie żadnych ozdób. Obowiązywał szary lub czarny strój, natomiast w czasach cesarstwa noszono białe szaty.

Jeśli kondukt przechodził przez Via Sacra, pod Łukiem Tytusa, koło świątyni Kybele i Koloseum, to zatrzymywał się na Forum Romanum przy mównicy *{rostra).* Ozdobne nosze *(vespiłlo*nes) ze zwłokami ustawiano na podwyższeniu, obok siadali na krzesłach kurulnych mimowie z maskami przodków na twarzach. Mówca stojący na *rostra* wygłaszał mowę pochwalną *(laudatio funebris).* Było to, jak byśmy dziś określili, „wywoływanie du-

5. Andrea Riccio *Śmierć Girolama,* płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolama i Marcantonio delia Torre, ok. 1512. San Fermo w Weronie

chów", czy teatr „wskrzeszonych" osobistości rodziny[24]. Z Forum Romanum orszak udawał się na cmentarz poza miastem. "Wzdłuż Via Appia ciągnęły się groby, grobowce naziemne *(aica, capulus),* do których wkładano sarkofagi. Od połowy V w. p.n.e. na placu komunalnym *(ustrinum)* następowała kremacja *{crematio)* ciała. Najbogatsi posiadali przy grobowcach własne paleniska, na których ustawiano stos — il. 7 *(bustum, pyra, rogus).* Formy tych drewnianych budowli naśladują ołtarz, piętrowy dom czy jakby latarnię morską. Na stosie ustawiano mary ze zmarłym, ulubione i drogocenne przedmioty stanowiące własność nieboszczyka. Ceremonia kremacji rozpoczynała się, kiedy najbliższy z rodziny otwierał zmarłemu oczy, a następnie odwracając twarz podpalał stos. Odzywały się wówczas lamenty *(conclamatio).* Popioły *(ossa),* zalane winem, zbierali wyznaczeni *ossilegii* do urny *[urna, olla, ossuaria).* Podczas czynności pogrzebowych (il. 6) wielokrotnie stosowano okadzanie pachnidłami

i wonnościami. W urnie lub dzbanie znajdował się — oprócz kości zawiniętych w chustę — pieniążek i ampułki z wonnościami. Urnę spuszczano do grobu *(componere).* Uczestnicy pogrzebu żegnali zmarłego wezwaniami: „niech ci ziemia lekką będzie" i ,,niech kości odpoczywają w pokoju". Po obrzędowym oczyszczeniu gości rozpoczynała się stypa *(epulae iunebres).* Jeśli z okazji pogrzebu odbywały się igrzyska, biednym rozdawano zboże, mięso lub pieniądze. Dziewiątego dnia po pogrzebie żałobę kończono ofiarą z napojów *(novemdiale)* na grobie oraz biesiadą *(coena novemdialis)* w *triclinium funebie.* Biedacy spożywali ją wprost na grobie, jak dzieje się to do dziś w Słowenii. Groby nawiedzano podczas święta zmarłych w dniu 21 lutego *(ieialid),* a zwłaszcza podczas aniwersarzy urodzin i śmierci i składano ofiary z chleba, wina i kwiatów.

Najwspanialsze obrzędy, o których zachowało się najwięcej przekazów źródłowych, to pogrzeby rzymskich cesarzy, zwlasz-

Andrea Riccio *Pogrzeb Girolama,* płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolamo i Mercantonio delia Torre

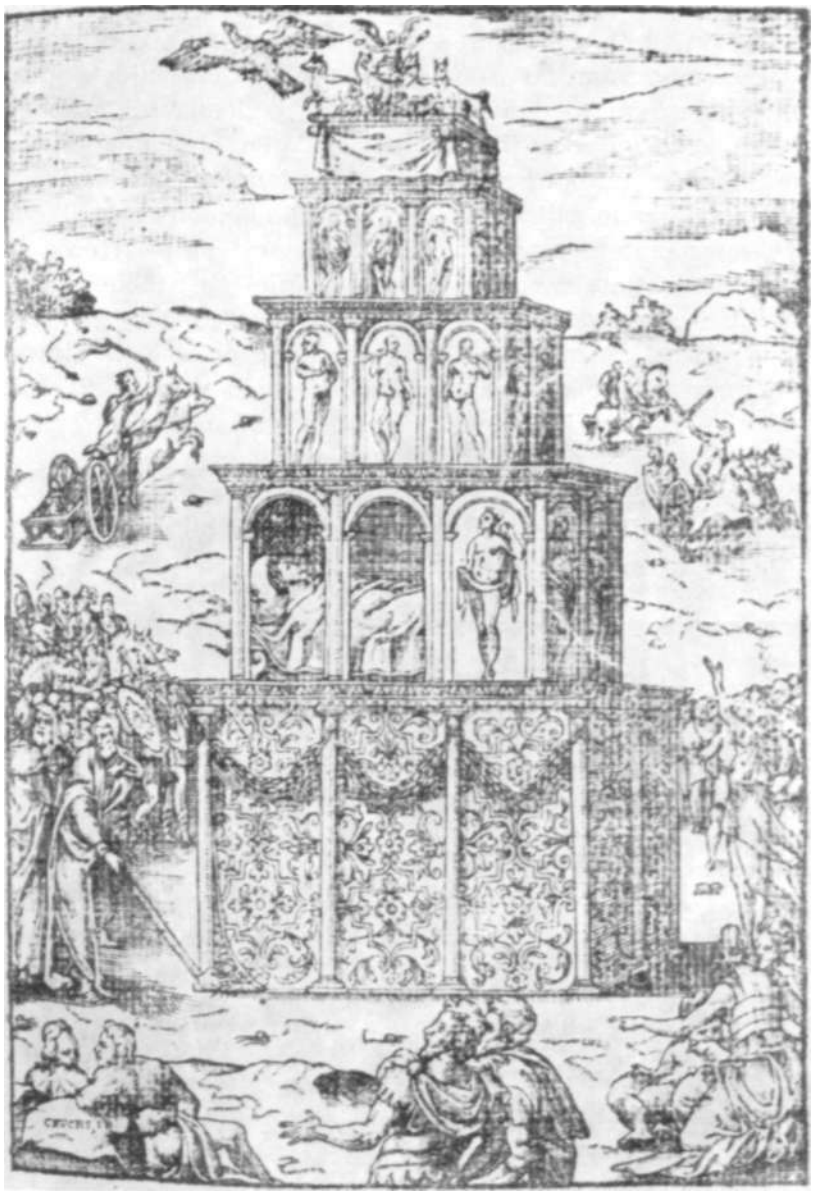

7. *Consecratio.* Stos cesarza rzymskiego na Polu Marsowym. Drzeworyt sygnowany CRUCRE IN

cza, gdy senat uchwalił ubóstwienie *[consecratio, apotheosis)*[25]. Urządzano wówczas dwa pogrzeby, jeden zwykły, drugi specjalnie uroczysty z wybudowaniem na Polu Marsowym wielokondygnacjowego stosu *(bustum, pyra, rogus)*. Najbardziej szczegółowy opis podał Herodian z deifikacji Septymiusza Sewera urządzonej przez cesarza Karakallę w 211 r. Poza Rzymem, na Polu Marsowym, ustawiono „budowlę o czterech równych bokach, wzniesioną na kształt domu [...] z potężnych belek drewnianych [...]. Cała ta budowla jest wewnątrz wypełniona chrustem, z zewnątrz zaś przyozdobiona kobiercami złotem przetykanymi, posągami z kości słoniowej i barwnymi malowidłami. Na niej stoi z kolei druga budowla [...], trzecia i czwarta, znowu mniejsza niż poprzednia, a w końcu zamyka całość najmniejsza [...]. Można by porównać tę [...] budowlę do strażnic świetlnych, które stoją w portach [...]. Otóż w drugiej z kolei budowli złożono wniesione tam łoże oraz [...] wszelkie wonności i kadzidła [...] wokół tak przygotowanego stosu, całe rycerstwo krąży dookoła w pewnym porządku, objeżdżając pędem budynek w rytmie tanecznym. W podobnym porządku krążą również wozy wiozące [...] noszących na twarzy maski odtwarzające oblicze tych, którzy zdobyli sobie sławę u Rzymian [...] Po zakończeniu tego następca cesarza [...] ująwszy płonącą pochodnię, przykłada ją do budowli, więc wszystko [...] ogarniają płomienie. Z najwyższej części budynku wypuszczają orła, który wznosi się wraz z ogniem w powietrze, unosząc według wierzeń rzymskich z ziemi do nieba duszę cesarza. Od tego czasu odbiera on część boską pomiędzy innymi bogami"[28].

Zacytowany opis *consecratio* znany był dobrze humanistom szesnastowiecznym[27]. Orzeł unoszący z płonącego stosu duszę cesarza do nieba był wielokrotnie przedstawiany na srebrnych i brązowych medalach i monetach takich'cesarzy, jak August, Marek Aureliusz, Lucjusz Werus, Aleksander Sewer, Septymiusz Sewer (il. 8), Walerian i cesarzowych, jak Sabina, Faustyna, Marianina[28].

Trzeci, nie opisywany dotąd, relief z grobu Hateriów przedstawia wznoszenie budowli o niejasnym przeznaczeniu, ale z *imagines clipeatae,* pogrzebowymi girlandami, orłami, czterema elementami i porami roku. Są to wg E. Panofsky'ego[29] symbole

8. Medale brązowe z *consecratio* cesarzy Antoninusa Piusa, 161 r. i Septymiusza Sewera, 211 r. z przedstawieniem stosów

nieśmiertelności. Ustawienie na szczycie tej dwukondygnacjowej struktury *lectus funebris,* jak i wymienione symbole nasuwają skojarzenia ze stosem, na którym dokonywała się deifikacja cesarzy. Rekonstrukcja *consecratio* na Polu Marsowym, znana z drzeworytu opublikowanego przez Guicharda, ukazuje moment, kiedy następca cesarza podpala stos, orzeł szybuje do nieba, a wokół jeżdżą rydwany z woźnicami reprezentującymi rzymskich bohaterów (ii. 7). Porównanie ryciny z rewersem me-

dalu Septymiusza Sewera świadczy, że nie jest to rekonstrukcja konkretnego stosu, pomimo że jest niewątpliwie oparta na opisie Herodiana. W roku 1630 Domenichino, opierając się na drzeworycie z książki Guicharda z 1581 r., namalował obraz poprzedzony szkicem [30], przedstawiający pogrzeb cesarza rzymskiego.

Pogrzeb antyczny, a szczególnie rzymski, znany był w okresie nowożytnym bezpośrednio z tekstów antycznych pisarzy i przedstawień na sarkofagach oraz pośrednio poprzez wzorniki, jakimi były prace uczonych humanistów, np. Blonda, Gyraldusa z 1539 r., Guicharda (il. 7), Porcacchiego z 1574 r., Kirchmanna z 1603 r., czy wreszcie za pośrednictwem dzieł sztuki, jak płaskorzeźby Andrea Riccia z 1512 r. (il. 5, 6), obraz Domenica Zampieri z 1630 r. i in. [31] Panofsky pisząc o pięciu rodzajach zależności pomiędzy antykiem klasycznym i renesansową rzeźbą nagrobną wyróżnia m.in. odrodzenie symbolizmu, mitów i rytuału pogrzebowego. Nie zajmując się bliżej zagadnieniem rytuału, zwrócił on uwagę przede wszystkim na nawrót do antycznego symbolizmu i mitologii[32]. Najważniejszymi źródłami do poznania pogrzebów greckich i rzymskich była dla humanistów literatura, a przede wszystkim poezja Lukiana, Owidiusza, Stacjusza i Wergiliusza.

Po okresie wstępnego poznawania pogrzebu rzymskiego jako jednego z elementów wiedzy o antyku w XV w.[33], następuje rozwój renesansowej poezji funeralnej na przełomie XV i XVI wieku, posługującej się zasadą *imitatio all'antica.* Poezja nowołacińska nawiązywała do epicediów antycznych [34], tak więc Poliziano, Kallimach, Strozzo i in. w swoich utworach wzorowali się np. na *Consolatio ad Liviam* Stacjusza. Oczywiście, poeci renesansowi przedstawiając pogrzeb chrześcijan w różnym stopniu adaptowali z epicediów antycznych obrzędy pogańskie. Płonący z ciałem stos *(rogus)* przekształca Andrea Poliziano w motyw oświetlonego ołtarza.

„Quid nunc exequias celebres opulentacpie dicam
munera quid donis templa referta piis?
Omnis caeratis radiat funalibus ara
omnis odoratis ignibus ara calet"[25]

W końcu XVI w., kiedy następuje całkowite podporządkowanie piśmiennictwa nowołacińskiego kościołowi, rozpowszech-

9. Wigilia odprawiana przy ciele zmarłego. Inicjał R[equiem]. *Missale,* ok. 1460

niają się w całej Europie proste i klasycyzujące epicedia, w których mitologia pełni rolę „służebną" względem Chrystusa i Marii, a *consolatio* zamienia się w chrześcijańską modlitwę. Poeci będą odtąd opisywać chrześcijańską ceremonię pogrzebu, a nie, jak poprzednio — nawiązując do średniowiecznych medytacji o śmierci — obrzędy pogańskie. Powszechna w całej Europie od początków XVII w. znajomość zwyczajów pogrzebu antycznego opierała się zarówno na łacińskiej i nowołacińskiej poezji funeralnej, jak i na „naukowych" publikacjach m.in. Gyraldusa, Guicharda i Kirchmanna.

Można wyodrębnić dwa różne etapy adaptowania tradycji antycznej do chrześcijańskiego pogrzebu nowożytnego: pierwszy (w okresie wczesnego chrześcijaństwa) — charakteryzuje przetrwanie obyczajów rzymskich, drugi (po poł. XV w.) — związany jest z humanistyczną wiedzą o antyku.

10. Jan van Eyck Msza *św. za zmarłych w gotyckiej katedrze z kataialkiem i kondukt na cmentarzu.* Miniatura z *Godzinek mediolańsko-turyńskich*

Pełen radosnego optymizmu i nadziei stosunek do śmierci i pogrzebu, charakteryzujący pierwszych chrześcijan, opierał się na nowych założeniach teologicznych. „Śmierć, dla pogan, oznaczała często koniec epizodu życia, który jest bez znaczenia..." [S6]. Silna wiara w życie pozagrobowe, sąd ostateczny, zmartwychwstanie ciał, wieczną nagrodę lub potępienie pozwala Ojcom Kościoła przeciwstawiać smutny charakter pogrzebu pogańskiego radosnemu charakterowi pogrzebu chrześcijańskiego. Święty Ambroży na pogrzebie brata Satyrusa gani smutek zebranych [37]. Podobne wyznanie składa św. Augustyn na pogrzebie matki [38]. Na wielu wczesnochrześcijańskich płytach nagrobnych czytamy: „N. N. triumphat" [39], co oznacza stan triumfu wiecznego, który nastąpił wraz z chwilą śmierci. Gorliwi chrześcijanie starali się ze spokojną nadzieją oczekiwać męczeńskiej śmierci, po której miało nastąpić spotkanie ze Zbawicielem.

Jednym z bardziej rozpowszechnionych poglądów w pierwszych wiekach chrześcijaństwa jest wierzenie, że śmierć, to chwilowy sen. Opisywany przez trzech ewangelistów cud ze zmarłą córką Jaira potwierdza tę opinię wśród chrześcijan. „Czemu się smucicie i płaczecie? Nie umarła dzieweczka, ale śpi" [40] (podkr. J.A.C.). Chrześcijańska koncepcja śmierci jako snu oparta jest na nauce o zmartwychwstaniu. Rozwijają ją m.in. święci: Ignacy, Grzegorz z Nissy, Chryzostom, Ambroży i Hieronim [41]. O powszechności tego mniemania wśród pierwszych chrześcijan świadczą nagrobne inskrypcje, np.: HIC REOUIESCIT IM SOMNO PACIS MARCIA «. Alfred Clement Rush wylicza pozostałe trzy wczesnochrześcijańskie koncepcje śmierci: jako wezwanie na sąd Chrystusa i aniołów pełniących funkcje *psychopompoi,* jako wędrówkę do Pana odpowiadającą wędrówce duszy w eschatologii egipskiej i grecko-rzymskiej oraz jako narodziny do nowego życia, gdzie dzień śmierci obchodzi się jako Dies Natalis.

Czerń i czerwień, znane również w antyku jako kolory żałobne, pozostały kolorami liturgii pogrzebowej [43]. Bieli, używanej powszechnie w antyku jako typowej barwy żałoby, wymagały tylko pogrzeby męczenników. Zmiana w rozumieniu śmierci i po-

grzebu, jaka nastąpiła we wczesnym chrześcijaństwie, nie mogła jednak zmienić trwania starych pogańskich obyczajów i praw. Inercja ludzkich przyzwyczajeń i w tej dziedzinie pozwoliła na adaptację większości dawnych obyczajów, które zyskały tylko nową, religijną interpretację[44]. Ryty pogańskie, jak wyprostowanie stóp, wyciśnięcie ostatniego oddechu, ostatni pocałunek, zamknięcie oczu i ust przetrwały aż do uchwał soboru z 430 r. Wprowadzono wiatyk, który daje się umierającym. Głośny zgiełk *conclamatio mortis* po zamknięciu oczu zamieniono na radosne pienia psalmów. Nakazuje się stosować umiar oraz ograniczenie zbytku w ilości pachnideł do balsamowania i strojów, w jakich zmarły zostaje pochowany. Całkowity zakaz stosowania perfum i wonnych olejków, jak również odpowiedniego okrycia ciała[45] był niemożliwy do wprowadzenia ze względu na tradycje pogrzebu Jezusa wyprawionego m.in. przez Józefa z Arymatei, Nikodema i Trzy Marie[46].

Antyczne korony pogrzebowe, krytykowane przez Tertuliana, początkowo istniały w substytucji jako wieńce kwiatów, następnie jako symbole Boga, który jest koroną chrześcijan, koroną życia. Święty Paweł pisał o wieńcu uzyskanym na zawodach[47] oraz o koronie męczeństwa i koronie świętości.

Wystawienie zwłok w westybulu czy atrium, trwające w Rzymie do siedmiu dni, zostało przekształcone w czuwanie przy zwłokach z głośną modlitwą i pieniami. W ciągu kolejnych nocy odprawiano wigilie. W pierwszych sakramentarzach znajdowały się specjalne zestawy modlitw oraz wzory krótkich kazań zw. później egzortami. Jeśli ciało oczekiwało w kościele na pogrzeb, to w nocnych ciemnościach odprawiano wigilie, wierząc, że przez trzy dni po śmierci dusza przebywa blisko ciała; podobnie czynili Żydzi odprawiający obrzędy bliskie wigiliom — Pannychis[48]. Ustawienie ciała bliżej lub dalej od ołtarza symbolizowało stan duchowny lub świecki, jak również stopień świętości, jaką osiągnął zmarły za życia[49]. Po mszy następowało wyprowadzenie zwłok z kościoła do grobu. Wczesnochrześcijańska procesja pogrzebowa częściowo naśladowała rzymski orszak żałobny. Przeciwko widowiskowości konduktu najgwałtowniej występował Tertulian[50]. W zasadzie w orszaku nie uczestniczyli aktorzy, archimimus i tancerze, ani nosiciele masek zmarłych członków

11. *Henryk Brodaty na marach.* M. Pruzia *Legenda ostrowska,* 1353, scena nr 18

familii. Mimo to orszak pogrzebowy biskupa Kartaginy — św. Cypriana, który „triumpho maximo deductum est"[51], miał charakter triumfalnej procesji.

Etruskowie wozili ciało zmarłego ciężkim wozem z baldachimem[52]. Rzymianie używali wozu lub lektyki niesionej przez noszowych. Nosze te (4 - 6-osobowe nazywały się *sandapilla,* a bogatsze *vespillones)* nieśli najmici. Zwyczajów tych nie zmieniono w okresie chrześcijaństwa. Propercjusz pisząc o kruchości ludzkiego życia uważał, że jest ono wyznaczone przez dwa graniczne światła: zapalenie kaganka na ślubie i po raz drugi na pogrzebie[53]. Światło świec, pochodni i kandelabrów zyskało znaczenie religijne. Wierni, to „dzieci światłości", a światło kaganków to Lux Perpetua[54]. Najpoważniejszą zmianą we wczesnochrześcijańskim pogrzebie w stosunku do epok minionych było wprowadzenie (dziś już odwołanego) zakazu kremacji, wynikającego z naśladowania pogrzebu Chrystusa i konsekwencji jego nauki o zmartwychwstaniu ciał.

Inaczej niż na pogrzebach pogańskich ułożona była pochwalna mowa św. Ambrożego na pogrzebie cesarza Walentyniana

czy Teodozjusza. Niezgodność z topiką antycznych *laudationes funebres* jest oczywista, co wynika głównie ze zmiany proporcji pomiędzy pochwałami cnót obywatelskich i chrześcijańskich[55].

Zastanawiając się nad późniejszymi konsekwencjami pogrzebu z okresu pierwszych wieków chrześcijaństwa, należałoby podkreślić przede wszystkim stworzenie pełnej liturgii pogrzebu i przepojenie starych zwyczajów nową, mistyczną treścią. Złożenie ciała do grobu i wielokrotne powtarzanie wigilii nad grobem też mogą być przykładem symbiozy antycznych i nowych obyczajów, a jednocześnie ich chrześcijańskiej adaptacji.

W wiekach późniejszych, wzorem najczęściej naśladowanym przez władców był pogrzeb pierwszego chrześcijańskiego cesarza Konstantyna Wielkiego w 337 r. W wielu źródłach literackich odnajdujemy dokładne opisy pogrzebu cesarza Justyniana, który, jak wiadomo, naśladował obrzędy konstantyńskie, tworząc tym samym ciągłość tradycji[56]. Konstantyn umarł w okolicach Achyronu, a ciało jego zostało przewiezione do Konstantynopola[57]. Jednocześnie jego woskowy wizerunek[58] wystawiono we wnętrzu pałacu rzymskiego na *aica,* wysokim cokole, oświetlonym wysokimi świecami w kandelabrach. Prawdopodobnie obok podobizny cesarza stał diadem. W przypadku wystawienia wizerunku cesarskiego na rynku, budowano z drewna strukturę w formie świątyni. Zręcznie pomalowane ściany budowli okazjo-

12. *Śmierć mieszczanina,* płaskorzeźba z 1 poł. XVII w.

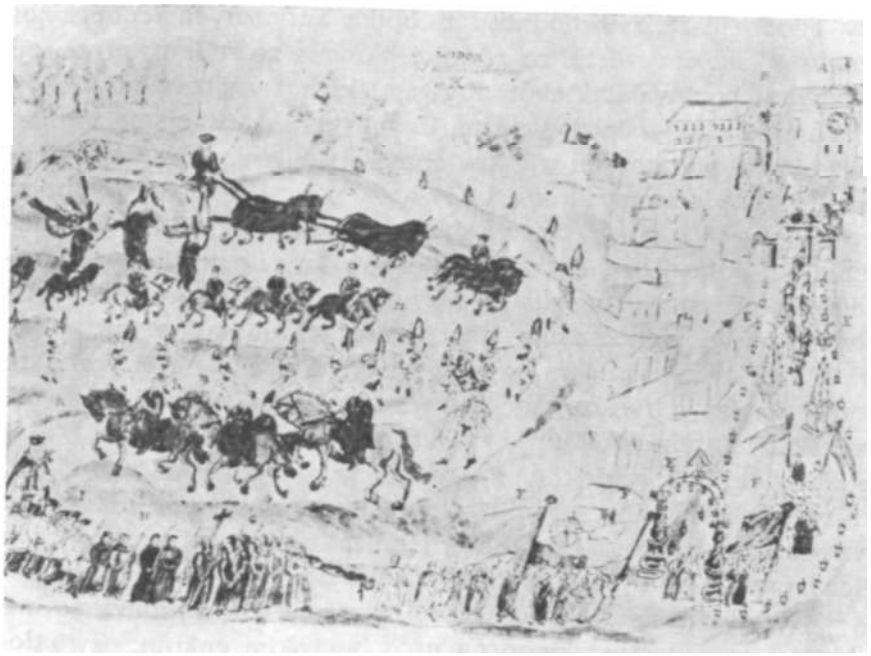

13. Widok procesji *paradnej w Pakości z ciałem Brygidy Czapskiej* 29 IX 1762. Akwarela

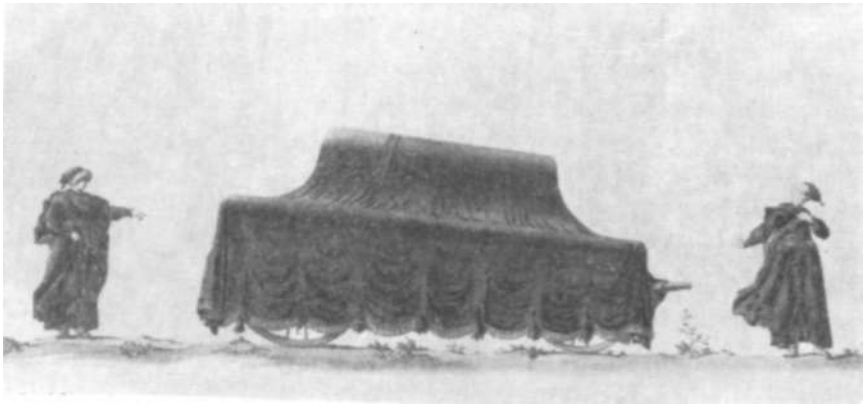

14. Wóz ża/ofe/iy Augusta II z dwoma *żałobnikami.* Rysunek

nalnej imitowały powierzchnie marmurowe, bogato dekorowane płaskorzeźbą i motywami ornamentalnymi[59]. Wystawienie zwłok czy podobizny cesarskiej w pałacu nie zaprzecza możliwości pokazania innej — na forum[60].

Woskowy wizerunek Konstantyna w purpurze, z jabłkiem w ręku, w auli pałacu nad Bosforem, był wspanialej wystawiony niż w Rzymie, nad Tybrem. Na podium *(palco)* tronowała na podwyższeniu otwarta trumna *(bard)*. Bogactwo dekoracji łoża nazwanego przez R. L. Gieseya *bed of state* ustępowało dekoracji tła. W wielkim złotym kręgu dominował crux *gemmata* z basileusem jako znak nawrócenia i triumfu. Najkosztowniejsze balsamy i olejki paliły się w kadzielnicach *(acenae)* obok wielkich kandelabrów. Obywatele Konstantynopola w ciągu całego dnia przechodzili przed podwyższeniem. Wyżsi urzędnicy i senatorowie, obecni w pałacu, stali po bokach postumentu, adorując cesarza. Zwyczaj wystawiania *effigie* ze znakami władzy przyjął się później w ceremoniale pogrzebowym królów francuskich[61]. Konwój wojskowy prowadził ciało cesarza do bazyliki śś. Apostołów. Nie towarzyszyły mu, jak na pogańskich pogrzebach, zwłoki ośmiu poddanych[62], ale odbywał się w obecności mimów w maskach, przy znakach zwycięstw i sztandarach oddziałów Wojskowych. Był to triumfalny wjazd zwycięskiego wodza. Najważniejszym elementem plastyczno-ideowym tego widowiska był złoty sarkofag, dekorowany na sposób wschodni szlachetnymi kamieniami i gemmami[63]. Nieśli go żołnierze odznaczający się walecznością i świątobliwością, w pozłocistych hełmach, pancerzach i z tarczami. W momencie, kiedy sarkofag zbliżał się do progu bazyliki, zaszło słońce, ostatnie promienie zaświeciły na polerowanych blachach, zamigotały na szlachetnych kamieniach. Przy dźwiękach trąb orszak wkroczył do wnętrza, a zwłoki cesarskie zostały złożone na szczycie wysokiego podwyższenia. Nie przypominał on jednak późniejszych katafalków, a raczej cesarski stos apoteozy[64].

Uroczystości w kościele trwały kilka dni, po czym ciało przeniesiono do mauzoleum. W późniejszych czasach rozróżnienie Pomiędzy ceremonią wojskową konduktu a pogrzebem religijnym zniknęło. Duchowni mogli już brać oficjalny udział w odprowadzeniu ciała i orszaku żałobnym. Pogrzeb pierwszego cesarza

chrześcijańskiego dzielił się na część świecką, zakończoną przed bazyliką, i chrześcijański pogrzeb we wnętrzu kościoła. Mimo to, pozostanie tradycyjne przejęcie i powitanie ciała zmarłego przez kler u wejścia do świątyni.

POGRZEB CHRZEŚCIJAŃSKI W ŚREDNIOWIECZU I OKRESIE NOWOŻYTNYM

Liturgia pogrzebu chrześcijańskiego dzieliła się na kilka etapów[65]. Łatwo jednak można zauważyć — pomimo pewnych przekształceń — niezmienność tradycji liturgicznej wywodzącej się oczywiście z wczesnego chrześcijaństwa. Ogólny schemat rytuału pogrzebowego pozostał nienaruszony: ceremonie w domu pogrzebowym, czyli ostatnie pożegnanie i wystawienie zwłok w domu zmarłego, eksportacja do kościoła (i wigilie), msza żałobna, procesja z ciałem na cmentarz, złożenie do grobu. W średniowieczu istotny był podział obrzędów na pogrzeby osób duchownych i świeckich. Pogrzeb zakonnika, biskupa i papieża różnił się od skromnego pogrzebu mieszczanina, solennego pogrzebu feudała i wspaniałego królewskiego[66]. W każdym z nich istniały drobne różnice rytuału między krajami: Anglią i Francją, Włochami i Niemcami czy Polską[67]. Sakrament ostatniego namaszczenia[68] łączono często z komunią chorych i wiatykiem. Namaszczenie polegało na zwilżeniu olejami świętymi kolejno zamkniętych powiek, uszu, nozdrzy, ust, rąk i nóg chorego, przy wypowiadaniu odpowiednich modlitw. O ile agonii towarzyszyli kapłan lub domownicy — odmawiano modlitwy za konających, składające się z litanii, wezwania w chwili zgonu oraz modlitwy, gdy chory skonał. Modlitwy odmawiano przy zapalonej gromnicy, łącząc je z kropieniem łóżka chorego wodą święconą. Przy zwłokach zmarłego złożonych w mieszkaniu lub w kościele odprawiano wigilie, czyli jutrznię żałobną[69], złożone z nieszporów, *matutinum* (trzech nokturnów), a kończoną laudesami (i. 9). Zwykle odmawiano lub śpiewano w poszczególne dni tygodnia tylko jeden nokturn złożony z kilku psalmów i lekcji. Były to prośby o miłosierdzie dla duszy zmarłego oraz przypomnienia o ufności w Panu, o wierze w zmartwychwstanie ciał i świętych obcowanie.

15. Trumna na katafalku z portretem trumiennym Teresy Antoniny Łąckiej. Fragment il. 148

W jednej z lekcji użyto słów św. Augustyna o obowiązkach "względem zmarłych. „Nie należy atoli zaniedbywać i lekceważyć ciał umarłych, a szczególnie sprawiedliwych [...] nie należy zaniedbywać modłów za zmarłych [...] Ostatnia posługa oddana ciału zmarłemu wprawdzie, ale przeznaczonemu do zmartwychwstania i do wiecznego istnienia jest poniekąd dowodem tej

16. Chorągiew nagrobna Katarzyny Żarczyńskiej zmarłej 5 X 1625, z fundacji syna J. Żarczyńskiego. Kościół franciszkanów w Krakowie

wiary"[70]. Tak więc zadaniem wigilii odprawianych przy ciele zmarłego było przypomnienie wiernym podstawowych dogmatów wiary i obowiązków modlitwy za zmarłych.

W klasztorach w okresie średniowiecza przy ciele zmarłego mnicha — od chwili wystawienia zwłok aż do pogrzebu — odmawiano psałterz. U franciszkanów śpiewano nawet po śmierci

17. Chorągiew nagrobna Katarzyny tarczyńskiej, inskrypcja, rewers il. 16

jednego z braci *Te Deum*. Charakterystyczną cechą chrześcijańskich obrzędów są uroczyste procesje: eksportacja (wyprowadzenie) ciała z domu czy z kościoła na cmentarz lub do grobu w kościele [71].

Po wniesieniu trumny do kościoła składano ją na katafalku [1] stawiano krzyż [72]. Najważniejszą częścią liturgii była msza odprawiana najczęściej w kolorze czarnym, z sekwencją *Dies irae,*

kończąca się absolucją[73]. W drodze na cmentarz odprawiano antyfony i *Benedictus* (il. 10).

Ewangelia mszy za zmarłych przytacza słowa Chrystusa wypowiedziane do Marty: „Jam jest zmartwychwstanie i żywot; kto wierzy we Mnie, choćby umarł, żył będzie; i każdy kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki" [74].

Specjalny biały ryt odprawiano na pogrzebie małych dzieci, połączony z innymi niż zwykle antyfonami podczas eksportacji, absolucji i pogrzebu. Powszechnie też odprawiano mszę żałobną (żałomszę) w trzecim, siódmym i trzydziestym dniu od śmierci lub pogrzebu lub w rocznicę śmierci (aniwersarz) z innymi zmiennymi częściami mszy. Po komunii kapłan odmawiał: „Przyjmij Panie, modlitwy nasze za duszę sługi swego N., a jeżeli przylgnęła do niej jaka zmaza ziemskiej winy, niechaj ją zgładzi twoje litościwe miłosierdzie...". Wśród zmiennych części mszy znane są osobne (Oratio, Sekreta, Pokomunia) za zmarłego papieża, biskupa lub kapłana, kobiety, rodziców i kilku zmarłych. Liturgia pogrzebu zawiera akcenty radosne, mające koić boleść ludzką. Chrześcijańskiego heroizmu wymaga jednak mistyczna radość wobec śmierci bliskiego człowieka, który osiągnął w ten sposób szczęście wiekuiste. Tak wg legendy reagowała św. Jadwiga, która wobec majestatycznie wyciągniętych zwłok męża pocieszała płaczące po jego śmierci niewiasty (il. 11).

Przypisy

[1] T. Malinowski *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej.* Wrocław 1969, s. 92 nn.

[1] C. Royer *Les rites luneraires aux epoques prehistoriques et leur origine.* ,,Revue d'anthropologie" 1876, nr 3 (odbitka), s. 4 - 8, — U. Schlenther *Brdndbestattung und Seelenglauben.* Berlin 1960, s. 209.

' Malinowski, op. cit., s. 92.

[1] G. Montandon *Traite denthnologie cyclo-culturelle et d'ergologie systematique.* Paryż 1934, s. 670.

[5] K. Moszyński *Ludy pasterskie. Ich kultura materialna oraz podstawowe wiadomości o lormach* współżycia zbiorowego, o wiedzy, *życiu religijnym i sztuce.* Kraków 1953, s. 109 nn.

[6] Schlenther, op. cit., s. 120.

[7] Jw., s. 36 oraz S. Poniatowski De *1'origine de la sepulture a incinirallon.* W: XV *Congres International d'Anthropologie et d'Archeologie Prihistorique, Extrail, rapport du 30 IX 1930* (odbitka).

* W 1964 r. spalono zwłoki J. Nehm i wrzucono popioły do Gangesu.

[9\] Wg wzorników pogrzebowych tak postępowali Scytowie. Por. również wiersze Zbigniewa Morsztyna i Sandora Takatsa. Zob. J. Pelc *Kontrreformacja, Sarmatyzm a rozwój literatury Polskiej {Od renesanau do baroku).* W: *Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury.* Wrocław 1970, s. 159. «Studia Staxopolskie» t. 29.

[11] Można łączyć, jak np. w Indiach, palenie zwłok i topienie prochów w Gangesie lub jak na Pomorzu w okresie kultury łużyckiej dwustopniowy obrządek: ciałopalenia i zakopywania resztek w ziemi.

[11] F. Altheim Rómische *Religionsgeachichte.* T. 1-3. Berlin 1931-33, — E. Cumont Recnerches *aur le symboliame iuneraire* des *Romains.* Paryż 1942; — G. Giannelli *Sistemi di Sepultura Romani.* W: *Enciclopedia Italiana.* T. 23. Rzym 1934, szp. 888; — C. Kaufmann Die *Sepulkralen Jenseilsdenkmaler der Antike und des Urchristentums.* Moguncja 1900; — G. E. Mylonas *Homeric and Mycenaean Burial Customs.* ,,American Journal of Archaeology" R. 52: 1948 s. 56 nn.; — A. Nock *Cremalion and Burial in the Roman Empire.* ,.Harvard Tbeological Review" R. 25: 1932. i. 321-359, — P. Pranzataro *II diritto di aepulcro nella sua evoluzione storica.* Turyn 1895; — F. Schidler Ober das *rómiache Begrdbnisweise.* Lindau 1888; — F. Vollmer De *lunere publico Romanorum.* Lipsk 1892; — Hasła: Funus, Libiiina, *Laudatio funebria, Mors, Pileus, Sarcophagua* w następujących wyd. encyklopedycznych: *Diclionnaire des Antiguites grecguea et romaines.* Pod red. H. Daremberg, E. Saglio (cyt. dalej jako Daremberg—Saglio). Paryż 1877 - 1919; *Reallexikon lur Antike und Christentum.* Pod red. T. Klauser. Berlin 1950; — *Realenzyklopddie der Klassiachen Altertumswissenschatt.* Pod red. C. Paulys •— G. Wissowa (cytowana dalej jako Paulys—Wissowa) Stuttgart 1893 - 1920; — *Ausfuhrlichea lexikon der grlechiachen und rómiachen Mythologie.* Pod redakcją W. Roscher. Lipsk 1884 - 1937.

[12] Podaję w kolejności pierwszych wydań najważniejsze: F. F. Biondo De Roma *triumphante libri decem Venetti 1510,* s. 22-27 (liczne wyd. późniejsze); — L. G. Gyraldus (vel Giraldi) De sepufchris *et Vario sepeliendi [...] ritu Libellus* (...) Basileae 1539 (oraz wyd. Helmstedt 1676); — T. Porcacchi *Funerali Antichi Diverai Popoli et Nationi, Forma, ordine, et pompa* di sepoiaiure, di esseguie, di consecrationi *antiche et d'altro [...] eon le ligure in Ramę di Girolamo Porro.* Venetia 1574, s. 10-41 (oraz wyd. z 1591, 1651 i 1678 r.); — C. Guichard *Funeraillea et diveraes maniera d'ensevelir des Rommains, Grecs, et autres nationes, tant anciennea gue modernes...* Lyon 1581, ks. 1; (reed. F. Pomey Libitina); — J. Rosinus *Antiguilatum Romanorum Corpua Abaoluiiaaimum* (...) *Thoma Dempstero, auctore. Editio Nova.* Geneva 1602, ks. V, rozdz. XXXIX, s. 622 - 637; — J. Kirchmann De *Funebria Romanorum, libri Ouatuor...* Hamburg 1605 (oraz wyd. 1637, 1672. 1679); — F. Perucci *Pompe Funebri di Tulte le Nationi del Mondo...* Verona 1639 (reed. T. Porcacchiego); — J. A. Ouendstedt SepuJIura *Veterum sive Tractatus de Antiguia Ritibua Sepulchralibus Graecorum, Romanorum, Judeorum* et Chrisfianorum. Wittebergae 1647 (oraz wyd. 1648, 1660, 1697, 1744); — N. Muret *Ceremonies funebres de toutea les nations...* Paris 1679 (wyd. w XVIII i XIX w.); — Diclionnaire des *antiguitea Romains au explication abrigee des ceremonies, des coutumes et des antigui-* !es... T. 2. A Paris 1766. s. 636 - 639; — G. Hubneri *Historiae Legum Romanorum ad sepulturas Pertinentium.* Lipsk 1794 - 95.

« H. Leclerca hasło: Funćrailles. W: F. Cabrol, H. Leclerca (cyt. dalej jako Csbrol—Leclerą) Diclionnaire d'Archeologie *Chretienne et de Liturgie.* T. 5. Paryż 1923, szp. 2710.

[14] E. Vollmer hasło: *Laudatio lunebris.* W: Paulys—Wissowa, op. cit., t. 12. Stuttgart 1925, szp. 992 - 993.

[16] R. Ganszyniec hasło: *Kranz.* W: Peulys—Wissowa, op. cit., t. 11. Stuttgart 1921, szp. 1591; — E. Saglio hasło: Corona. W: Daremberg—Saglio, op. cit. T. 1. Paryż 1877, szp. 1526; — K. Baus Der Kranz in Anlifce und *Chriatentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit beaonderer Berucksichtigung Tertulliana.* Bonn 1940.

[11] W. Helbig *Fuhrer* durch *die ólientlichen Sammlungen klassischer Altertumer in Rom.* T. 2. Lipsk 1913, nr 1193; — Rush, op. cit., s. 153, 167 n., ii. 4; — T. Klauser Die *Cathedrale* '« 7"ofenicult *der Heidniachen und Chriatlichen Antike.* ..Liturgiegeschichtliche Forschungen" '• 9, 1927, ii. 3; — E. Panofsky *Tomb Sculpture. Four iecturea* on *ita Changing Aapects irom* Ancienł Egypi lo *Bernini.* Nowy Jork 1964, ii. 99.

" Panofsky, op. cit., ii. 295. Oryginał omawianego reliefu znajduje się, oprócz innych, w Luwrze. Przedstawiają one kolejno: *Girolamo nauczający* w *Weronie, Śmiertelna choroba.*

Ofiara na intencję jego uzdrowienia, Złożenie urny z prochami, Wędrówka ducha Ciroiama do raju, Pola Elizejskie, Ziemska sława.

[18] **J. Pope-Hennessy** *Italian Sculpture.* **Cz. 2:** *Italian Renaissance Sculpture.* **Londyn 1958,** s. 104 - 106.

'• Cyceron O *prawach* II; 24, 61; — Horacy *Listy* I; 7, 5-6.

[20] Swetoniusz *Divus Vespasianus* 19, 54; — Por. Żywoty *Cezarów.* Tłum. J. Niemirska--Pliszczyńska; przedmowa J. Wolski. Wyd. 2. Wroclaw 1960, s. 323.

[21] Propercjusz *Elegiae* IV; 21.

[22] G. Poris hasło: *Pileus.* W: Daremberg—Saglio, op. cit., t. 4, Paryż [b.m], szp. 481.

[23] Płaskorzeźba z Armiternum (Preturia). J. Questen *Die Grabnisschriit der Beratius Nikatoras.* „Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung" R. 53: 1938, s. 202, il. 31.

[24] W kazaniach pogrzebowych z XVII w. wielokrotnie wspominano ten zwyczaj, np. M. **Wojniłowicz** *Śnieg Ogień [...] Jerzy* **(...)** *lan* **[...) z** *Kozielska Ogieńscy.* **W (...)** *Dominikanów Bazylice* **[...) w** *Wilnie Roku 1680, dnia 5* **Novembern [bmr).**

[25] **O** *consecratio* **pisali m.in.: E. Bickermann** *Die römische Kaiserapotheose.* **„Archiv für** Religionswissenschaft" R. 27: 1929, s. 1-35; — L. Cerfaux, J. Tondriau *Le culte des Souverains.* „Bibliothèque de Théologie" Seria 3, t. 5, 1957, s. 15 nn.; — F. Cumont *Etudes syriennes.* Paryż 1917, rozdz. 2, s. 35 n. — tenże *Pégase et l'apothéose.* „Bulletin de la Société d'Archéologie d'Alexandrie" t. 10, 1924, s. 193 n.; — U. Geyer *Der Adlerilug Im Römischen* ***Konsekrationszeremoniell.*** **Bonn 1961, diss.; — P. Gros Rites** ***funéraires et rites d'immortalité dans la liturgie de l'apothéose impériale.*** **„École Pratique des Hautes Études, IV** section: Sciences historiques et philologiques", R. 67: 1965-66; H. P. L'Orange *Apotheosis* ***in Ancient Portraiture.*** **Oslo 1947; •— tenże hasło** *Apoteosi* **W:** ***Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e orientale.*** **T. 1. Rzym 1958, s. 489 - 497; — K. Scott** ***The Imperial Cull under the*** *Flavians.* Stuttgart—Berlin 1936; — E. Strong Apotheosis and Aifer *Lite.* Londyn 1915; — oraz hasło *Consecratio* W: Paulys—Wissowa, op. cit., t. 1, Stuttgart 1877, szp. 371 n.; — ***Reallexikon iür Antike und Christentum.*** **T. 1. Berlin 1950, szp. 87 - 94.**

[26] Herodian *Historia cesarstwa rzymskiego.* Przełożył i komentarzem opatrzył L. Piotrowicz. Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, Ks. 4, rozdz. 2, s. 78 - 80.

[27] Zob. m.in. Guichard, op. cit., s. 179.

* Rewers medalu z *consecratio* cesarzowej Marianiny z wyobrażeniem pawia posłużył I. Sambuco do wymyślenia emblemu. Wiadomość o tym podaje wraz z ilustracją Guichard, op. cit., s. 184. O apoteozie i *consecratio* przedstawionych na monetach zob. m.in. J. M. C. Toynbee Ruler *apotheosis on Roman coins.* „Numismatic Chronicle" t. 20, 1946-47, s. 126 nn. Przedstawione na il. 8 medale wg C. Guicharda, związane z apoteozą cesarzy Antoninusa Piusa i Septymiusza Sewera, omówione są także wyczerpująco w katalogu H. Cohena *Description* ***historlgue des Monnaies Irappées sous l'Empire Romain.*** **Lipsk 1930, t. 2, s. 287, nr 153;** t. 4, s. 12, nr 83.

[29] Panofsky, op. cit., s. 32, il. 101, inne przedstawienie stosu cesarskiego w tle zawiera tabliczka z kości słoniowej z British Museum w Londynie z tzw. Apoteozą Romulusa. Jw„ i. 59, il. 239. Zob. też Geyer, op. cit., il. 8.

[30] R. E. Spear *Preparatory Drawings by Domenlchino.* „Master Drawings" t. 6, 1968, nr 2, s. 127.

[31] Bezpośrednią zależność od antycznego sarkofagu Meleagra z Muzeum w Ostii wykazuje fragment płaskorzeźby z grobowca Franceses Sassetti z kościoła S. Trinità we Florencji, wykonany prawdopodobnie przez Giuliano da Sangallo. Przedstawia on zamknięcie oczu I ust antycznego bohatera połączone z *extremum vale.* Zob. Panofsky, op. cit., il. 313 I 315.

[32] Jw., s. 73 n.

[33] O dobrej znajomości pogrzebu antycznego i *imitatio all'antlca* wśród humanistów z XV w. świadczyć może pogrzeb Leonarda Bruni pochowanego w jedwabnej szacie i koronie laurowej. Zob. Pope—Hennessy, op. cit., s. 43.

[34] **S. Zabłocki** *Polsko-lacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim.* **Wrocław—Warszawa—Kraków** 1968, s. 85 nn.; — S. F. Witstein *Funéraire* poëze in de *nederlandse renaissance.* Assen 1969, s. 98 - 134.

A. Poliziano *Elegia sive epicedion in Albierae Albitiae immaturum exitum ad Sismundum Stupham eius sponsum.* **W:** *Carmina quinque illustrium poetarum...* **Bergamo 1753, w. 276.**

[36] Leclerca hasło *Funérailles,* op. cit.; — Th. Klauser *Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spatjüdische Heiligenverehrung.* ,,Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen" R. 91: 1961, s. 15 an.

[37] Św. Ambroży De obifu Salyri, I, 71 s — H. Dudden *The Lue and Times* of *St. Ambrose.* Oksford 1935, t. 1, s. 176, t. 2, s. 711.

[38] Św. Augustyn *Conlessiones,* IX; 12, 29.

[39] Panofsky, op. cit., s. 46.

"Marek, V; 38-42. Por. także Mateusz, IX; 18-26 oraz Łukasz IX; 41-56. Nie jest to w pełni nowa koncepcja. Por. Homer *Iliada,* XIV; 231 oraz J. Hild hasto Mors, Lelum, Orcus. W: Daiemberg— Saglio, op. cit., t. 3, cz. 1. Paryż 1913, szp. 2006.

[41] A. C. Rush *Death and Burial* in *Christian Antiquity.* Waszyngton 1941, s. 12 - 22, «Studies in Christian Antiquity» t. 1.

[42] Rush, op. cit., s. 22. O czerni pisali: św. Hieronim *Epislolae,* 108, 29; Sidonius Apollinaris *Epislolae,* 11; 8, 2. — O czerwieni zob. F. von Duhn *Rot und Tot.* „Archiv für Religionswissenschaft" R. 9: 1906, s. 1-24; — E. Samter Geburl, *Hochzeit und Tod.* Lipsk—Berlin 1911, s. 175 - 194.

[43] E. Diehl fnscripfiones *Latinae Christianae Veteres.* T. 2. Berlin 1931, szp. 3184 A.

[44] O pierwszych pogrzebach chrześcijańskich czytamy w *Dziejach Apostolskich,* V; 1-11 oraz VIII; 2. Por. również H. Lietzmann *Die Entstehung der Christlichen Liturgie nach den ältesten Quellen* ,,Vortrage der Bibliothek Warburg" t. 5, 1929, s. 45-66.

[45] Guichard, op. cit., s. 518. Wśród kilkudziesięciu opracowań pogrzebów starochrześcijańskich warto wymienić J. Gretser (1611); J. G. Joch (1726); J. R. Kiesling (1736); M. Larroquanus (1688); T. Pfafner (1694).

«Jan XIX; 39-41 oraz Łukasz XXIII; 52 - 56 — XXIV; 1; — Marek XVI; 1. Wśród wielu opracowań z XVIII w. warto przypomieć pracę J. Abichta *De ritibus...* 1725, s. 28.

[47] Św. Paweł EM / do Koryntian, IX; 24-25. O koronie życia pisali także św. Bazyli, Grzegorz z Nazjanzu. Klemens z Aleksandrii i Tertulian. Zob. Rush, op. cit., s. 141 - 144.

[48] E. Freistedt AKchristiiche *TolengedLchtnistage und Ihre Beziehung zum Jenseitsglauben* und Tolenkuitua *der Antike.* „Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen" 1928, z. 24, ». 11.

[49] Pseudo Dionysius *De Ecclesiastica Hierarchia,* VII, 3.2.

[50] Tertulian De *spectaculis,* 10.

[51] Ada *Pro consularii Cyprlani* 5, 6. Cyt. wg Rush, op. cit., s. 193.

• P. Monceau hasło: *Funus* (Erurie). W: Daremberg—Saglio, op. cit., t. 2. Paryż 1918, szp. 1382; — A. Mau hasło: *Bestattung:* W: Paulys—Wissowa, op. cit., t. 3. Paryż 1889, szp. 336.

[52] Propercjusz *Elegiae, TV,* II, 46. Analogicznie o życiu ludzkim pisali Owidiusz, Persjusz i Seneka.

[64] W. Scudamore hasło: *The Ceremonial Use ot Light.* W: Dictionary *ol Christian Antiquities.* T. 2. Londyn 1934, szp. 993. Cyt. wg Rush, op. cit., s. 222 nn.; Cabrol hasło: Cierges. W: Cabrol—Leclerq, op. cit., t. 3. Paryż 1902, szp. 1613; —

» Rush, op. cit., s. 259 - 272.

[56] Guichard, op. cit., s. 519 - 520.

[57] P. Franchi de'Cavalieri *II iunerali ed il sepolcro di Constantino Magno.* „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire" R. 36: 1916 - 17, s. 205 - 261.

[58] Zamiana zwłok na „cadaveri maschere di cera" lub ze „stucco" były wówczas popularne. Zob. I. Gayet L'exploration *des nécropoles greco-byzantines d'Anllnoe,* „Annales du Musée Guimet" R. 30: 1902, s. 121; — A. F. Leynaud *Les catacombes africaines.* Sousse 1910. ». 47.

[59] Swetoniusz *Iulius Caesar,* 84; Diodor LXXIV, 4, 2. oraz E. Cuq hasło: Funus. W: Daremberg—Saglio, op. cit., t. 2, szp. 1407.

[60] Swetoniusz *Herodian, II;* cc; — E. Beurlier Le cuife *impérial.* Paryż 1891, s. 62.

[61] Jako pierwszy zwrócił na to uwagę: J. von Schlosser Geschiente *der Porträtblldnerei im.* Wachs. „Jahrbuch des Kunsthistorischen Sammlungen d. allerhöchsten Kaiserhaus" R. 29: Ł1 t. 3, s. 192- 197.

[62] Kirchmann, op. cit., s. 158.

[63] Podobnie zdobiony był tron, łóżko i rydwan cesarza. Zob. Franchi de'Cavalieri, op. cit., s. 233.

[64] Wykonany z kilku kondygnacji obniżających się, ozdobionych złotem, marmurowymi kolumnami, rzeźbami z kości słoniowej i obrazami. Zob. Diodor, IV; 2-6. Za najwspanialszy uznaje się stos Aleksandra Wielkiego zbudowany przez jego przyjaciela Hefajstiona. Diodor XVII; 115, 1. Zob. M. Cmatremere de Quincy *Memoire sur le bucher d'Hephestion.* „Memoires de L'Accademie des Inscriptions" R. 4: 1818, s. 395, cyt. wg Franchi de'Cavalieri, op. cit., s. 235; — G. Boisier, hasło Apolńeosi*. W: Daremberg—Saglio, t. 1. Paryż 1877, szp. 325; — E. Cuq hasło Fumis, ibidem, szp. 1394; — Beurlier, op. cit., s. 65; — G. Mancini *Scoperte a Monte Citorio.* „Studi Romani" t. 1, 1913, s. 3.

[65] M. Righetti Manuale di *storia Liturgica.* Ancona—Milano 1946 - 48; — *Lexikon tur Theologie und Ktrche.* **T. 1 - 10. Fryburg 1957 - 65; — T. S. R. Boase** ***Death In Middle Ages. Mortaliiy, Judgement and Remembrance.*** **London 1972; — A. Labudda** ***Liturgia pogrzebu w średniowiecznej*** *Polsce.* Rkps pracy doktorskiej pod kierunkiem ks. prof. dr M. Rechowicza, KUL.

[66] O pogrzebie królewskim pisali m.in.: E. H. Kantorowicz *The King's Two Bodies.* ***A Study in Mediaeval Political Theology.*** **Princeton 1957; — R. E. Giesey** ***The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France.*** **Genewa 1960; — A. Gieysztor** ***„Non habemus caesarem nisi regem". Korona zamknięta królów polskich w końcu*** **XV wieku i w** ***wieku XVI.*** **W: Muzeum i** ***twórca. Studia z historii sztuki i kultury ku czci prof, dr St. Lorentza.*** **Warszawa 1969,** s. 282 nn.

[67] O zwyczajach pogrzebowych panujących w okresie nowożytnym w Europie. Zob. m.in.: **R. J. Hirsch** ***Doodenritueel in de Nederlanden voor 1700.*** **Amsterdam 1921; — J. J. Fahrenfort, C. C. van de Graft** ***Doodenbezorging en cultuur.*** **T. 2;** ***De doodenbezorging bij de volken van Europa, inzonderheid*** **in** ***Nederland.*** **Amsterdam 1947; — W. Bruckner** ***Bildnis und Brauch. Studien zur Bildtunktion der Eliigies.*** **Berlin, s. 28 n.**

[a] Dekretem Piusa X z 26 IV 1906 w razie istotnej potrzeby wprowadzono abrewiację do formuły ,,Przez to święte namaszczenie niechaj ci Pan odpuści czymkolwiek zawiniłeś. Amen". Wcześniej nie stosowano abrewiacji modlitw. Zob. P. Rzymski *Wykład obrzędów.* Warszawa **1828, s. 194, czy wcześniejszy — RJfuare** ***Sacramentorum ac aliarum Ecclesiae Caeremoniarum...*** Cracoviae 1631 (liczne wydania).

« *Oliictum pro delunctis* została ułożona w Rzymie w VII w. na wzór Ciemnej Jutrzni. Scenę śpiewania jutrzni przedstawia miniatura z *Livre d'heure* Elżbiety, żony Karola IX. Zob. **J. Muczkowski** ***Pomnik Kazimierza Wielkiego w katedrze na Wawelu.*** **„Rocznik Krakowski"** t. 19, 1923, ii. 2, s. 138. Por. także M. Meiss La *mott et l'Oiiice des Morls a l'epoque du Maitre de Boucicant et des Limburg.* ,,Revue del'art" t. 1, 1968, nr 1-2, s. 17-27.

[70] **Św. Augustyn De** ***cura pro mortuis gerenda,*** **4, 5** ***Nokturn II, Lekcja*** **4, 5, 6.**

[71] Walka o niechowanie w kościele zmarłych świeckich dostojników prowadzona była bezskutecznie przez wiele stuleci. Władze zakonne nie zgadzały się również na zbyt jawną funkcję grobową kaplic. Zob. J. Łoziński *Cztery centralne kaplice kopułowe* z początku *XVII wieku.* „Biuletyn Historii Sztuki" R. 30: 1968, nr 3, s. 323 n.

[71] Przy przewożeniu ciała z odległego miejsca śmierci do miejsca pochowania używano niekiedy „podróżnego katafalku" do wystawiania trumny w przydrożnych kościołach czy kaplicach, nawet cerkwiach prawosławnych. „Kuryer Warszawski" 1826, nr 231, i. 650.

[73] Absolucję i śpiew *Libera me* znano od X w., zob. J. Wierusz-Kowalski *Liturgika.* Warszawa 1955, s. 294.

[74] Ewangelia wg św. Jana, XI; 25.

2

POGRZEB W OKRESIE NOWOŻYTNYM W POLSCE

ŹRÓDŁA, STAN BADAN

Za źródła do historii obyczajów w Polsce, a pogrzebów w szczególności, uważa się powszechnie opisy rękopiśmienne z epistolografii i diariuszy, pamiętniki cudzoziemców, testamenty oraz relacje drukowane, jak również przekazy ikonograficzne: ryciny i szkice. Warto też wspomnieć o drukowanych kazaniach pogrzebowych, panegirykach, programach teatralnych oraz wypisach archiwalnych o charakterze dyspozycji, rachunków, umów o pracę i sumariuszów wydatków (zob. *Aneksy źródłowe).* Cennym uzupełnieniem są przedmioty pełniące liturgiczne lub paraliturgiczne funkcje, jak żałobne ornaty, nagrobne chorągwie i portrety trumienne ze srebrnymi tablicami herbowymi i inskrypcjami.

O pogrzebie w okresie nowożytnym w Polsce pisali m.in.: S. Bystroń, A. Fischer, Z. Gloger, J. Gołąb, A. Bruckner, W. Łoziński, T. Mańkowski, Z. Kuchowicz i S. Wiliński *K* Zwracali oni uwagę na odrębność polskich pogrzebów na przestrzeni XVI - - XVIII w., która miała polegać na osobliwej ostentacji i teatralizacji żałoby. Mańkowski powiązał pojęcie sarmatyzmu z pogrzebami polskimi, co następnie zostało określone przez Wilińskiego jako „sarmacka pompa funebris" [2].

Uznając związek ideologii sarmackiej szlachty z 2 poł. XVII i XVIII w. z kulturą duchową i obyczajami polskimi, trudno jednak przemilczeć istotne podobieństwa między uroczystymi Pogrzebami w całej Europie. Prawie całkowita zbieżność liturgii, liczne analogie w zwyczajach, podobieństwa stylistyczne architektury okazjonalnej w różnych krajach, wspólne wzorniki po-

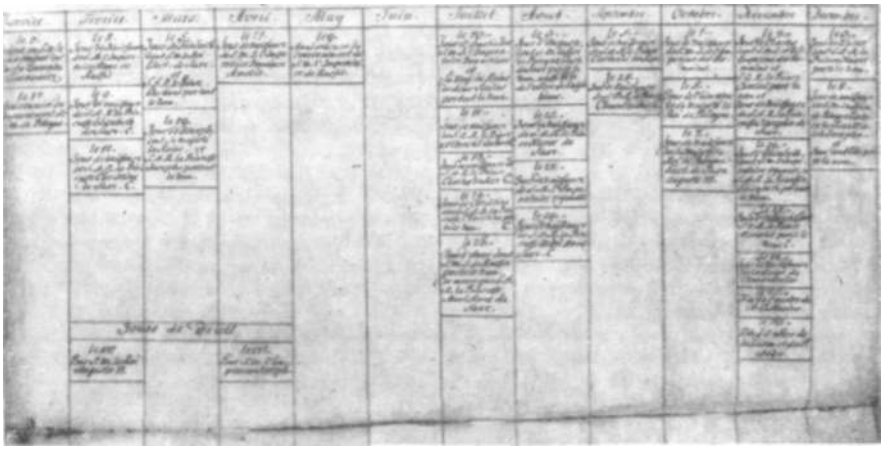

18. Dni świąt obowiązujących na dworze Augusta III, ok. 1740. Zaznaczone są dni śmierci i urodzin władców Saksonii i Polski oraz Rosji i Austrii. Karta z rkps Bibl. Czartoryskich w Krakowie

grzebowe przeczą twierdzeniom o całkowicie samodzielnym rozwoju obyczajów polskich i europejskich w XVII czy XVIII w. Warto jednak zwrócić uwagę na łatwe do zauważenia, zwłaszcza dla cudzoziemców, cechy i przymioty narodowe, jak orientalność stroju, skłonność do wystawności i rozrzutności mające na celu osiągnięcie wrażenia niezwykłego splendoru.

Na pogrzeb, jaki np. we Francji przysługiwał książętom krwi i dostojnikom państwowym, silił się w Polsce każdy średnio zamożny szlachcic. Oczywiście ekspresja pogrzebu, a zwłaszcza dekoracji okolicznościowej, jeśli można urobić sobie zdanie na podstawie źródeł, była zupełnie inna. Umiejętności i możliwości twórcze artystów pracujących na dworze francuskim trudno porównywać z umiejętnościami i możliwościami wileńskich cechowych rzemieślników. Z drugiej jednak strony, jeśli ok. 1680 r. dyplomata francuski zarzucał „panom polskim"[3], że wydają na pogrzeby zbyt wiele, to warto przypomnieć, że we Francji wolno przyjmowała się moda na okazałe pogrzeby z architekturą okazjonalną w typie włoskim[4]. Proces ten dopiero w ciągu 3 ćw. XVII w. doprowadził we Francji do zwycięstwa wpływów wło-

skich, gdy tymczasem w Polsce już przed połową XVII w. działalność B. G. Gisleniego i innych architektów włoskich utrwaliła formy modne w środowisku rzymskim i florenckim.

Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych (zob. *Aneksy źródłowe)* można ocenić wysokość wydatków pogrzebowych. Pogrzeb żony kanclerza Jana Zamoyskiego w końcu XVI w. znamy dobrze z rachunków Jana Pudłowskiego *(Aneks 1)*. Najwięcej kosztowało sprawienie szat żałobnych dla dworu kanclerza (ok. 700 fl.) oraz obicie ścian w kościele. Nie zapraszano gości spoza Warszawy. Stosunkowo niewiele wydano na malarza przybyłego z Krakowa, w celu wykonania portretu zmarłej, jak też na samą trumnę (31 fl.). Według F. P. Dalerac pogrzeb magnacki (w koń. XVII w.) kosztował aż 20 000 fl., co wynosi ok. 100 000 fr. Z rachunków po śmierci hetmana Adama M. Sieniawskiego (1726 r.) wynika, że najdroższe były tkaniny obiciowe. Dwór zaopatrzony był już w odpowiednie stroje z poprzedniego pogrzebu *(Aneks 8)*. Podczas egzekwii za Zofię Sieniawską w kościele kapucynów w Warszawie zapłacono stolarzom i malarzom tylko 101 tynfów, a za obiad dla zaproszonych gości — 700. Całość wydatków wyniosła 1567 tynfów. Trzeba pamiętać, że jest to koszt tylko jednej z uroczystości egzekwialnych po śmierci Sieniawskiej. Najpoważniejszą część wydatków na pogrzebach, nie tylko magnackich, stanowiły ofiary mszalne i posługi kościelne. Za zmarłego odprawiano czasami po kilkanaście tysięcy mszy w ciągu kilku lat od dnia jego śmierci. Koszty introdukcji i pogrzebu ciała Pawła Karola Sanguszki, jak i jego żony Marianny (poł. XVIII w.) są stosunkowo dobrze znane. Największe sumy pochłonęło zorganizowanie zjazdu gości i duchowieństwa, strawne, ofiary mszalne oraz wosk na świece i lampy. Na architekturę okazjonalną wydano jedynie 10% całej sumy. Podobnie było w końcu XVIII w. na pogrzebach Szczęsnego Potockiego, jak i jego żony w Krystynopolu. Czytelnie i przejrzyście zestawiona w 1781 r. księga rachunkowa z pogrzebu Józefa P. Sanguszki podaje rachunki kategoriami. Przytaczam niektóre pozycje:

Za oświetlenie podczas pogrzebu	—	4974 zł
Za wykonanie trumny	—	1536 "
Za dekoracją kościoła	—	6557 "

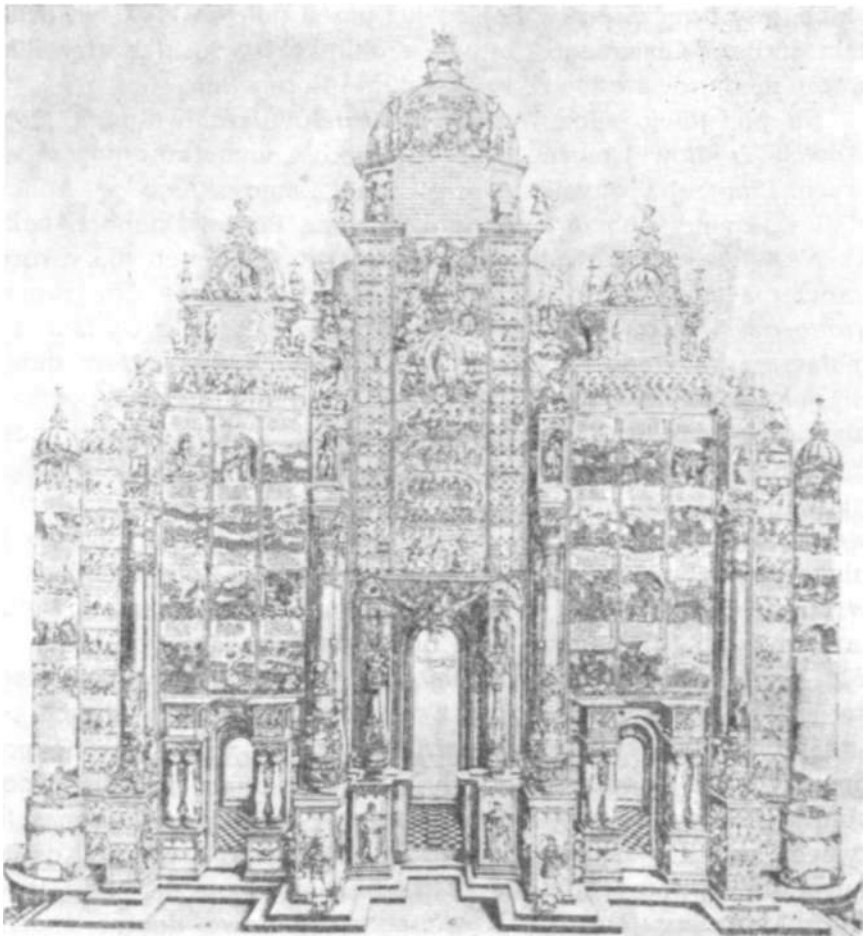

19. Brama triumfalna dla Maksymiliana II, 1512-1519. Program treściowy — J. Stabius, forma architektoniczna — J. Kolderer, ikonografia — A. Durer i W. Pirckheimer, nadzór stolarzy — H. Andreae

Zapłata rzemieślnikom	—	1647 "
Ofiary mszalne i jałmużny . .	—	16555 "
Koszt wyżywienia gości i dworu	—	6072 "
Za ubiory żałobne dla dworu	—	4591 "

Po doliczeniu innych wydatków, wypadło łącznie aż 47 762 zł 15 gr. Koszt dekoracji (wraz z płacami rzemieślników) wyniósł

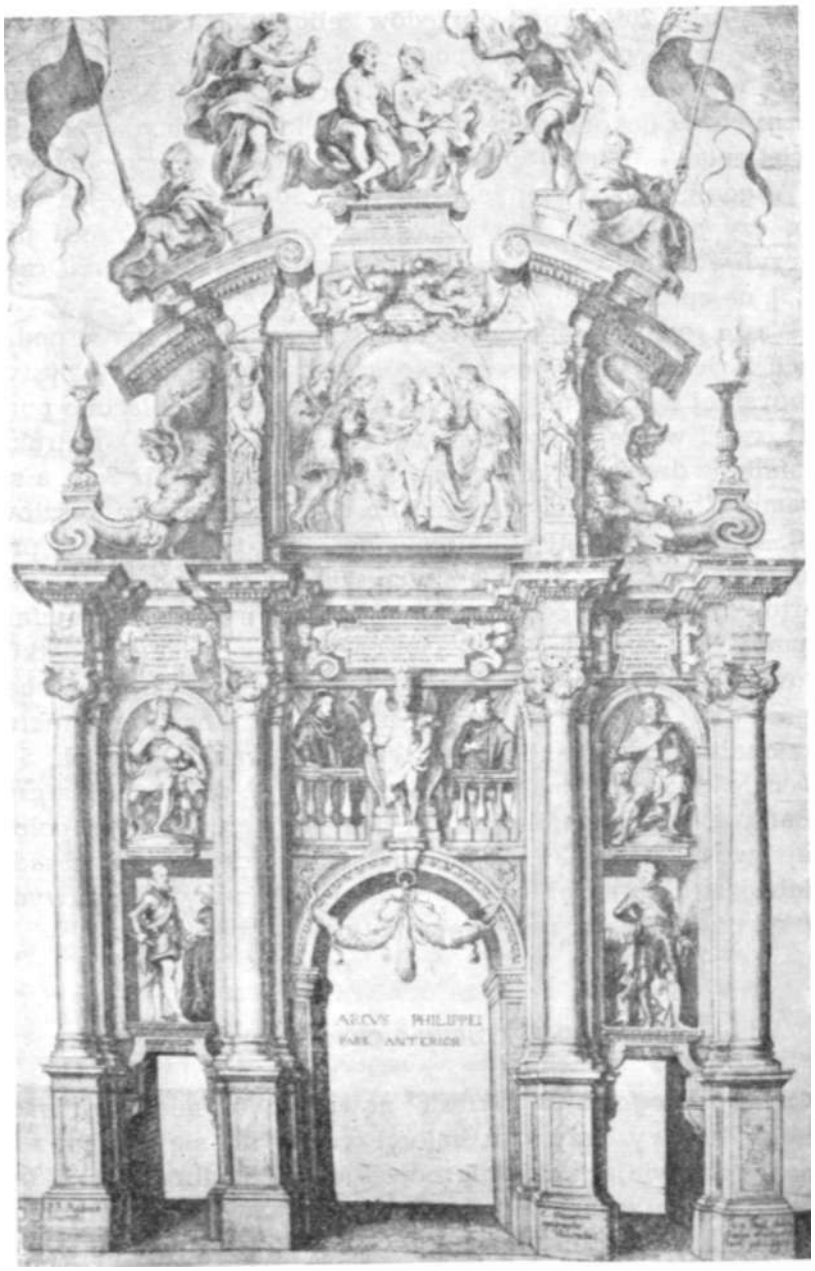

20. Brama triumfalna na wjazd kard. Ferdynanda do Antwerpii, 1635, projekt — P. P. Rubens. Miedzioryt

8204 zł, czyli 20%, koszt obrzędów religijnych i jałmużn prawie 40%. W wielu rachunkach pogrzebowych poważną pozycję stanowią wydatki na świece, wosk i pochodnie, tutaj blisko 10%. Łączny koszt dekoracji kościoła, katafalku i trumny wynosi (bez oświetlenia) — 10 810 zł, czyli 25% wydatków pogrzebowych.

W ogólny koszt pogrzebu nie wliczano wydatków na epitafium czy nagrobek[5]. Kanonik gnieźnieński K. Grobiński przeznaczył w testamencie „na pogrzeb móy przystoyny 100 czerw zł [...], na epitafium marmurowe drugie sto"[6].

Warto również odnotować, że wymurowanie grobu w podziemiach kościoła było stosunkowo kosztowne. Za grób Krystyny Zamoyskiej w kościele św. Anny w Warszawie zapłacono ponad 50 fi., czyli więcej niż za trumnę (zob. *Aneks 1).* Za konstrukcję katafalku z drewna, z robocizną, zapłacono mniej niż 3 fi., a sam aksamit z frędzlami i dodatkami do okrycia katafalku kosztował 54 fl. Wykonanie portretu trumiennego z kosztami dwóch przejazdów do Krakowa szacuje się na 46 fl., czyli ponad 2% sumy. Warto również podać łączny koszt dekoracji kościoła, katafalku i trumny (bez oświetlenia) — 350 fl., czyli ponad 35% wydatków. Porównując w/w wydatki z wydatkami na innych pogrzebach magnackich można ostatecznie ustalić, że koszt architektury okazjonalnej i dekoracji (bez oświetlenia) waha się od ok. 5 do 40% całości. Jeśli jednak oświetlenie uważać za integralną część wydatków, to niewątpliwie suma ich może przekraczać połowę całej kwoty. Rachunki za pogrzeby w Polsce mają w zasadzie podobną strukturę, jak w innych krajach[7], z wyjątkiem wydatków na przyjęcie dla zaproszonych tłumów gości.

ZARYS LITURGII I OBYCZAJÓW

Okazały pogrzeb w okresie nowożytnym miał najczęściej przebieg typowy. Przy łożu śmierci gromadziła się rodzina z kapłanem odmawiając wspólnie odpowiednie modlitwy. Po skonaniu przebierano zmarłego w strój reprezentacyjny i przenoszono do paradnie udekorowanej sali na łoże, ewentualnie do kaplicy pałacowej. Niekiedy ustawiano obok ciała ołtarze do odprawiania mszy. W przypadku pogrzebu królewskiego ciało balsamo-

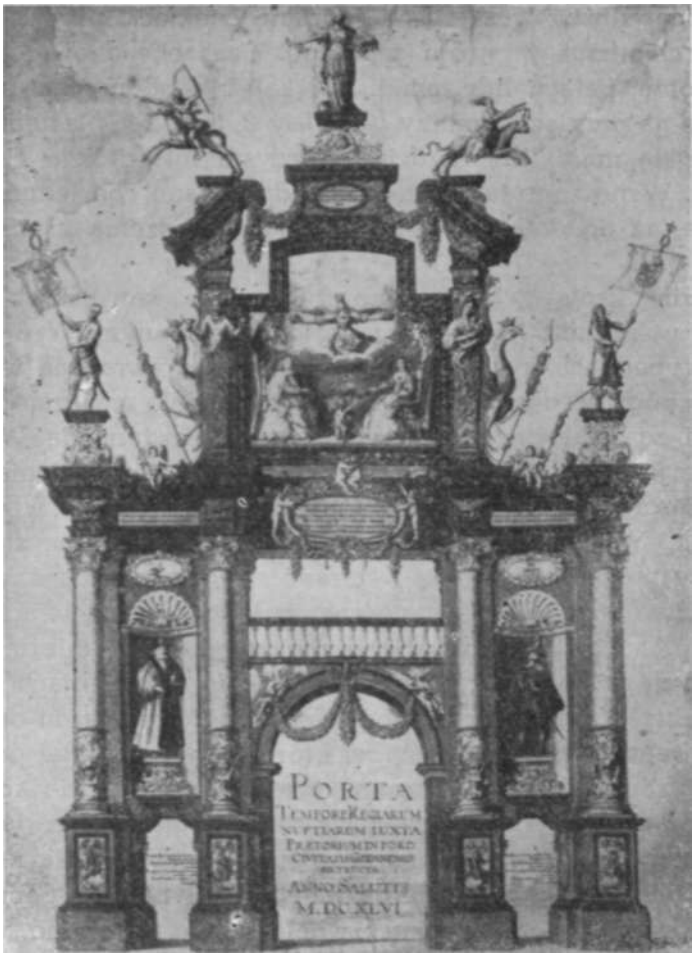

21. Brama triumfalna (od zachodu) na wjazd Ludwiki Marii do Gdańska 11 II 1646. Projekt — W. Richter i K. Roth, wykonał J. Munch, obrazy — A. Boy. Miedzioryt — W. Hondius

wano i wystawiano na *bed of state,* a urnę z wnętrznościami chowano natychmiast po śmierci. W testamentach znajdujemy również ostatnią wolę zmarłego dotyczącą osobnego pogrzebu serca, najczęściej w ulubionym kościele własnej fundacji. Przy wystawieniu ciała, okadzanego jałowcem i pachnidłami, czuwali

zakonnicy, służba w żałobie i żebracy. Niekiedy przy łożu siedział archimimus w stroju zmarłego. Czas eksponowania ciała we dworze, pałacu lub zamku był zależny od przygotowań w kościele na przyjęcie trumny *(Aneksy* 2, 5, *8, 24)*. Następnie odbywała się mniej lub bardziej uroczysta introdukcja ciała do kaplicy. Wznoszono tam katafalk i odprawiano codzienne ofiary mszalne, aż do dnia pogrzebu lub wyprowadzenia z „przechowalni".

Rodzinę królewską chowano w katedrze wawelskiej, a magnatów w kościele będącym mauzoleum rodzinnym. W wyjątkowych wypadkach, z uwagi na wyraźną wolę wyrażoną w testamencie, pogrzeb odbywał się w innym kościele, związanym fundacjami ze zmarłym, np. pogrzeb Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie. Ze względu na oddalenie miejsca śmierci i pogrzebu odbywano nierzadko dłuższe wędrówki z trumną. Wyznaczani byli wówczas księża wraz z asystą, prowadzący procesję z ciałem, i starano się o jak najbardziej uroczyste „żałomsze" odprawiane w przydrożnych kościołach i kaplicach *(Aneks 10)*. W okresie letnim przejazdy do miejscowości etapowych odbywały się nocą. Wznoszenie na postojach namiotów i udział żołnierzy upodobniały pochód do przejazdu oddziału wojskowego. W miejscowości, w której odbyć się miał pogrzeb, witano uroczyście ciało i trumna przenoszona była do kościoła. W przypadku pogrzebów królewskich dla trumny ustawiano namioty pod Krakowem, a uroczysta procesja obchodziła kościoły krakowskie, wolno zdążając do katedry. W okresie poprzedzającym pogrzeb przy zwłokach wielokrotnie śpiewano wigilie, a w wielu diecezjach przy dźwiękach dzwonów rozpoczynano w tym samym terminie egzekwie za duszę zmarłego. Zawiadamiano o śmierci i zapraszano na pogrzeb specjalnymi listami, których wzory podaje m.in. W. Bystrzonowski w dziele *Polak sensat w liście...* 1730. Zapraszano co najmniej kilkuset duchownych, wśród nich biskupów oraz świeckich dostojników i krewnych. Zaproszonych świeckich obowiązywały stroje żałobne. Kobiety z wysokich rodów nosiły niezwykle sztywne i grubo tkane szaty, tak jak kobiety na dworze francuskim w XVIII w.

Uroczystości pogrzebowe rozpoczynały się przy biciu z dział, dzwonieniu we wszystkich miejscowych kościołach i trwały od

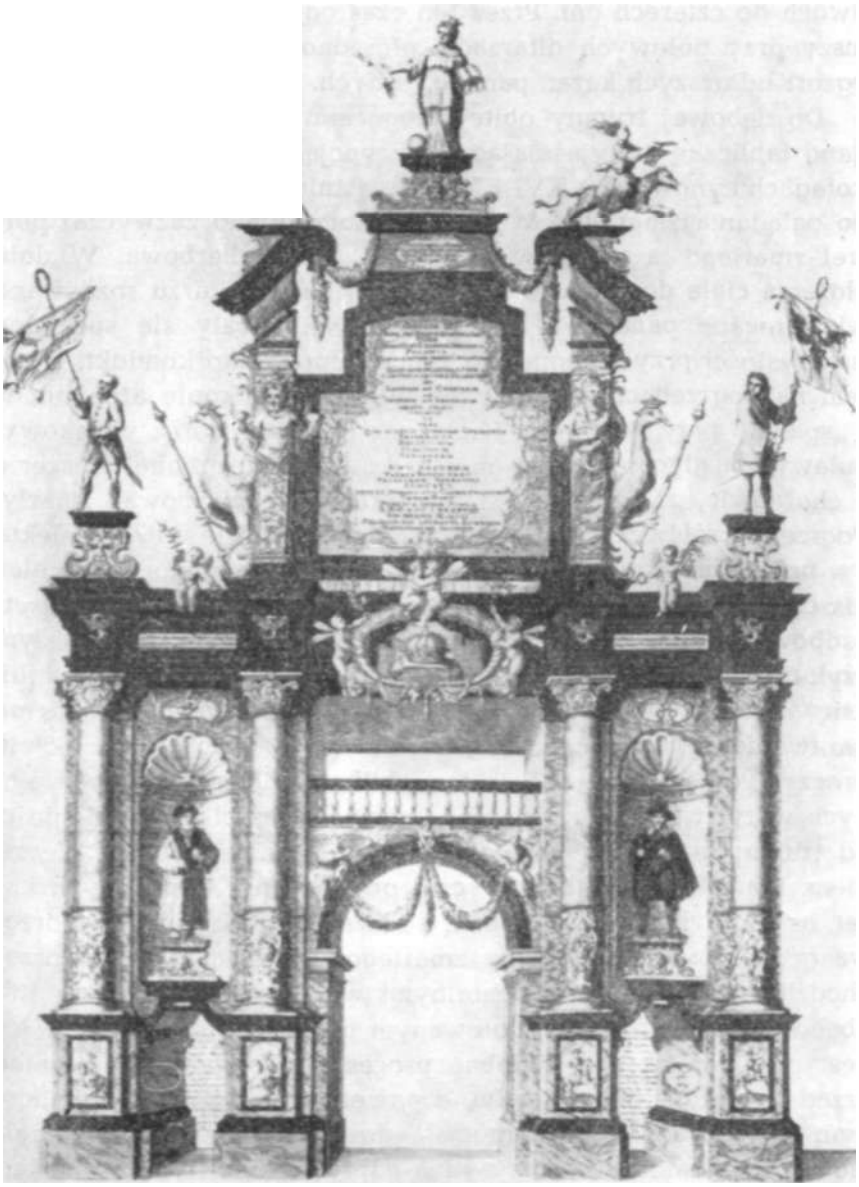

22. Brama triumfalna (od zachodu) na wjazd Augusta II do Gdańska 19 III 1698. Konstrukcja bramy z 1646 r. ze zmienioną dekoracją. Miedzioryt

dwóch do czterech dni. Przez ten czas odprawiano kilka tysięcy mszy przy polowych ołtarzach, głoszono kilka lub kilkanaście egzort i dłuższych kazań panegirycznych.

Do dębowej trumny obitej drogocennymi materiałami wkładano tabliczkę z wyjaśniającą inskrypcją. W trumnach lub sarkofagach cynowych z XVI i XVII w. istniał nawet otwór z szybą do oglądania zmarłego. W „nogach" przybijano zazwyczaj portret zmarłego, a w „głowie" trumny tablicę herbową. W dniu złożenia ciała do grobu w kościele lub na cmentarzu rozdawano wierszowane panegiryki, a następnie odbywały się specjalne uroczystości przy trumnie. Po sumie odprawiano kondukt, a potem na pogrzebach wojskowych wjeżdżał na koniu archimimus i „spadał" przy katafalku. Łamano z chrzęstem oręż wojskowy, buławy, buzdygany, laski marszałkowskie, rozbijano pieczęcie i chorągwie, zależnie od stanowiska, jakie zajmował zmarły. Pogrzeby królewskie, mające miejsce po wjeździe nowego elekta i w przededniu koronacji, gromadziły dygnitarzy, którzy również niszczyli znaki swojej władzy i herby zmarłego króla. Kilkusetosobowa lub wielotysięczna procesja postępowała w specjalnym szyku: urzędnicy i żołnierze z herbami miast, księstw lub familii, księża i zakonnicy, żebracy w czarnych płaszczach, trumna na karawanie, najbliższa rodzina, oddział wojskowy. W szczególnie uroczystych konduktach niesiono kilkanaście mar poprzedzających wóz z ciałem, przykryty całunem. W najbliższej odległości od trumny jechał na pogrzebie archimimus na koniu z giermkiem. Ponadto znany był zwyczaj prowadzenia wspaniałych karet, osiodłanych koni z herbami, a nawet z przedstawieniem drzewa genealogicznego rodziny zmarłego. Procesja z ciałem przechodziła pod bramami triumfalnymi w kierunku cmentarza lub obchodziła kościół z przygotowanym grobem, a towarzyszył jej gęsty szpaler (il. 13). Podobne procesje odbywały się również przed rozpoczęciem pogrzebu, a nawet na pogrzebie symbolicznym bez ciała. Po złożeniu ciała do grobu krewni wygłaszali mowy pochwalne. Ostatni z nich zapraszał na stypę stojących wokół trumny. Ponieważ zmarły nie był najczęściej większości zebranym znany osobiście, a od okresu śmierci do pogrzebu mijało co najmniej kilka miesięcy czy nawet lat, stypy zmieniały się w wesołą ucztę, której towarzyszyły np. fajerwerki i kapela.

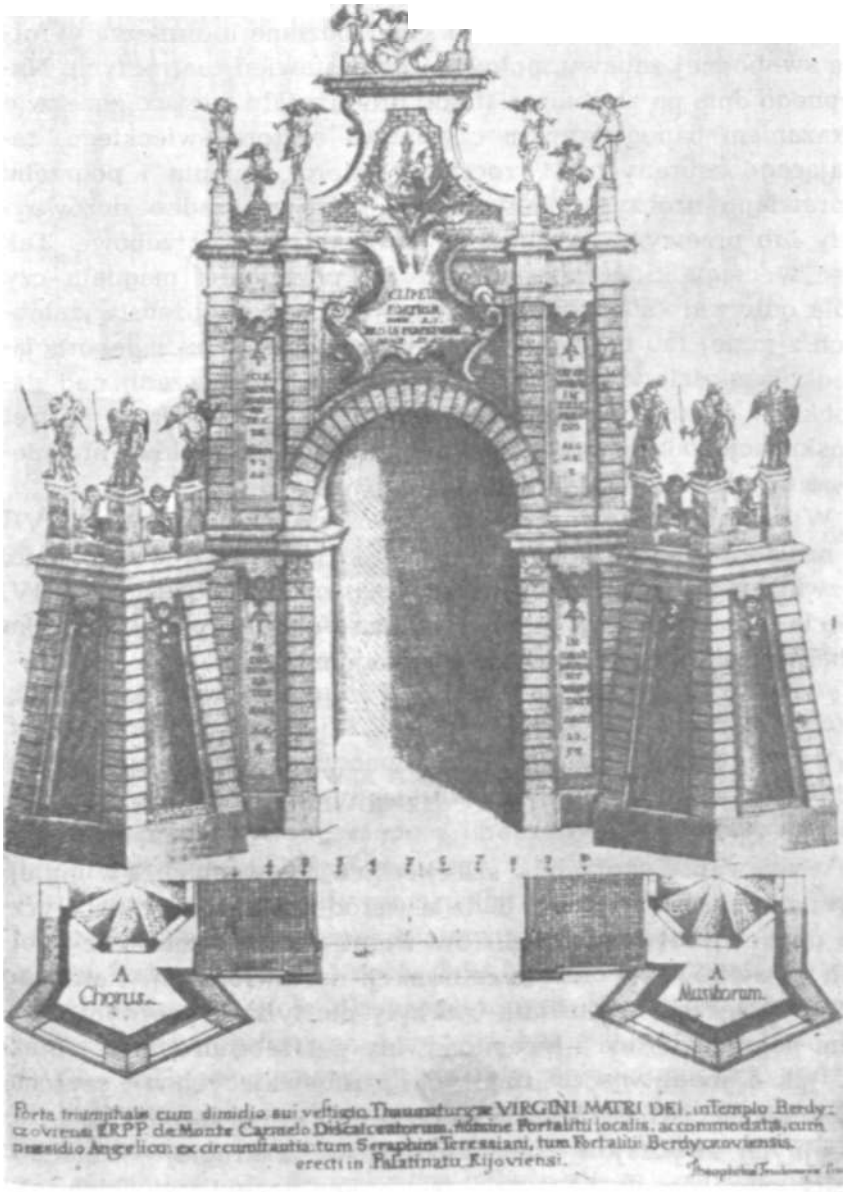

23. „Siódma" brama z okazji koronacji obrazu Madonny w Berdyczowie, 1747. Miedzioryt — T. Trockiewicz

Wreszcie ze względu na łączenie w ciągu kilku dni dwóch czy nawet trzech pogrzebów osób zmarłych w niedługim czasie, odbywały się między ceremoniami kilkugodzinne intermezza w formie swobodnej zabawy, polowań, przedstawień teatralnych. Następnego dnia po złożeniu ciała do grobu miały miejsce egzekwie z kazaniem panegirycznym czy mową oratora świeckiego, żegnającego zebranych. W rocznice śmierci, imienin i pogrzebu odprawiano uroczyste aniwersarze, które nierzadko dorównywały lub przewyższały zbytkiem uroczystości pogrzebowe. Tak więc w ciągu kilku miesięcy lub lat po śmierci magnata czy króla odbywało się kilkadziesiąt lub kilkaset nabożeństw żałobnych z mniej lub bardziej wspaniałymi katafalkami i dekoracjami okolicznościowymi. Czasami po pogrzebie wieszano nad nagrobkiem chorągiew nagrobną. Zdjęte z trumny herby, portret i inskrypcje odnajdujemy dziś na ścianach kościołów, przeniesione z podziemi kościelnych.

Wspaniałą wystawność pogrzebów katolickich w 1 poł. XVII w. naśladowali protestanci. W Gdańsku w 1637 r. wystawiono, w związku ze śmiercią ostatniego piastowicza Bogusława XIV, księcia szczecińskiego, sztukę *Drama funebie* pióra Henryka Schaeve, rektora miejscowego gimnazjum [8].

MORALIZATORSKA ASCEZA A WYSTAWNOŚĆ POMPY POGRZEBOWEJ

Wystawność pogrzebów szlacheckich, magnackich, a w mniejszym stopniu królewskich, budziła wśród nastawionego ascetycznie duchowieństwa i moralistów wątpliwości w celowość wielkich wydatków. W okresie reformacji nastawione antykatolicko grupy społeczeństwa usilnie walczyły nie tylko z próżnym zbytkiem pogrzebów, ale i kwestionowały potrzebę uroczystej liturgii, jak i modlitwy za zmarłych przebywających w czyśćcu. Z jednej więc strony była to krytyka doktryny katolickiej i tradycyjnych zwyczajów z nią związanych, z drugiej — niechęć części katolików do bogactwa zwyczajów nazbyt świeckich, czy nawet uznawanych za pogańskie. Gwałtowność dyskusji na temat celowości katolickiej liturgii i zwyczajów dowodzi, jak

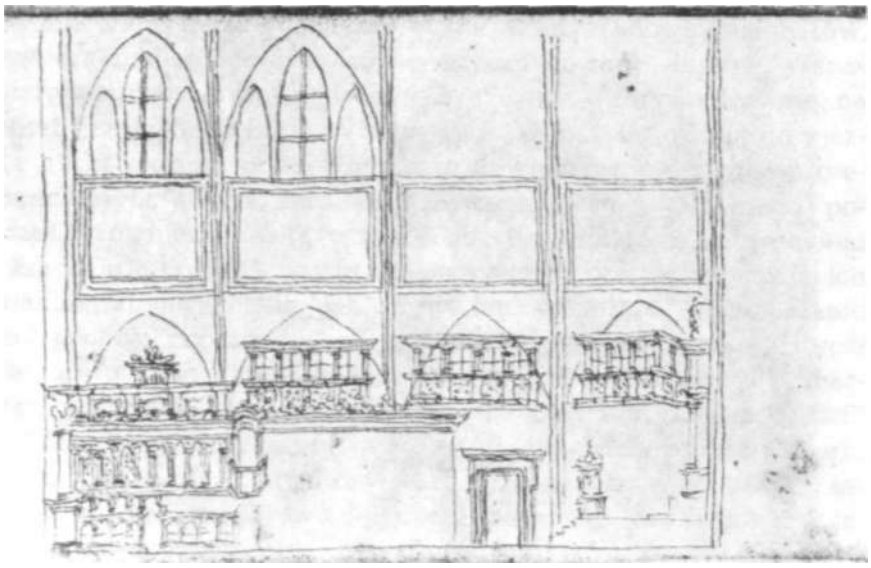

24. Dekoracja prezbiterium katedry krakowskiej z okazji koronacji (?) Władysława IV. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni

skrajne zajmowano stanowiska w tej sprawie. Próby ograniczania wystawności spotykały się jednak z gwałtownym oporem tradycjonalnie nastawionego kleru, jak i rodzin zmarłych. W praktyce, dla dogodzenia ambicji rodzinnej nie szczędzono kosztów, przełamywano kłopoty finansowe pożyczkami lub kredytem (pogrzeb Michała Serwacego Wiśniowieckiego zob. *Aneks 10).* Pogrzeby szlacheckie gromadziły tłumy księży i gości. Wśród huku moździerzy, salw muszkietów, gromadzili się oni w oświetlonym tysiącami świec i pochodni kościele. Wystawność przyjęć i różnorodne atrakcje dla zaproszonych konkurowały z czołobitnością panegirycznych kazań[9] i hołdami pamięci zmarłych.

Dla większości obecnych na pogrzebie, atmosfera nadzwyczajnej wystawności, poczucie świątecznej chwili było niezbędnym i koniecznym elementem ich życia. Nie powinno zdziwić nas sformułowanie, że wszystko odbyło się ze „zwyczajną pompą" [10]. Świeckiej wystawności i wspaniałości liturgii katolickiego pogrzebu przeciwstawili się początkowo polscy protestanci[11].

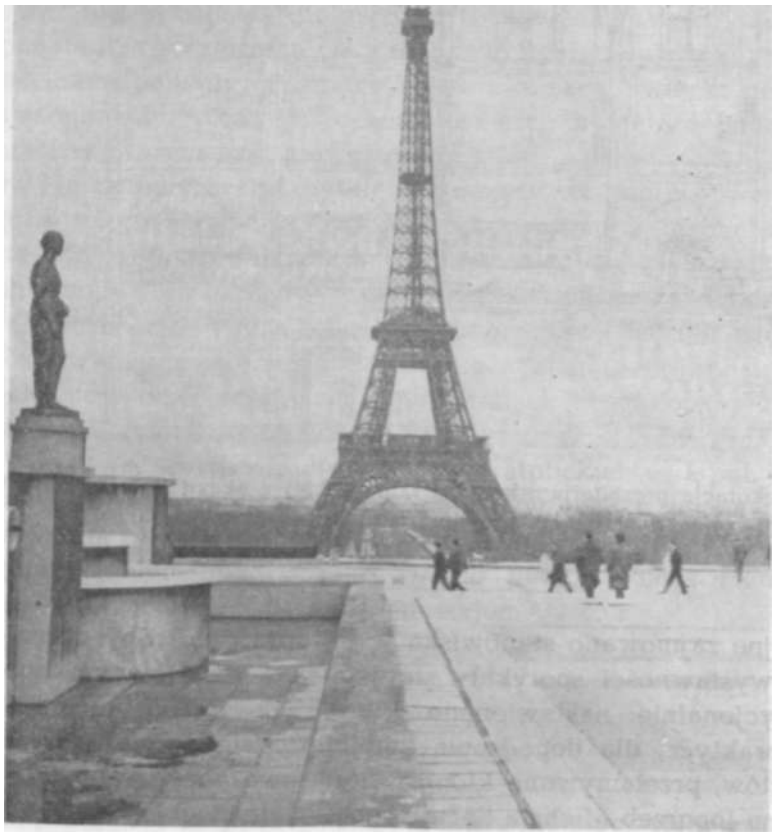

Wieża wg projektu Gustawa Eiffla, Międzynarodowa Wystawa Powszechna, Paryż 1889

Surowo ganili próżność wydatków na pogrzeb kaznodzieje kalwińscy i luterańscy. Zwyczaj okazałego pogrzebu był jednak zbyt zakorzeniony w tej epoce i w rezultacie jeszcze przed połową XVII w. odbyło się wiele pogrzebów protestanckich z niebywałą pompą (podobnie było w krajach protestanckich: Niemczech, Holandii i Szwecji). Wyróżniają się zwłaszcza kalwińskie pogrzeby Radziwiłłów, „książąt" Rzeszy Niemieckiej. Ascetycz-

ne tendencje musiały ustąpić wobec dumy rodowej magnatów, czy wreszcie wobec interesów politycznych protestantów. Wspaniały pogrzeb królewny Anny Wazówny, który odbył się na koszt katolickiego brata Władysława IV, stał się okazją do zjazdu o charakterze politycznym możnowładców i szlachty protestanckiej [12]. Wśród katolików powszechność wystawnego pogrzebu również budziła wątpliwości. Moralizatorsko nastawieni kaznodzieje potrafili nawet na pogrzebach gromić zwyczaje ich zdaniem zbyt świeckie, jak stypy, łamanie oręża czy wieszanie nad grobem chorągwi. Inni, nastawieni bardziej konformistycznie, dostosowywali się do żądań rodziny, lekceważąc wolę zmarłego wyrażoną w testamencie. Trzeba przyznać, że „moraliści" katoliccy byli nieszczerzy w swych pragnieniach zubożenia form pogrzebu, skoro z łatwością godzili się na pogrzeb okazały zamiast skromnego. Prawdopodobnie najważniejszy wydawał im się efekt oddziaływania na wiernych, u których taki pogrzeb wywoływał refleksję o przemijalności wszelkiej chwały doczesnej i konieczności przygotowania się na własną śmierć. Nieszczere wydawały się współczesnym, a nawet godne potępienia, obrzędy chowania osób świeckich w zakonnych szatach [13]. Drwili z nich W. Potocki w *Ogrodzie fraszek* i K. Opaliński w *Satyrach.*

Jeśli pogrzeb był skromny, posądzano rodzinę zmarłego o zwyczajne skąpstwo. Wreszcie, jeśli duchowieństwo katolickie Wzywało do ograniczenia zbytku na pogrzebach, to w sposób specyficzny: nawoływano do wydawania pieniędzy na msze za dusze w czyśćcu cierpiące, a do ograniczenia wydatków, zwłaszcza na cynowy sarkofag, portret trumienny, chorągwie nagrobne, katafalk i wystawne uczty. Jakub Wujek broniąc doktryny katolickiej w zbiorze o Czyśćcu pisał, że należy w intencji dusz zmarłych odprawiać „Ofiary Mszey [...] modlitwy, iałmużny, posty, obchody, Vigilie y insze dobre uczynki [...] trycesymy, rocznice" [14]. Na zarzuty innowierców, ganiących „pogrzebnym pochodniom, świecom, dzwonieniu, gromadom Księży y Mnichów Anniwersarzom etc." odpowiada kaznodzieja, że „to wszystko w kościele powszechnym zawsze bywało" [15]. Powołuje się na tradycję Ojców Kościoła św. św. Chryzostoma, Klemensa, Ambrożego, jak i Tertuliana. Na pogrzebie Stefana Batorego ks. H. Powodowski przytoczył opis pogrzebu męczennika Szczepana,

„w którym [...] upatrujemy duże powinności [...] krześcijańskiey posługi [...] iedne [...] ciału zmarłemu, druga [...] duszy"[16]. Również przykład pogrzebu Chrystusa z *Nowego Testamentu* miał udowodnić, że „z tak wielką, a królowi wielkiemu przystoyną pompą [...] godziło"[17] się pochować Stefana Batorego. Najbardziej kategorycznie na temat celowości wystawnego pogrzebu pisze ks. J. Trąpczyński z okazji pogrzebu Mikołaja K. Radziwiłła w 1615 r. „Dwa są fundamenty, czemu umarłych ciała uczciwie grzebiem. Pierwszy iest związek, bądź to przyiażni, bądź też krwie [...] drugi — ciała nasze są kościołem Ducha Świętego [...] dlatego kiedy się ten kościół obali, uczciwie ma być pochowany [...] po trzecie przystoi [...] zwłaszcza kiedy się pogrzeb w zacnym domu odprawuie"[18]. Gani on jednak zbytek na niepotrzebne ozdoby „wiele szkap y hałastry niepotrzebney"[19], jak również waśnie i bijatyki na stypach. Wskazuje również, że „lepiey iść do domu żałobnego a niźli do domu godowego [...] Przypominać sobie nietrwałość rzeczy świeckich pożyteczne. Pomnieć na śmierć co dobrego przynosi"[20]. Walka z pijaństwem na polskich stypach nie należała do łatwych, skoro w większości kazań z XVII i XVIII w. odnajdujemy te same hasła. A jeden z kaznodziei cytuje „nikczemny wierszyk [...] Za iego duszę, Upić się muszę"[21]. Ten sam kaznodzieja przy innej okazji pisze „Wiem ia to dobrze, że na Pogrzebnych ziazdach, po wniesieniu Ciała do Grobu [...] przy Polskiey ochocie; Bacchus, pocznie gęsto garncowe po stołach stawiać flasze; a od stołu Gospodarskiego, pocznie zwyczayna Polityka, pospolitym iść ruszeniem, wielkie za sobą prowadząc flasz, kieliszków, y sklenic Woysko"[22].

Wytykanie przywar narodowych łączyło się z dawaniem dobrych przykładów do naśladowania. Cesarz Karol V miał wozić ze sobą trumnę, mary, krucyfiks i śmiertelną koszulę, po to, aby podczas największych triumfów pamiętać o śmierci[23]. W tym samym duchu wypowiadają się poeci[24], mówcy i kaznodzieje. Przypominają przykłady papieża Innocentego XI, który oglądał stale obraz przedstawiający zwłoki na katafalku[25]. Znane są również przykłady podobne i u nas. Prymas Antoni Ostrowski przechowywał przez kilkanaście lat koszulę śmiertelną, trumnę jak katafalk (który zachował się do dziś)[26]. Za życia oglądał

26. Nagrobek Amalii Mniszech, wyk. J. Obrocki, 1773. Kaplica kościoła paraf. w Dukli

również własny, pierwszy nagrobek ustawiony pierwotnie w Wolborzu, a dziś wmurowany w elewację kolegiaty skierniewickiej. Kazania pogrzebowe wygłoszone przy katafalku miały pobudzić wiernych do skruchy i przypomnieć im o bliskości końca życia doczesnego. Dlatego większość duchowieństwa nie walczyła zbyt gorliwie z obrzędami ,,światowey pompy przy pogrzebach pańskich zwyczayney"[27]. Przeciwnie, poszukiwano argumentów[28] na ich usprawiedliwienie przede wszystkim odwołując się do tradycji antycznej. „Tak Rzymianie y Grecy, prowadząc ciała żołnierskie chorągwie, drzewca, oręża, ku ziemi obróciwszy, ostatnią posługę oddawali i Hetmanów obrazy, z marmuru albo inszego kruszca rysowali, odlewali; na koniec w liczbę Bogów swoich, onych poczytywali. Jeśli zaś na ludzie prawowierne wejrzymy, obaczymy w piśmie Bożym: Joziasza [...] pogrzeb Judzie Machabeyskiemu [...] Pobliższych zaś czasów, niezliczoną rzecz iest podobnych przykładów [...]"[29]. W ciągu

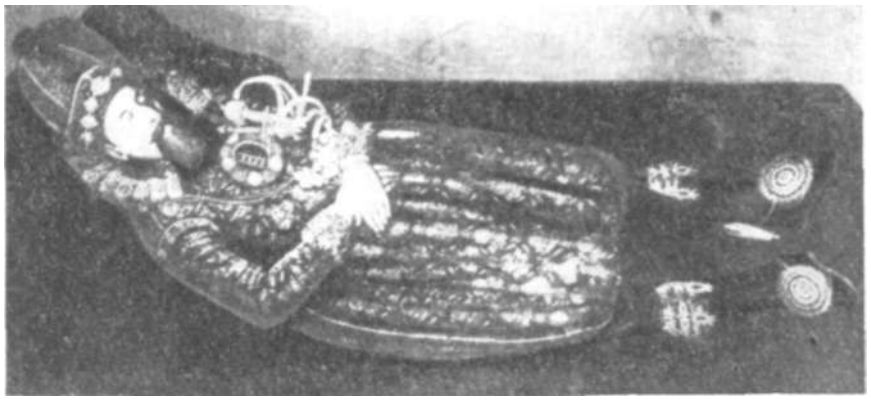

27. *Filip II ks. szczeciński na ,,bed of stale" w sali zamkowej,* ok. 3 II 1618. Obraz zaginiony

XVII i w 1 poł. XVIII w. stosunkowo rzadko kwestionowano rację pogrzebów wystawnych. Obok wspaniałych i bardzo światowych pogrzebów, miało miejsce także wiele pogrzebów skromniejszych, np. Gabriela Tarło w 1565 r., Jana Zamoyskiego w 1605 r., Janusza Zbaraskiego ok. 1608 r., Mikołaja Radziwiłła ,,Sierotki" w dn. 9 IV 1616, Krzysztofa Zbaraskiego w 1627 r., Lwa Sapiehy w dn. 21 VI 1633, Reginy Eisenreich, żony Albrychta St. Radziwiłła w dn. 12 V 1637, Aleksandra Hilarego Pałubińskiego w dn. 16 I 1680 r., Adama Humnickiego po 1705 r. i in. Nie wszystkie z wymienionych odbyły się bez katafalku i dekoracji ścian, jak np. Lwa Sapiehy. Wśród osiemnastowiecznych warto zwrócić uwagę na trzydniowy pogrzeb nieznanej z imienia Łubieńskiej, matki Bogusława kasztelana sandomierskiego, u św. Michała w Krakowie w dn. 2-5 VII 1755 r. Kościół „bez żadney inwencyi y sztuk Malarskich [...] był illuminowany [...] trumna szarym suknem obita na czterech trupich [...] głowach bez żadnego Katafalku [podkr. J. A. C] wpieraiąca się, na całunie takiego koloru"[30]. Najczęściej jednak zbyteczną świeckość pogrzebu rozumiano jako obrzędy: łamania kopii, tarczy i buławy przy katafalku, wjeżdżanie na koniu do kościoła, które można określić jako inscenizację parateatralną.

Gwałtowną polemikę przeciw pogrzebom katolickim i zwy-

czajom podjął autor publikacji *O pogrzebach Wideńskich...* z 1781 r.[31] „O niegodziwe, zabobonny w wielu kraiach zwyczaiu, żeby Trup człowieka zmarłego, nim będzie pogrzebiony, albo w kaplicy domowey albo tez y w samych Pokoiach na katafalku wszystkim na widok wystawiony [...] leżał? [...] zaduch ów trupi Po całym Dornie [...] rozchodzi się"[32]. Polemiści katoliccy powoływali się jak zwykle na pisma ojców kościoła, na tradycję[33]. Argumentowali także, że „... przyczyna kosztów pochodzi z samey miłości Familii łożących na pogrzeb, niż dla pociechy swoiey [...] pomoc duszy..."[34]. Ostatecznie jednak racjonalistyczna krytyka zwyczajów przyniosła ich zagładę w końcu XVIII w. Sam problem „wybujałych pogrzebów"[33] znany jest także i później.

Testamenty z XVI - XVIII w. są bezcennym źródłem poznania kultury duchowej i materialnej. Oprócz typowych formułek wyznania wiary katolickiej zawarte są w nich różne wiadomości, m.in. dotyczące pogrzebu; wiele z nich zawiera szczegółową dyspozycję pogrzebową. Pod względem zaleceń co do pompy pogrzebowej można je podzielić na 3 grupy. Liczną grupę stanowią testamenty zawierające postanowienia uroczystego pogrzebu ze zwykłymi w tych wypadkach świeckimi zwyczajami łamania oręża czy procesją pogrzebową z archimimusem. Do drugiej należą testamenty nakazujące zupełną redukcję zwyczajów świeckich i kładące nacisk na obrzędy liturgiczne, ofiary mszalne i jałmużny. Do trzeciej — najrzadziej spotykanej — testamenty, w których nakazuje się wykonawcom, aby ograniczyli wszelkie obrzędy. Najlepszym przykładem ostatniej grupy jest testament Jana Słupeckiego „żeby na znak [...] żalu [...] za [...] grzechy [...] ciało moje jako jawnogrzesznika bez wszelkich ceremonii [podkr. J.A.C.] nocą do grobu wrzucono"[36]. Bez trumny i wszelkich ceremonii kazał się pochować Aleksander z Rytwian Zborowski[37]. Nie we wszystkich wypadkach wola zmarłego była tak dramatycznie surowa, ale zawsze była przejawem ascetycznej religijności. Nie zezwalano więc na udział w pogrzebie dużej liczby duchowieństwa, na kazania z panegirycznymi genealogiami i pochwałami, na zbyteczne bogactwo materiałów obiciowych: aksamitu w czerni i purpurze ze złotymi obszyciami, na przesadne oświetlenie całego kościoła, czy na cynowy

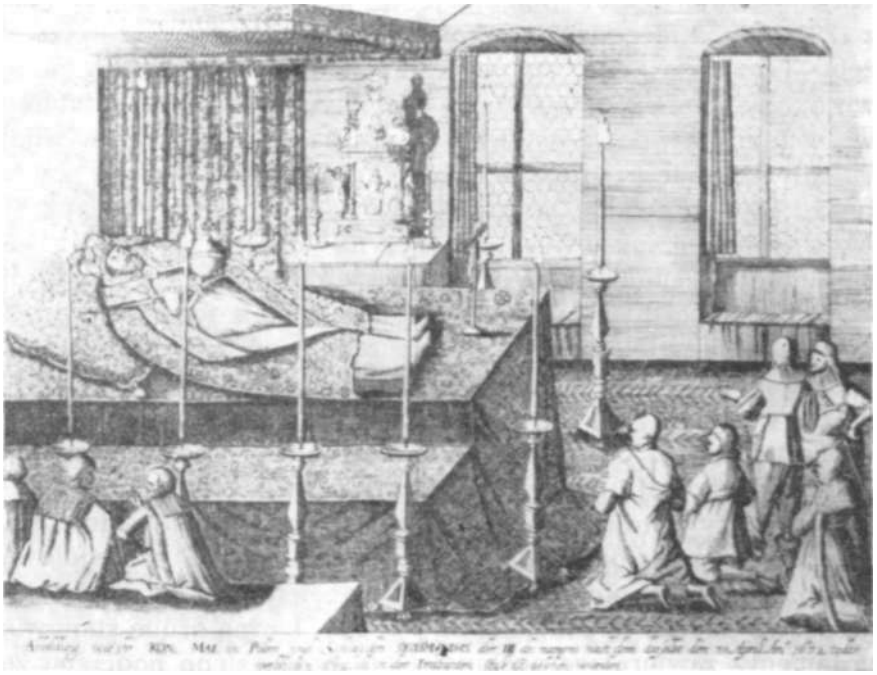

28. Zygmunt III Waza na *bed of state* w kaplicy królewskiej na Zamku Królewskim w Warszawie, 30 IV 1632. Widok od strony wejścia. Ulotka żałobna. Miedzioryt — F. Jansz, 1632

sarkofag ze srebrnymi tablicami inskrypcyjnymi. Wykonanie woli zmarłego było jednak przykre i kłopotliwe dla egzekutorów. Opinia publiczna posądzała ich o skąpstwo, czy wręcz przywłaszczenie pieniędzy przeznaczonych na pogrzeb. Cichy pogrzeb ubogiego księdza[38] nie budził kontrowersji, ale podobny pogrzeb magnata, opata, szlachcica czy nawet bogatego mieszczanina mógł się właściwie odbyć tylko w okresie wojny domowej czy zarazy. Dlatego też licząc się z opinią publiczną, jak i nawykami społecznymi i własnymi ambicjami polityczno-rodzinnymi egzekutorowie łamali surowe postanowienia testamentu. Znane są także przykłady urządzania kolejno w ciągu dwóch dni pogrzebów, z których jeden był uroczysty, a drugi skromny. Właśnie taki pogrzeb Aleksandra Sobieskiego w Rzymie w 1714

roku odbył się na wyraźne życzenie papieża Klemensa XI. Był on manifestacją polityczną ku czci Sobieskich, a więc przeciwko Augustowi II, na rzecz Stanisława Leszczyńskiego. Skromny pogrzeb, jaki zadysponował w testamencie syn Jana III, odbył się wieczorem 22 XI w kościele S. Maria delia Concezione. Tradycja dwuczłonowego pogrzebu była dobrze znana w rodzinie Sobieskich, wszak król pochował w 1661 r. w ten sam sposób, swoją matkę Zofię Teofilę z Daniłowiczów. Do najsławniejszych pogrzebów dwuczłonowych należą również: Jadwigi Zahorowskiej w 1725 r. i Walentego Fredry z ok. 1730 r.

Istnieją pewne analogie pomiędzy urządzaniem dwuczłonowych pogrzebów a zestawianiem skromnej płyty grobowej i wspaniałego nagrobka np. w przypadku prymasa Teodora Potockiego. Marmurowa płyta z herbem Pilawa i napisem D. O. M. /THEODORUS POTOCKI/ ARCHIEPISCOPUS HUIUS ECCLESIAE INDIGNISSIMUS /PRIMAS PECCATORUM/[39], leżąca na ziemi, kontrastuje z architekturą kaplicy w katedrze gnieźnieńskiej wykonanej w latach 1727 - 1730 wg projektu Pompeo Ferrariego i nagrobkiem dokończonym już po śmierci prymasa[40]. Dwuczłonowe pogrzeby były kompromisem na rzecz woli zmarłego i konwencji typowej dla tej epoki, podobnie jak skromna płyta grobowa, wyraz prywatnej dewocji T. Potockiego i wspaniała kaplica — z panegirycznymi napisami niezbędna dla podkreślenia pozycji społecznej.

Zwykle, łamiąc warunki testamentu, zamiast skromnego urządzano tylko jeden okazały pogrzeb. W taki właśnie sposób nie uznano woli Piotra Myszkowskiego w 1591 r., Magdaleny Zborowskiej w 1636 r., bpa Augusta Woyny w 1649 r., Jana Bonawentury Krasińskiego w 1717 r., prymasa Krzysztofa Antoniego Szembeka w 1748 r., Anny Radziwiłłowej w 1787 r. i wielu in. Kiedy indziej właśnie z panegirycznego kazania dowiadujemy się, że chorąży Skoroszewski.... warował supremis tabulis, obostrzył testamentem, aby kazania nie było"[41] [podkr. J. A. C.]. Zona zmarłego Katarzyna z Gorajskich Skoroszewska zmieniła samowolnie postanowienia testamentu męża, pragnąc uczcić jego pamięć tradycyjnym pogrzebem i kazaniem w typie panegiryku.

Testament Mikołaja Wolskiego, fundatora podkrakowskich

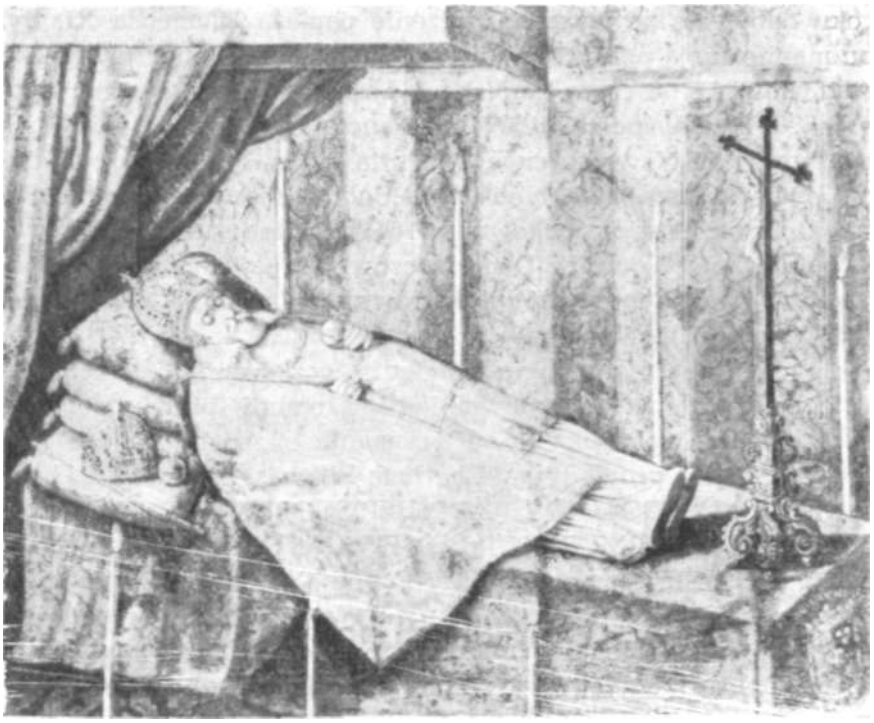

29. *Zygmunt III Waza na „bed of state",* 30 IV 1632. Obraz olejny, ok. 1632

Bielan, zawiera szczegółowe dyspozycje pogrzebowe dotyczące trumny, prowadzenia ciała na miejsce pogrzebu i złożenia ciała w kościele. Wolski na łożu śmierci pamięta o najdrobniejszych szczegółach dotyczących ceremoniału. Czuje się w tym osobliwą radość człowieka epoki pokontrreformacyjnej, który wiele myślał o przygotowaniu się na „dobrą śmierć", uczestniczył w wielu pogrzebach po to, aby móc dobrze zadysponować własnym. „...Executory oneruie, żeby [...] nullo cultu, nullo ornata ciało moie do Bielan dowieźli, na noclegu ellemozynam in remissionem peccatorum Ubogim. Trunna nie Axamitem, niepozłocistymi ani srebrnymi, iedno gwoździami, iedno suknem które isz iusz w Domu iest ma bydz obita, y możeli bydz Wóz bez płócien, y nakrywania, A drugi sub titulo Sanctae Mariae Aegiptianae [...] Ma bydz prowadzony i aby iednak ta obiectia niezdała się ex

Vanitate y to iako naypredzey pochować nieczekaiąc w tym ani ziazdu PP: Protectorów ani zwłoki, ani żadnych Pomp [...] pochowania we drzwiach przecie ieśli w kościele, aby tu swawolne ciało [...] deptane..."[42].

Biskup Andrzej Chryzostom Załuski spisując w 1701 r. swoją ostatnią wolę, prosił, aby „ceremonii na pogrzebie moim żadnych nie było nie tylko proszę, bo te pompy na nic się nie przydadzą, koszt daremny, obraza Boska, [...] Wiedząc, że Dyspozycye ostatnie rzadko doskutku przychodzą [podkr. J. A. C] deklaruię, że ten tylko testament za prawdziwy mieć chcę..."[43].

Wśród testamentów dostojników kościelnych, związanych z arcybiskupstwem w Gnieźnie[44], nakazujących najuboższy pogrzeb warto wymienić: Stanisława Lipskiego z 1709 r., Aleksandra Kałudzkiego z 1729 r. zmarłego w 1758 r., Franciszka Kraszkowskiego z 1731 r., Bonawentury Turskiego z 1749 r. zmarłego rok później, Macieja Mostowskiego z 1758 r. zmarłego w 1764 r., Piotra Rokossowskiego z 1764 r. i Leona Morawskiego z 1777 r. zmarłego w 1780 r. Najciekawszy z tej grupy jest testament Jana Wilhelma Robertsona z 1752 r. zawierający dyspozycję względem katafalku..... tak mam być położony in loco solito na jednym gradusie przykrytym jak anniwersarze bywają"[45].

Podczas pogrzebu Anny Alojzji Chodkiewiczowej doszło w Jarosławiu do gorszących scen. Wybuchła mianowicie kłótnia między rodziną zmarłej a jezuitami wypełniającymi wiernie jej testament, w którym „zaordynowała, żeby ani wysokiego katafalku stawiano, ani poszóstnych żałobnymi z Aksamitu kapami przyrzuconych, ani wozu do sprowadzenia trumny zażywano, ale żeby na ramionach Oycow Soc: do kościoła niesiono, y na niskich gradusach, nie bogato, przystoynie iednak pokrytych złożona była"[46]. Pieniądze przeznaczone na katafalk, kapy i inne .,zwyczaye przy Pańskich pogrzebach, splendory"[47] miano oddać na „ozdobę domu Bożego"[48]. Najbliższa rodzina zmarłej postanowiła urządzić wspaniały pogrzeb, łamiąc tym samym jej Wolę wyrażoną w testamencie. Rankiem 18 X 1654 r. w kościele farnym w Jarosławiu był już całkiem gotowy „wrzystek do tego Apparament"[49]. Miano przenosić właśnie ciało Chodkiewiczowej z kościoła benedyktynek św. Mikołaja do jezuickiej fary.

— Pompa funebris

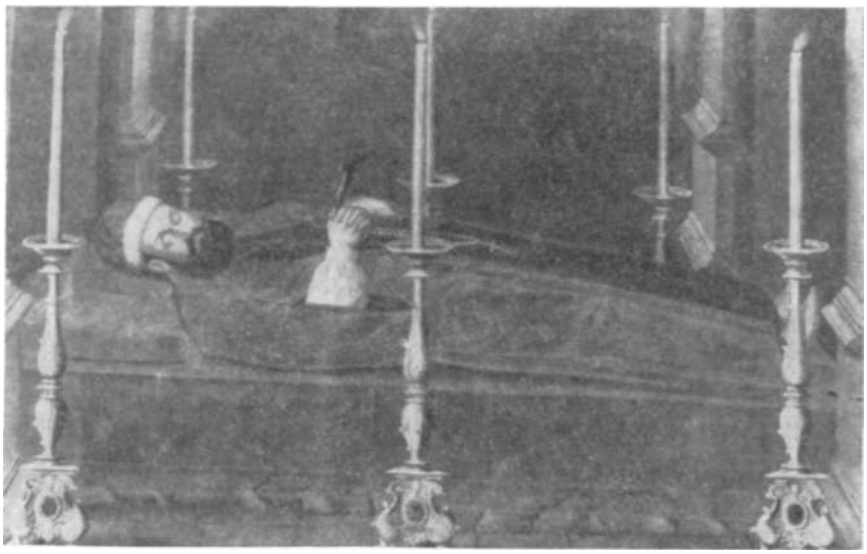

30. *Krzysztol Opaliński na iożu paradnym,* ok. 7 XII 1655. Obraz szkoły wielkopolskiej, kościół parafialny w Sierakowie

Wydawało się już, że wola rodziny zwycięży, ale jezuici znaleźli protektora w osobie nuncjusza, który poparł ich żądania. „Pogrzebowa pompa, nad wolą Xiężny przygotowana w ocemgnieniu zniknęła"[50], a ciało przeniesione zostało z kościoła św. Mikołaja do św. Jana dopiero w lutym 1655. Rodzina nie liczyła się z wolą zmarłej, a przeważyła dopiero interwencja nuncjusza, poparta aktywnie przez kilkudziesięciu zakonników przybyłych z kilku konwentów.

Do najbardziej typowych rozporządzeń należą testamenty prymasów: Teodora Potockiego z 1738 r. i Władysława A. Łubieńskiego z 1767 r. Szczególnie uroczyście miał się odbyć pogrzeb Teodora Potockiego, który powoływał się na pisma św. Augustyna •*. Szczególną dyspozycję pogrzebową zostawił Władysław II Łubieński, wyznaczając 6000 zł jedynie na płaczków, z których każdy miał przedstawiać jeden rok jego życia[52]. Bogactwo zwyczajów i pomysłów inscenizacji pogrzebowych znajduje swój wyraz w testamencie z tej epoki. Prawdziwą ascezę, jak i fałszywą skromność, odnajdziemy również na pożółkłych kartach testamentów.

W testamencie legowano również obrazy. Jan Pernus radca krakowski żądał w 1672 r. „konterfekt mój i małżonki mojej, aby po śmierci naszej oddane były na kaplicę" [53] Pernusów przy kościele mariackim.

WIZERUNKI, PORTRETY TRUMIENNE, CHORĄGWIE NAGROBNE A KAZNODZIEJSTWO

W szkicach o siedemnastowiecznej Polsce znajduje się m.in. zdanie, „iż mianem sarmatyzmu możemy określać zarówno mentalność szerokich rzesz szlacheckich w dobie baroku, jak i ich styl życia oraz upodobania, wyrażające się między innymi we Wspólnocie gustów artystycznych"[54]. Badacz węgierski Andor Angyal uznaje sarmatyzm za odmianę słowiańskiego baroku, będącego z kolei „odroślą barokowego drzewa" [56].

Ziemiańskość życia szlachty, narastające procesy prowincjonalizacji i orientalizacji kultury i jej tradycjonalizm, łączą się z psychologiczną koniecznością przeplatania zwykłej codzienności formami okazałych ceremonii, bogatej katolickiej liturgii zadość czyniących ambicji rodowej i dewocji. Odkrycie „sarmatyzmu oświeconego"[57] uzupełnia powyższy schemat. Istnieje wśród magnaterii grupa arystokracji, której ideały są pozornie zgodne ze szlacheckimi ideałami, ale na skutek wykształcenia i zdolności dążą oni ku ideałom klasycznym.

Jeśli więc istnieje rzeczywisty podział wśród „sarmatów" na dwie grupy o odmiennych gustach artystycznych, to powinien on znaleźć odbicie w zachowanych przykładach. Czy więc portrety trumienne, chorągwie nagrobne i kazania panegiryczne, Uważane powszechnie za elementy sarmackiego pogrzebu szlacheckiego, można rzeczywiście przeciwstawić *castrum doloris* [2] wiszącym portretem zmarłego i panegirykom na pogrzebie magnackim?

Wydaje się, że to pytanie, chociaż postawione w sposób absurdalny, ujmuje antynomie społeczne i artystyczne pogrzebu dwóch sił politycznych — szlachty i magnaterii.

Portret trumienny przedstawia zmarłego jako osobę żyjącą, a wymiarami i kształtem jest określony przez boki trumny[58].

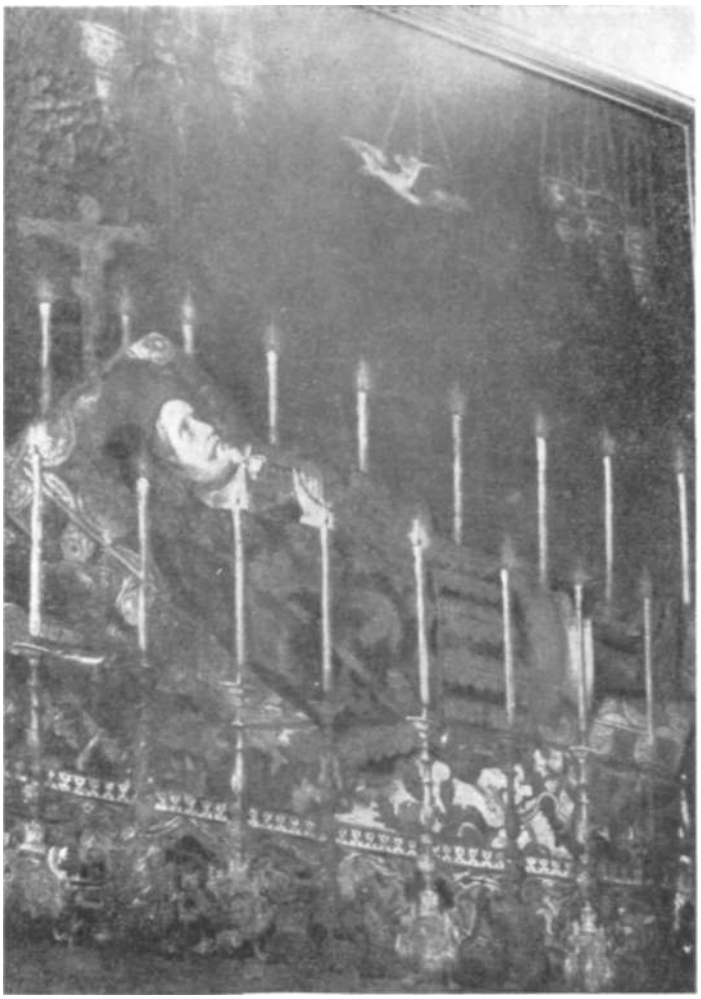

31. *Albrycht Stanisław Radziwiłł na łożu paradnym* wystawionym po 12 XI 1656 w Ołyce. Obraz olejny z poł. XVII w.

Rozpowszechniony od ostatniej ćwierci XVI w. (pogrzeb Stefana Batorego), wiązał się początkowo z pogrzebem magnackim (i królewskim), aby w ciągu XVII i XVIII w. rozszerzyć się także poza stan szlachecki. Naturalistyczne portrety o skłonnościach do ujęcia werystycznego, malowano najczęściej na złotych tłach[59]. W wyjątkowych wypadkach portret trumienny (typowe ujęcie

32. Jerzy III, ks. legnicko-brzeski na łożu pogrzebowym wystawionym na zamku w Brzegu, 14-17 VII 1664. Ulotka żałobna. Miedzioryt — D. Tscheming, tekst — W. Scherffer von Scherffenstein

do piersi) przekształcał sią w malowane epitatium z postacią Adorującą Ukrzyżowanego lub Madonny (np. Kazimierza Kotowskiego z 1670 r.) [60]

Większości zachowanych portretów wykonanych przez malały prowincjonalnych na blasze miedzianej i ołowianej (wyjątkowo na desce) można przeciwstawić portrety na blasze srebr-

nej, wykonane przez znanych malarzy, serwitorów królewskich i magnackich. Portrety na srebrnej blasze były niestety przetapiane na kruszec. W skarbcu zamkowym w Brzeżanach przechowywano jeszcze w 1784 r. 9 portretów Sieniawskich, które ważyły od 1 do 41 funtów i w okresie późniejszym zostały przetopione[61]. Nie zachowały się również portrety na srebrnej blasze malowane przez Jerzego Eleutera Siemiginowskiego z pogrzebów metropolity Doziteusza[62], Anny Jabłonowskiej[63] oraz Jana Aleksandra Trycjusza z pogrzebów Lubomirskich i Sanguszków[64]. Pomimo braku przykładów można przypuszczać, że w kręgu warszawskich „oświeconych" magnatów istniały portrety używane wyłącznie na pogrzebach, a należące do klasycyzującego nurtu, skoro były malowane w tym właśnie środowisku artystycznym.

W związku z rozbudowaniem form architektury okazjonalnej na uroczystych pogrzebach, już od połowy XVII w. inaczej przebiegała ewolucja szlacheckiego portretu trumiennego na katafalku (il. 15), aniżeli portretu zmarłego eksponowanego w *castrum doloris* lub zawieszonego wysoko nad katafalkiem (il. 45, 64)[65]. O takim portrecie czytamy w kazaniu pogrzebowym z 1750 r. „...Widzicie [...] w pośrzodku tey kosztowney a żałobney struktury, wielą światłem otoczony portret, o którym nietrzeba mi się pytać: [...] Czyi to iest obraz? gdyż wiadomo wszystkim, że iest Portret J W P Antoniego Ursyna Dowoyny Sołłohuba Generała Artylerii W Lit., który z wielką a powszechną żałością, z oczu naszych niespodzianie zniknął..."[66]. W drugiej połowie XVIII w. nawet na pogrzebach szlacheckich portret zmarłego uniezależnia się od „ram" trumny (il. 50). W końcu XVIII w. i na początku XIX w. portret trumienny zastępuje płaskorzeźba i biust, a jeśli wystawia się portret zmarłego, to najczęściej w ujęciu do pasa (il. 39, 54, 55, 56, 57, 81, 82).

Portret trumieny, jak i portret zmarłego wykonywano najczęściej równocześnie z towarzyszącymi im: inskrypcją o charakterze epitafijnym (zob. *Aneksy 3, 4)* i herbami wykonanymi z blachy złotej, srebrnej, miedzianej, ołowianej i cynowej.

Marmurowe epitafium kanonika Gaspara Chudzyńskiego, zmarłego w 1698 r., składa się z czarnej płyty i portretu epitafijnego ujętego w obramienie. Sześciokątna forma portretu oraz

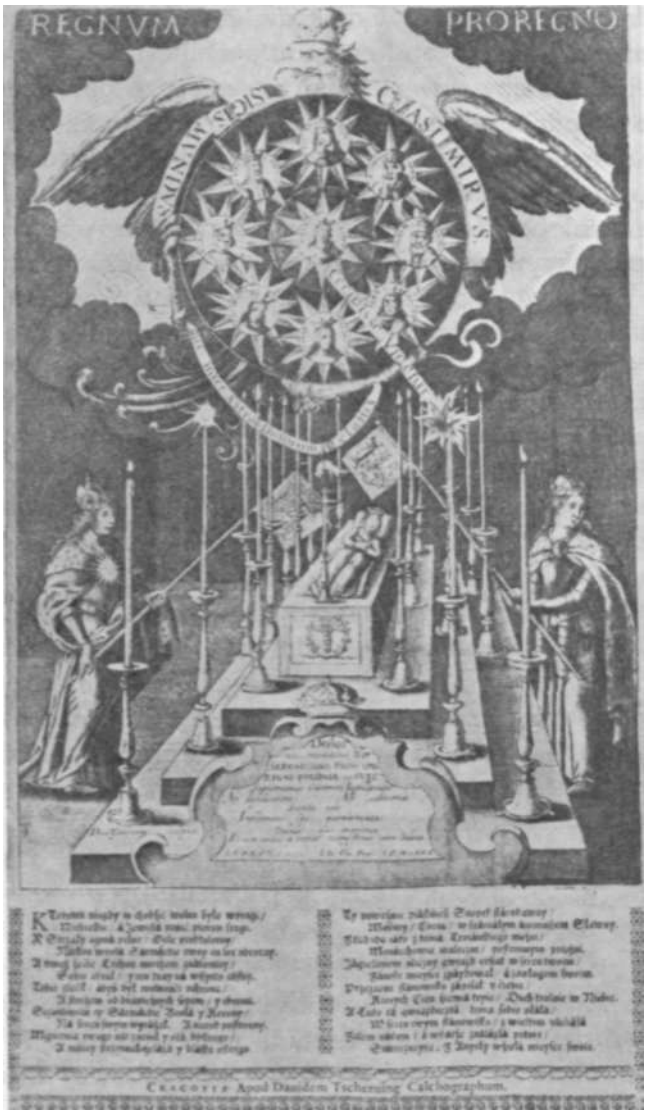

33. Zygmunt Kazimierz Waza na *bed of state* wystawionym na Zamku Królewskim w Warszawie. Projekt — G. B. Gisleni, po 9 VII 1647. Ulotka żałobna. Miedzioryt — D. Tschering, elegia żałobna — A. Kanon

niedokładne dopasowanie wymiarów do obramienia marmurowego sugerują, że pierwotnie portret spełniał funkcję trumiennego, a obecnie należy do epitafium w katedrze gnieźnieńskiej[67]. Przykładów podobnych można znaleźć bardzo wiele[68]. Wspomnę tylko o epitafiach Rafała Gurowskiego zmarłego w 1791 r. i jego córki z kościoła św. Józefa we Wschowie. Charakterystyczne wieloboczne formy portretów, jak również miedziane tablice inskrypcyjne z katafalku, posłużyły do wykonania epitafiów ujętych w ornamenty stiukowe. W kościele w Wyszynie fundowanym przez Gurowskiego zachował się również jego drugi portret trumienny, tego samego malarza, oraz dekoracja rzeźbiarska z katafalku. Ponadto w Owińskach, w zakrystii kościoła znajduje się olejny portret Gurowskiego[69].

Chorągwie nagrobne związane były z obrzędowością pogrzebu szlacheckiego nie tylko u katolików[70]. Niesiono je na pogrzebie, wisiały przy katafalku, a potem umieszczano je jako epitafium w kościele lub obok kamiennej tablicy albo nagrobka[71]. Wśród przedstawień na zachowanych chorągwiach z XVII w. znajdują się: scena „wieczystej adoracji" (il. 16), sceny z życia zmarłego oraz herby. Nie znamy chorągwi nagrobnych ze zwykłymi przedstawieniami portretowymi. Dla współczesnych chorągwie związane funkcją z pogrzebem należały do przedmiotów przypominających o śmierci. Jan Kochanowski napisał fraszkę *Na Erazma Kroczewskiego kuchmistrza:*

> „Ten proporzec nad zimnym grobem zawieszony,
> Świadczy, że tu Kroczewski leży pogrzebiony
> Nagle zmarły; dla Boga, co tu mieć na pieczy;
> Na słabey nici wiszą wszystkie ludzkie rzeczy"[72].

Przy chorągwiach wisiały ozdoby: pawie pióra, czapki i konkluzje — szarfy z konceptem kazania pogrzebowego[73]. Według Łozińskiego ostatnie sentencje mowy pogrzebowej drukowano na atłasie.

„Wszystkich zacnieyszych [...] ludzi chwalebnie zmarłych, iawnie przy pogrzebach [...] Wychwalali na wschód słońca Indianie [...] na zachód [...] Rzymianie [...] Palestinczycy [...] sam prawodawca Atheński Solon, prawem to pospolitym obwarował, aby iawnie ludzi zacnych [...] wychwalali [...] Tenże [...] zwyczai [...] przodkowie nasi zachowali y po dziś dzień chwalebnie zacho-

wuja"[74]. Panegiryki pogrzebowe, mowy, kazania i egzorty w ciągu XVII i XVIII w. schlebiały ambicjom mieszczan, szlachty i magnaterii. Według zasad retoryki wzorowanej na retoryce rzymskiej wychwalano cnoty i czyny zmarłego, jak również jego dalszą i bliższą rodzinę. Nic też dziwnego, że kazania pogrzebowe wygłaszane po sumie trwały po kilka godzin. ,,Po skończonej summie diserto ore miał kazanie o. Melchior reformat circiter godzin 2, na którym summas dolores moestissimae Domus et Familiae z zupełną całego Audytora konsolacyą y ukontentowaniem [podkr. J. A. C] temperabat wywodząc oryginem Domu [...] y heroiczne akcye y cnoty sp Kasztelana iako też zasługi w Oyczyznie"[75]. O wiele krócej, bo tylko „jednogodzinnego panegiryku"[76] wysłuchano na egzekwiach za Mariannę Potulicką w dn. 2 V 1723 r. w kościele cystersów w Pelplinie. Uchwały synodów ograniczały liczbę kazań, ale przy wyprowadzeniu ciała Pawła Karola Sanguszki odbyły się cztery egzorty przy bramach miejskich w Lublinie i przed kościołem (zob. *Aneks 12)*. Z kilkoma egzortami odbyła się również procesja na pogrzebie Doroty Czapskiej. Na najwspanialszych pogrzebach trwających przez kilka dni wygłoszono kilkanaście kazań w różnych kościołach w kilku miejscowościach. Wspomnieć należy również o mowach dygnitarzy i ostatniej, w imieniu rodziny dziękującej za przybycie gości. Nie wszystkie mowy czy kazania warto było publikować, ale te najbardziej schlebiające dumie osobistej szlachty i magnatów były drukowane. Wierszowane panegiryki rozdawano już podczas pogrzebu[77]. Kazania i mowy uzupełniano egzemplami czerpanymi z dzieł kaznodziejskich emblematycznych, życiorysów świętych, czy podróżników. Na pogrzebie wygłaszano pochwały pod adresem przybyłych, a przede wszystkim rodziny zmarłego. Podkreślano szczególnie ich pochodzenie wg mitycznych genealogii antycznych czy słowiańskich[78]. W *Aneksach* cytuję również honorarium za panegiryki. Księdzu Odyńskiemu za kazanie w 1781 roku zapłacono aż 272 zł, a za druk panegiryku na ten pogrzeb 36. W 1768 r. na pogrzebie Eustachego i Marianny Potockich zapłacono za druk 110 zł. Za panegiryk z opisem katafalku i dwa miedzioryty w 1744 r. rachunek drukarni wynosił 81 zł[79]

34. Michał Wiśniowiecki na *bed of state* wystawionym w kamienicy arcybiskupiej we Lwowie, 10 XI 1673. Ulotka żałobna z miedziorytem

Synody bezskutecznie ograniczały zalew kaznodziejstwa pogrzebowego, np. synod poznański z 1642 r. i gnieźnieński z 1643 r. zabraniały na próżno kazań na ulicy przy wyprowadzaniu zwłok, jak również więcej niż dwóch kazań na pogrzebie [80]. Synod przemyski z **1641** r. zezwolił wiernym na dowolny wybór kościoła na pogrzeb, ale pod warunkiem opłacenia w parafii tzw. kwarty pogrzebowej [81]. Przy okazji przypomniano księżom, iż mają się zadowalać jałmużną, a biednych chować za darmo [82]. Również bezskutecznie synod poznański w 1738 r. wypowiedział się przeciw powtarzaniu z ambon egzemplów: bajek, dykteryjek i le-

gend[83]. Równocześnie ponawiano instrukcję dla duchowieństwa, m.in. instrukcja bpa Teodora Czartoryskiego z 1739 r. przypominała o konieczności szybkiego pogrzebu i przestrzegania parafian przed niepotrzebnymi wydatkami na „pogrzebowe pompy lub stypy"[84]. Kazanie drukowane różniło się na pewno od słowa mówionego z ambony[85]. To, co dotarło z pogrzebów do naszych czasów, sprawia na dzisiejszym czytelniku wrażenie niezrozumiałego bełkotu. Trudna barokowa składnia, wielojęzyczne cytaty utrudniają dotarcie do wielu cennych wiadomości z różnych dziedzin interesujących historyka[86]. W wieku XVIII rozróżniano kazania: „iedne, których gładkość krasomóstwa. y naturalna iakaś ułożenia piękność [...] Drugie, przeciwnie, które [...] sentencyi niepospolitych, y historyi ciekawych ornament na przepych [...] pokazuią. Niektóre zas tak ułożone są, ze Historya [...] lat Nieboszczyka, y wieków zacney Familii Jego [...] zawieraią [...]"[87]. Celem kazań było nauczanie wiernych, przypominanie o śmierci i objaśnianie „...iaka zacność w cnocie? iaka nikczemność w występkach, Potomków Nieboszczyka uczą"[88]. Wśród największych kaznodziei ks. Zabielski wymienia następujących: Piotra Dunina, Jana Leguckiego i Aleksandra Lorencowicza. Dodać by można jeszcze księży Fabiana Birkowskiego, Hermana Drobiszewskiego, Wojciecha Rydzewskiego i Sebastiana Stawickiego. Kazania ich głoszone na różnych pogrzebach i aniwersarzach zostały częściowo opublikowane, a najlepsze z nich jako wzory wielokrotnie przedrukowywano. O oratorstwie świeckim i kaznodziejstwie czytamy: „Na pogrzebach Pańskich [...] kaznodzieie, nie są obowiązani naśladować krasomówców politycznych, którzy [...] gdzie ieno mogą, żagle Retoryki swoiey rozpuszczają, wystawiaiąc zmarłą osobę iuż od starodawności Familii, ktorey początki i sukcessyą pilnie opisuią"[89]. I dalej: „kaznodzieiom [...] bardziei przystoi [...] mówić, co [...] iest ku zbudowaniu wiernych i Duchownemu pożytkowi, wielomóstwo zaś świeckie, albo [...] pochlebstwo, nie ma być im [...] pochwalone"[90]. Mimo tych rozsądnych przestróg praktyka kaznodziejska samego ks. Rydzewskiego była inna, pochlebiał Sapiehom i Potockim opisując przewagi wojenne, cnotliwe życie i bogate fundacje kościelne przedstawicieli obu familii.

W kazaniach opisywano dokładnie również sylwetki zmar-

35. Maria Józefa na łożu żałobnym w kaplicy pałacu królewskiego w Dreźnie, po 17 XI 1757. Widok od strony wejścia. Miedzioryt — L. Zucchi wg obrazu S. Torellego

łych dawniej „familiantów". Nic też dziwnego, że również w okolicznościowych dekoracjach kościołów pojawiły się portrety co znamienitszych, jak mawiano, antecessorów. Portrety trumienne oraz „zwykłe" portrety dobrodziejów, szlachty, jak i mieszczan przechowywano w wielu świątyniach. Stosunkowo łatwo można

było w kościele, który w ciągu wieku pokoleń gromadził trumny (a więc i portrety trumienne) i nagrobki członków jednej rodziny, zaprojektować i wykonać dekoracje okolicznościowe z użyciem wizerunków dawniej zmarłych familiantów. Tak pewnie było w wypadku 4 owalnych podobizn przedstawicieli rodu Olelkowiczów Słuckich[91], czy 75 portretów rodziny Sapiehów w kościele św. Anny w Kodniu[92].

Portrety przewieszone na nowe miejsca, podczas pogrzebu pełniły funkcję wizerunków w okresowym mauzoleum rodzinnym, na jakie przemieniał się kościół. Wydaje się, że istnieje ścisła łączność ideowa, a w pewnych wypadkach i formalna, pomiędzy mauzoleami z trwałą dekoracją malarską lub płaskorzeźbą protoplastów (Ligęzów u bernardynów w Rzeszowie, Załuskich w kolegiacie w Pułtusku)[93] a dekoracją okolicznościową. Z okazji pogrzebów wazowskich G. H. Gisleni dwukrotnie użył wizerunków „króli z domu Jagiellońskiego i Szwedzkiego i królowe [...] i królewiczów klęczące [...] i insi wszyscy zmarli pokrewni"[94]. W obu wypadkach są to wielkiego formatu obrazy z zestawionymi wizerunkami. Dekoracja ołtarza głównego katedry krakowskiej na pogrzebie Władysława IV była niezwykła, „...wielka arkada z pilastrami w porządku jońskim [...] była Bramą Niebios (Porta del Cielo) [...] w której perspektywie widoczne było imię Jezus, [...] przed tą Bramą, jakby w przedsionku [...] widać było, w wielkości naturalnej wszystkich książąt i królów z Domu Jagiellońskiego w strojach reprezentacyjnych [...] zwróceni w kierunku Bramy Niebieskiej [...] Aniołowie z napisami: Regius lagelonum[95], Chorus [...] Caelesti Regno donatus". Rycina Dawida Tscherninga z *bed of stale* Zygmunta Kazimierza ukazuje okrąg z 9 gwiazdami, w których znajdują się głowy portretowanych Wazów (il. 33). Galerie rodzinnych portretów wystawiono również w kolegiacie warszawskiej w dn. 18 II 1673 r. podczas egzekwii za Jana Kazimierza, ostatniego z polskiej dynastii Wazów. Do najwcześniejszych, nie związanych z pogrzebem królewskim, przedstawień protoplastów ustawionych z okazji pogrzebu przy katafalku należy rycina sygnowana przez malarza Józefa. Widoczne są dwie grupy świeckich i duchownych będących, wg kazania ks. W. Padniewskiego, najznamienitszymi protoplastami Katarzyny Skrzetuskiej, ostatniej z rodu Smo-

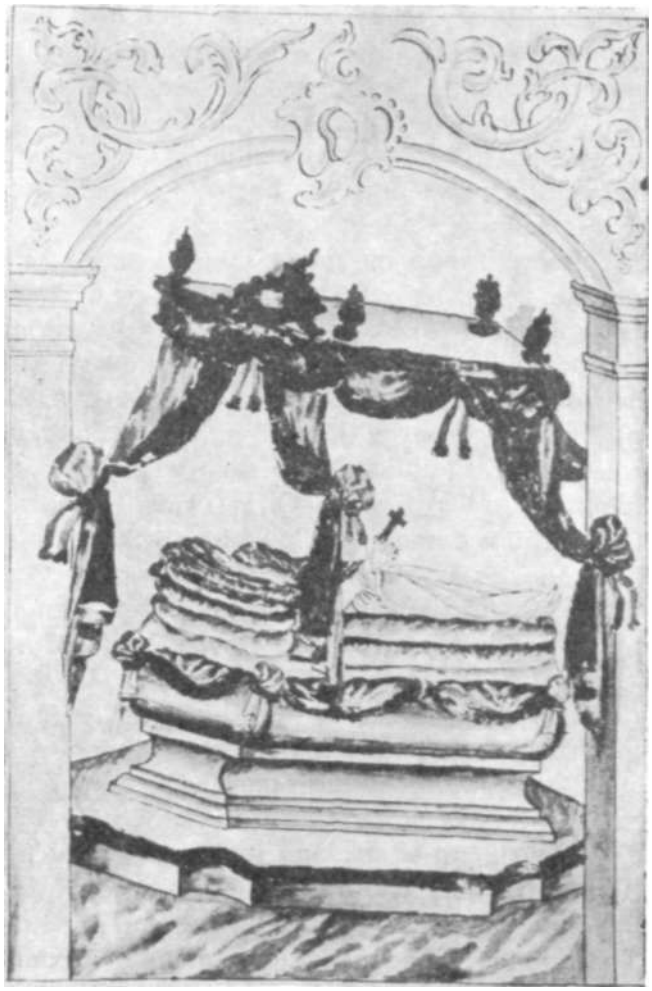

36. *Brygida Czapska na łożu paradnym* wystawionym we dworze w Konarzewie, 12-27 IX 1762. Akwarela

szewskich. Do typowych wypadków uświetnienia wygasłego rodu galerią portretów należy m.in. zespół 12 podobizn Wiśniowieckich na pogrzebie Michała Serwacego. W Muzeum Historycznym w Kijowie istnieje kilkanaście portretów książąt Wiśniowieckich[96], z których tylko 4 mogły być ewentualnie wypożyczone z zamku w Wiśniowcu do kościoła karmelitów bosych

na pogrzeb ostatniego z Wiśniowieckich[97]. Spośród 12 portretów relacja pogrzebowa wymienia Janusza i jego syna Janusza Antoniego oraz Konstantego (zm. 1574 r.) i jego imiennika (zm. 1641 r.). O portretach z Kijowa wiadomo jedynie, że pochodzą z grupy 30 portretów z Sali Korybutów na zamku w Wiśniowcu[98].

Na pogrzebie Ignacego Humanieckiego w dn. 11 I 1753 r. wywieszono na ścianach prezbiterium katedry lwowskiej 9 portretów przedstawicieli rodziny Humanieckich z panegirycznymi podpisami". Byli to: Wojciech, Aleksander, Tomasz, Jan, Wojciech II, Michał, Wojciech III, Feliks i Stefan Humanieccy. Na pogrzeb Władysława Szołdrskiego w dn. 12 XII 1757 r. wykonano specjalnie 14 portretów rodziny Szołdrskich i umieszczono je na filarach kościoła farnego w Poznaniu. „Każdy z tych portretów wysokimi kolorami był malowany, y wedle figury światłem układanym obiaśniony"[10°]. Łacińsko-polskie inskrypcje opisywały sławne czyny członków rodu. W półtora miesiąca później odbył się pogrzeb Teresy z Święcickich Twardowskiej, również w poznańskim kościele bernardynów. Nad katafalkiem na wstęgach zawieszono w złoconych ramach 4 portrety Święcickich stanu duchownego i 6 świeckich. Nad trumną pod baldachimem karmazynowym unosił się „Wyborny Portret Jaśnie Wielmozney [...] któremu dwa inne Portrety Święcickich pobocznie [...] chętnie do Domu Wieczności przyimuiących assystowały[101] Analogiczny układ, w którym umieszczono portret córki obok portretów ojca i dziada, został powtórzony nad katafalkiem Doroty Czapskiej (il. 50). Dla dekoracji okolicznościowej z XVIII w. charakterystyczne są również same inskrypcje[102] z imionami i nazwiskami krewnych lub ich herbów, nawet bez wystawiania portretów. Dla wyjaśnienia genezy tego zwyczaju przytoczę obszerny cytat. „Nie ode mnie pierwszego wynaleziono ten sposób prezentowania Portretów przy odeyściu godnych osób z tego świata na drugi [...] odnawiam ceremonią, ktorey starożytność [...] na uszanowanie przednieyszych Familij miała w używaniu [...] o tym relacyą Pliniusza, iako za naosobliwszą pompy ostateczney przy aktach funebralnych poczytały dawnieysze wieki apparencyą, im wiecey herbownych kleynotow godnych Familij znaydowało się wyobrażonych [...] (Plin: nat: hist: Lib: 35: cap: 2).

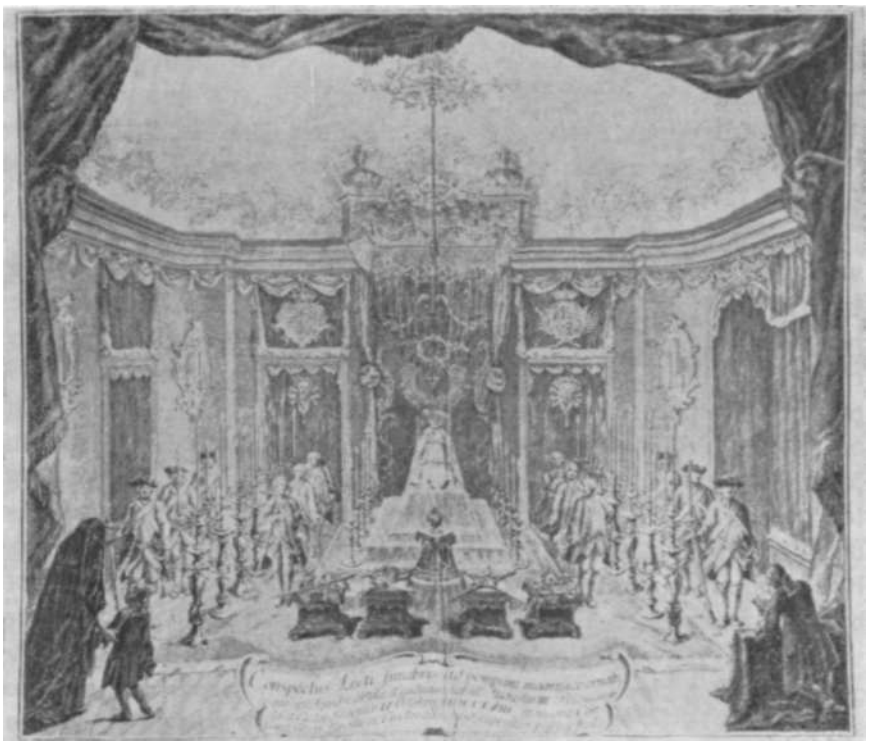

37. August III na łożu pogrzebowym wystawionym w pałacu królewskim w Dreźnie, po 5 X 1763. Widok od strony wejścia. Projekt — J. H. Schwartze, miedzioryt — L. Zucchi wg rysunku J. B. Mullera

Umiera w Rzymie sławna Senatorka Iunia, żona Kassyusza [...] kiedy przyszło do funebralnego Panegiryku, Tacytus Orator [...] za naywiększą tego aktu poczyta magnificencyą, że przed ciałem [...] niesiono dwadzieścia portretów naysławnieyszych Rzymian, z któremi była zkolligowana"[103]. Dekoracjami okolicznościowymi na siedemnasto- i osiemnastowiecznych pogrzebach polskich często były galerie protoplastów i najbliższych krewnych. Zawsze jednak miały charakter imago dla lemmy czy subskrypcji o treściach panegirycznych. Zwyczaj dekorowania kościoła portretami wiązać należy z tradycją przejętą z nowożytnego mauzoleum-grobowca, będącego panteonem sławy rodowej, a także znajomością roli imagines i masek w pogrzebie rzymskim[104].

Porównanie pomiędzy wjazdem triumfalnym a wyprowadzeniem ciała zmarłego nasunęło się po raz pierwszy już pisarzom antycznym [105]. W polskiej literaturze również znajdujemy analogiczne porównania (il. 13, 14) [106]. Jest to szczególnie popularny motyw moralizatorski kazań pogrzebowych. Ksiądz Hieronim Powodowski przemawiając nad zwłokami Stefana Batorego w katedrze krakowskiej użył tego porównania, ale odmienił jego sens. „...Miast woza, albo Maiestatu tryumphalnego, widzimy mary żałobne, y ciasną trumnę [...] Na mieysce więźniów taki wóz ciągnących [...] przeciwnie do skazy elementy, które ciało iego opanowały, y [...] wytrawiły" [107]. W ponad 150 lat później podobnie powiedział S. Morykoni: „... miasto tryumfalney Bramy widzę fatalny Katafalk, miasto antyficialnych ogniow, pogrzebowe pochodnie, miasto Senatorskiey purpury, kirowy całun, miasto liczney [...] assystencyi [...] żałobną Processyą y smutnych Ciała Twego Portytorow, miasto tryumfalnego wozu śmiertelne mary, miasto słodkobrzmiącey Muzyki [...] smutne słyszę fletowe sonaty, lamentujące głosy płacz y narzekanie" [108]. Przeciwieństwo śmierci i triumfu oczywiście inaczej pojmowano w starożytności i w okresie panowania religii chrześcijańskich. Mówi o tym ksiądz Wojniłowicz: „Ależ u starych Rzymian były też wysokie, wyniosłe, y wspaniałe wozy, które służyły y do tryumphow, y do Pogrzebów, a także im przypisywano Lemma: Funeribus et Triumphis" [109]. W dziele emblematycznym F. D. Saavedry znajdują się puste wozy triumfalne [110] z innymi lemmami. Dla wiernych wg słów kaznodziei „takim wozem był krzyż św., na który Pan Jezus umarł, y zowie go: Triumphale lignum..." [111]. Nie dziwi więc nas porównanie wspomnianego wyżej pogrzebu K. Skrzetuskiej do triumfu chrześcijanina nad śmiercią. „Tedy nie pogrzeb, ale tryumf widzę, a to zdąd, [...] tryumf bydz nie może póki zwycięstwa nie będzie [...] bo życie ludzkie woyną, [...] póki zyiemy, ostawicznie iakieś sprowadzamy bitwy, a iak zaś życie nasze kończymy, iakoby po wygraney z pola z tryumfem, zchodzimy [...] bo choć śmierć życie nam zabiera, ale za to oddaie wieczną w recompansę szczęśliwość [...] daie nadgrodę samegosz Chrystusa" [112]. Skoro więc śmierć na krzyżu prowadzi

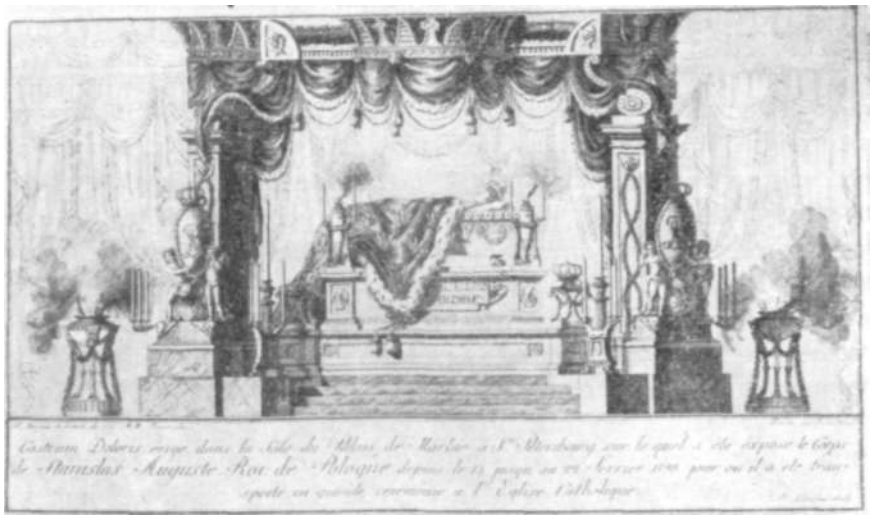

38. Stanisław August Poniatowski na *bed of stałe* wystawionym 15 - 22 II 1798 w Pałacu Marmurowym w Petersburgu. Projekt — V. V. Branna, miedzioryt — J. Kołpaków wg rysunku J. la Peine

nas do wiecznej szczęśliwości z Chrystusem, to smutne obrzędy ostatniego pożegnania przemieniają w chwilę powitania nowego życia. „I niedziw, że się w pogrzeb zamieszała wesołość y tryumf, bo ieżeli nie osobą swoią śmierć, to przynajmniey pamięć iey zwykła obok zasiadać [...] ilerazy Rzym tryumfował zawsze mu na wozie tryumfalnym śmierć przypominał więzień [...] ieżeli nowych tryumfatorów koronowała Grecya, to y Rzym swoich koronował umarłych [...] wystawiano zwycięzcom kolumny, kolossy, y umarłym Piramidy y Mauzolea [...] przy zwycięzcach noszono chorągwie, oręża, y teraz na pogrzebach [...] rzucaią chorągwie, kruszą kopie, y iako woz tryumfalny robiono iako wieżę [...] tak katafalki umarłym na kształt wieży stawiają"[113]. Od końca wieku XVI polskie pogrzeby zostały upodobnione do triumfów świecką wspaniałością. Pisał o tym m.in. angielski podróżnik 0'Connor. *Pompa iunebiis* upodobniała się do triumfu nawet w używanym słownictwie. „Na końcu (jechał) wóz tryumfalny [podkr. J. A. C] okryty całunem sukna ponsowego [...] sześcią koni, w kapach ponsowych [...] około którego szło dwudziestu ludzi Dworskich"[114]. Cytowane zdanie pochodzi z relacji o po-

grzebie bpa Mateusza Aleksandra Sołtyka w Chełmży z 1750 r. Warto jeszcze dodać, że na tym wozie 4 księży podtrzymywało trumnę z ciałem bpa chełmińskiego Sołtyka. W *Rozmyślaniach o śmierci, które prowadzą człowieka do pogardzenia próżności ziemskich* P. Simplicjan umieścił obok drzeworytu z przedstawieniem śmierci, następujący wiersz:

„Jeśli chcesz sławny triumph odnieść o śmiertelny
Z nieprzyiacioł twey dusze, y w tym mieć rzetelny
Umysł, ku odnoszeniu dla Boga swoiego
Obraz ŚMIERĆ straszliwey z oczu serca twego
Niech nie schodzi, ale nań patrz względem dlatego:
Abyś czuyny, czuynieyszey postawił się mężnie" [115].

Triumf chrześcijanina i jego nagroda, wieniec laurowy, jak pisał św. Paweł, to zbawienie wieczne w niebie, uzyskane w walce ze złem. Śmierć człowieka jest niewątpliwie triumfem śmierci nad nim, ale jednocześnie dla „dobrego chrześcijanina" jest to chwila rozpoczęcia życia wiecznego pełnego chwały. Na tej myśli opiera się koncept dekoracji na pogrzebie M. Przyjemskiej.

Procesja z ciałem Brygidy z Działyńskich Czapskiej wkracza do Pakości przez bramy triumfalne (il. 13). Rok później, 24 IV, na pogrzebie jej siostry Doroty wzniesiono cztery bramy. Opisywałem już barokowe bramy na wyprowadzeniu ciała Michała Serwacego Wiśniowieckiego z Merecza w 1744 r. [116] W trzy lata później na egzekwiach za Annę z Sanguszków Radziwiłłowa zbudowano w Mirze dwie bramy na cmentarzu. Prawdopodobnie ich projektantem był inżynier wojskowy w służbie Radziwiłłów Jakub Pawłowski (zob. *Aneks 11).* Klasycystyczną dekoracją z motywem złamanej kolumny przybrano bramę słucką w Nieświeżu na pogrzeb Hieronima Radziwiłła w 1787 r. Nie tylko polskim pogrzebom towarzyszyły wspaniale ubrane orszaki czy Wielotysięczne tłumy i wznoszono na uroczystość bramy triumfalne. Do relacji z 1661 r. z pogrzebu Jerzego II, księcia hesko-"darmsztadzkiego, dołączono rycinę J. Schweizera przedstawiającą bramę triumfalną [117.] Rozpowszechnienie się bram triumfalnych na pogrzebach nowożytnych w całej Europie [118] w XVII i XVIII w. częściowo potwierdza hipotezę S. Poniatowskiego o genezie łuku triumfalnego. Uważał on, że ,,porta triumphalis stojąca za pomerium była redukcją i modyfikacją dawnego po-

chówku palowego [...] które [...] cztery kolumny, podtrzymujące ciężką płaską skrzyniową attykę, na zawsze potem zachował łuk...".

Sięgając do tradycji sztuki i literatury średniowiecznej należy przypomnieć o rozwoju dwóch tematów ikonograficznych ściśle ze sobą związanych: triumfu śmierci[120] i tańca śmierci[121]. O ile jednak w polskiej sztuce nowożytnej znane jest tylko jedno przedstawienie pierwszego tematu[122], drugi rozpowszechniony był na terenie całego kraju prawdopodobnie przez bernardynów[123]. Każdą z okazałych polskich procesji pogrzebowych można uważać za kontynuację włoskiego tematu śmierci. Potwierdzają to świadectwa z epoki: „ceremonie pogrzebów, zwyczaie tryumfów zważyć, a [...] przyznać im ze sobą konnexię"[124]. Nie brak w sztuce polskiej przedstawień śmierci zwycięskiej z atrybutami ziemskich dostojeństw (m.in. katafalki z Wyszyny i Leżajska), herbów, instrumentów muzycznych (dekoracja na pogrzebie J. Siemieńskiego), „walki ludzi ze śmiercią"[123], jak również (popularnych zwłaszcza w sztuce włoskiej) kaplic czaszek[126].

EWOLUCJA OBYCZAJÓW I OBRZĘDÓW

Tradycje polskiego pogrzebu doby nowożytnej sięgają do okresu wczesnego średniowiecza, a nawet do pogańskiego rytuału Słowian, w związku z czym należy przynajmniej najogólniej naszkicować jego obrzędy. Pomimo braku dostatecznej ilości źródeł piśmiennych, obfitość znalezisk archeologicznych, poparta analogiami etnograficznymi, pozwala ra rekonstrukcję najważniejszych obrzędów pogrzebu słowiańskiego.

Przy zwłokach czuwała rodzina, następnie odprowadzano je na tzw. żal lub żalnik. W pochodzie, za zwłokami szły najęte płaczennice (narzekalnice) zawodząc, drapiąc ciało, rwąc szaty. W wielu częściach kraju grzebano zmarłych przy rozstajnych drogach, z czym walczył jeszcze w XII w. kościół katolicki na Pomorzu. Typowo słowiańskim zwyczajem była tryzna, która może być porównywana do igrzysk z zapasami, gonitwami i wesołymi zabawami w maskach. Słowianie, pisał arabski podróżnik, „gdy palą swych zmarłych, weselą się, ponieważ twierdzą.

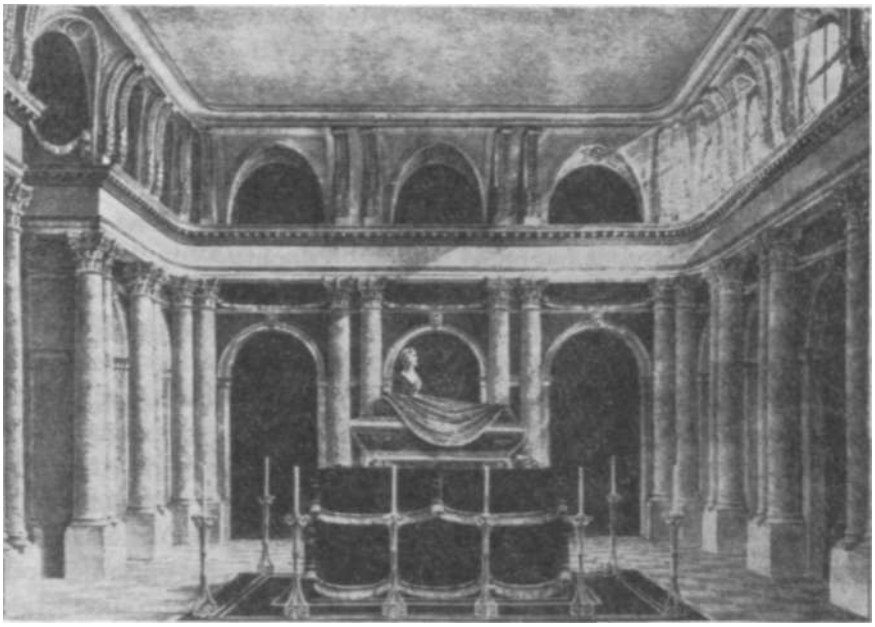

39. Popiersie Aleksandra I na *bed ot state* wystawionym 7 IV 1826 przed złożeniem hołdu w Sali Balowej Zamku Królewskiego w Warszawie. Projekt — A. Gołoński i J. Kubicki, litografia — Bove, rysunek — L. Courtin

że cieszą się, bo pan Bóg jego wykonał przeciw niemu miłosierdzie" [127]. Podobnie zachowywali się Trakowie wg świadectwa Herodota[128]. W pogrzebie wodzów plemion słowiańskich VI - - IX w. udział brali m.in. niewolni jeńcy, konie niosące zdobyczne łupy, zawodzące kobiety i zbrojna drużyna. Według Długosza ,,do obrządków i zwyczajów barbarzyńskich Prusów należał obowiązek palenia swoich zmarłych; wraz ze zmarłymi palili na stosie wspaniałe szaty, konie i broń i inne dobra, sądząc, że zmarli będą z tego wszystkiego, co z nimi palono, korzystać na drugim świecie" [129]. Niechętny Słowianom Thietmar stwierdza, że zwykle palą oni ciała zmarłych. Badania archeologiczne wykazały, że tylko w niektórych regionach Polski odbywały się regularne i stałe ciałopalenia na odpowiednich do tego celu cmentarzyskach [13°]. Za zwyczaj pogański uznawano w XV w. wkładanie wraz ze zmarłym do grobu, oprócz kosztownych szat, złotych przedmiotów, i ozdób. Biskup płocki Stanisław Pawłowski

kazał wyjąć z trumny księcia Ziemowita kosztowne ozdoby i rozdać jako jałmużnę biedakom. W książęcych grobach słowiańskich odnaleziono połamaną broń i znaki plemienne. Jest to wyraźna analogia do zwyczaju łamania pieczęci, herbów i oręża z okazji chrześcijańskiego pogrzebu władcy [131]. W zbiorach krakowskich zachował się pęknięty na skutek uderzenia o podstawę katafalku lub o podłogę miecz królewski[132]; ten zwyczaj, rozpowszechniony następnie wśród szlachty[133], przyjął się w XVII w. na pogrzebach magnackich [134]. Na pogrzebie Ernesta Denhoffa ,,kruszono z koni dosyć sprawnych o katafalk wprzód szpadę, potem regiment generalski pułkownicy, pikę osoba piesza" [135]. Procesja żałobna z olbrzymią liczbą podwodnych koni, powozów, uczestników, nie ma uzasadnienia liturgicznego i również posiada swoją genezę w okresie poprzedzającym chrześcijaństwo. Lew Sapieha w 1 poł. XVII w. określił ją w testamencie jako zwyczaj „dzikich narodów". Strawa, czyli późniejsza (od XVI w.) stypa, kończyła obrządki pogrzebowe. Przepijanie podczas tej wystawnej uczty resztek majątku zmarłego pozostało w mentalności współczesnego mieszkańca wsi polskiej. W okresie pogańskim odprawiano w 40 dni po śmierci zmarłego aniwersarze, a na Rusi przy rozstajnych drogach tzw. „dziady", połączone później z Zaduszkami. Wskazywałem już poprzednio na znajomość „wzorników" pogrzebu antycznego. O antykizacji polskiego pogrzebu świadczy m.in. archimimus [136], który pojawił się w Polsce po raz pierwszy w 1370 r., i mimiczna scena jego upadku z konia przy katafalku. Do najlepiej znanych elementów pogrzebu antycznego w Polsce należą również procesje z chorągwiami nagrobnymi, z herbami i z wizerunkami rodziny, świadczącymi o starożytności domów i zasługach ich „naddziadów". Wydaje się jednak, że o ile w okresie nowożytnym zwyczaje te znano bezpośrednio ze źródeł antycznych i wzorników pogrzebowych, to w okresie średniowiecza wzorowano się na ówczesnych pogrzebach cesarzy niemieckich, których ceremoniał nigdy nie zatracił elementów antycznych. Szczególnie nasiliły się obrzędy nawiązujące bezpośrednio do antyku w okresie trwania kultury sarmackiej.

Tradycjonalizm liturgii i obrzędów był w Polsce jedną z najbardziej typowych cech pogrzebu. Warto przytoczyć cytat z opi-

su uroczystości po śmierci cara Aleksandra I w Warszawie w 1826 r. Przed trumną jechał „Rycerz, we wspaniałej zbroi, niosąc miecz królewski ostrzem ku sobie zwrócony; za nim giermek żałobny z kopią i tarczą królewską [...] Z całego orszaku tylko Rycerz i giermek wjeżdżali konno do Świątyni. Tu, [...] rzucał giermek miecz o ziemię, kruszył kopiią o trumnę, i spadał. Było to godłem zniknięcia ziemskey potęgi króla. Łamano buławę i laski, chyliły się chorągwie ziem [...] lud cały padał na kolana. Lecz w teyże chwili wszystko zapowiadało zgon mocarza ziemskiego, brał do ręki Jego następca godło potęgi, miecz i ostrze skruszonego proporca, a Senatorowie unosili kulę, berło i koronę, i składali je na Ołtarzu Boga Wszechmocnego, na znak, iż władza, którey zniknął ziemski powiernik, nigdy nie ginie, lecz wraca do źródła z którego wypłynęła"[137]. Obrzęd ten został zredukowany do składania insygniów i prowadzenia za marami konia na uroczystościach w katedrze warszawskiej.

Podkreślając klasowość polskiego pogrzebu, zarówno najwspanialszego królewskiego, magnackiego, okazałego szlacheckiego oraz mieszczańskiego i chłopskiego, nie można zapominać, że ubożsi naśladowali obrzędy klasy bogatszej (il. 12). Pogrzeb mieszczański[138] naśladował szlachecki, który był często trawestacją króiewsko-magnackiego. W pogrzebach chłopskich w XIX wieku nawiązywano do szlacheckich tradycji[139]. Należy podkreślić również odrębności zwyczajów pomiędzy pogrzebami duchownych (opata, biskupa i prymasa) w odróżnieniu od świeckich (hetmana, senatora i posła), czy pomiędzy pogrzebem starca i dziecka a mężczyzny i kobiety. Po reformie soboru trydenckiego wprowadzonej w 1631 r., pomimo wielu prób ograniczenia okazałości pogrzebowej, pogrzeb w Polsce odznaczał się liturgią zespoloną z bogatą obrzędowością wywodzącą się jeszcze z pogańskiej: antycznej i słowiańskiej.

Przypisy

[1] ***Słatożytnoicl Polskie.*** **T. 2. Poznań 1859, s. 258 - 259; — S. Bystroń** ***Dzieje*** **obyczajów w dawne;** ***Polsce.*** **T. 2. Kraków [br.], s. 951 — Z. Gloger** ***Encyklopedia staropolska ilustrowana.*** **T. 4. Warszawa 1903, s. 53 - 58; — J. Gołąb** ***Śmierć i pogrzeb króla polskiego Zygmunta l*** **na** ***podstawie współczesnych źródeł.*** **W:** ***Dwunaste sprawozdanie c. k. II Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie za rok 1916.*** **Kraków 1916, s. 3 - 48; — A. Fischer** ***Zwyczaje pogrzebowe***

ludu polskiego. Lwów 1921, passim; — W. Łoziński Życie *polskie* w *dawnych wiekach.* Wyd. 1. Lwów 1921, passim; — A. Bruckner *Dzieje kultury polskiej.* T. 3. Kraków 1931, s. 87; — *Encyklopedia staropolska.* Oprac. A. Bruckner. T. 2. Warszawa 1939, szp. 183 - 193; — T. Mańkowski *Genealogia sarmatyzmu.* Warszawa 1946 passim; — Z. Kuchowicz Z *dziejów obyczajów polskich wieku XVII i pierwszej połowy XVIII* w. Warszawa 1957; — S. Wiliński *V źródeł portretu staropolskiego.* Warszawa 1958. s. 7 n.

[2] Wiliński, jw., s. 7.

[3] ,,J'a y deja remarąue qu'une des plus fortes depenses des Seigneurs Polonais, est celle des funerailles; qu'ils font long-temps apres le deceds, en manieres d'Anniversaire. Ils pretendent faire eclater la douleur a proportion du feste; et comme la Nation aime fort le Bjnąuet et la table, ils font un festin magnifiąue aux Enterremens de meme qu'aux Noc es; ce qu'ils appetlent le repas de douleur (panem doloris). Les mausolees, l'illumination, toute la parure enfin est superbe; les funerailles ordinaires des grands Seigneurs coutent vingt mille ecus; j'en a y vu de cent mille francs, et celles que fit le grand General de la Couronne pour sa femme, alloient encore au-de-la par la grandeur de la Chapelle ardente, qui etait un ouvrage prodigieux de sculpture". Cyt. wg: F. P. Dalerac |Chevalier de Beaujeu] Les *anerdotes de Pologne ou Memoires secrets du Regne de Jean Sobieski III.* T. 2. Amsterdam 1699, s. 338 n.

[4] V. L. Tapić *Barogue et classicisme.* Paryż 1957, s. 241 n.

[5] J. Kuczborski w testamencie z dn. 13 XII 1623 nakazuje wystawić epitafium z białego marmuru w kościele jezuitów w Toruniu oraz żąda okazałego pogrzebu za ogólną sumę 80 000 zł. Archiwum Diec. Chełmińskiej w Pelplinie, sygn. dział C, 8 (l.10 b), Acta Curiae 1122 - 1623, s. 58 - 63 v.

[6] Testament z 20 I 1683, Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn. Varia G. 4.

[7] J. Viard Compfe des *obseques de Phillippe VI.* ,,Archives Historiques, Artistiques et Litteraires. Recueil Mensuel de Documents Curieux et inedits. Chronique des Archives et Bibliotheąues" t. 2, 1890, s. 49-53; — F. de la Maza *Las Piras Funerarias en la historia y en el arte de Mexico. Grabados, litograiias et documentos deł Siglo XVI al XIX.* Meksyk 1946, s. 79; — I. Faldi *Nuove notę sul Bernini.* ,,Bollettino d'arte" t. 4, 1953, s. 310 n. — F. Lehoux *Mort et funerailles du duc de Berrt (juin 1416).* ,Bibliotheque de l'FJcole des Chartres" t. 114, 1956, s. 76-96; — O. P. Berendsen *A notę on Bernini's sculptures tor the Catatalque of Pope Paul V.* ..Marsays" t. 8, 1957-59, s. 63; — N. Lagerholm Den *svenska Stormaklstidens Hógadliga Begravningsskick 1650 - 1700.* Góteborg 1965, s. 28 n. «Kung. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Antikvariska Serien» nr 16.

[8] T. Bieńkowski *Fabularne motywy antyczne w dramacie staropolskim i ich rola ideowa. Studium z dziejów kultury staropolskiej.* Wrocław 1967, s. 12.

[9] J. A. Chrościcki *"Wiadomości o mecenacie magnaterii i szlachty polskiej na podstawie panegtryków pogrzebowych od XVI do końca XVIII wieku.* ,,Rocznik Historii Sztuki" t. 9, 1973, s- 147 - 151.

[10] Zbiór *pamiętników historycznych o dawney Polszczę* [...] przez *J. V. Niemcewicza.* Warszawa 1822, t. 4, s. 431; *Stanisława Oświęclma Dyariusz 1643-1651.* Kraków 1907, 8. 193.

[12] Krzysztof Kraiński pisał ,,jako kom ubranych, osób zmyślonych, luszenia kopiy, muzyk żałobnych, rzucania do grobu herbów y szyszaków y tym podobnych ani uczymy, ani zalecamy, y owszem one ganimy". *Postylla kościoła powszechnego Apostolskiego...* Łaszczów 1611. Cyt. wg K. Kolbuszewski *Postyllografia Polska XVI* i *XVII wieku.* Kraków 1921, s. 203.

[12] K. Lepszy Anna Wazówna. W: *Polski Słownik Biograiiczny,* T. 1. Kraków 1935, s. 30.

[18] Wiliński, op. cit., s. 15. W zakonnym stroju pochowano m.in. Marcjannę Daniłowiczową w 1646 r., Barbarę Cezarową w 1653, Pawła Jana Sapiehę w 1661, Marcina Krasickiego i Jana Obiedzińskiego w poł. XVII w. „Położyć się nawet po śmierci kazał, y leży w Dominikańskim habicie, Bernardyńską szarą barwę w pokrytey trumnie. Wyraiaiąc na Sobie y trunie swey zgodę y zobopolną miłość Patryaichów świętych Dominika y Franciszka namawiających się z obłapieniem zakonnym: Stemus Simul et nemo contra nos praevalebit". Cyt. wg S. Tupik *Śmierć Pańska* (...) *Pawła Jana Sapiehi Woiewody Wileńskiego, Hetmana Wielkiego* W- X. *L.* [...l *Na pogrzebie w kościele Soc: Iesu: [...] 8 lunij 1666.* W Wilnie 1667, k. g. 3.

[14] J. Wujek Czyściec. *To iest Zdrowa* [...] *nauka o Modlitwach, o Mszach [...] za*

umarłe (...) o *mękach Czyścowych po śmierci. Wszystkim, nie tylko Kaznodzteiom do Pogrzebów; ale y każdemu Krześciańskiemu człowiekowi, do utwierdzenia wiary [...] Przez* |...J 2 *Machab. 12. Święta y pożyteczna myśl iest, modlić się za umarłe, aby z grzechów byli rozwiązani.* W Poznaniu Roku 1579, k. *A,v.*

[15] Jw., s. 140.

[16] H. Powodowski *Na pogrzebie Stephana Wielkiego Króla [...] Eccles. XV, Laudemus viros gloriosos, et parentes nostras, in generatione sua.* W Krakowie, 1588, s. 6. Podobne argumenty wysuwał P. Skarga. Cytują: ,,Dla uczciwości ciała tego kosztów nie załuicie, na żałoby y sukna, na świece y woski, na groby, na mary ich d.-iecie drogie y drugdy iedwabne pokrycia. Co czynicie z przykładów kościelnych. Bo Chrystusa [,,.] ciało uczczone iest od Jozepha y Nikodema y od Magdaleny [...]"• Podsumuje ten fragment na marginesie: ,,Czcząc ciała wyznawrmy nieśmiertelność duszy y zmartwychwstanie". Cyt. wg P. Skarga *Kazanirt* o *Siedmł Sakramentach [...]* Kraków 1600, s. 381 n.

[17] Powodowski, op. cit., s. 8.

[18] T. Trąpczyński *Kazanie na pogrzebie [...} Mikołaia Chrysztoia Radziwiłła [...] w kościele Otyckim* (...] 1615. dnia 27. Lipca. W Krakowie 1615, k. C_2.

[19] Jw.

[20] Jw., k. D_2v.

[21] J. Przetocki *Brzeg niepożytey Wieczności, Do któiego starożytny Łabec, [...] Stanisława Modltszewskiego* [...] PJywaiąc (...) *szerokim morzu Królestwa Polskiego [...] 1645. 21 Aprilis dopłynął y wyszedł 30. Maii. Roku tegoż na ląd Grobowy,* w *koneckim kościele Farnym [...]* W Krakowie 1645, k. B_3v.

[22] J. Przetocki Tarcz (...) *Stephana Podlowskiego z Przytyka, Za staraniem X. Hiacyntha [...] Vmalowana, y w Kościele Skrzyńskim nad Grobem zawieszona, Roku 1653. dnia 14. Lipca* I...J W Krakowie 1655, k. A_2 - A,v.

[23] Szabłowski, op. cit., s. 205 n.; — J. A. Chrościcki *Castris et astrts. Kazania i relacje pogrzebowe jako źródła historii sztuki.* ,.Biuletyn Historii Sztuki", R. 30: 1968, nr 3, s. 394.

[24] P. Simplicjan *Manelle duchowne...* 1601, k. RO n.

[25] Chrościcki *Castris et astrls...,* s. 384.

[26] G. Zachariasiewicz *Kazanie żałobne Po* [...) *Antonim Kazimierzu z Ostrowa Ostrowskim [...] 26 {...] Sierpnia 1784* w *Paryżu zmarłym, przy złożeniu Serca jego* w *kościele parafialnym Skierniewskim* [...] *1784. dnia 5 listopada.* W Łowiczu 1774, s. 7 n.; — por. J. Korytkowski *Arcybiskupi i Prymasi gnieźnieńscy.* T. 5. Poznań 1892, s. 133 n.

[27] A. Lorencowicz *Kazania Pogrzebne Miane w Różnych żałobnych okazy ach [...]* Kalisz 1670, s. 129 n. Tamże wzory kazań, np.: na pogrzebie biskupa senatora, czy ,,sędziwego szlachcica niespodziewanie zabitego".

[28] Oficjalna katecheza kościelna dostarczała ,.wątpiącym" wiernym druków wyjaśniających w sposób znakowo-symboliczny obrzędy pogrzebu. W wieku XVIII wielu wydań doczekało się dziełko niemieckiego zakonnika, który pisał w formie pytań i odpowiedzi, m.in. o obyczajach katolickiego pogrzebu:

„Pytanie pierwsze. Czemu cnło człowieka obmywaią? Odp.: Na znak, że nic nieczystego nie wniidzie do Królestwa Niebieskiego, kładą też na umarłego zwyczajnie koszulę białą (...) Pytanie Drugie. Czemu zwyczaynie umarłego w drewnianą trumnę kładą? Odp.: Na znak tego, że [...) umarły znowu do żywota przez Chrystusa powstanie. Tak mówi Ambroży. O umarłym Synu ewangeliczney Wdowy. In Lucae, Cap.: 7 (...) Niech ma nadzieię zmartwychwstania, bo go wieziono w drewnianej trumnie. Pytanie trzecie. Czemu Trumny y Mary czarnym suknem krzyżem naznaczonym nakrywaią? Odp.: Na znak że przez krzyż y zasługi Jezusowe wszyscy zbawieni bywaią. Stawiaią też krucyfix nad głową umarłego, na dowód, że był prawdziwym Chrześcianinem [...] Niosą także Krzyż przed umarłym (...) ze umarły w życiu swoim aż do śmierci (...) iako mężny żołnierz z nieprzyjacielmi Dusznemi walczył. Pytanie czwarte. Czemu umarłego z goreiącymi świecami do pogrzebu prowadzą? Odp.: Na znak, że każdy człowiek z goreiącemi Cnot Świętych lampami zeyść drogą (...) Chrystusowi powinien [,,.] Ten zwyczay **był** za czasów Anthanazego S. y Konstantyna Wielkiego. Pytanie piąte. Czemu ciało umarłego kadzą? Odp.: Na znak, ze kto chce przyiść do Boga, ma się stawić przed nim z zapachem pobożnego życia (...) Z tey też przyczyny, gdy kropi wodą święconą, ciało umarłego kapłan (...) prosi Boga żeby Krwią Jezusowa Skropiona Dusza umarłego od grzechów

oczyszczona była". Cyt. wg P. Newerani ***Ozdoba kościoła Katolickiego to iest Ceremonie*** **(...)** ***gruntownym wykładem obiaśnione. Naprzód Niemieckim językiem, Teraz Polskim*** **[...]** ***Podane*** (...) w Lublinie 1747 (1. wyd. W Polsce w 1739), s. 421-424.

[29] Lorencewic Kazania (...], s. 39; — Zob. K. Łącki Kolumny sławy nieumieraiqcey *Nad* ***Grobem*** **(...)** ***Zygmunta Alexandia z Szcziparzowic Taiła*** **[...]** ***Pizy Exequiach*** **(...) w** ***kościele [...] Zakliczyńskim*** **(...)** ***21 kwietnia. Roku,*** **1654, s. A,.**

[29] ,,Kuryer Polski", 1755, nr 103; por. także „Suplement do Gazet", 1732 do nr 521, s. 140.

[11] **O** ***pogrzebach Wideńskich pismo małe*** **w** ***Widniu roku p. 1781 drukowane z niemieckiego*** *Języka na Polski* [...] *przetłumaczone,* we Lwowie w drukarni Kazimierza Schlichtyna.

[n] *Śmierć z Grobów* (...) W Lwowie w Druk. Kazimierza Szlichtyna (...) 1781, s. B; — Polemiczne pisma: *Odpowiedź Autorowi Pisma kilka kartek* (...) W Zamościu (...) 1781; — (W. Telerzyński] Uwaga *na Uwagę Na Koszta Pogrzebowe w Widniu* [...) drukowana w Wrocławiu i Lwowie Roku 1781. Napisana i wydrukowana Roku 1782 ... (bm.). Wyd. 2. Kalisz 1791.

[33] J. Męciński *Kazania Przygodne...* T. 1. Kraków 1788, s. 260 n. — F. Janowski *Kazanie* ***w czasie Uroczystego Pogrzebu Kości zmarłych miane*** **(...) w** ***kościele stopnickim Relormalow...*** Kraków 1790, K. nlb.

[34] Telerzyński, op. cit., rozdz. 4.

[35] **A. Jelski** ***„Wiankomania" i w ogóle marnotrawstwo żałobne u nas. {Małe studium*** *obyczajowe).* Petersburg 1903.

[36] S. Kot *Hugo Grotius a Polska.* Kraków 1926, s. 39 n., cyt. wg Chrościcki *Castris et* ***astris...,*** **s. 390.**

[37] Bystroń op. cit., t. 2, s. 95.

[38] Testament ks. Gaspara Podkońskiego napisany w 1731 zawiera m.in. postanowienia: „trumna gotowa, pochować w albie i ornacie, dla 13 ubogich dziadów, kupić sukna za 200 zł i uszyć im płaszcze, krawcom za szycie 20 zł. Na stypą 500 zł. Za Msze obecnym kapłanom po 2 zł (...) 4 duże świece koło katafalku, ołtarz lampionami, świecami ozdobić na tj 100 zł", **cyt. wg S. Maley** ***Testament proboszcza cielądzkiego ks. G. Podkońskiego z 1731 r.*** **„Wiadomości** Archidiecezjalne Warszawskie" 1961, nr 3-4, s. 106.

[31] Dalszy ciąg inskrypcji: „Hunc Lapidem Ante Mortem Mihi Imposui 1730 /Viator/ Vivo Remissionem Peccatorum /Mortuo Aeternam/ Requiem".

[40] *Katedra gnieźnieńska.* Poznań—Warszawa—Lublin 1968, nr kat. 34, 175.

[41] **P. Dunin** ***Kazanie Na pogrzebie*** **[...] Władysława** ***Michała Skoroszewskiego Chorążego Poznańskiego w Łopiennym. Miane 1683*** **(...)** ***do druku*** **zaś w 11** ***lat wymuszone 1695 [...]*** **W Warszawie, k. A, oraz przedruk w:** ***Kazania Pogrzebowe*** **(...)** ***Ku wygodzie kościelnych, publicznych*** *oratorów...* W Warszawie 1700, s. 252.

[42] Kopia testamentu M. Wolskiego ze zb. Biblioteki ks. Czartoryskich, sygn. II 1215.

[43] Kopia testamentu z 27 111 1701 bpa A. Ch. Załuskiego zmarłego w 1711 i., cyt. wg Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4; — Zob. takie Korytkowski, op. cit., t. 5, s. 428.

[44] Kopie ich testamentów są złożone w: Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4 i G. 5.

[45] Testament z 16 VI 1752. Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4. 22.

[46] **Życie ku** ***Podziwienia Chwalebne*** **(...) Anny** ***Aloyzyi Chodkiewiczowey, wojewodziny Wilenskiey, Hetmanowey Wielkiego Xięstwa Litewskiego. Od Kollegium Societatis Iesu larosławskiego*** (...) 1698. Po iey świątobliwym ześciu, *44.* W Krakowie, s. 108 n.

[47] Jw.

[48] Jw.

[49] Jw.

[50] Jw.

[51] Testament T. Potockiego z uzupełnieniami. Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4 oraz Korytkowski, op. cit., t. 4. Poznań (18). s. 521 -31.

[52] Korytkowski, op. cit., t. 5, s. 45.

[53] **A. Grabowski** ***Skarbniczka archeologii naszej.*** **Lipsk 1855, s. 68.**

[54] ***Polska XVII wieku. Państwo, społeczeństwo, kultura.*** **Pod red. J. Tazbira, Warszawa** 1969, s. 6.

[55] E. Angyal Swial *słowiańskiego* baroku. Tłum. J. Prokopiuk. Wstęp J. Sokołowska, Warszawa 1972, s. 8 n.

[56] *Polska XVII* w. . . . . s. 6.

[57] M. Karpowicz *Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i Klasycyzacja* w *środowisku warszawskim czasów Jana III.* Warszawa 1970, s. 173.

[58] Wiliński, op. cit., s. 5 n. Kształt portretu — to najczęściej — owal, sześcioboki regularne z dłuższą podstawą lub zbliżone do rombu.

[59] O symbolice złotego tła w portretach trumiennych zob. J. Szczepańska *Malowane portrety epitafijne na Mazowszu z XVII i pocz. XVIII w.* ,.Rocznik Mazowiecki" t. 2, 1969, s. 257.

[59] Wiliński, op. cit., ii. 14. Terminologicznie istnieje odrębność pomiędzy portietem trumiennym i epitafijnym. Niewątpliwie istnieje również teoretyczna kolejność powstawania: portret trumienny (wykonany najczęściej z modelu lub skopiowany z portretu za życia) namalowany z okazji pogrzebu, wyprzedza portret epitafijny łączący się z kamiennym epitafium czy nagrobkiem. Istnieje możliwość (poza użyciem dwukrotnym tego samego portretu) oparcia się na wspólnym pierwowzorze malarskim czy graficznym.

[61] M. Maciszewski *Brzeżany w czasie Rzeczy pospolite j Polskiej. Monografia historyczna* Brody 1910, s. 52 n.

[62] M. Gębarowicz *Malarz ruski.* W: Szkice z *historii sztuki XVII w.* Toruń 1966, il. 257, s. 261, il. 145. Ostatnio A. Ryszkiewicz podaje w wątpliwość hipotezę Gębarowicza.

[63] Chrościcki *Castris et astris...,* s. 391.

[64] Aleksandra Dominika Lubomirskiego i jego matki Teofili Ludwiki w Wiśniczu 10 - 12 IX 1723; Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w 1729. Zob. *Aneks 10.*

[65] Chrościcki *Castris et astris...,* s. 391 - 92.

[66] *Kazanie Na Pogrzebie J.* W. Pana Antoniego *Ursyna Dowoyny Sołłohuba Generała Artylerii* W. X. L. w Wilnie w *kościele JJ. XX Missyonarzow R.* 1760. *29 kwietnia.* Cyt. wg *Kazania Przygodne* X. Wawrzyńca Rydzewskiego Soc. *Jesu.* W Kaliszu 1775, s. 231 - 232.

[67] Epitafium zostało ufundowane przez egzekutorów testamentu L. Czermińskiego, F. J. Kraszkowskiego i S. Jelińskiego kanoników gnieźnieńskich. Zob. Archiwum Kapitulne w Gnieźnie, sygn.: Varia G. 4. — Wiliński, op. cit., ii. 8. 9 reprodukuje ponadto portret trumienny i 4 tarcze z ołowiu wmontowane w epitafium w poznańskim kościele franciszkanów po 1709 r. *Katedra gnieźnieńska* T. 2, il. 106 d.

[68] O powszechność zwyczaju zdejmowania przybitych do trumny blach (portretów i herbów) i umieszczenia ich na specjalnej tablicy na ścianie kościoła świadczy panegirvk: H. Przetockiego *Tarcz* (...] *Stephana Podlowskiego z Przytyka {...] malowana y w kościele Skrzyńskim nad Grobem zawieszona* [podkr. J. A. C] Roku 7653. *dnia 14 Lipca. A teraz, iz [...] powietrze ustało, oddawa Nieśmiertelności.* W Krakowie 1655, k. C_2v i n. Na Jednej z tarcz herbowych przedstawiono herb Janinę.

[69] Wiliński, op. cit., il. 28, 29, 30.

[70] Łacińskie nazwy: labara funebria, veiillum funebre, vexillum cum inscriptione. Zob. także J. Malina *Proporzec Triumlalny Duchownemu należącą Na Pogrzebie* [...] Oyca X. Andrzeja *Schontlissiusa* [...] przy *Kościele Augustowskiey Conlessiey w Wilnie* (...] *Na Cmyntaizu Saskim* w *Wilnie.* Lubecz 1654. Doc. dr A. Miłobędzki oglądał ostatnio w Szwecji w kościołach protestanckich chorągwie noszone na pogrzebach w XVII w.

[71] Bystroń, op. cit. T. 2, s. 106; G. Chmarzyński *Chorągwie nagrobne na Pomorzu i ich geneza artystyczna.* „Zapiski Towarzystwa Naukowego Toruńskiego" t. 9, 1932-1933, z. 1-4, s. 36-7 [streszczenie referatu z 24 IX 1931]; — A. Mańkowski Chorągwie *nagrobne w* kościjołach *ziem pokrzyżackich.* Pelplin 1933; — M. Puciata *Chorągiew nagrobno Jana Pawła Dziatyńskiego.* „Ochrona Zabytków" R. 8: 1954, nr 4, s. 251-262.

[72] J. Kochanowski *Fraszki.* Oprac. J. Pelc, Wrocław 1957, s. 123. Powoływali się na tę fraszkę S. Bystroń i Puciata i Wiliński.

[73] Łoziński, op. cit., s. 199.

[74] J. Godziszewski *Kazanie na Pogrzebie [...} Anny z Czarnkowa Przyiemskiey* [...] *Generałowey Wielkopolskiey [...] dnia 22. Stycznia* [...] 1629. W Poznaniu 1629, k. A.

[75] Pogrzeb Suchodolskiego, kasztelana lubelskiego w dn. 19 VI 1749 r. w kościele reformatów w Lublinie. ..Kuryer Polski" 1749, nr 658.

[76] M. Follant Abrys *Zacności Białogłowskiey Przy Solennych Exequiach [...] Marianny z Czarlińtkich Potulickiey {...] 2 V 1723* [...] w Gdańsku, w Drukarni Jana Daniela Stolla Wdowy, k. A.

[77] **J. A. Chrościcki** ***Barokowa architektura okazjonalna.*** **W:** ***Wiek XVII, Kontrrelormacja, Barok.*** Wrocław 1970, s. 251.

[78] Karpowicz, op. cit., s. 173 n.

[78] **Chrościcki** ***Projektanci i wykonawcy kataiaików z 1 polowy XVIII w.*** **W:** ***Rokoko. Studia nad sztuką 1 polowy XVIII w.*** **Warszawa 1970, s. 265.**

[80] **J. Pelczar Zarys** ***dziejów kaznodziejstwa w kościele katolickim.*** **T. 2, Kraków 1898,** s. 78; — por. uchwały synodów. *Concilia Poloniae.* Opr. Jakub Sawicki. T. 1-5. Warszaw,, 1958 - 64.

[81] Taksa pogrzebowa z 1760:

Za procesje z odległego miejsca	— 20 gr
Za procesje na cmentarz	— 10 gr
Za officjum za zmarłych dla każdego śpiewającego kapłana	— 1 zł
Za jeden nokturn i laudes — śpiewającemu	— 15 gr
Za mszę śpiewaną	— 2 zł
Asyście w dolmatykach	— 15 gr
Za kondukt i Salve Regina do podziału między księży	— 1 zł
Za grób w kościele	— 10 zł
Za miejsce na cmentarzu	— 2 zł
Za podzwonne od szlachty	— 3 zł
Od całunu, którym przykrywają mary w wiejskich kościołach	— 6 gr
Za każdą świecę palącą się	— 6 gr

Zob. Korytkowski, op. cit., s. 19 - 20; — oraz: Conslifuliones Syrtodi *Archidiocesis Gnesnesis [...] 1720, die 26 Augusti celebratae.* **Varsaviae; — T. Łubieński Lisi** ***pasterski*** **[...] Łowicz** 1761.

[e] **M. Wyczawski** ***Przemyskie biskupstwo Piotra Gembickiego 1636 - 1642.*** **„Polonia Sacra '** t. 4, 1951, z. 3, s. 214.

[83] Pelczar, op. cit., s. 187.

[84] **J. Łukaszewicz** ***Krótki opis historyczny kościołów parochialnych*** **w dawney** ***diecezji*** *poznańskiej.* T. 1. Poznań 1858, s. 105.

[85] **W. A. Zabielski** ***Zycie przez trzy wieki*** **[...]** ***Romualda Wybranowskiego Chorążego lubelskiego [...] Na Pogrzebowym kazaniu w kościele Krasiczyńskim {.••] 12 sierpnia*** **[...] 1749** [...] *Ogłoszone* [...] W Lublinie 1750, k. Aj.

[86] Chrościcki *Castris et astris...* loc. cit. oraz tenże *Wiadomości...* loc. cit., Tazbir, op. cit., s. 219 i 287.

[87] Zabielski, op. cit., k. A_2

[88] Jw.

[89] ***Kazania przygodne X. W. Rydzewskiego...*** **op. cit., s. 166-7.**

- Jw.

[91] **J. Smoliński** ***Portrety i zabytki książąt Olelkowlczów w Słucku*** **(korespondencja Stanisława** Tomkiewicza 1913 - 16), rkps nr inw. 621, Dział Starodruków IS PAN. Wg dostępnych mi materiałów nie można wiązać portretów z pogrzebem Jana Szymona Olelkowicza Słuckiego. Zob. również Chrościcki *Castris et astris...,* s. 390 i 394.

[92] **J. Loski** ***Genealogia portretowa Sapiehów w Kościele parafialnym św.*** **Anny w** ***Kodniu.*** „Biblioteka Warszawska" t. 2, 1856, s. 588-600.

[93] Galeria Załuskich miała charakter sepulkralny, sens genealogiczny, a cel reprezentacyjno-panegiryczny. Złożona jest z 8 epitafiów z lat 1718 - 21 o rozmiarach 6X2 5 m wykonanych z marmuru, piaskowca, stiuku i drzewa. Zob. E. Rowińska Z *mecenatu Ludwika Załuskiego* ***biskupa płockiego. Epitalla rodzinne w Pułtusku.*** **„Biuletyn Historii Sztuki" R. 25:** 1963, nr 2, s. 144 n.

[94] Dyariusz *Marcina Golińskiego...* Biblioteka Jagiellońska, rkps 5357, II, t. 15, «. 55. Por. Ossolineum, rkps 188, s. 522 v.

[98] **Tłumaczenie fragmentu z Varieło de** ***Prospetti veduti nella Chiesa Cathedrale...*** **1649** k. A., A,v.

[96] **T. Głowacka-Pocheć** ***Portrety książąt Wiśnlowieckich w Wilanowie i ich*** **pierwowzory.** „Biuletyn Historii Sztuki" R. 30: 1968, nr 2, s. 191.

[97] ***Relacya Apparencyi, y samego Aktu Pogrzebowego:*** **[...) Wiśniowieckiego Michała** ***Serwacego Korybutha [...] Karmelitów Bossych [...]*** **1745 Zaczęwszy Dnia 6.** ***Octobris [...] Przv***

inwencji \...\ *Pawła Giżyckiego* [...] Poczajów [Bmr] s. B nn. Portrety wraz z inskrypcjami były umieszczone na ścianach nawy, nad archiwoltami.

[98] Obrazy z Galerii w Wilanowie ujęte we wspólnej ramie wykonano dopiero w latach 1780 - 90, a więc nie mogły być użyte na pogrzebie. W większości wypadków są to powtórzenia kompozycji z Kijowa. Zob. Głowacka-Pocheć, op. cit., s. 203 nn.

[99] „Ściany od wielkiego Ołtarza na obiedwie strony we dwie kondygnacye wysokie, wybornemi pikturami Portretów y Herbów w armatuiach, nizey Galeryą opasane, nad Stallami Kanoniczemi axamitem karmazynowym [...] bardzo piękną symetryę czyniły. Na sumey zaś Galleryi, śmierć pod każdym Portretem w różney figurze z instrumentami, od których człowiek życie stracić może [...] Spektatorowi [...] przypominała, żeby na śmierć zawsze był gotowy pamiętny. Portrety [...] Antenatów [...j Humanieckich Domu [...] podpisem swoim informowali". Cyt. wg *Dyariusz pogrzebowy... Ignacego* z Rychł *Humaniec kiego Stolnika Koronnego... Dnia 11. Stycznia, Roku P. 1753. W kościele Archikatedralnym Metropolińskim Lwowskim, Odprawionego* [bmw] k. A2 - A_4.

[108] *Zebrane Zale Senatu, Woiewodztw, Familii Nad stratą... to lest Krótkie Opisanie Pogrzebowey Uroczystości... Władysława Szołdrskiego Woiewody Inowrocławskiego, Generała Wielkopolskiego* [...] *Za staraniem* [...] *Franciszki z Radomickich* (...) w *kościele Poznańskim Societatis Jesu. Roku 1757. Dnia 12. Grudnia,* w Poznaniu, k. D_4.

[101] Pogrzeb... *Teresy* z *Świeckich I voto Twardowskiey* [z] *do Zakrzewskiey Kasztelanowe/ Santeckiey* [...J w *kościele Poznańskim OO. Bernardynów* z *wspaniałością Godnym Familiom przyzwoitą Sumptem [...] Ignacego Twardowskiego... syna. Odprawiony* (...] *1758. Dnia 23. Stycznia.* W Poznaniu, k. D, n.

[102] Por. np.: Giżycki *Rełacya Pogrzebowey Apparencyi* [...] *Ordynata Zamoyskiego* [...] Zamość 1726, k. B i nn.

[103] Franciszek od św. Józefa *Kazania* (...) Warszawa 1741, s. 175.

[104] W. Schurmeyer hasło: *Ahnengalerie* W: *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte.* T. 1. Stuttgart 1937, szp. 222-227.

[105] Por. utwory Lukiana, Seneki i SUcjusza. *Aneks:* Wydania autorów antycznych w Polsce (1503 - 1764). Oprać. T. Bieńkowski. W: *Problemy literatury staropolskiej.* Seria I. Praca zbiór, pod red. J. Pelca. Wrocław 1972, s. 352 - 353.

[106] *Triumphalts soleate virtutis Appia qua* (...] *Vladislaus de Krzywonoga Łos, palatinus Pomeraniae* (...) *ad* (...] *honoris Capitolium* (...) *de ductus est* (...) *Gedanensis Rozrazevianm Collegii Societatis Iesv,* (...) *anno 1685* (Gdańsk).

[107] Powodowski, op. cit., s, 11.

[108] S. Morikoni *Termin szczęśliwy traktu nieśmiertelności herbowa naznaczonego* (...) Krystyny z Abramowicow *Ogienskiey* (...) *przy pogrzebowym akcie w kościele witebskim [...]* nn *uśmierzenie zalow* (...) *Marcianowi z Kozielska Ogińskiemu* (...) Wilno 1739, k. A.

[109] M. Wojniłowicz Śnieg *Ogień [...] Jerzy... lan... z Kozielska Oginscy.* W *Dominikanów Bazylice* (...] W *Wilnie* Roku *1680. dnia 5 Novembra.* (bmbr.) k. I_4v.

[110] F. D. Saavedra *Idea di un principe* [bmr] 1665, s. 140, nr 64.

[111] Padniewski, op. cit., k. A - A,v.

[112] **Jw.**

[113] **Jw.**

[114] ,,Suplement do Gazet" z dn. 8 X 1750. O wozach do koronacji i triumfów zob. R. M. Wackernegel *Der Franzósiche Krónungswagen von 1696-1825. Ein Beitrag zur Geschichte des Reprasentativen Zeremonienwagons.* Berlin 1966.

[115] Simplicjan, op. cit., s. 64.

[116] Chrościcki *Castris et astris...,* s. 391.

[117] Lagerholm, op. cit., il. 7.

[111] Np. list Jord ensa objaśniający treść obrazu ku czci Fredericka Hendricka Nassau zob. J. Michałkowa *Jordaens w Ottawie.* „Biuletyn Historii Sztuki" R. 31: 1969, nr 3, s. 312 n.

[111] S. Poniatowski Geneza *łuku tryumfalnego. On the Origin ol the Arcus triumphalis.* Warszwi 1930, s. 29. «Bibliotheca Universitatis liberae Polonke» t. 22.

[120] W. Weisbech *Trionft.* Berlin 1919; L. Guerry *Le thame du „triomphe de la Mort" dans la peinture italienne.* Paris 1950; — tejże *Signiiication des changements morphologiques d'un theme iconographique. Le triomphe de la mort dans la peinture italienne.* ,,Etudes dArts" t. 11-12, 1955-56, s. 113-155; — W. Rotzler *Die Begegnung der drei Lebenden und der drei*

Toten. Winterthur 1960; — J. Kowalczyk *Triumf i chwała wojenna all'antica* w *Polsce w XVI stuleciu. Aneks* (w druku).

[121] Tańcowi śmierci poświęcono olbrzymią literaturę. Wśród osiemnastowiecznych starodruków na ten temat zachowały się m.in. w Gab. Ryc. BUW *La Danse des Morts comme* elle *est depeinte dans la Louable et celebrę Ville de Basile pour* servirvir *d'un miroir de la nature Humaine. Dessinće et gravće sur l'orginal de ieu Mr. Matthieu Merian on y a ajoutć une description de la ville de Basie* [...] A Basie (...) 1756 (dwujęzyczne wydanie *Todten* Tanz). Wśród nowoczesnych opracowań tematu: L. S. Olschki *Mott, Funerailles, Danse Macabre.* Florencja 1928-30 «Choix de Livres Anciens» t. 7; — S. Kozaky *Geschichte der Totentanze.* T. 1-3. Budapeszt 1936-44; — J. M. Clark *The Dance ot Death in the MSddle Ages and the Renaissance.* Glasgow 1950; — A. Tenenti *II senso delia morte e l'amore delia vita nel rinascimento (Francia e Italia).* Mediolan 1957; — H. Rosenfeld *Der mittelalterliche Tołentanz.* Monaster—Kolonia 1954 (wyd. ang. 1968); — tenże *The Dance of Death as a Europaen Phenomenon.* Monachium 1966; tenże *The Dance o! Death.* ,,Abbottempo" t. 8, 1970, z. 2, s. 26-30.

[122] Monogramista HB wykonał m.in. *triumi śmierci* dołączony do Rejowskiego *Zwierciadle* z 1568 r. i 2 wyd. Zwierzyńca z 1574 r. (wyd. 2), wydanych w drukarni Macieja Wierzbięty. Jest to rycina wzorowana na ilustracji Jerzego Pencza *do Trionfi* Petrarki; — zob. E. Chojecka O *tematach i iormach antykizujacyeh* w *gratice polskiej XVI wieku.* ,,Biuletyn Historii Sztuki" R. 32: 1970, nr 1, s. 28, il. 14 c, 15 c.

[122] Szabłowski, op. cit., s. 30.

[124] Padniewski, op. cit., k. A,.

[125] J. Białostocki *Teoria i twórczość. O tradycji i inwencji w teorii sztuki 1 ikonografii.* Poznań 1961, il. 79.

[126] w polsce znana jest Kaplica Czaszek w Czernej z 1778 r. Do najbardziej znanych i naśladowanych w Europie należy kaplica kościoła kapucynów w XVII w. w Rzymie; — zob. E. Castelli *Simboli e Immagini. Studi di filosotia deWArte Sacra.* Rzym 1966, il. 10.

[187] Cyt. wg J. Kostrzewski *Kultura prapolska.* Wyd. 3. Warszawa 1962, s. 333.

[118] Herodot *Dzieje,* V, 5.

[m] J. Długosz *Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego.* Warszawa 1961, Ks. 1, s. 288.

[130] J. Kostrzewski Obrządek *ciałopalny u plemion polskich i u Słowian północno-zachodnich.* Warszawa 1960; — T. Malinowski *Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce.* ,.Przegląd Archeologiczny" t. 14, 1962, s. 74 nn.

[131] *Kronika Jana z Czarnkowa.* Wyd. J. Zerbiłło. Warszawa 1905, s. 27 - 34. Zob. także przedruk w: J. Dąbrowski *Kazimierz Wielki, twórca korony królestwa polskiego.* Warszawa 1964, s. 122- 124.

[158] *Sztuka Krakowa 1350* - 7550. Katalog wystawy. Kraków 1964, nr kat. 196, s. 183 - 4, il. 40.

[133] Np. pogrzeb M. W. Bułharyna. Por. rozdz. 3 i 4. Por. także *Wybór mów staropolskich.* Oprać. B. Nadolski. Wrocław 1961, s. 284. «Biblioteka Narodowa», s. 1, nr 175.

[134] Na pogrzebie hetmana wielkiego Stanisława Koniecpolskiego w Brodach (30 IV 1646) wystraszony hałasem łamanego oręża koń poranił ludzi znajdujących się w kościele.

[135] Pogrzeb Ernesta Denhoffa odbył się w kościele św. Jana w Warszawie w dn. 26 III 1695; — K. Sarnecki *Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 - 1696.* Oprac. J. Woliński. Wrocław 1958, s. 207.

[136] K. Moszyński *Kultura ludowa słowian.* Wyd. 2. Warszawa 1967, t. 2, cz. 1, s. 714.

[137] Archimimus był obecny na wielu pogrzebach nie tylko w średniowiecznej Europie. Zob. m.in. J. Huizinga *Jesień średniowiecza.* Warszawa 1961, s. 321 n., s. 270.

[138] *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze* (...) / w Warszawie *1829,* (7 - 13 IV 1820) s. 2.

[139] Okazałość mieszczańskich pogrzebów starały się na próżno ograniczać ustawy miejskie. Por. *Ressumacya Ordinaciey [...] Magistratu miast Torunia* o *szatach, ślubach* (...) y *pogrzebach.* Thorunii 1722; — O pogrzebie mieszczan wrocławskich pisał K. Matwijowski. Uroczy*stości, obchody* i *widowiska w barokowym Wrocławiu.* Wrocław 1969, s. 124 n.

[140] Kazania pogrzebowe wygłaszane w XVIII w. na pogrzebach szlacheckich naśladowali księża wiejscy w XIX w. na pogrzebdch chłopskich. Zob. Gloger *Encyklopedia staropolska...* op. cit., s. 58. W wieku XIX pisano nawet o konieczności zniesienia wszelkich kazań pogrzebowych; zob. Mowy *pogrzebowe i kazania śp. Alexego Prusińskiego.* Poznań 1884, s. 5.

3

ROZWÓJ FORM ARCHITEKTONICZNYCH *CASTRUM DOLORIS* I KATAFALKU W POLSCE

ARCHITEKTURA OKAZJONALNA I DEKORACJA OKOLICZNOŚCIOWA

Wśród dzieł architektury europejskiej można wydzielić sporą grupę charakteryzującą się intencjonalną w zamierzeniach twórców n i e t r w a ł o ś c i ą, a także stosunkowo krótkim czasem jej istnienia, w zależności od potrzeb i rodzaju uroczystości. Do wykonania dzieł tej grupy używano najczęściej zastępczych i tanich materiałów. Drewniane konstrukcje (później metalowe) pokrywano najtańszymi okładzinami, jak stiukiem, płótnem czy kartonem ». W tradycyjnej teorii architektury nie ma miejsca na omawianie budowli nietrwałych, skoro nie odznaczają się jedną z najistotniejszych jej cech, tzn. trwałością [2]. Dopiero w początkach XIX w., po przełomie zapoczątkowanym w teorii przez M. A. Laugiera i F. Milizia w XVIII w., w wyniku rozpowszechnienia się teorii J. N. L. Duranda [3], mogły się pojawić nowatorskie pod tym względem sformułowania. Należy do nich traktat Hermana Mitterera, nauczyciela gimnazjum monachijskiego, z którego cytat podaję w wolnym tłumaczeniu T. J. Wagnera: „Własność dobrze urządzonej budowli w trzech główniejszych umieścić możemy punktach, jako to: trwałość, czyli moc, wygoda, i zewnętrzna postać, czyli piękność, z zastosowaniem tej ostatniej do przeznaczenia budowli. Na cóż bowiem domostwo zewnątrz pyszne, ale słabe [...] przydać się może? Jeden tylko tu uczynić można wyjątek, mówiąc o budowlach takich szczególniej, których trwałość ma bydz krótką czyli przemijającą, ale za to mają bydz okazałe i piękne; jako to: Bramy czyli łuki triumfalne, świątynie na przemijającą uroczystość służące i tym

40. Kondukt przy katafalku z ciałem Marii Klementyny z Sobieskich Stuart, wystawionym 23 II 1735 w ss. Apostoli w Rzymie. Widok od strony wejścia. Projekt — F. Fuga, miedzioryt — B. Gabbuggiani wg rysunku G. P. Paniniego

podobne czasowe gmachy. Przecież i w podobnych budowlach zawsze na moc uwaga zwrócona bydz powinna, dla tego jedynie, aby w pośrodku samych uroczystości, nieszczęściu jakiemu nie uległy"[4]. Pogląd, jaki zajmuje drugorzędny teoretyk architektury Mitterer w sprawie „budowli przemijających" mógł powstać

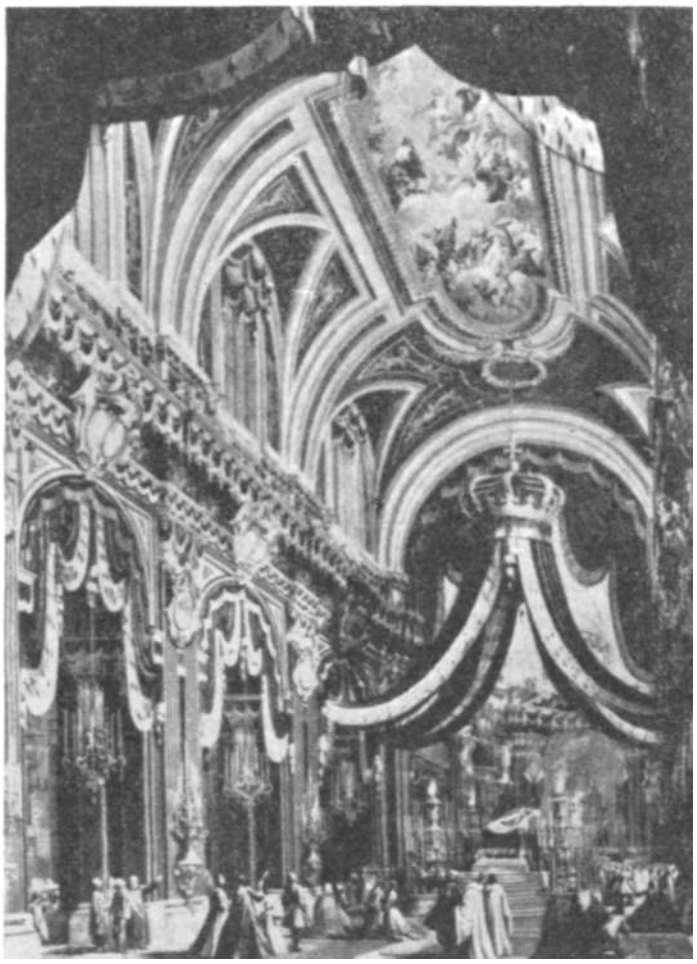

41. Katafalk z ciałem Marii Klementyny z Sobieskich Stuart wystawiony 29 I - 10 II 1735 w ss. Apostoli w Rzymie, naśladowca G. P. Paniniego z lat czterdziestych XVIII w. Widok od strony wejścia

jedynie na gruncie doktryny „użyteczności" i „ekonomiczności" w architekturze.

Wśród obiektów architektury o nietrwałym przeznaczeniu można wymienić m.in. pawilony wystawowe znane od XVIII w. Współczesna architektura stworzyła 3 typy pawilonów. Pierw-

szy — to rodzaj tandetnej budowli do jednorazowego użytku, na okres jednodniowego festynu. Drugi — „reklamowy" — złożony z elementów typowych, łatwo rozbieralnych i stosunkowo lekkich, przewożonych wielokrotnie z jednej wystawy na drugą, otwartą przez kilka miesięcy[5]. W zależności od potrzeb można taki pawilon dowolnie zmniejszać czy powiększać. Konstrukcja pawilonu jest dostatecznie trwała, aby móc każdorazowo tworzyć nową dekorację, plansze i napisy. Typ trzeci — to „reprezentacyjny" pawilon na EXPO zaprojektowany i wykonany w kraju, a następnie przewieziony na miejsce przeznaczenia i tam ponownie złożony. Poziom techniczny wykonawstwa pozwala na przedłużanie rocznego istnienia pawilonu[6]. Ze względów propagandowych i turystycznych niektóre intencjonalnie nietrwałe obiekty, jak np. wieża Eiffla w Paryżu z 1889 r. lub Atomium w Brukseli na terenie EXPO-56, pozostały „uwiecznione" (il. 25).

Od wieku 2 p.n.e. do 1900 r. wykształciły się w architekturze europejskiej: „czasowe" kolumny, obeliski, arkady, wieże, fontanny z winem, ogrody, ołtarze, pawilony bankietowe, fajerwerkowe i wystawowe, „zamki miłości", bramy triumfalne, loże, strzelnice, katafalki i *castra doloris.* Wszystkie formy architektury omawianego typu charakteryzują się następującymi zależnościami:

1. typ budowli, jak i okres istnienia łączy się z funkcją pełnioną podczas uroczystości;
2. problem trwałości konstrukcji (a dla budowli współczesnych typizacja elementów) związany jest z typem budowli i rodzajem dekoracji;
3. treść dekoracji określona jest przez typ budowli, jak i rodzaj uroczystości.

Zaproponowany przez mnie, przed kilku laty, termin architektura okazjonalna[7], wywodzi się od łacińskiego *occasio,* podkreślając w ten sposób genezę, cel i funkcję nietrwałych obiektów tak dawnych, jak i współczesnych. Z relacji naocznych świadków, opisów, rachunków i przekazów ikonograficznych wiadomo, że architektura okazjonalna powstawała z okazji uroczystości państwowych, świeckich i religijnych nie tylko na terenie Europy, ale także Azji, Afryki i obu Ameryk. Do najbar-

dziej rozpowszechnionych uroczystości[8] należą: wjazdy triumfalne i alegoryczne *trionfi,* koronacje władców, święta narodowe, obchody i rocznice militarnych zwycięstw, turnieje, hołdy lenników, bankiety, przyjęcia dyplomatyczne i imieninowe oraz beatyfikacje, kanonizacje, koronacje cudownych obrazów i introdukcje kultu, obłóczyny, synody, ingresy opackie lub biskupie, śluby, pogrzeby i rocznice śmierci.

Pomijając aspekty psychologiczne i społeczne uroczystości *{fetes, festes, fiestas publicas, festivals, tiionfi),* chciałbym dokładniej omówić architektoniczną oprawę uroczystości, kształtowaną jako rodzaj kulis dla wielkich pochodów czy też jako formę „parawanu" zakrywającego istniejącą zabudowę. Teren, na którym odbywały się *fetes,* był sceną, polem możliwości wielu rozwiązań przestrzennych dla projektantów.

Istnieje zasadnicza różnica pomiędzy scenografią teatralną z XVII i XVIII w. przygotowaną na scenę (wielokrotnie wykorzystywaną) a architekturą okazjonalną, powstałą w terenie i całkowicie podporządkowującą formy już istniejącej zabudowy nowej organizacji przestrzenno-dekoracyjnej[9]. Na tym jednak nie kończą się porównania projektów scenografii do wnętrza niewielkiego teatru a architekturą okazjonalną, powstałą dla uczczenia wielkiego widowiska polityczno-religijnego. Obie dziedziny projektowania uprawiali ci sami architekci, np. Jan Bernard Fischer von Erlach, Ferdinando Galii Bibiena, Karol, Dominik i Paweł Fontanowie oraz Andrea Palladio. Dynamiczny charakter wjazdu lub konduktu wymagał wprowadzenia do statycznych struktur elementów ruchomych[10], jak otwierające się lilie, orły trzepoczące skrzydłami i poruszające się posągi. Podobne machiny używane były w teatrze dworskim, jak również szkolnym.

Georg R. Kernodle zajmując się związkami teatru, architektury, rzeźby i malarstwa w dobie renesansu, zaproponował termin *show-architecture* — architektura widowiskowa [11,] rozumiejąc przez to obiekty nietrwałe, jak bramy triumfalne, trony, zamki, dekoracje domów i trwałe, jak ołtarze, tryptyki, grobowce i sarkofagi. Wymienione formy były używane jako oprawa lub tło architektoniczne np. żywych obrazów, przedstawianych podczas festynów, wjazdów czy typowych alegorycznych *tiionfi* lub naśladowały układy scenograficzne, np. w architekturze nagrob-

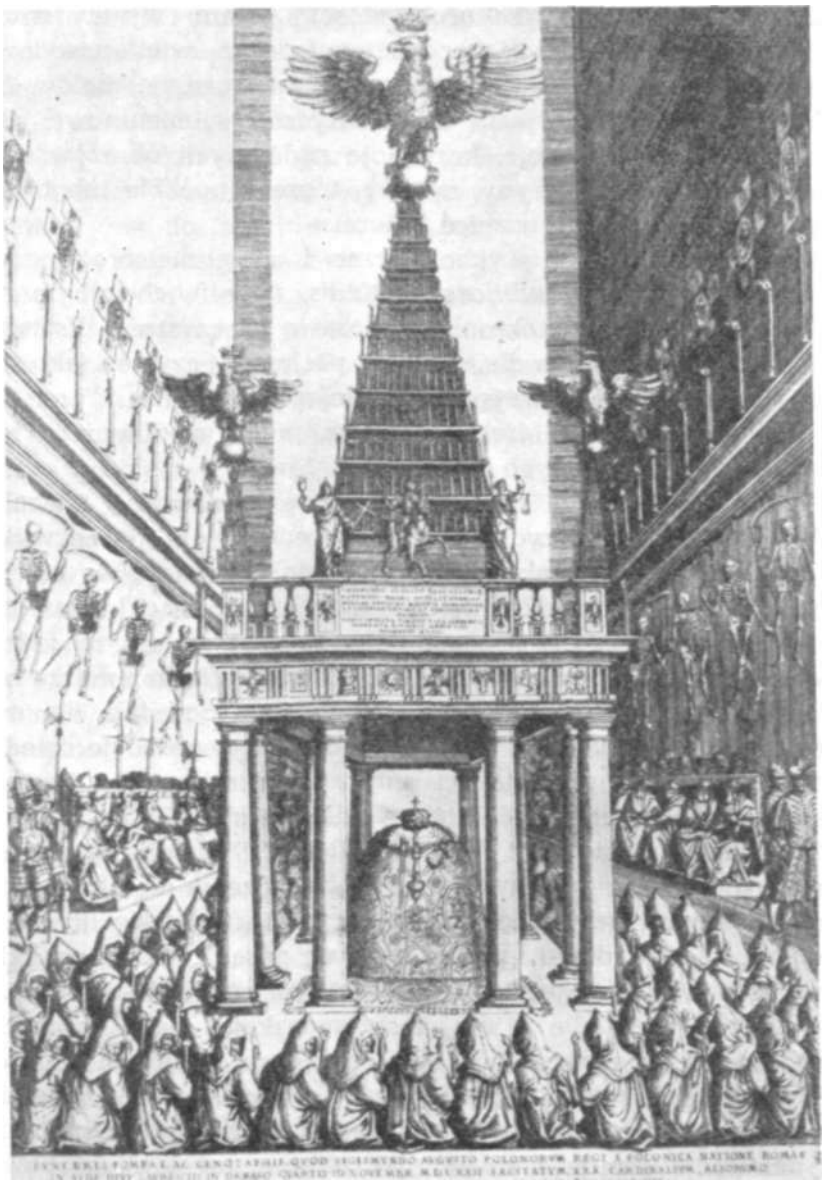

42. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Zygmunta Augusta w S. Lorenzo in Damaso w Rzymie, 18 X 1572. Widok od strony wejścia. Miedzioryt

ków czy konfesji. Przedstawienia teatru ulicznego wymagały ustawienia rusztowania scenicznego do „żywych obrazów"[12]. Również widowiska parateatralne, jak śpiewy i recytacje połączone z intermezzami, odgrywano na specjalnych pomostach wielu obiektów architektury okazjonalnej XVII w. Jedynie żywe obrazy — znajdujące się na pograniczu iluzjonistycznego malarstwa i teatru — nadawały się do wystawiania na galeryjkach bram triumfalnych. Terminologia, jak i podziały w obrębie ,.widowiskowej architektury", stosowane przez Kernodle'a, nie wydają się w pełni przydatne przy rozważaniu rozwoju historycznego form architektonicznych czy dekoracyjnych. Tym bardziej, że można je stosować wyłącznie do materiału zabytkowego z 2 poł. XV i XVI w. Już po połowie XVI w. następuje stopniowe wydzielenie się scenografii w związku z rozwojem stałej sceny, której dekoracja różni się coraz bardziej od architektury okazjonalnej.

W polskiej literaturze naukowej stosowano dotychczas różnorodne określenia mające rozmaite zakresy semantyczne, a więc: „architektura okolicznościowa", „dekoracyjne konstrukcje architektoniczne", „czasowe dekoracje", „dekoracje okolicznościowe" „prowizoryczne dekoracje architektoniczne", „okolicznościowa dekoracja architektoniczna"[13]. Najczęściej nie stosowano rozróżnienia pomiędzy formami architektonicznymi i dekoracjami.

W obcej literaturze spotkać się można z różnymi określeniami architektury okazjonalnej. W literaturze niemieckiej najbardziej rozpowszechniły się *provisorische Bauten, ephemere Architekturen, Festbauten, Festarchitektur.* W literaturze angielskiej istnieje stosunkowo rzadko używany termin *festival architecture*, we francuskiej *monuments triomphaux* i *decors provisoires,* a we włoskiej *apparati.* Termin włoski *apparati,* utworzony od słowa *apparare,* określa „używane od antyku czasowe struktury architektoniczne o walorach estetycznych"[14]. W relacjach polskich wjazdów i pogrzebów z XVII i XVIII w. termin ten pojawia się powszechnie w wersji spolszczonej jako „apparaty"[15] czy „apparencja". W relacji z 1643 r. z Brześcia Litewskiego czytamy m.in.: „odprawił się pogrzeb podkanclerza w. ks. lit. [...] z wielkim a p a r a t e m" (podkr. J.A.C.)[16]. Przetłumaczona

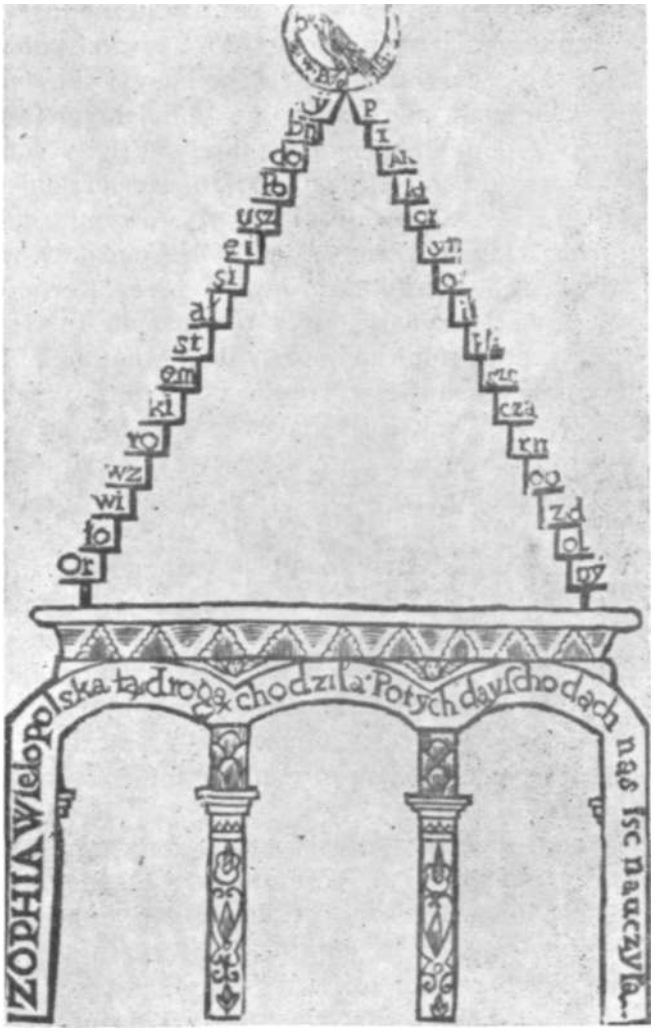

43. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Zofii Wielopolskiej 1649, zapewne w Krakowie. Drzeworyt

z włoskiego relacja uroczystości stulecia zakonu jezuitów w Rzymie kończy się zdaniem: „Wszystko, jako się mogło, piórem opisano: Modelus y forma z ozdobami tey M a c h i n y [podkr. J.A.C.], nie za długo ostanie się"[17].

Dekoracji okolicznościowej, uzupełniającej architekturę okazjonalną lub od niej niezależną, odpowiadają określenia *Festschmuck, Dekorationen des Augenblicks, temporary architectural decoiation.* Z siedemnastowiecznych przekazów źródłowych wiadomo, że łuki triumfalne i miejskie bramy wjazdowe były nierzadko ubierane dekoracją okolicznościową z okazji świąt religijnych i państwowych, stając się na krótko bramami triumfalnymi[18].

Zdaniem wielu historyków architektury (m.in. Henry R. Hitchcocka i Mieczysława Zlata) obiekty architektury okazjonalnej nie „należą do architektury" i były dotychczas klasyfikowane jako dekoracja architektoniczna ze względu na krótkotrwały charakter ich istnienia. A przecież zamawiający fundator oraz twórcy architektury okazjonalnej mieli świadomość, że tworzą „nową architekturę" [19] wykorzystując już istniejące budowle lub wznosząc odrębne obiekty. Na przykładzie bramy triumfalnej i skromnej dekoracji kamienicy wydaje się, że ścisłe rozróżnienie pomiędzy tymi terminami świadczy również o zasadniczej odmienności stosunków kompozycyjno-przestrzennych i możliwości artystycznych. Jest więc oczywiste, że prekursorskie projekty architektury okazjonalnej rozpowszechniały nowe mody stylowe propagując „nowinki artystyczne" na wiele lat przed ukazaniem się wzorników. W idealnych formach okazjonalnych, jak w tempiettach, piramidach i loggiach odbijało się najmocniej renesansowe pragnienie powrotu do architektury *all'antica* [20].

Jedną z tez książki Victora-Luisa Tąpie o baroku i klasycyzmie we Francji jest podkreślenie wiodącej roli architektury okazjonalnej [21] w końcu XVII w. w zakresie stylistycznym. W przeciwieństwie do pałaców klasycznych w swym wyrazie artystycznym, architektura okazjonalna była wzorowana na rzymskiej i odzwierciedlała we Francji smak włoskich artystów. Francis H. Kimball doceniając rolę architektury okazjonalnej w rozwoju „stylu Madame Pompadour" pisze, że ówczesne *ietes* rozpowszechniały najmodniejsze formy dekoracji ornamentalnej[22].

Twórcy architektury okazjonalnej korzystali przy projektowaniu detali i ornamentyki z popularnych traktatów i wzorników Witriuwiusza, Albertiego, Serlia, Palladia, Scamozziego, Vignoli, Pozza, Blondela, Guariniego, Meissoniera, czy później-

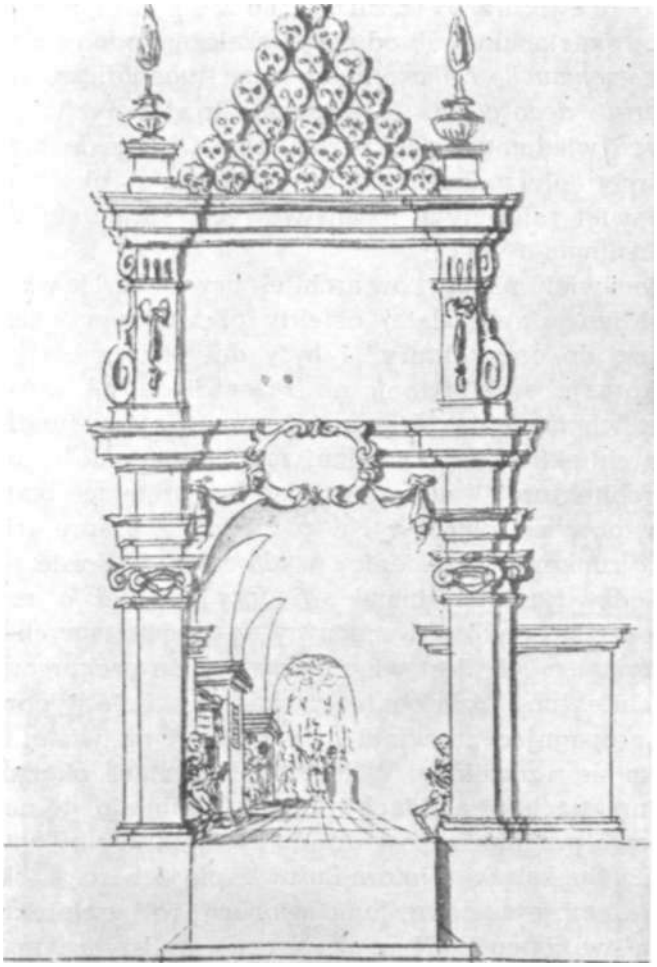

44. Projekt I *castrum doloris* na pogrzeb Władysława IV w katedrze krakowskiej, G. B. Gisleni, przed 15 I 1649. Widok od strony wejścia. Rysunek

szych, będących dziełem Piranesiego, Neufforgge'a i Delafosse'a. Posługiwano się również wcześniejszymi projektami dotyczącymi architektury okazjonalnej.

Wilhelm Richter zaprojektował bramę triumfalną przy ratuszu

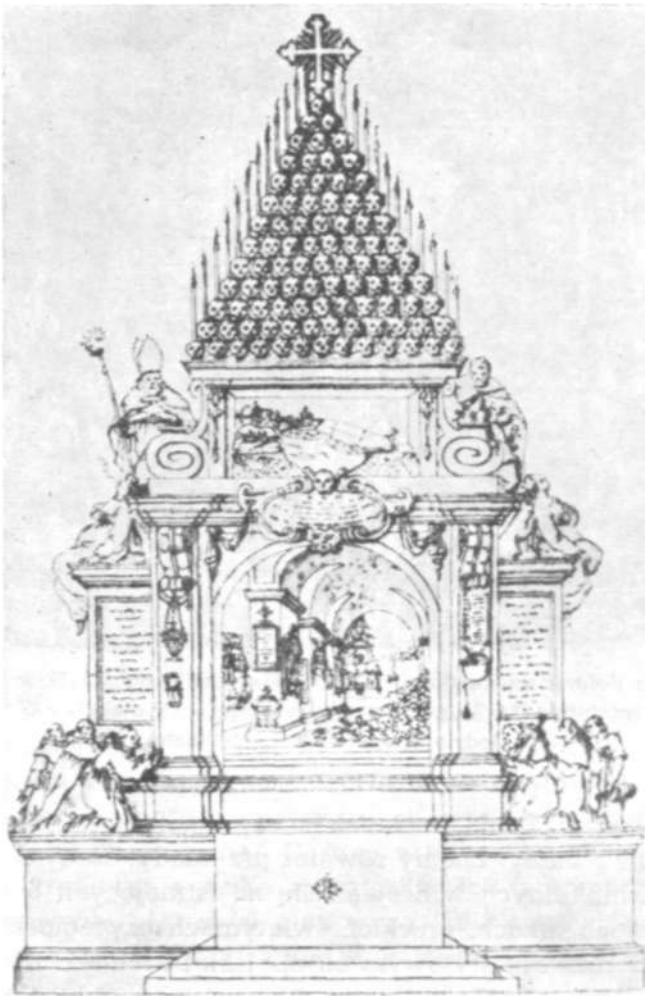

45. Projekt II *castrum doloris* na pogrzeb Władysława IV, G. B. Gisleni. Widok od strony wejścia. Rysunek

gdańskim w 1646 r.[23], opierając sią na kompozycji architektonicznej bramy wzniesionej przez P. P. Rubensa w 1635 r. na wjazd Ferdynanda do Antwerpii, a rozpowszechnionej przez publikację Gevartiusa z 1641 r.[24] Istniały również specjalne edycje dostarczające przykładów wielu projektów łuków i bram trium-

46. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Augusta II w Hofkirche w Dreźnie po 1 II 1733. Widok od strony wejścia. Projekt — G. B. Grone, miedzioryt — Ch. P. Lindenmann

falnych, jak np. Paula Deckersa [25], czy katafalków, jak np. Giuseppe Galii Bibieny. Znamy również przykłady, kiedy projektanci bram triumfalnych wzorowali się na istniejących budowlach, np. rzymskich łukach, greckich świątyniach czy egipskich piramidach. O rozwoju stylowym europejskiej architektury okazjonalnej w XVII i XVIII w. można napisać, że przebiegał on zgodnie z rozwojem ówczesnej architektury trwałej, z tym jednak zastrzeżeniem, że architektura okazjonalna wprowadzała najszybciej nowe wzory ornamentalne, pomimo zapóźnień stylowych na odległej prowincji.

Prawie wszyscy wybitni architekci europejscy od poł. XVI do poł. XIX w. projektowali architekturę okazjonalną. Poucza nas o tym obszerne zestawienie nazwisk artystów pracujących poza Polską [26], zaczerpnięte z zachowanych projektów, rycin czy materiałów archiwalnych. Byli to m.in. Robert Adam, Giovanni

Lorenzo Bernini, Francois Blondel, Johann Bernhard Fischer von Erlach, Lucas von Hildebrandt, Karl Ferdinand Langhans, Giacomo delia Porta, Julius Heinrich Schwartze[27].

We Francji istniał specjalny urząd dworski tzw. Menus-Plaisirs, którym kierowali „dekoratorzy królewscy", jak Jean I. Berain[28], Andre Bonneval, Jules A. Meissonier, Andre Gouthiere, Francois Joseph Belanger, Paul Amboise i Renę Michel Slodtz. Przy wykonywaniu projektów znanych architektów pracowali sławni malarze, np. Antoine Caron, Charles M.-A. Challe, Albrecht Durer[29], El Greco, Bartolome E. Murillo, Francisco Pacheco, Hiacinth Rigaud, Juan de Valdes Leal, Diego Velazquez i Taddeo Zuccari[30]. Wielu malarzy było również projektantami wspaniałych obiektów architektury okazjonalnej. Oprócz wymienionych (Murilla, Rubensa, Valdes Leal[31] i Velazqueza[32]) należy zwrócić uwagą na prace architektoniczne i malarskie: Jacques-Louis Davida[33], Francisco de Herrera el Moza, Peter Paul Rubensa, Stefano Torellego, Giorgio Vasariego i Martin de Vosa.

Wyliczanie nazwisk pośledniejszych wykonawców, malarzy, rzeźbiarzy i złotników wydaje się bezcelowe. Artyści i rzemieślnicy pracujący na dworach królewskich i magnackich byli wielokrotnie zatrudniani przy przygotowywaniu pogrzebów, wjazdów i innych *ietes.*

W pewnych przypadkach warto się zastanowić nad rozwarstwieniem klasowym zamawiających, wykonawców i widzów architektury okazjonalnej. Poziom artystyczny tej architektury zależał bowiem nie tylko od możliwości twórczych artystów i wykonawców, ale również od wyrobienia estetycznego i ambicji zamawiających, jak i widzów, a także od wielkości nakładu finansowego, czy też ubocznych celów politycznych oraz długości okresu przygotowań. Bogate mieszczaństwo, patrycjat i rada miejska urządzały solenne powitanie władcy i jego świty. Artyści i rzemieślnicy miejscy wznosili bramy triumfalne. Widzowie: tłumy mieszczan i pospólstwa entuzjazmowały się wystawnością powitania. Skromniejsze były wjazdy np. młodych magnatów obejmujących w posiadanie prywatne miasta. Często witającymi byli pańszczyźniani chłopi, obok przedstawicieli kanału i rady miejskiej, a dekoracje były dostosowane do możliwości wykonawczych plebsu. Na bardziej ekskluzywnych dwor-

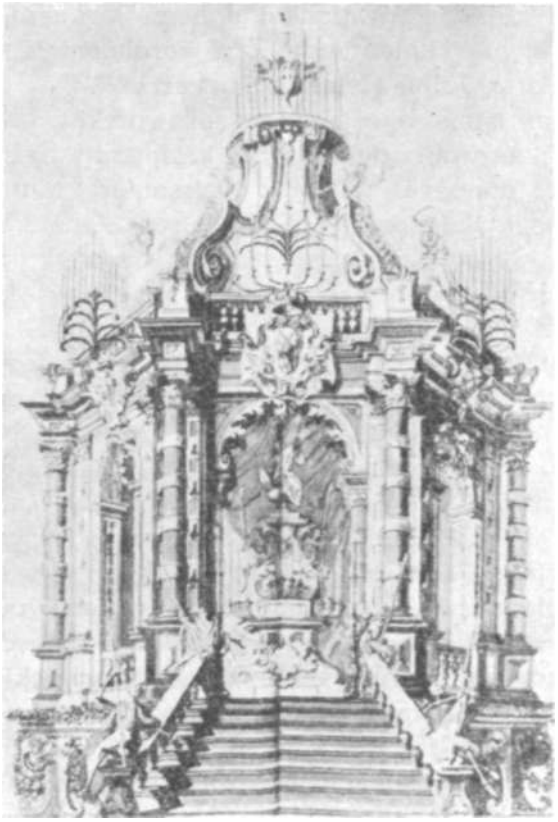

47. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze w Fano (Pescara), 23 V 1735. Widok od strony wejścia. Projekt — M. Marieschi, miedzioryt — S. Paoli

skich *fetes* władcy dostarczali wyrobionym estetycznie widzom złożonym z dyplomatów i dworzan „budowle" odznaczające się pomysłowymi efektami wizualno-artystycznymi. Powstawały wówczas prawdziwe arcydzieła o nieprzemijających wartościach artystycznych, skoro tak silnym echem odbiły się w relacjach i pamiętnikach, a nawet wpłynęły na stylowy rozwój architektury trwałej. Warto się więc zastanowić nad metodami i sposobami poznania już nie istniejących, ale opisywanych obiektów.

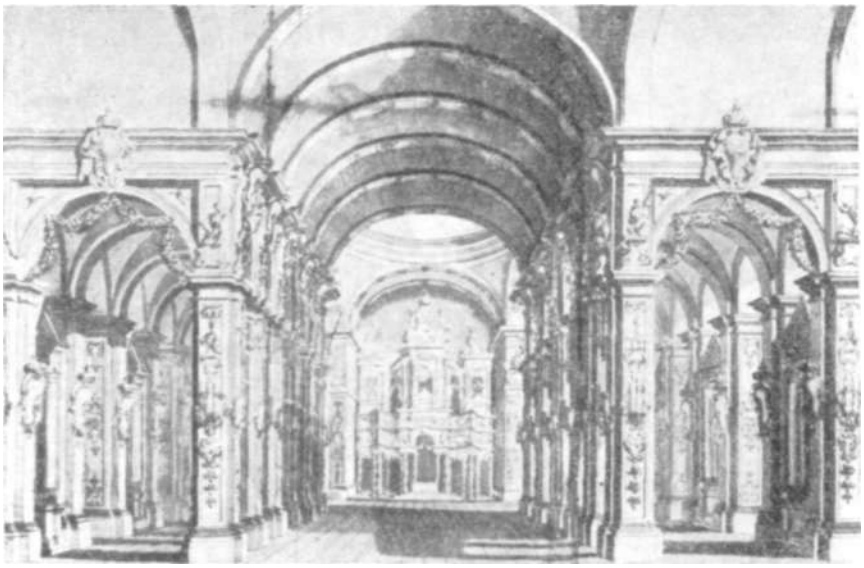

48. Widok dekoracji naw na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart od strony ołtarza głównego. Projekt M. Marieschi, miedzioryt — G. I. Camerata

Jakub Burckhardt pisał, że „Architektura dekoracyjna [czyli okazjonalna] ... zasługuje na osobną kartę w historii sztuki, jakkolwiek dla nas jest to już tylko wytwór wyobraźni, jaki musimy sobie urobić na podstawie opisów" [34]. Brak zachowanych w całości obiektów stwarza konieczność rekonstruowania form architektonicznych, jak i odtwarzania programów treściowych na podstawie istniejących opisów i przekazów ikonograficznych. W znacznie dogodniejszej sytuacji znajduje się np. historyk architektury trwałej, który korzysta z pomocy przekazów ikonograficznych i źródeł archiwalnych. Przedmiotem jego analiz są najczęściej istniejące obiekty lub relikty, dla których odnalezienia mogą okazać się pomocne różne metody, nawet archeologiczne [35].

W polskich bibliotekach pozostało wiele drukowanych opisów uroczystości. Są to osobne publikacje, ale po roku 1730 coraz więcej opisów ukazuje się w formie dodatków do gazet. Sporo nie wydanych opisów architektury i relacji z uro-

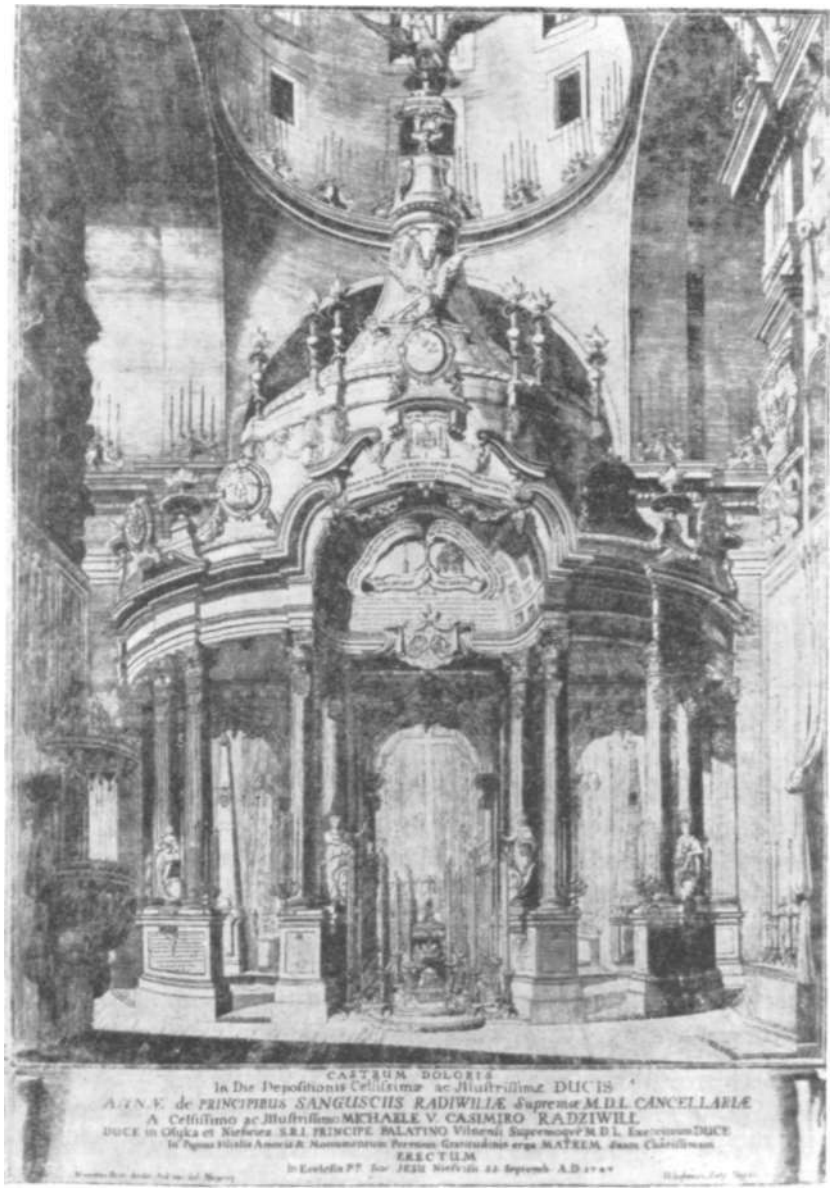

49. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej, 11-14 IX 1747 w kolegiacie w Nieświeżu. Widok od strony wejścia. Projekt — P. Giżycki i M. Pedetti, miedzioryt — H. Leybowicz

50. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Doroty Czapskiej w kościele św. Bonawentury w Pakości, 26 IV 1763. Widok od strony wejścia. Program treściowy — B. Roszkowski. Akwarela

czystości znajduje się też w diariuszach i sylwach szlacheckich. Szczątkowy stan zachowania materiału sprawia, że do projektów architektonicznych nie zawsze zachowały się opisy i archiwalia ustalające projektanta-architekta i wykonawców: malarzy, snycerzy, stolarzy i złotników. Istnieje natomiast więcej opisów niż materiału ikonograficznego [36], który S. Sawicka podzieliła wg faz jego powstania. Pierwsza faza, przygotowania do uroczystości — wstępne projekty rysunkowe artystów. Druga, ujęcie reportażowe z przebiegu uroczystości, najczęściej

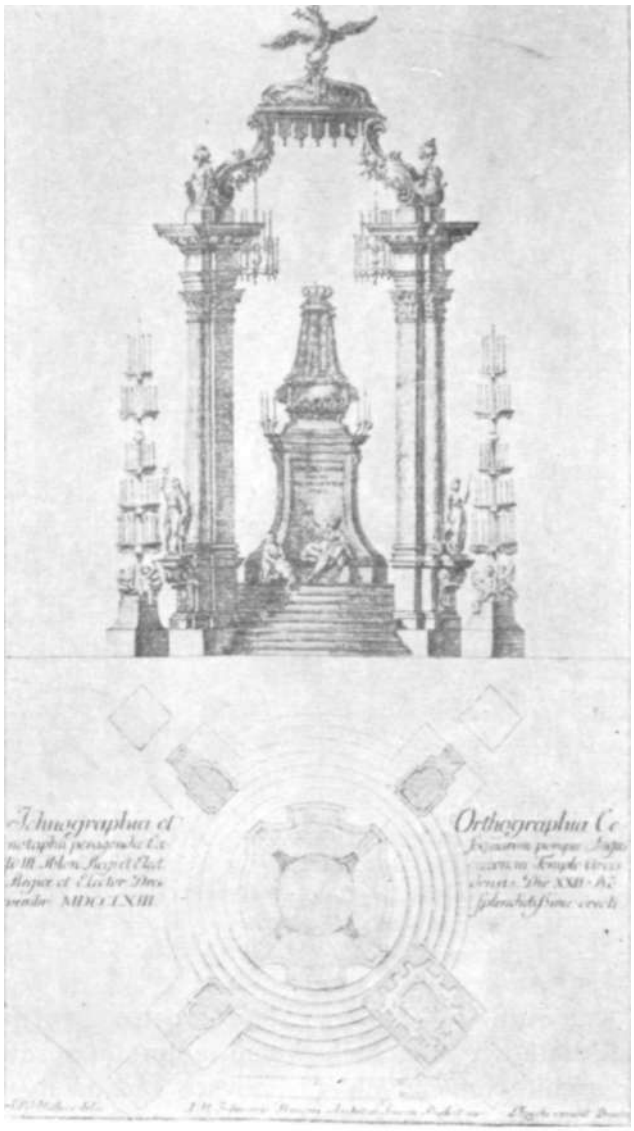

51. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Augusta III w Hofkirche w Dreźnie, 22 XI 1763. Projekt — J. H. Schwartze, miedzioryt — L. Zucchi wg rysunku J. B. Mullera

w formie szkiców rysunkowych. Trzecia, po zakończeniu uroczystości, pokłosie artystyczne w później powstałych rycinach (dołączonych do drukowanych relacji) i dekoracyjnych *panneaux*. Do tej ostatniej grupy zaliczyć należy m.in. obrazy przedstawiające polskie triumfy: zwój przedstawiający wjazd Zygmunta III i Konstancji do Krakowa w 1605 r., wjazd Ossolińskiego do Rzymu w 1633 r., J.S. Mocka — wjazd Augusta III do Warszawy w 1734 r., F. Dombecka — wjazd gen. Zajączka do Lublina w 1826 r. Do naszych czasów nie zachowały się następujące obrazy potwierdzone w źródłach archiwalnych lub znane z późniejszych kopii: T. Dolabelli — wjazd Cecylii Renaty do Krakowa w 1633 r:, B. Milwitza — wjazd Władysława IV do Gdańska w 1635 r., anonimowy — wjazd Jerzego Karola Hlebowicza do Smoleńska w 1642 r., oraz A. von Westervelta — wjazd Janusza Radziwiłła do Kijowa i Nieświeża w poł. XVII w.

W archiwach dworskich pozostały księgi wypłat z dyspozycjami, kontraktami i rachunkami architektów i rzemieślników pracujących na zlecenie dysponenta-fundatora (zob. *Aneksy źródłowe)*. Na strychach kościelnych[37] i w magazynach muzealnych[38] zachowały się skromne pozostałości bogatej dekoracji rzeźbiarskiej i malarskiej. Również w zbiorach prywatnych znajdują się pojedyncze obrazy, rzeźby, kartusze z inskrypcjami, czy fragmenty z dekoracją o charakterze ornamentalnym. Pomimo olbrzymiego, w sumie, i rozproszonego materiału dotyczącego architektury okazjonalnej, trzeba z całą ostrożnością podchodzić do poszczególnych relacji naocznych świadków czy rycin. Relacje panegiryczne z królewskiego wjazdu drukowano najczęściej na koszt miasta, a pierwszy egzemplarz ofiarowywano władcy. Zdarzały się też świadome fałszerstwa. W roku 1583 odbyło się w Krakowie wesele Jana Zamoyskiego z bratanicą króla, Gryzeldą Batorówną. Po jednym z bankietów w dworze „na Rabsztynie" odbył się bal, który mieli zainaugurować młodzieńcy zstępujący na salę „jak z nieba". W relacji Paprockiego czytamy: „Po wieczerzy [...] wystąpiło jakoby z nieba kilku bogów i bogiń ubranych kosztownie"[39]. Weryfikuje ten opis inna relacja. „Pewni młodzieńcy z najprzedniejszej szlachty, wziąwszy na siebie rolę głównych bogów i bogiń, tak jakby ze sceny na theatrum zstępują [...] Tak to od początku było przygotowa-

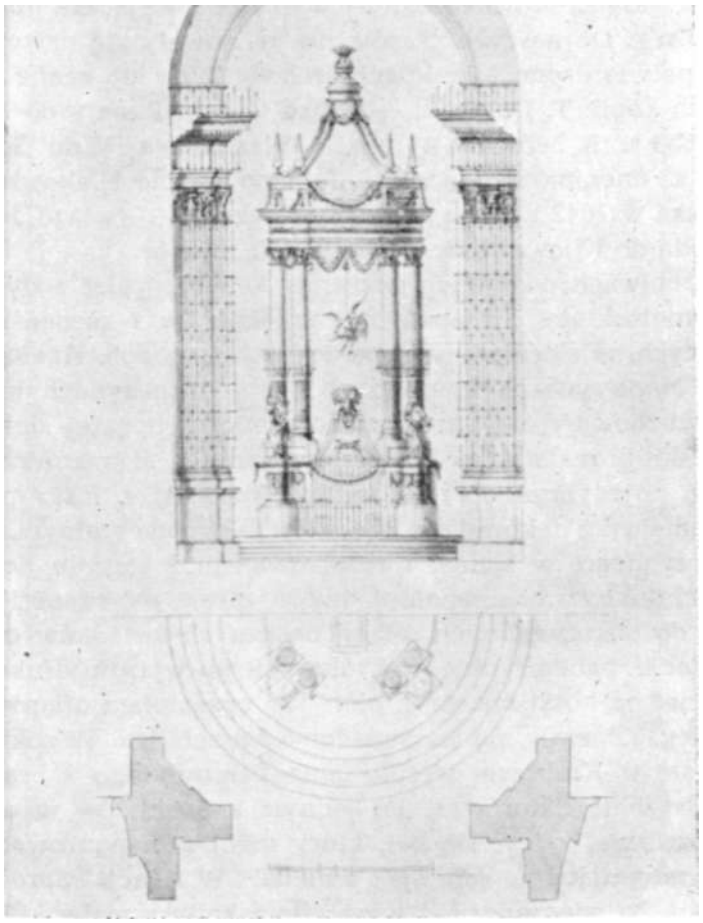

52. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Jana Klemensa Branickiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie, 20 VII 1777. Widok od strony wejścia i rzut poziomy. Projekt — J. Sękowski ok. 1776. Przerys nieznanego architekta dla St. Augusta Poniatowskiego

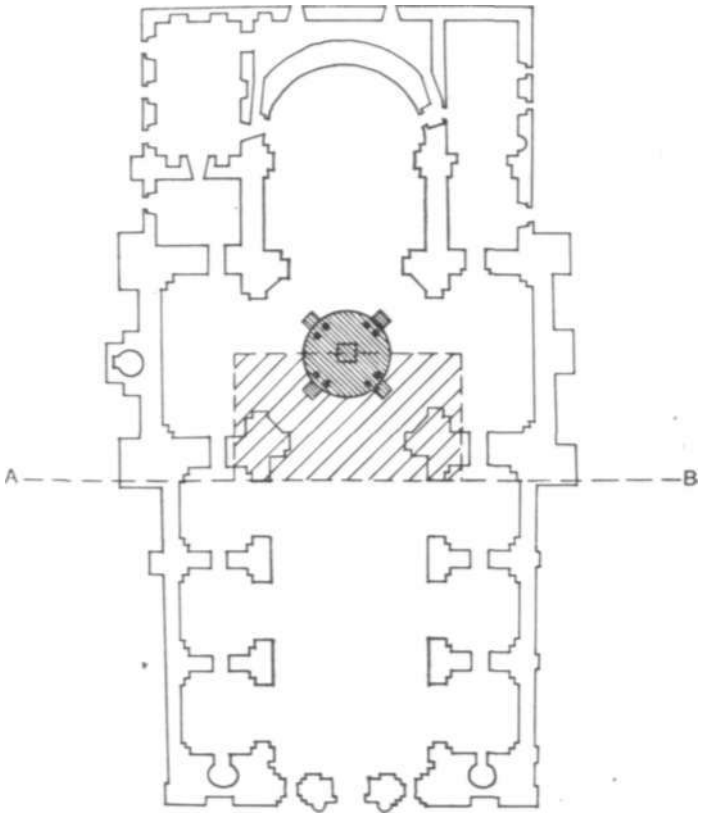

53. Rzut kościoła śś. Piotra i Pawła w Krakowie. Linia AB oznacza podstawę rzutu poziomego *castrum doloris* widocznego na projekcie (il. 52), a zaznaczonego zakreskowanym prostokątem

ne, aby byli machinami spuszczeni z nieba na theatrum; wielkie też na tę rzecz poczyniono wydatki, lecz niedbałość rzemieślnika, zwlekającego ze swym dziełem, aż do ostatniej niemal godziny, Wszystko zniweczyła"[40]. W ostatniej chwili zrezygnowano z efektu „zstąpienia bogów", zaś Paprocki uznał zamiary za dokonane. Wielokrotnie spotykamy się z drobnymi nieścisłościami, np. w opisie dekoracji na wjazd Henryka Walezego do Krakowa 18 II 1574 r.[41] Kiedy indziej spotykamy się ze złośliwą i stronniczą oceną: „Bramę triumfalną [już] po wjeździe [królowej Lud-

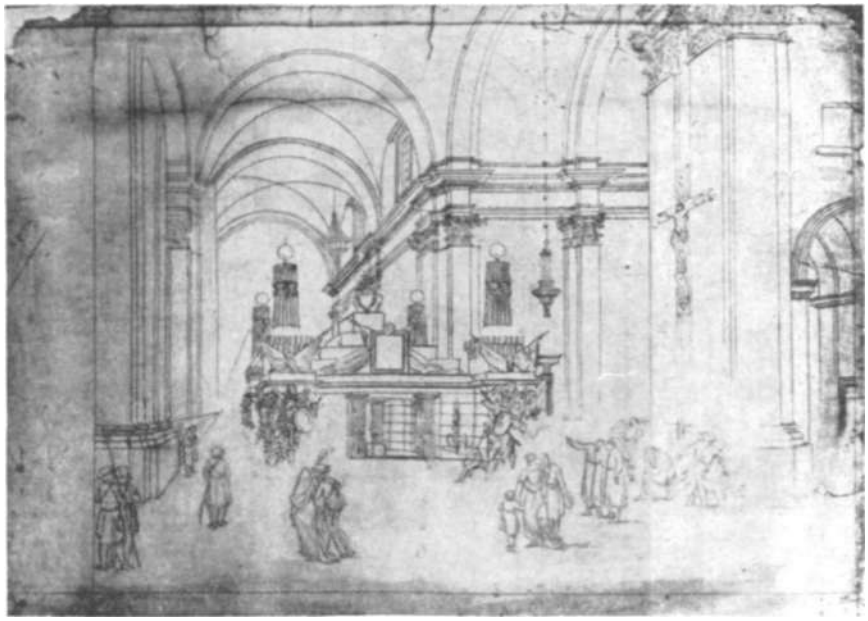

54. *Castrum doloris* wystawione podczas uroczystości sprowadzenia zwłok ks. Józefa Poniatowskiego do Warszawy, **10 IX 1814** w **kościele św. Krzyża** w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt — H. Szpilowski, dekoracja **i rysunek — Z. Vogel**

wiki Marii] wystawili i to nie tak podziwienia, jak śmiechu godną. Piramida była otwierająca się, na wierzchu herb francuski, robotą prostą. Gdy się ta brama otwierała lilie francuskie się nachylały"[42]. Albrecht Stanisław Radziwiłł, który podczas wjazdu Ludwiki Marii Gonzagi do Gdańska był mistrzem ceremonii, krytycznie odniósł się do elbląskiej bramy wystawionej 23 II 1646 r. Pamiętał dobrze nie tylko mistrzostwo wykonania trzech bram przez gdańskich rzemieślników, ale i bogate podarki, które otrzymał w tym mieście od patrycjatu. W przypadku, gdy podstawą informacji jest opis poetycki, należy szczególną uwagę zwrócić na krytyczną ocenę wiarygodności informacji. Samuel ze Skrzypny Twardowski napisał kilka okolicznościowych poematów, m.in. *Pałac Leszczyńskich od Sławy Nieśmiertelnej Pod Wjazd /.../ Jana Bogusława Leszczyńskiego na Wielkopolską Generalia /.../ Wystawiony w Poznaniu Roku 1643*[43]. „Miasto

55. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Stanisława Kostkę Potockiego w kościele św. Krzyża w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt i gwasz — Z. Vogel

[w dniu 6 VII] ... na tę uroczystość, inszą wzięło szatę [...] Wieszając więc w Theatrach triumfalne znaki [...] drudzy koronują Domy bluszczem i winem [...] część ich ognie zapala"[44]. Tadeusz Witczak zajmując się genezą utworu stwierdził na podstawie rachunków miejskich, iż magistrat poznański wydał na ten triumfalny wjazd aż... 16 złp[45].

Konfrontacja wielu relacji pisanych, wzmianek u pamiętnikarzy, rachunków, rycin i istniejących fragmentów rzeźbiarsko-malarskich wyklucza podejrzenie, że np. dana uroczystość nie

56. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Stanisława Kostkę Potockiego. Projekt i litografia — Z. Vogel 1822

odbyła się, lub że nie wykonano w ogóle zamówionej architektury okazjonalnej i dekoracji, czy też nie zdołano z pośpiechu jej ustawić. Znakomicie opracowaną uroczystością jest obchód zwycięstwa pod Lepanto. Ernst M. Gombrich podał 5 tekstów relacji konfrontując poszczególne opisy weneckiej uroczystości z 1571 r.[46] z materiałem ikonograficznym.

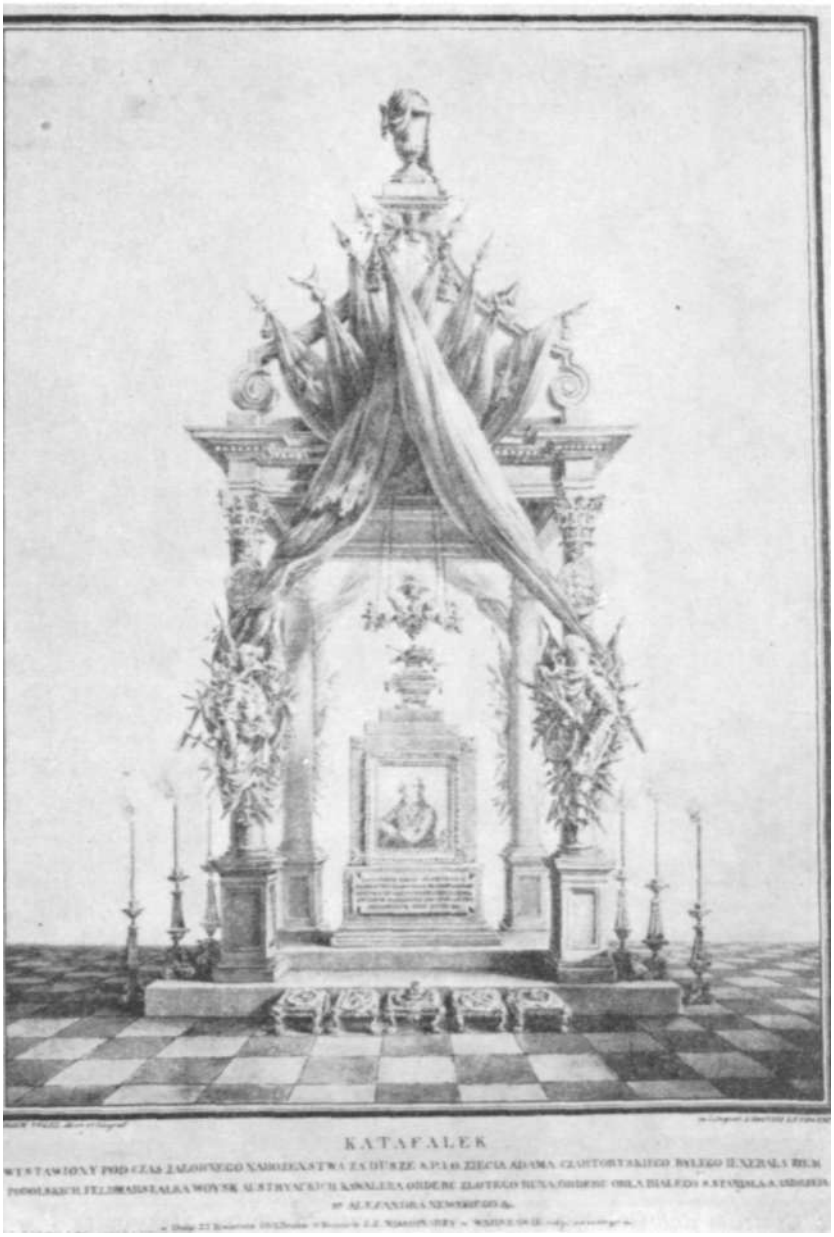

57. *Castrum doloris* wystawione na egzekwiach za Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 22 IV 1823. Widok od strony wejścia. Projekt i litografia — Z. Vogel

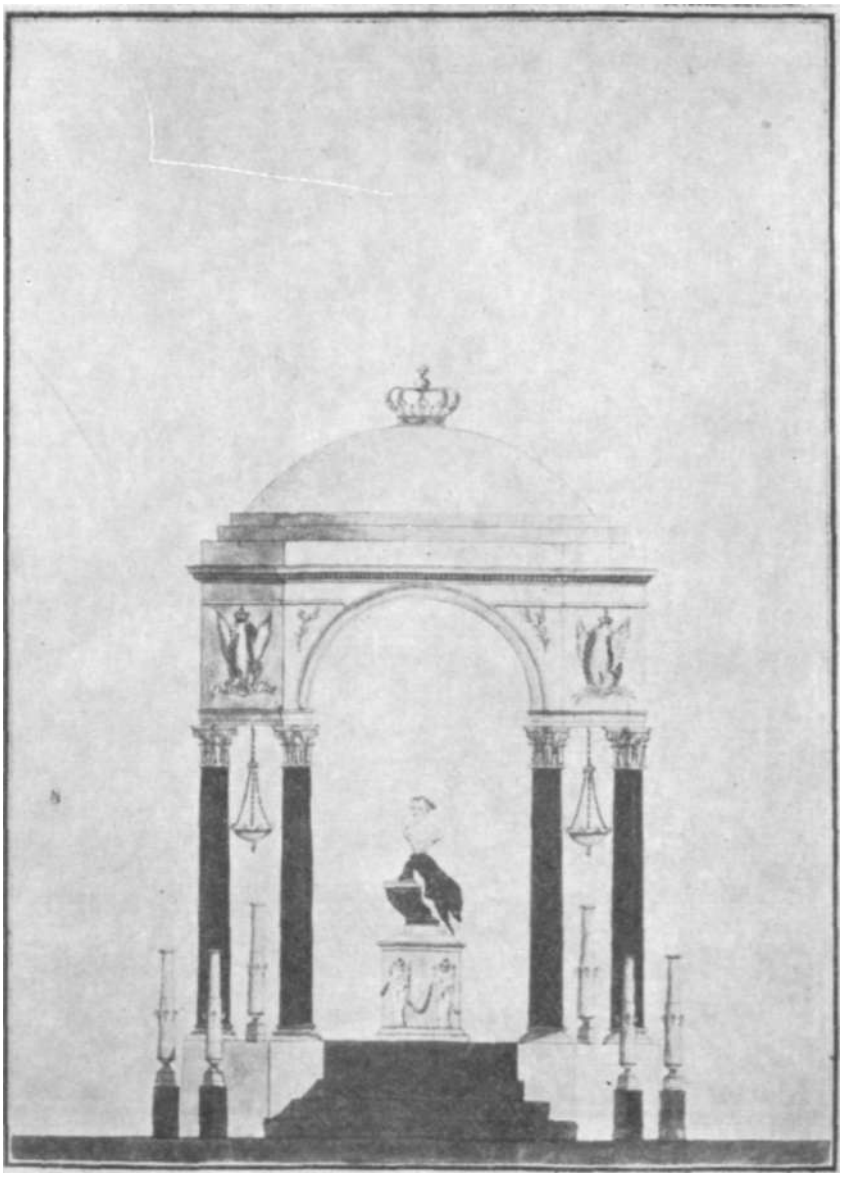

58. *Castrum doloris* wystawione na uroczystościach za Aleksandra I w katedrze warszawskiej, 7 IV 1826. Widok od strony wejścia. Projekt — J. Kubicki i A. Gołoński, litografia podkolorowana — J. Sławiński

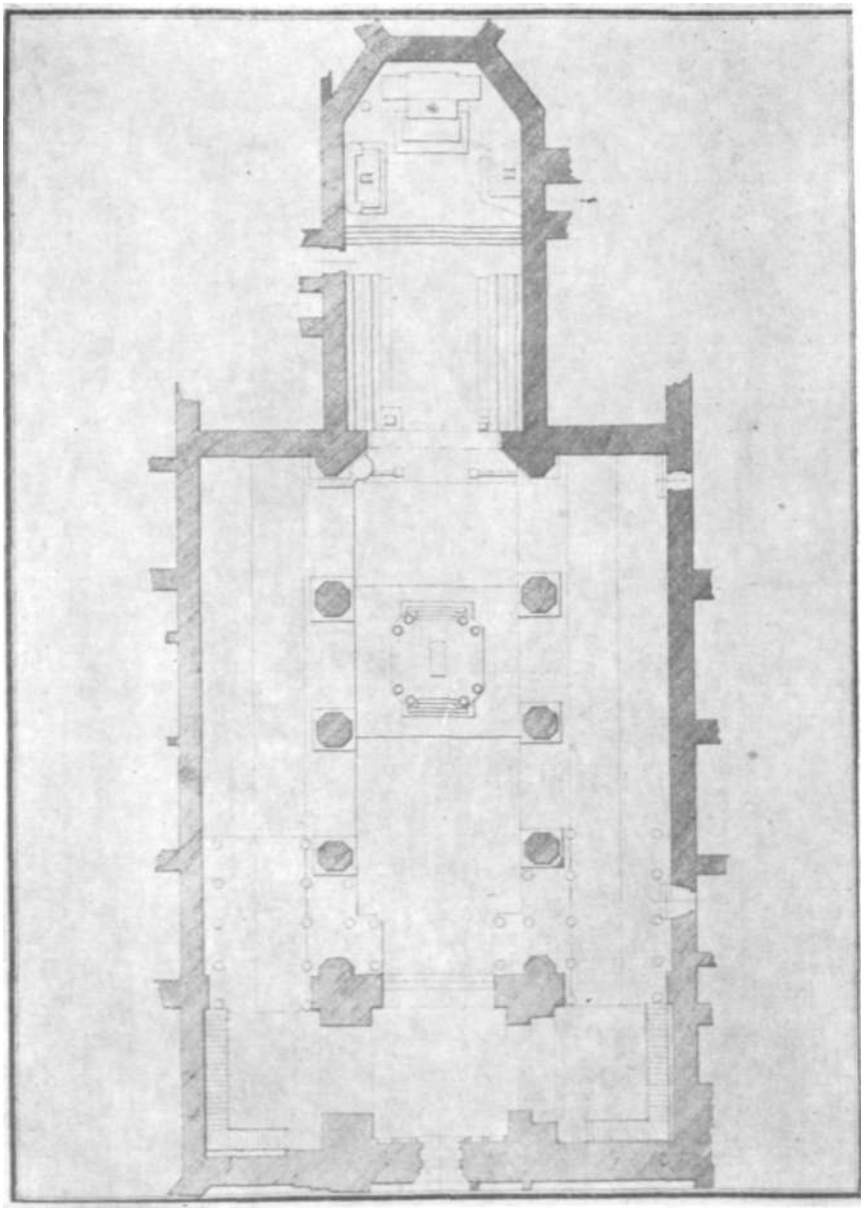

59. Rzut poziomy katedry z *castrum doloris* i trybunami na uroczystościach za Aleksandra I. Projekt — J. Kubicki. Litografia

60. Szkic do: *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego podczas tzw. modlitw 7 IV 1826* na uroczystościach za Aleksandra I, J. F. Piwarski

61. Nagroda I: *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego podczas tzw. modlitw 7 IV 1826* na uroczystościach za Aleksandra I, Ch. C. Renoux. Litografia wg rysunku J. F. Piwarskiego

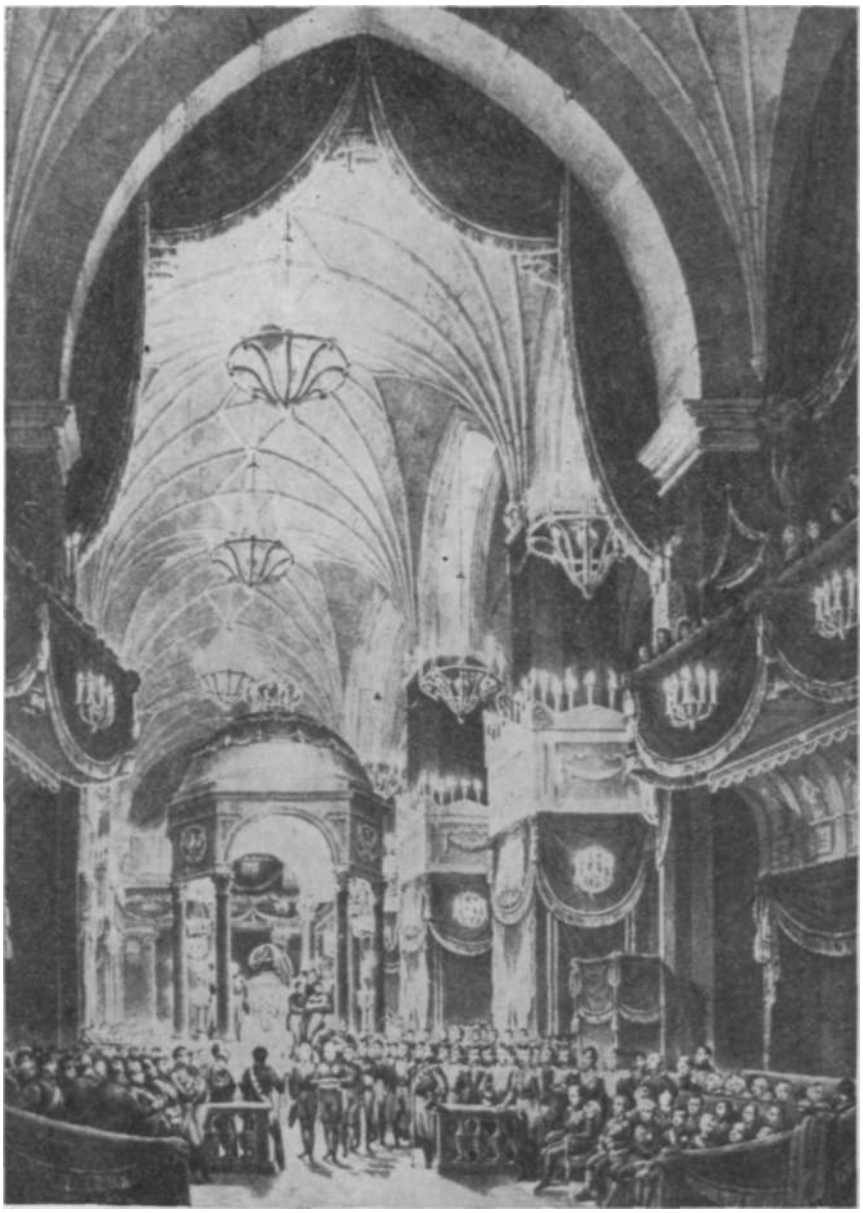

62. Nagroda II: *Katedra z castrum doloris podczas składania insygniów 7 IV 1826 na uroczystościach za Aleksandra 1,* A. M. Wysocki. Widok od strony ołtarza głównego. Litografia — L. Courtin i V. V. Adam

Ostatnio Tadeusz Witczak pisał o zbrojnym konflikcie z okazji *theatium* i fajerwerku wystawionego w Warszawie 9 IX 1674 r. dla uczczenia obchodów zwycięstwa pod Seneffe[47]. Konfrontacja źródeł rękopiśmiennych uzupełnia wiadomości z *Pamiętników* Paska, a ponadto umożliwia rekonstrukcję programu treściowego i wyglądu bramy triumfalnej[48].

TERMINY: „KATAFALK", „MARY", *CASTRUM DOLORIS, BED OF STATE* W SALI PARADNEJ I „ŁOŻE ŻAŁOBNE" W SALI ŻAŁOBNEJ

Wielu polskich badaczy stosowało dotychczas określenia „dekoracje pogrzebowe"[49], „przybrania żałobne na dzień żałobnego obchodu"[50] zarówno przy opisywaniu katafalku, *castrum doloris* czy „łoża paradnego", jak i okolicznościowej dekoracji ścian kościoła. Podobny do polskiego zakres znaczeniowy mają terminy *decoration funebre, Trauergeruste, Maquina funeial* i *pompa funebris.* Wydaje się, że należy wprowadzić rozgraniczenie pomiędzy dekoracją okolicznościową ścian i formami architektonicznymi, przyjmując takie rozróżnienie, które znalazłoby dalej potwierdzenie w prezentowanym materiale historycznym na przestrzeni od XVI do XIX w. Do form architektury okazjonalnej zaliczam m.in. wystawione w kościołach (i kaplicach) *castrum doloris,* katafalk, a w rezydencjach *bed of state* (tzn. łoże paradne). Oprócz architektury okazjonalnej wyróżnić należy dekoracje okolicznościowe zdobiące ściany i elewacje budynków. Dekoracje wnętrz pałacowych czy zamkowych przekształconych na sale żałobne i paradne będą — poza „łóżkami żałobnymi" z ciałem zmarłego — typowymi przykładami dekoracji okolicznościowej.

W dalszej części rozważań katafalkiem nazywać będziemy kilkustopniowe podwyższenie ustawiane w kościołach już od XII w. z trumną na podstawkach, urną lub portretem zmarłego, nad którym najczęściej zawieszano baldachim. Wśród rozlicznych form istniały również katafalki przypominające piramidy lub cokoły pomników otoczone z czterech stron wysokimi kolumnami lub obeliskami. W wieku XIX, w zależności od

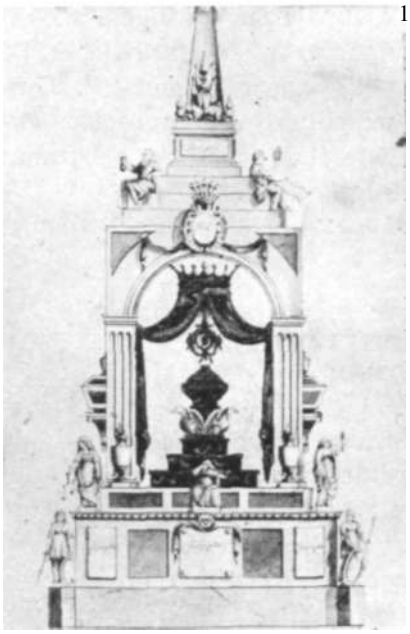

1 63. *Castrum doloris* dla nieznanej osoby, 2 pol. XIX w. Projekt — G. Olszewski

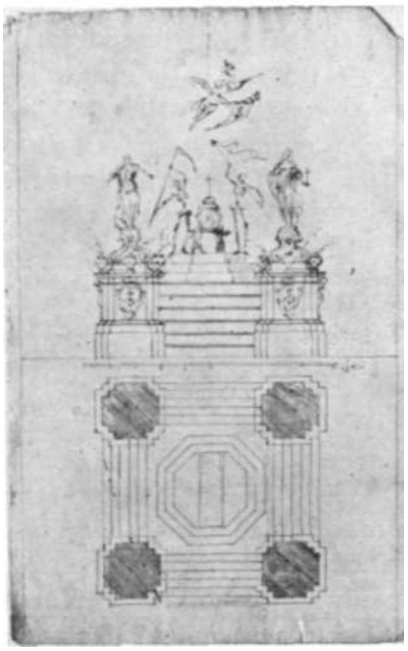

64. Projekt I katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancję Wiśniowiecką, 10 VI 1672 (?) w kolegiacie warszawskiej. Widok od strony wejścia i rzut poziomy. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren

65. Projekt II katafalku na egzekwie za Gryzeldę. Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Rysunek — Tylman z Gameren

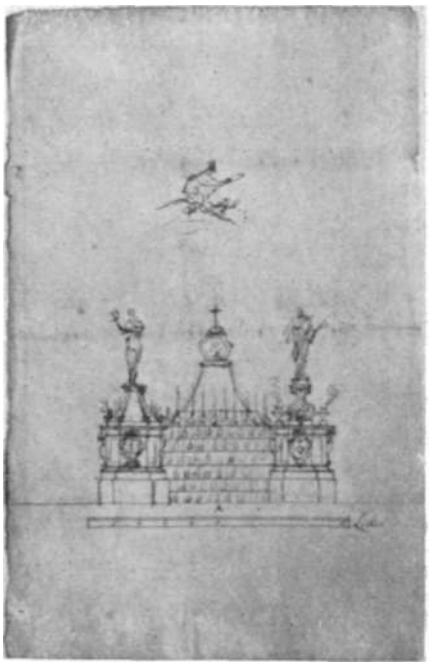

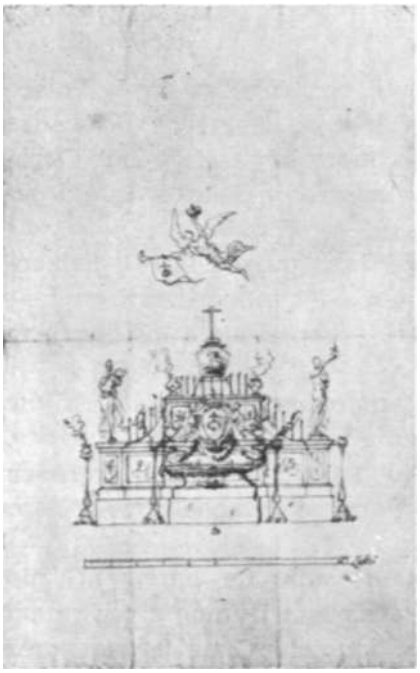

66 Projekt III katafalku na egzekwie za Gryzeldę Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren

tzw. klasy pogrzebu, stosowano jedno-, dwu- lub więcej stopniowe katafalki. Do dnia dzisiejszego zachowały się w wielu kościołach prowincjonalnych katafalki trzystopniowe, lekkie, przenośne, wykonane w końcu XVIII lub w XIX w. Terminu katafalk użyto w Polsce po raz pierwszy w stosunku „do tey niezwyczayney machiny" [51] na pogrzebie Jana Szymona Olelkowicza Słuckiego, wzniesionej w 1593 r. w kościele jezuitów w Lublinie. W wieku XVI katafalk nazywano najczęściej majestatem.

Dyspozycja pogrzebu Zygmunta Augusta w katedrze na Wawelu (10 II 1574) głosiła „majestat królewski, który ma być z desek przyrządzony, czarnym suknem przykryty, nie wysoki, na którym Mary z ciałem królewskim stać będą" [52]. Krakowski pamiętnikarz pisząc o pogrzebie Jana i Piotra Myszkowskich w Krakowie, w dniach 5 - 6 V 1591 r. w kościele św. Trójcy dziwi się, że „... nowym sposobem takich pogrzebów w Polsce nie bywałych [...] zgotowano majestat po rzymsku przyprawiony"[53], na którym spoczęły oba ciała. Na pogrzebie Stefana Batorego trumna spoczywała „in Theatro", które było „cum pompa funebri zbudowane i obite" [54]. Majestat i *theatrum* można traktować jako odpowiednik określenia katafalk w XVI w. lub podobnego w różnych językach europejskich [55].

Określenia m a r y *(tantum)* użyto po raz pierwszy w Polsce ok. 1420 r. Są to „nosze, na których ciała zmarłych prowadzą do grobu" [56]. Niekiedy utożsamiano mary z katafalkiem. Określenia „bara" używano nie tylko w znaczeniu lektyki *(sedia gestatoria),* ale również mar[57].

Podobne formy do katafalku, ale występujące w sali pałacowej lub zamkowej (często zmienionej na kaplicę) nazwiemy — w zależności od typu dekoracji ścian — *bed of state* lub ł o ż e m p o g r z e b o w y m.

Według ceremoniału obowiązującego na pogrzebach królów francuskich w sali pogrzebowej (zw. po francusku *salle tunebre, salle de deuil, chambre du trespas)* panuje mrok, na ścianach wiesza się czarne tkaniny, a oświetlone są tylko ołtarze i ciało zmarłego ustawione na *lit funebre.*

W sali paradnej *(salle d'honneur, salle de parement)* nie wystawia się ciała zmarłego króla, ale pustą trumnę z portretem lub jego *effigie* leżące w łożu z baldachimem nazwanym przez

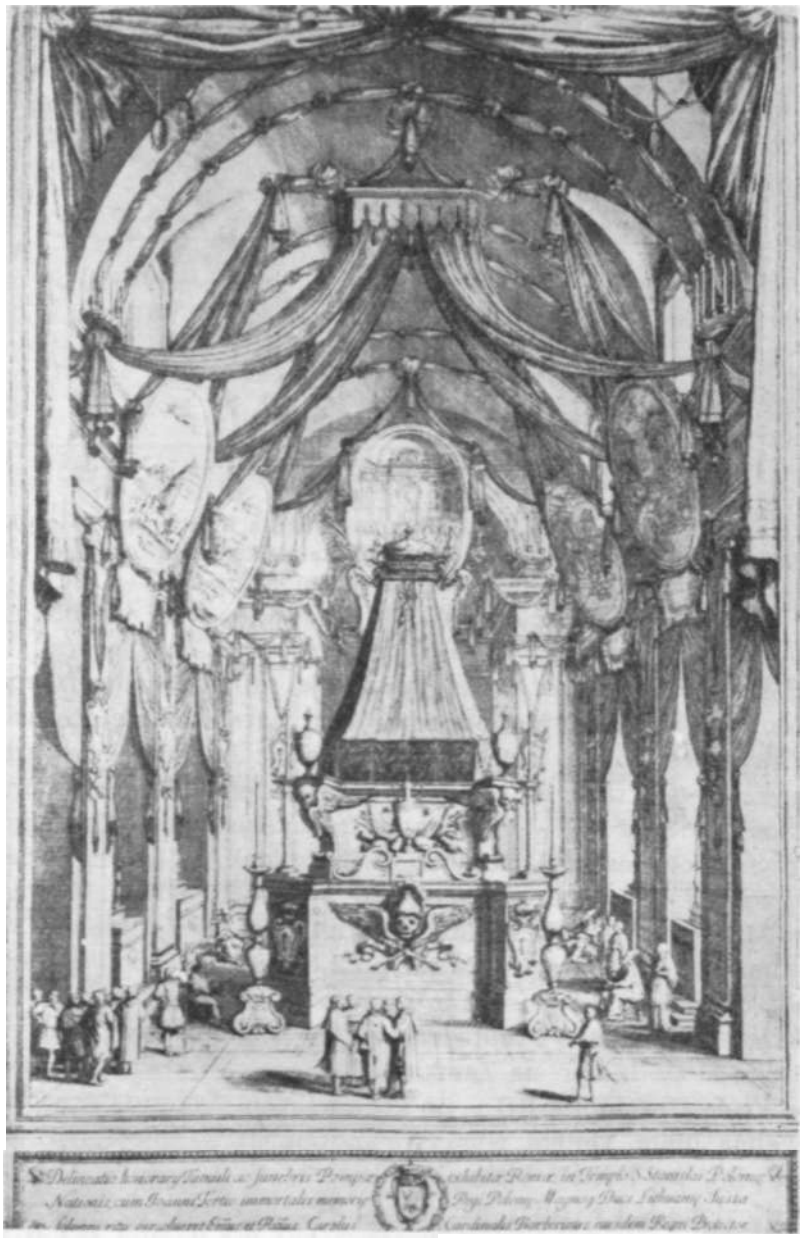

67. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie, 10 XII 1696. Widok od strony wejścia. Projekt — S. Cipriani, miedzioryt — P. Santo i F. Bartoli

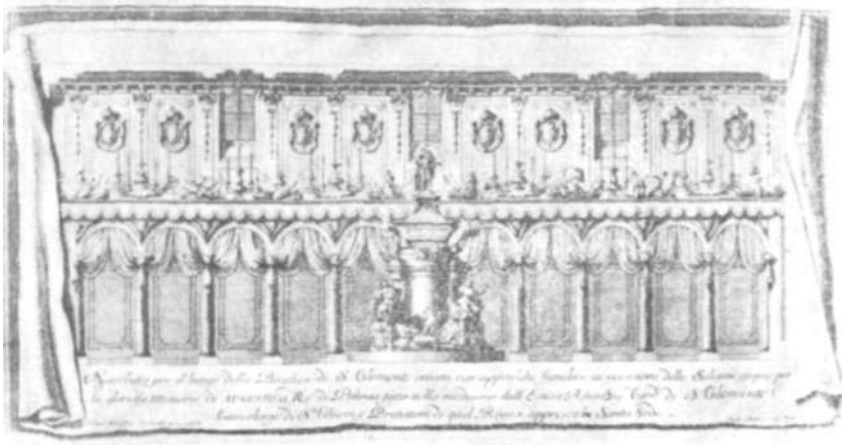

68. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie, 22 V 1733. Widok boczny katafalku na tle dekoracji okolicznościowej nawy. Projekt — F. Barignioni, miedzioryt — A. Rossi

R. E. Gieseya[58] *bed of state.* Dekoracja sali najbardziej reprezentacyjnej w pałacu jest pogodniejsza i ogranicza się do zasłon błękitnych ze złotem. Tutaj gromadził się cały dwór i reprezentanci z całego kraju, aby oddać hołd zmarłemu królowi. Obrzędy stosowane od XV w. na dworze francuskim (na wzór pogrzebu rzymskich cesarzy), pomimo że były dobrze znane w całej Europie, nie zawsze i nie wszędzie były powtarzane. Również w polskich pogrzebach królewskich istnieją odchylenia od tego ceremoniału, tym bardziej, że już po 2 poł. XVII w. *salle funebre* i *salle d'honneur,* to jedno i to samo pomieszczenie łączące obie funkcje — liturgiczną i reprezentacyjną — hołdu.

Dnia 30 IV 1632 r. na Zamku w Warszawie ,,po południu [...] ciało króla [Zygmunta III] ... po królewsku przybrano. Kapa była jedwabna biała, złotem wyszywana. Dalmatyka biała rękawice i trzewiki, na kształt biskupich, korona na głowie z Moskwy przywieziona [...] w ręku insygnia [...] Ciało w tym pokoju, gdzie przedtem król zwykł publicznie mszy świętej słuchać [...] Pokój ten był obity drogim obiciem, tkaniną ze złotem. Baldachim na czerwonym gruncie złotem i perłami sztucznie wyrobiony, stół,

69. Katafalk od strony wejścia na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — A. Rossi

70. Dekoracja okolicznościowa ołtarza na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni

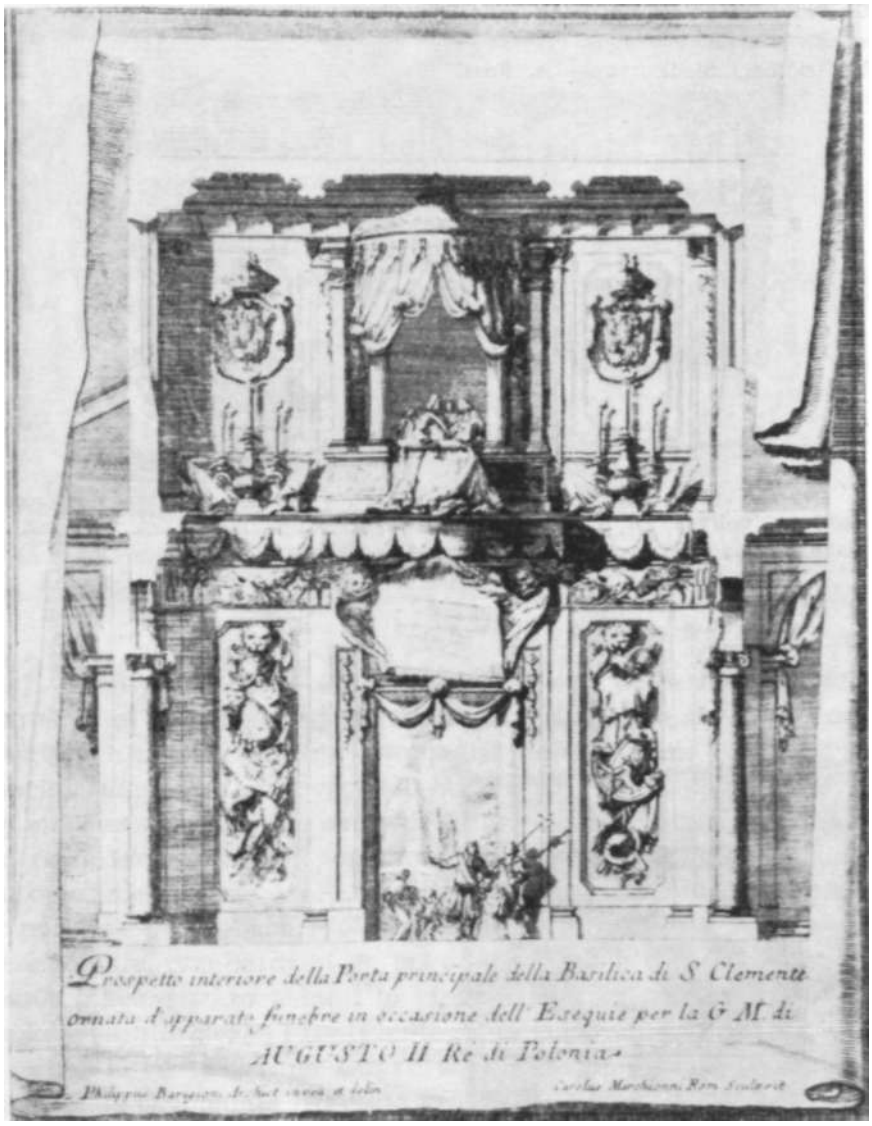

71. Dekoracja chóru muzycznego na egzekwiach za Augusta II.
Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni

na którym ciało królewskie złożone było, nakryty aż do ziemi materią na kształt kobierca złotemi perłami haftowaną. Krzyż duży srebrny stal przed nogami, po bokach 6 lichtarzy srebrnych

72. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Karola VI w Warszawie (?), ok. 20 XI 1740. Widok od strony wejścia. Projekt — Z. Longuelune

pozłocistych..." [59]. Dekorację sali, w której wystawiono zwłoki królewskie, zaklasyfikujemy jako *salle d'honneui.* Rycina Filipa Janscha przedstawia wygląd prywatnej kaplicy królewskiej. Z cytowanym opisem nie jest zgodna jedynie liczba lichtarzy. Okna z grubymi kotarami są odsłonięte, widoczni są senatorowie, dworzanie i modlący się za duszę króla trzej reprezentanci szlachty. Łoże, na które złożono zwłoki, składa się z podwyższenia i dwóch bocznych stopni. Znamy również inny opis tej samej sali. Ciało królewskie wystawiono „na majestacie wywyższonym, na wezgłowiach złotogłowych i pod kosztownym baldakimem, korona sceptrum i jabłko szwedzkie, na wezgłowiach takichże leżały. Izba była kosztownym obiciem, strefa axamitu czerwonego, a druga złotogłowu żółtego. Świece jarzą-

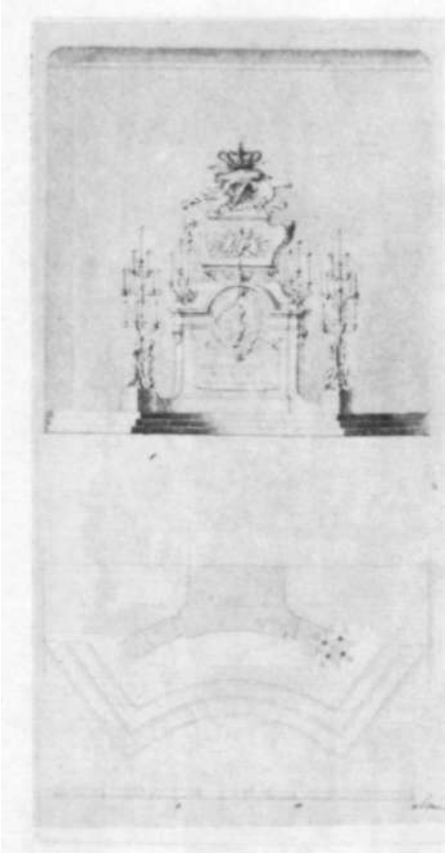

73. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Marię Józefę po 17 XI 1757, zapewne w kaplicy Pałacu Saskiego w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Sz. B Zug

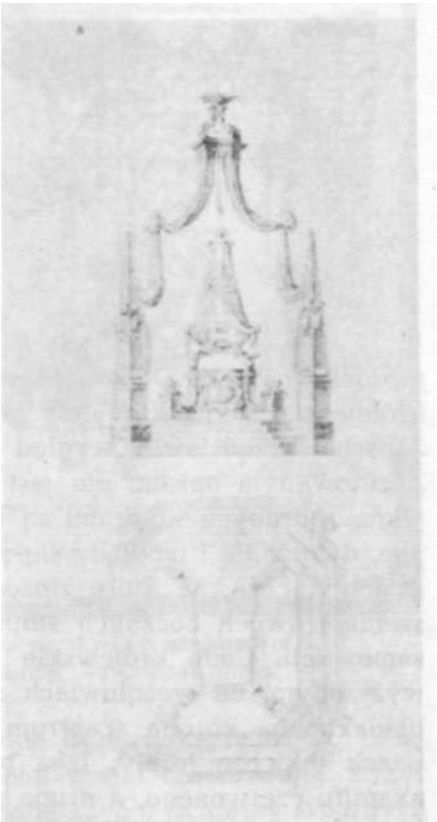

74. Katafalk na egzekwiach za Marię Józefę wystawiony po 17 XI 1757 w kaplicy Pałacu Saskiego w Warszaszawie. Widok od strony ołtarza i rzut poziomy. Rysunek nieznanego architekta saskiego

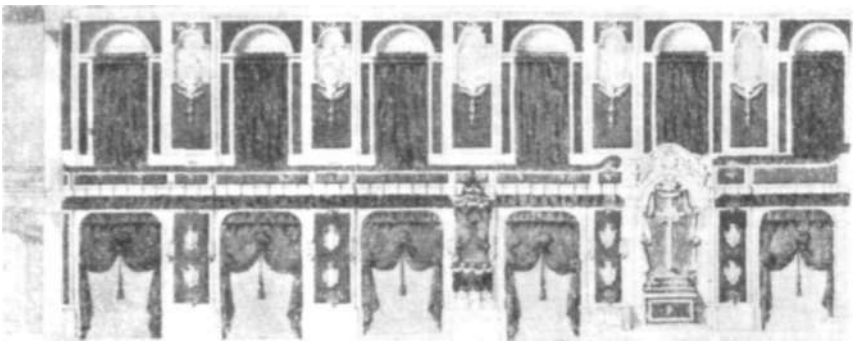

75. Dekoracja okolicznościowa ściany prezbiterium i nawy kaplicy w Pałacu Saskim na egzekwie za Marię Józefę. Rysunek nieznanego architekta saskiego

ce w lichtarzach wielkich srebrnych około ciała postawiono..." Widok samego *bed of state* z sali paradnej odtwarza obraz znajdujący się obecnie w Państwowych Zbiorach Sztuki na Wawelu (ii. 29). Dnia 7 V złożono ciało do trumny i przeniesiono do wielkiej izby „przeciwko izbie poselskiej, która czarnym suknem wizytka obita była, do niej więc w nocy przeniesiono ciało królewskie z starego zamku, gdzie leżało przedtem"[60]. Ze względu na typ dekoracji salę określimy jako *saile funebie,* mimo innej kolejności ceremonii (ii. 28). Z czasem nawet przy pogrzebie królewskim zatarły się prawie zupełnie różnice między dekoracją sali paradnej i sali pogrzebowej. Ciało Stanisława Augusta Poniatowskiego, zmarłego w Pałacu Marmurowym w Petersburgu, zostało przeniesione na *bed of state,* a następnie do kościoła, z pominięciem *lit iunebie,* co zdaje się wynikać z niezwykłej sytuacji politycznej pogrzebu wyprawianego przez cara Pawła I.

Termin *castrum* poza konwencjonalnymi znaczeniami tłumaczono już w średniowieczu jako namiot. Terminu *castrum doloris* używano od XII w. w innych kontekstach niż pogrzebowym[61]. W ceremoniach pogrzebów biskupich określa się mary *(lectus mortuorum, feretrum)* jako *castrum doloris.* Od połowy XVIII w. *castrum doloris* — to ostatnie modły, tzn. kondukt przed wyprowadzeniem z kościoła ciała zmarłego, odprawiane przez biskupa w obecności innych purpuratów[63]. Aby lepiej zro-

76. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy, 15 V 1766. Obraz olejny

zumieć i odróżnić jego współczesne znaczenie semantyczne od dawnych, można podać tłumaczenia dosłowne — namiot żałobny lub obóz żalu.

W okresie nowożytnym *castmm doloris* wznoszone w kościele odznacza się znacznie bogatszymi formami dekoracji i struktury niż katafalk, a składa się co najmniej z dwóch kondygnacji (lub części) na podwyższeniu ze schodami i może mieć np. formę tempietta. Przedstawiona propozycja terminologiczna, całkowicie zgodna z tradycją znaną z polskich źródeł nowożytnych (sprzed poł. XVII w.), stosowana jest przez W. Łozińskiego, J. Muczkowskiego, M. Gębarowicza, K. Estreichera i in. W obcej literaturze

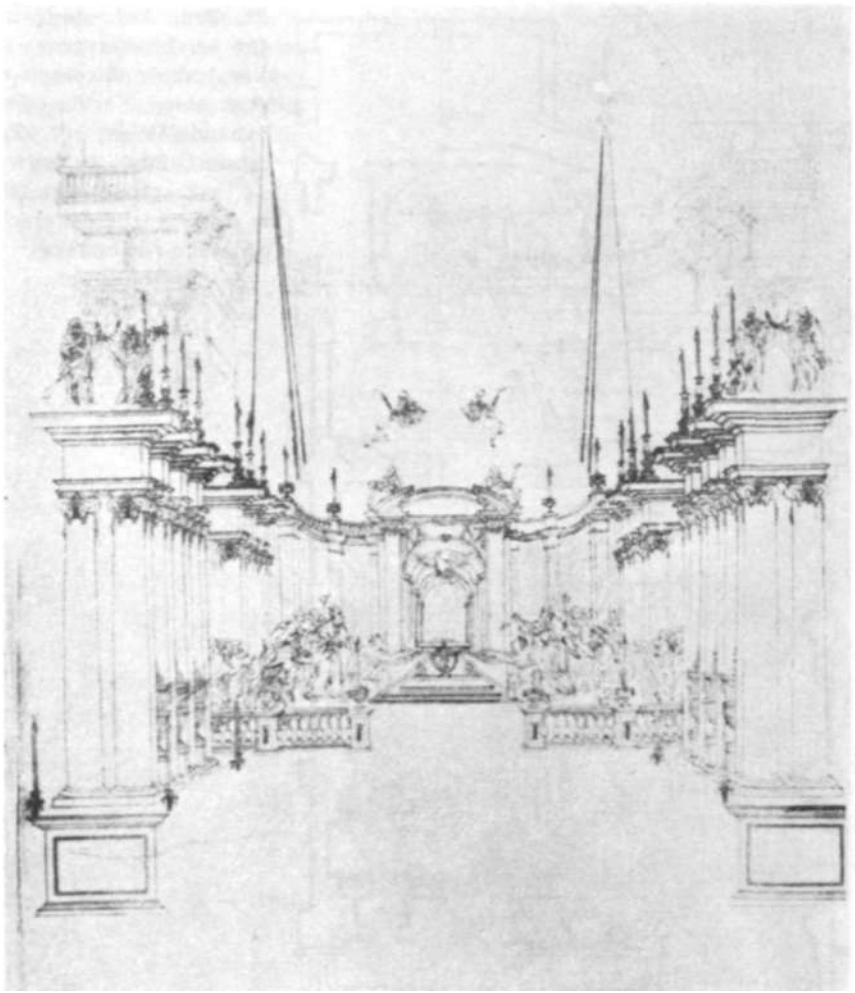

77. Katafalk z dekoracją okolicznościową kościoła jezuitów w Warszawie na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy, 5 VII 1655. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni

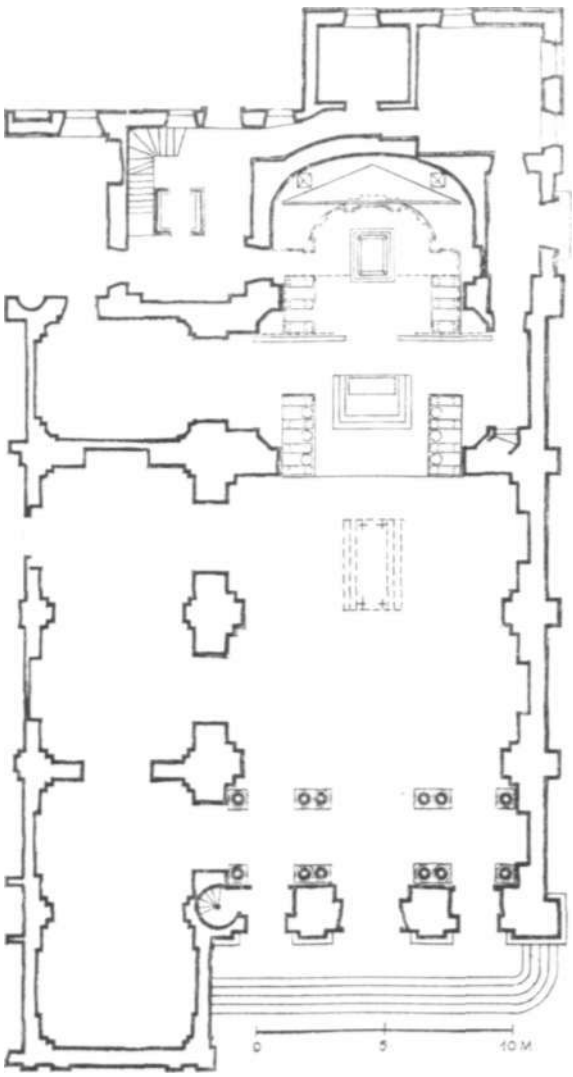

78. Rzut kościoła jezuitów z hipotetyczną rekonstrukcją dekoracji na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy (T. Zarębska). Linią przerywaną zaznaczono katafalk w nawie i dekoracje, malarsko-rzeźbiarską w prezbiterium

przedmiotu, zwłaszcza włoskiej, identyfikuje się katafalk z *castrum doloris*[64], wręcz odrzucając termin *castrum doloris* jako zbyt wieloznaczny. Uczeni niemieccy rozróżniają obie formy architektury okazjonalnej[63] zgodnie z tradycją przyjętą w języku niemieckim.

Termin *castrum doloris* dla określenia bogatej dekorowanej

79. „Piramida" żałobna wystawiona w stulecie odsieczy pod Wiedniem w kościele św. Jana w Wilnie, 12 X 1783. Projekt — J. Ch. Knakfus. Miedzioryt

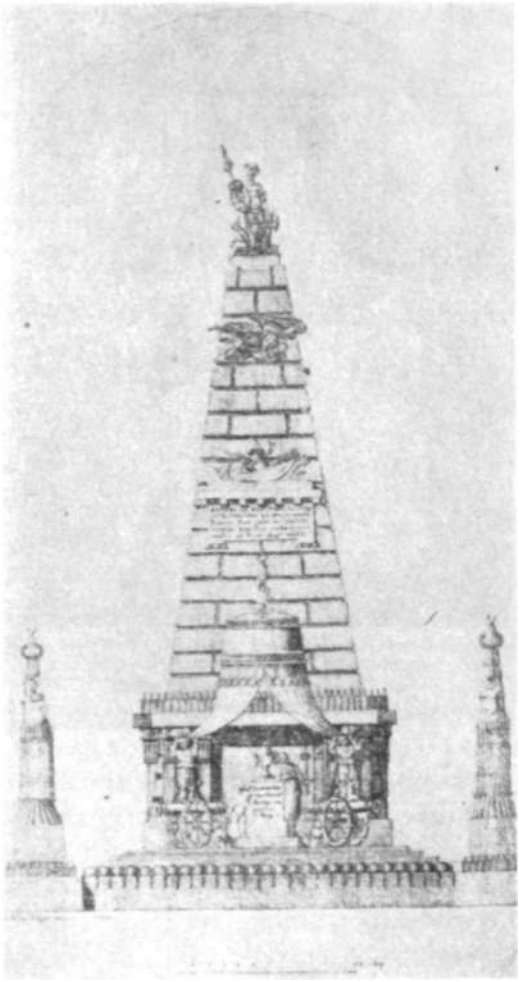

struktury kilkukondygnacjowej na wielkich pogrzebach, używany w 2 poł. XVI w., przyjął się właściwie w wieku XVII [66]. Równolegle do niego stosowano po łacinie: *tumulus, ieietium, lectica moituoium, cenotaphium, tumba* [67]; we Francji najczęściej *chapelle ardente;* w Anglii *hearse,* we Włoszech *catafalco* [68].

Architektoniczno-plastyczna oprawa wielodniowych uroczystości pogrzebowych władców i dostojników państwowych nie polegała tylko na wzniesieniu *castrum doloris* czy katafalku

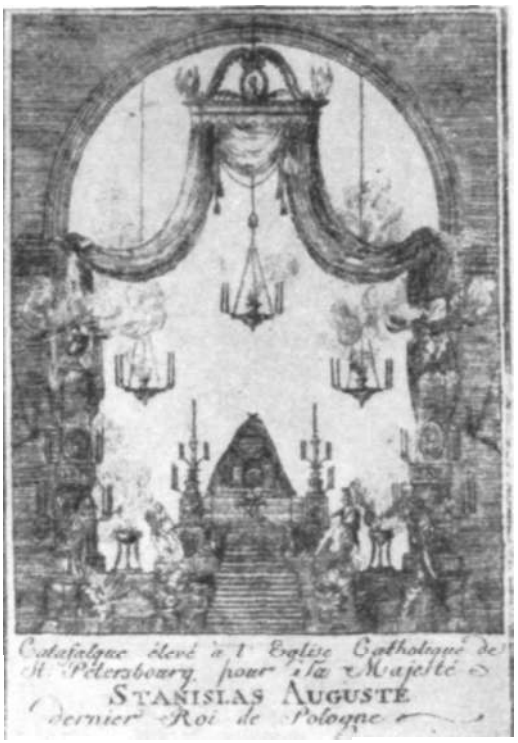

80. Katafalk wystawiony na pogrzebie Stanisława Augusta Poniatowskiego w koście św. Katarzyny w Petersburgu, 22-26 II 1797. Projekt i akwarela — V. Brenna

81. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Stanisława Mokronowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 6 XI 1821. Projekt i akwarela — Z. Vogel

w kościele. Dlatego w dalszych rozdziałach nie ograniczam się jedynie do charakterystyki rozwoju obu form architektury okazjonalnej, ale zajmuję się również dekoracją pogrzebową we wnętrzach świeckich, jak i na fasadach kościołów.

ODDZIAŁYWANIE CEREMONII I OBRZĘDÓW POGRZEBOWYCH NA SZTUKĘ NAGROBNĄ

Na wielu pomnikach grobowych i nagrobkach przedstawione są sceny zaczerpnięte z ceremonii pogrzebowych. I tak np. grobowiec Henryka IV Probusa składa się z płyty pochodzącej z ok. 1300 r. oraz tumby wykonanej w 10 czy 20 lat później. Z samego przedstawienia na płycie wierzchniej — postaci księcia opierającego głowę na poduszce — nie można wywnioskować, czy jest to wyobrażenie zmarłego na łożu paradnym, czy raczej moment wystawienia na katafalku. Dopiero przedstawienia konkretnych postaci na tumbie: biskup Tomasz w stroju pontyfikalnym z dwoma akolitami, pięciu prałatów kolegiaty św. Krzyża, płaczkowie, wdowa — księżna Matylda oraz kilku książąt śląskich ułatwiają odczytanie treści symbolicznych. Przedstawienie rzeczywistej i konkretnej sceny konduktu (prowadzenia zwłok do grobu) powiązane jest ze sceną nadnaturalną — przeniesieniem duszy księcia do raju przez cztery anioły (z naroży tumby), pełniące funkcję psychopompoi[69]. Przytaczając jako przykład nagrobek Henryka IV pragnę zwrócić uwagę na problem ciągłych związków wzajemnych zależności ceremonii pogrzebowych (zarówno w okresie średniowiecza, jak i później) z plastyką nagrobną.

Średniowieczne grobowce królewskie na Wawelu składają się z tumby i baldachimu na kolumnach. Przedstawione na bokach tumby grupy płaczków odnoszą się wg mediewistow do ceremonii pogrzebowych, a zwłaszcza do pochodu ze zwłokami [70] lub — jak sądzą inni uczeni — do ostentacji żalu po zmarłym ze strony rodziny[71]. Forma baldachimu[72] symbolizowała Jeruzalem Niebieskie. Omawiany typ grobowca królewskiego wywodził się z wczesnośredniowiecznego katafalku w formie konstrukcji drewnianej lub metalowej (il. 10), zbliżonej do bal-

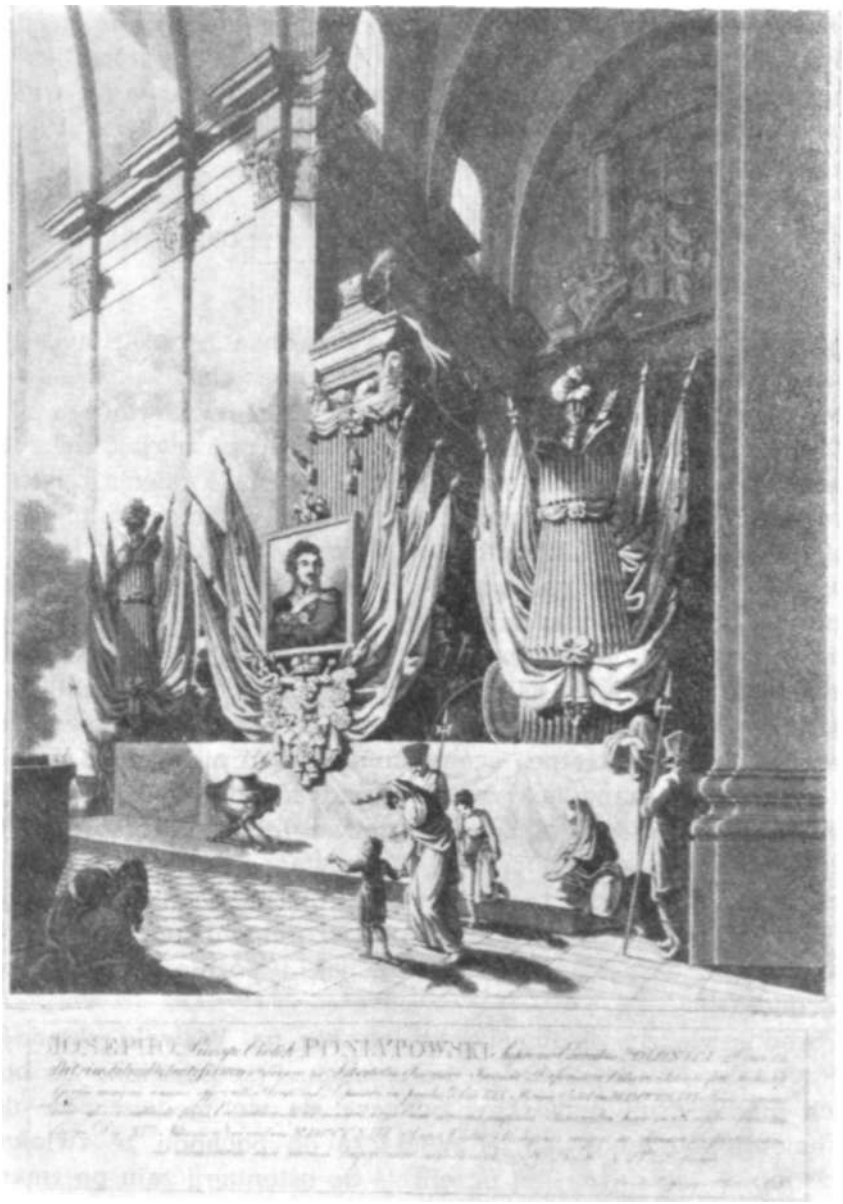

82. Katafalk wystawiony na egzekwiach za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 19 XI 1813. Projekt — S. K. Hoffmann, dekoracja — Z. Vogel, akwatinta — W. F. Schlotterbeck wg rysunku J. Z. Freya

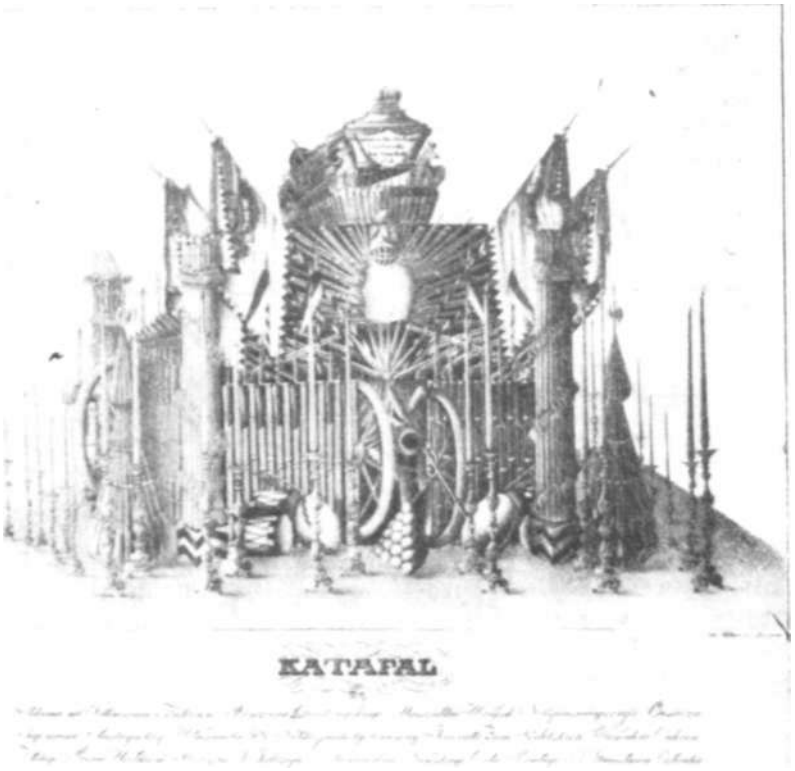

83. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele pojezuickim we Lwowie, 11 IV 1823. Projekt — K. Geiger, rysunek — K. Rawski. Litografia

dachimu-świecznika nad trumnami na pogrzebach papieży, cesarzy, królów i świętych[73]. Znamy określenia w językach europejskich dla tej właśnie formy dekoracji okolicznościowej, jak *hearse, catafalque, cataletto* i in. [74].

Teoria o wpivwach ceremonii pogrzebowych na sztukę nagrobną została bezkrytycznie przeniesiona na okres nowożytny. „Podobnie jak rzeźbiarze średniowieczni lub renesansowi z początku [przedstawiali] postacie na marach [i katafalku], aż wreszcie rozwinęło się z tego kilka typów grobowców przyściennych i wolno stojących, tak samo postąpił i rzeźbiarz dukielski jeszcze

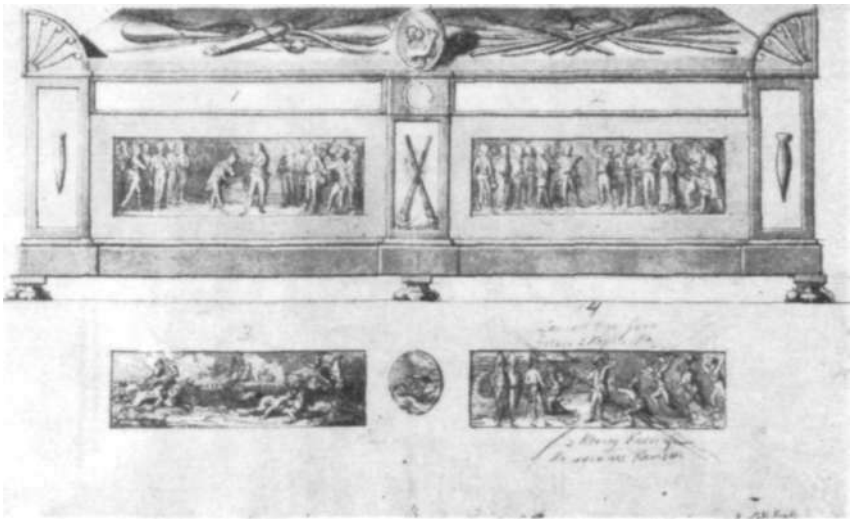

84. Nie zrealizowany projekt sarkofagu-katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, przeznaczonego *do* katedry wawelskiej, 22 VI 1818, S. Sierakowski. Przedstawienia ścian dłuższych: 1. *Waszynkton* [!] *zdobi Orderem Cincinnatus Kościuszkę-, 2. Powstanie Krakowskie* *Przysięga na* Rynku); 3. *Wzięty w Niewolą pod Maciejowicami;* 4. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny* [skreślone i napis:] *Góra Gotard na którey Kaplica a zniey Kościuszko wyimuie Kamień wolności*

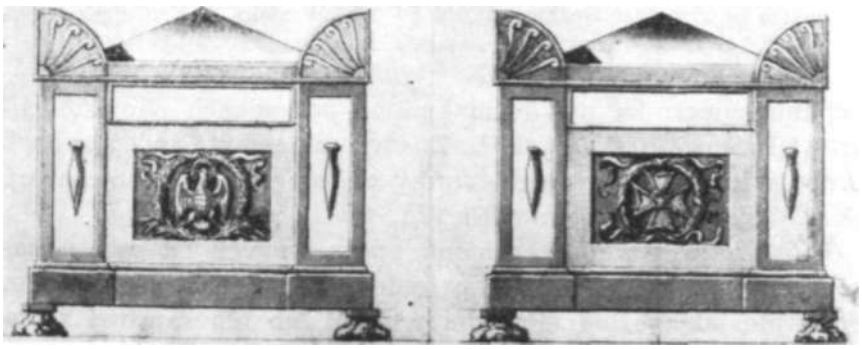

85. Nie zrealizowany projekt sarkofagu-katatalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, S. Sierakowski. Ściany z przedstawieniami Orderu Cincinnatusa i Orderu wojska polskiego

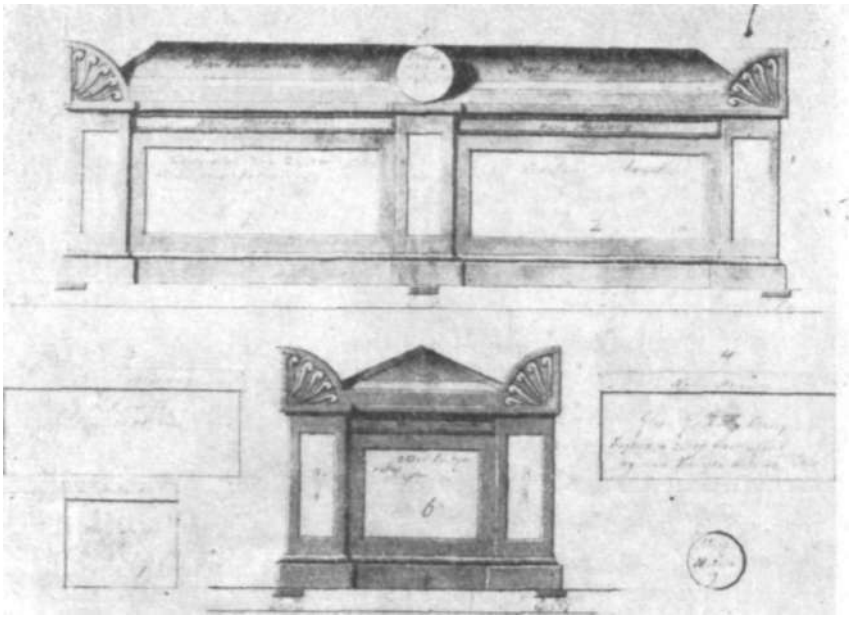

86. Nie zrealizowane ściany sarkofagu-katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki z opisem treści przedstawień

w r. 1773, choć na Zachodzie tego już nie czyniono"[75]. Późnobarokową tumbę (czy pseudotumbę) stojącą na środku kaplicy uznał K. Estreicher za utrwalenie w sztuce nagrobnej sytuacji wystawienia ciała na marach lub na łożu paradnym podczas uroczystości pogrzebowych.

Wśród nowożytnych pomników nagrobnych w Polsce można wymienić m.in.: trzech błogosławionych bernardynów[70] (Jana z Dukli we Lwowie, Rafała z Proszowic w Warcie i Szymona z Lipnicy w Krakowie), tumbę Anny Wazówny z Torunia", trumny-relikwiarze z postacią św. Wojciecha z Gniezna i błog. Bogumiła z Uniejowa[78], tumbę z postacią Zofii Lubomirskiej z Końskowoli[79] i wreszcie zapóźniony stylowo grobowiec dukielski Amalii Mniszchowej[80] (il. 26). Postacie błogosławionych bernardynów leżą płasko na tumbie (jak tzw. *gisants),* rzeźba Amalii Mniszech wspiera głowę na lewej ręce *(statuę accoudee),* a półleżące postacie Anny Wazówny, Zofii Lubomirskiej

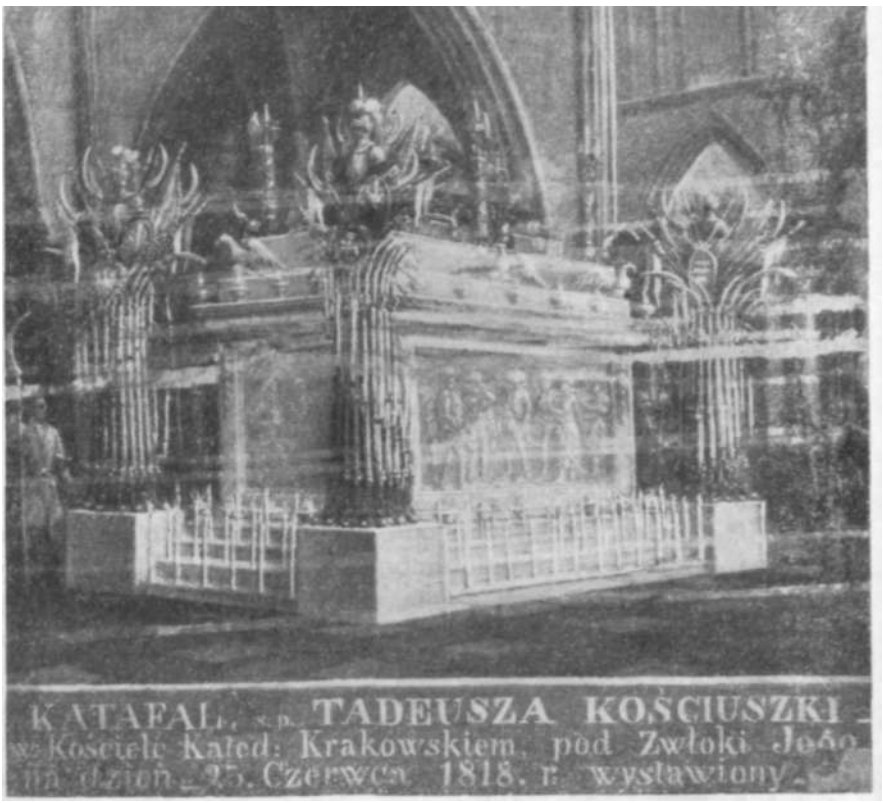

87. Katafalk po pogrzebie Tadeusza Kościuszki wystawiony w katedrze wawelskiej, 22 VI 1818. Widok od strony wejścia. Projekt — A. Bojanowicz, obraz — T. B. Stachowicz

są oparte na wezgłowiu, podobnie jak św. Wojciecha i błog. Bogumiła *(demi-gisant)*[81]. Każdy z trzech typów figur leżących *(gisant, statuę accoudee* i *demi-gisant)* używany był powszechnie w europejskiej sztuce sepulkralnej. Wydaje się więc, że

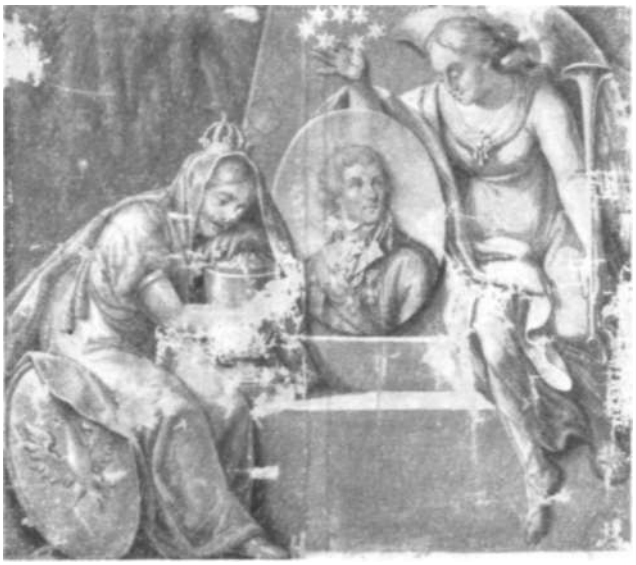

88. *Apoteoza Kościuszki.* Dekoracja malarska katafalku T. Kościuszki — M. Stachowicz wg projektu S. Sierakowskiego

89. *Przysięga na Rynku Krakowskim*

90. *Nadanie orderu Cyncynnata,* jw.

91. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny w 1811,* jw.

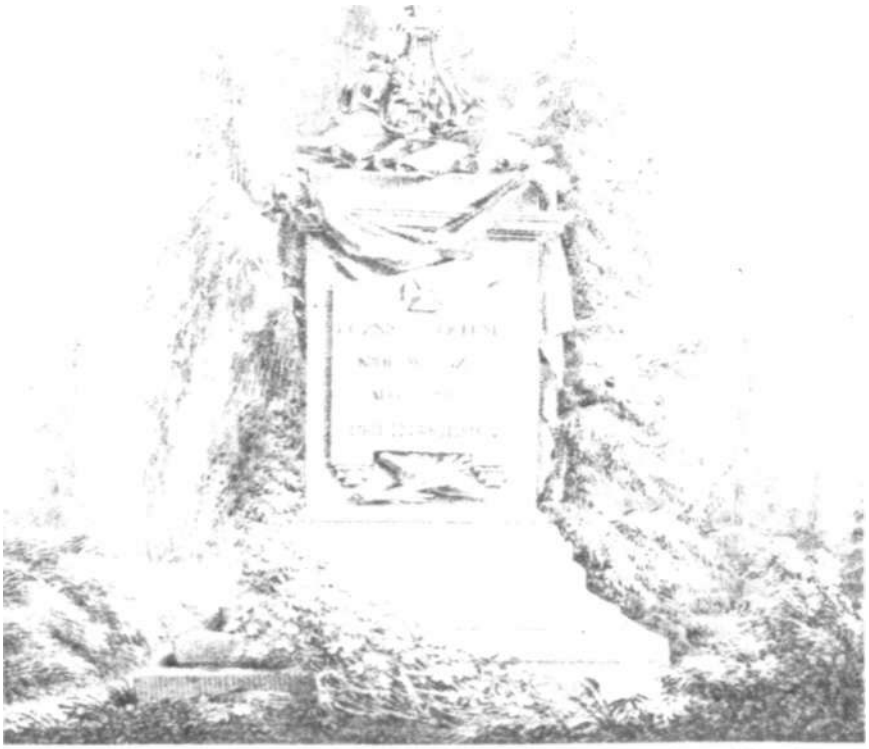

92. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Alojzego Felińskiego w kościele wizytek w Warszawie, 14 VII 1821. Projekt i litografia — Z. Vogel

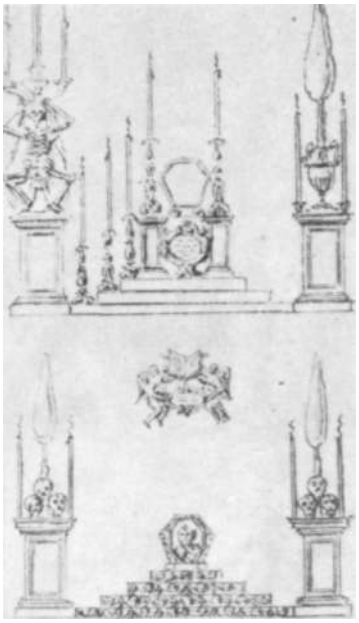

93. Dwie wersje katafalku Krzysztofa Korwina Gosiewskiego (?), ok. 1643. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni

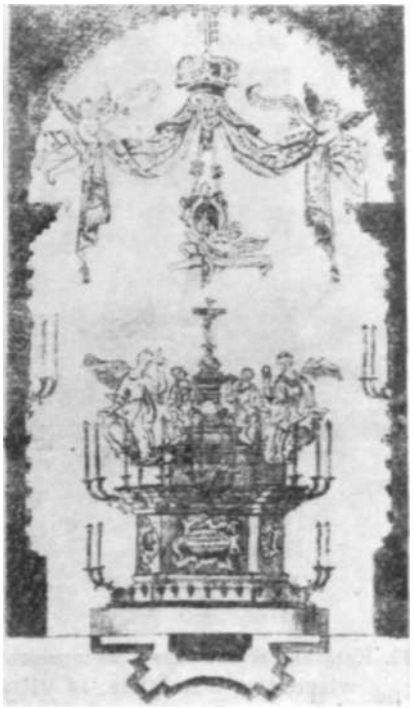

94. Katafalk na pogrzebie Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4-8 IX 1758. Ujęcie od strony wejścia oraz rzut poziomy. Miedzioryt — J. M. Lohmann

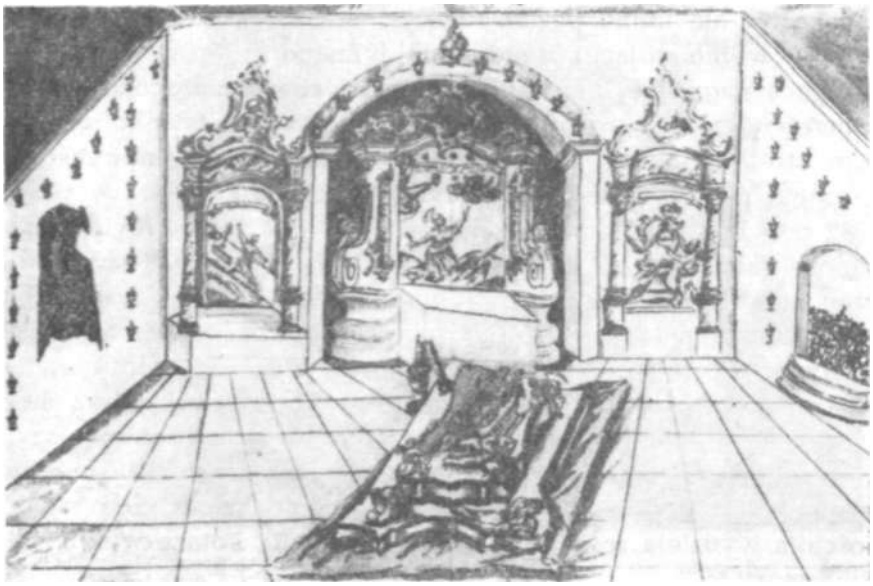

95. Katafalk, z dekoracją okolicznościową ołtarzy na pogrzebie Brygidy Czapskiej w kościele św. Bonawentury w Pakości, 30 IX 1762. Widok od strony wejścia. Akwarela

nie bezpośredni wpływ architektury okazjonalnej wpłynął na powstanie nagrobka w formie wolno stojącej tumby w kaplicy kościoła parafialnego w Dukli, ale żywa wówczas tradycja rzeźbiarska. Trudno zresztą pogodzić lekki sen[8]- czy letarg, w jakim zdaje się spoczywać postać Mniszcłiowej na tumbie, ze sztywno ułożonym na łożu paradnym ciałem zmarłego, któremu wkładano do rąk krzyż, obrazek czy różaniec. Wytworny układ rąk Lubomirskiej, swoboda ułożenia ciała Mniszchowej, pozory spokoju i pogody tchnące z postaci śpiących można przeciwstawić nieprzyjemnej sztywności ciała zmarłych na łożu paradnym (il. 27 - -31, 33, 34, 36). Mimo że starano się uzyskać możliwie naturalny wygląd ciała do czasu pogrzebu, dokonywano malarskich retuszów np. na zabalsamowanym ciele Brygidy Czapskiej, a na szybko psującą się twarz Jana III nałożono maskę woskową: kiedy indziej posługiwano się reprezentacyjnie ubranymi lalkami lub *efligies* z wosku i gipsu.

Nagrobek z 1773 r. Marii Amalii z Bruhlów Mniszchowej jest

rokokowy, ale układ postaci, znany wcześniej, zastosowano w Dukli w wolno stojącej pseudotumbie. Znane są liczne przykłady w sztuce nagrobnej przedstawień zmarłych na marach, na łożu pogrzebowym czy paradnym z draperią-kotarą (symbolizującą m.in. strefę niebieską i zbawienie wieczne). Takie są najczęściej nagrobki papieży i biskupów, jak np. kardynała de Braye z ok. 1282 r. [83], bpa Wilhelma Durandusa z ok. 1296 r. [84,] arcybiskupa Simone Saltarelli z ok. 1342 r [85], kardynała Richelieu [86] czy władców: Roberta d'Anjou [87] oraz Piotra Własta, którego nie zachowana tumba naśladowała formy ówczesnego łoża [88]. W nagrobku kardynała Portugalii Jacopo, wykonanym przez Antonio Rosselino [89], mary z przedstawieniem zmarłego podtrzymują putta siedzące na sarkofagu. Nagrobek znajduje się w głębokiej niszy, a na jej ścianie umieszczono Madonnę z Dzieciątkiem i aniołów wieńczących kardynała ,,koroną niebieską". Kaplicę od nawy kościoła wydziela rozsunięta jakby na chwilę kotara wykonana z marmuru [90].

Ustawiony w kościele franciszkanów w Krośnie nagrobek Jana Kamienieckiego, dłuta Jana Marii Padovana, ma podwie-

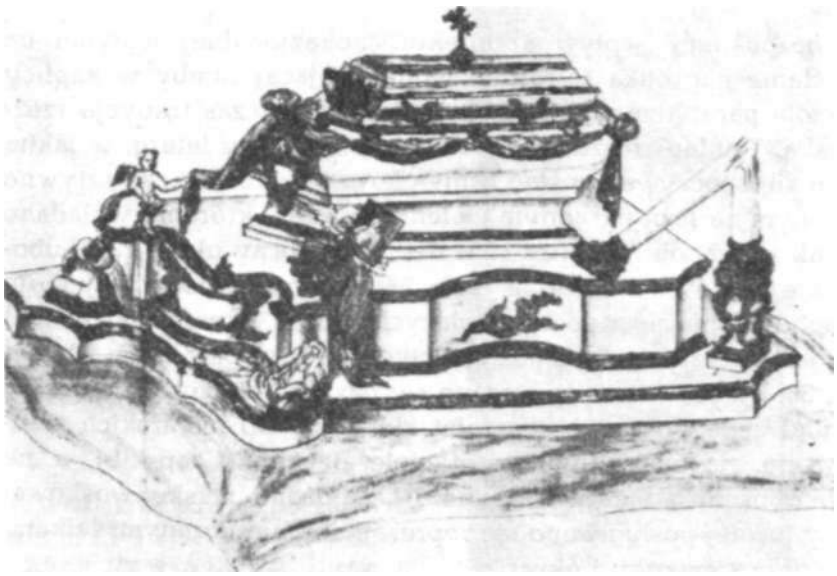

96. Ujęcie boczne katafalku Brygidy Czapskiej. Akwarela

97. Dekoracja rzeźbiarska z katafalków ustawionych na pogrzebach Anny Potockiej, 17-20 II 1772 oraz Franciszka Salezego Potockiego, 1-3 XII 1772 w kościele bernardynów w Krystynopolu

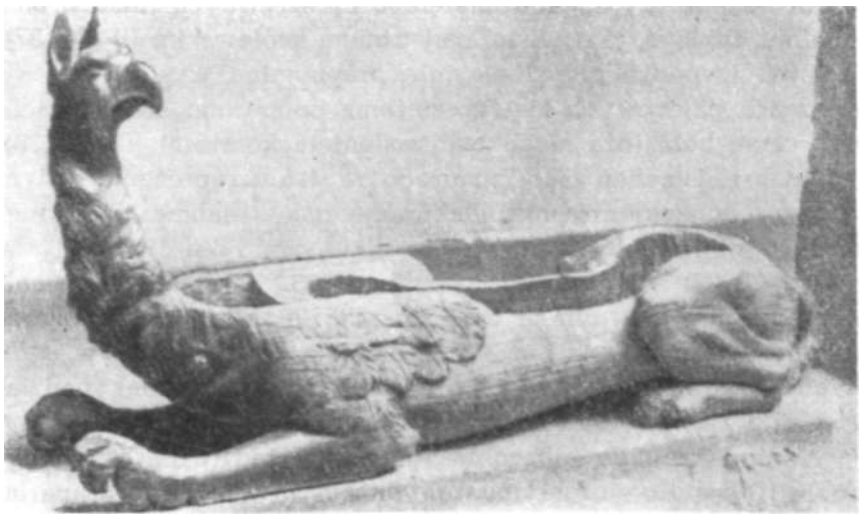

98. Gryf pierwotnie uskrzydlony, podtrzymujący trumnę na katafalku Jana Klemensa Branickiego na pogrzebie w Krakowie, 20 VII 1777

szoną ,,draperię wykutą z piaskowca, przewleczoną przez kółka"[91]. Draperia zwisająca nad postacią zmarłego, to motyw popularny, wywodzący się z tradycji łóżka paradnego z podwieszonym baldachimem. Jeszcze wyraźniej widać, „rozpięte kute z piaskowca paludymenty"[92] nad podwójnym nagrobkiem Tarnowskich, hetmana Jana i jego syna Jana Krzysztofa, w katedrze w Tarnowie. Postacie Tarnowskich leżą na łożu paradnym ozdobionym silnie zaznaczonymi nogami w formie lwich łap i stopniem-podstawą, na którym wystawiono zwłoki w pałacu. Wydaje się jednak, że na ten typ nagrobka polskiego wpłynęły przede wszystkim nagrobki włoskie, oprócz opisywanego dzieła Rosselina — również dzieła Donatella i Michelozza[93], mające swoją genezę właśnie w tradycjach przedstawiania łoża władcy zakrytego wielkim baldachimem.

Bed of state, łoże pogrzebowe (pomimo różnic w dekoracji ścian) wystawiane dla zmarłego władcy czy wysokiego urzędnika nie odbiega od form łoża w sypialni królewskiej czy magnackiej. Są jednak oczywiste różnice, które polegają na zamianie okazałego łoża na kilkustopniowy katafalk, na którym stoją mary, otwarta trumna czy wreszcie leży ciało zmarłego na wysokim wezgłowiu. Baldachim miał najczęściej formę zwisającego stożka namiotu (il. 35) lub napiętego na sztywnych ramach baldachimu, takiego, jaki wisiał nad tronem królewskim (il. 36, 37). W kilku wypadkach *bed of state* przypomina wystawione we wnętrzach pałacowych łoże z czterema podporami na narożach, przy czym boki łoża mogą być zasłonięte kotarami (il. 34, 38). Wśród przedstawień ciała zmarłego w stroju reprezentacyjnym większość ukazuje również dekorację łoża i sali, a tylko nieliczne ograniczają się do widoku ciała, np. Filip II zmarły w 1618 r. (il. 27) i Elżbieta Magdalena w 1630 r.[94]. Dekorację sali obitej kolorem czarnym, a więc w zasadzie *salle funebie,* przedstawiają il. 32, 35, 37, pozostałe ukazują *bed of state* w *salle paradę* — il. 28, 29, 33, 34, 38, 39. Nie jest to jednak podział w pełni przydatny dla rozważania rozwoju form dekoracji.

Według *Manuale* Albrychta Stanisława Radziwiłła ciało Zygmunta III zostało złożone na stole nakrytym wzorzystą draperia, z dorobionymi stopniami. Najczęściej stolarze czy snycerze wykonywali specjalne podstawy, ustawione na środku sali (il. 28,

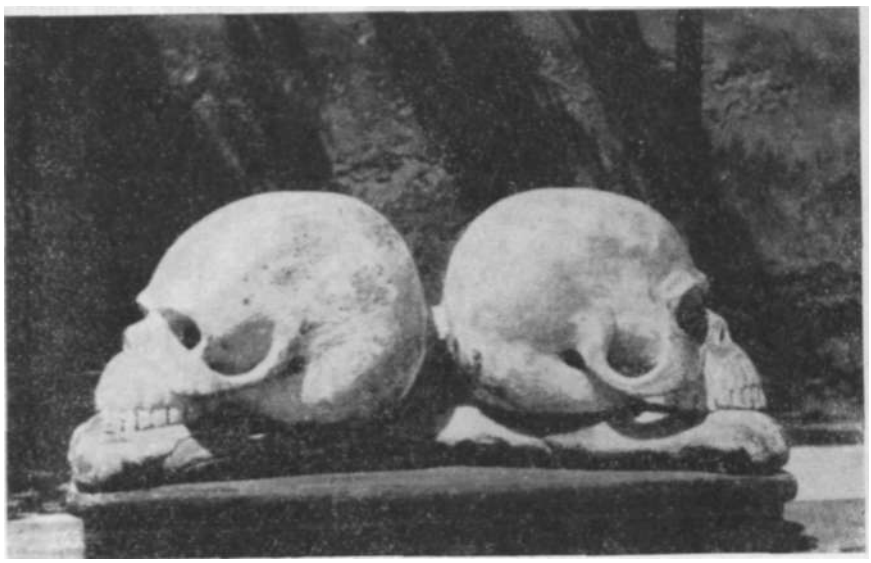

99. Podstawki pod trumnę w formie czaszek z katafalku z przełomu XVIII i XIX w. w kościele w Niepołomicach

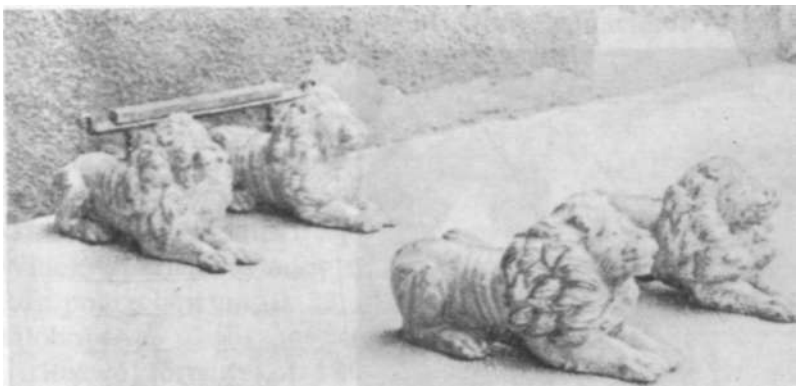

100. Podstawki pod trumnę w formie lwów z katafalku z 1 ćw. XIX w. w kolegiacie św. Józefa w Kaliszu

101. Podstawka pod trumnę w formie dwugłowego orla z sześciobocznego katafalku z pocz. XIX w. w kościele w Ligowie, pow. Sierpc

102. Odwrocie podstawki przedstawionej na ii. 101

103. Podstawka pod trumnę w formie sokoła z pocz. XX w. wykonana przez stolarza S. Dvcia w kościele św. Jana Chrzciciela w Górznie

34, 36, 38, 39). Odstępstwem od tego zwyczaju było wystawienie *lit funebre* Augusta III przy ścianie sali pałacu królewskiego w Dreźnie, udekorowanej wg projektu J. M. Schwartze (il. 37). Ściany, okna, lustra, drzwi, supraporty zostały zasłonięte tkaniną czarną ze złotymi frędzlami. Obok baldachimu wiszą herby i emblematy śmierci. Oświetlenie sali składa się z wiszącego kandelabra i dwóch rzędów stojących świeczników. Dekoracja okolicznościowa, uzupełniająca tylko dekorację sali, jest dostosowana do charakteru stylowego sali Pałacu Królewskiego. W projekcie *castium doloris* dla Hofkirche wystawionym z tej samej okazji, architekt wyraźnie nawiązał do nurtu klasycznego. Widok zmarłego władcy na *bed of state* (il. 28, 29, 34, 39) lub łożu pogrzebowym (il. 32, 35, 37) znany jest najczęściej z ulotek żałobnych z okolicznościowym wierszem panegirycznym.

Rozwój form dekoracji łoża i sali wiąże się ściśle z rozwojem ornamentyki w meblarstwie, złotnictwie i tkactwie. Świeczniki i draperie o formach wczesnobarokowych odnajdziemy na il. 28, 30, 31, 33, rokokowe na il. 35, 36, a klasycystyczne z przełomu XVIII i XIX w. na il. 38, 39. *Bed of state* z ciałem Michała Wiśniowieckiego, osobnym portretem i szkieletami budziło zapewne

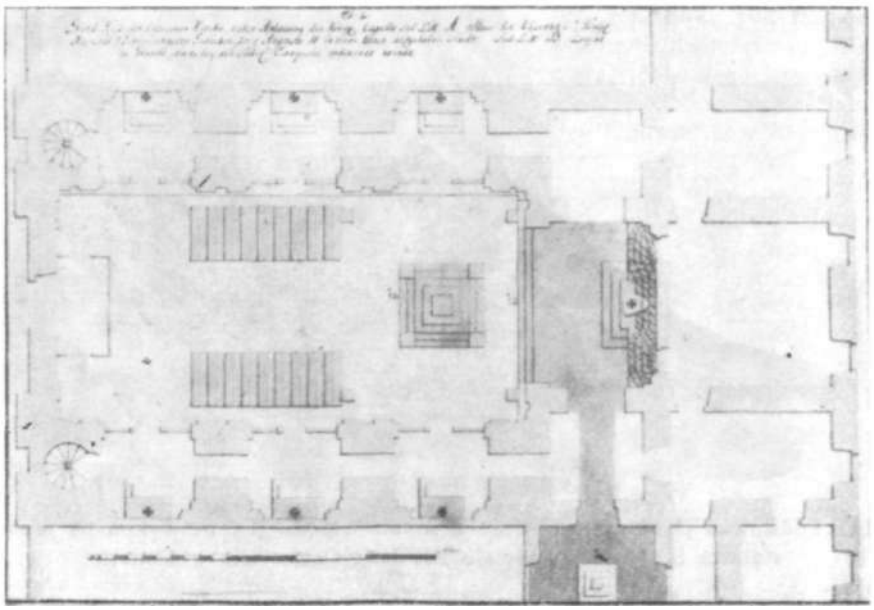

104. Rzut przyziemia kościoła kapucynów i kaplicy królewskiej wraz z katafalkami i dekoracją okolicznościową podczas egzekwii za Augusta II, 1 II 1736. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

105. Przekrój poprzeczny przez kościół i kaplicę, projekt

106. Projekt katafalku na egzekwie za Augusta II, 1 II 1736 z nakładką A w zwieńczeniu

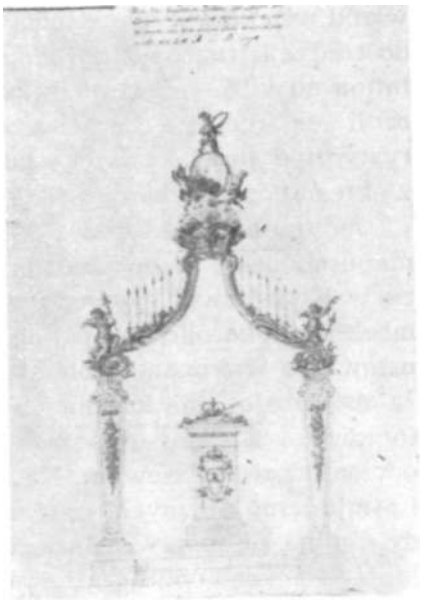

107. Projekt katafalku na egzekwie za Augusta II, 1 II 1736 z nakładką B w zwieńczeniu

wśród współczesnych uczucia grozy i strachu. Jest to nawiązanie do tradycji francuskiego podwójnego mauzoleum [95] z ,,representation au vif" — portretem króla, i „representation de la mort", czyli „en transi" — leżącego ciała zmarłego króla (ii. 34). Kolorystycznie najciekawsze wydają się być dekoracje rokokowe z okresu późnego baroku (il. 36, 37).

Jedyny przykład łoża z pogrzebu szlacheckiego z 1762 r. razi nieporadnością rysownika i prymitywizmem wykonania. W pałacu w Konarzewie przebudowanym ok. 1730 r. (zapewne w formach późnobarokowych) [96] znajdowała się wielka sala, w której ustawiono wykonane stolarską robotą łoże (il. 36). Ściany obito żałobą i ozdobiono lustrami ze świecami. Baldachim podbity złotogłowiem wisiał nad posadzką i łożem obitym materiałami w odcieniu karmazynowym. Na rysunku nie umieszczono lichtarzy i ośmiu lamp oliwnych. Łoże, na którym spoczywało ciało Brygidy Czapskiej, miało profilowany kształt, zgodny, jak podaje relacja, z „modą" panującą na prowincji[97].

Wydaje się, że dekoracja sal zamkowych czy pałacowych podczas wystawienia zwłok nie różniła się wiele w XVII w. w całej Europie. Można to uzasadnić porównując dekorację Zamku Królewskiego w Warszawie z 1632 r. (il. 28) z dekoracją wiedeńskiego Schónbrunnu z 1657 r. [98], czy zamku brzeskiego z 1664 r. (il. 32), zamków czeskich[99] i węgierskich również z XVII w.[100]. W ciągu XVIII w. można jednak zaobserwować większą wystawność pogrzebów polskich lub związanych z Polską niż w innych krajach Europy [101].

Łoże paradne w sali pałacowej wyraźnie naśladuje formy katafalku i jego dekoracji rzeźbiarskiej na pogrzebach. Katafalk wystawiony w nawie kościelnej [102] staje się jakby łożem paradnym z wielkim namiotowym baldachimem (il. 40, 41, 128). Vincenzo Brenna projektując *bed of state* dla Stanisława Augusta w sali Pałacu Marmurowego próbował pogodzić formę barokową łoża z ornamentyką i elementami zaczerpniętymi z wzorników klasycystycznych (il. 38). Nie znam oryginalnego projektu, ale rycina J. Kołpakowa razi nieporadnością i sztucznością, podobnie zresztą jak i wcześniejsze dzieło Filipa Jansza (il. 28). Monumentalność Sali Balowej Zamku Królewskiego w Warszawie została przez Andrzeja Gołońskiego zręcznie podkreślona czar-

108. Katafalk wzniesiony na egzekwie za Jana III Sobieskiego, Marią Kazimierę i ich wnuka przed wyprowadzeniem ciał do Krakowa w kościele kapucynów w Warszawie, 15 V 1733. Ustawiony ponownie w 1933

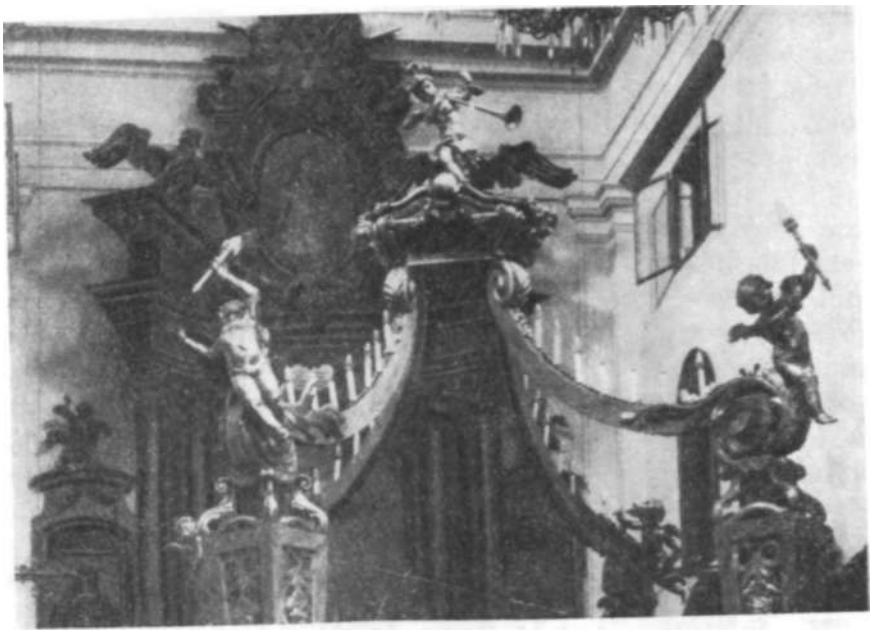

109.

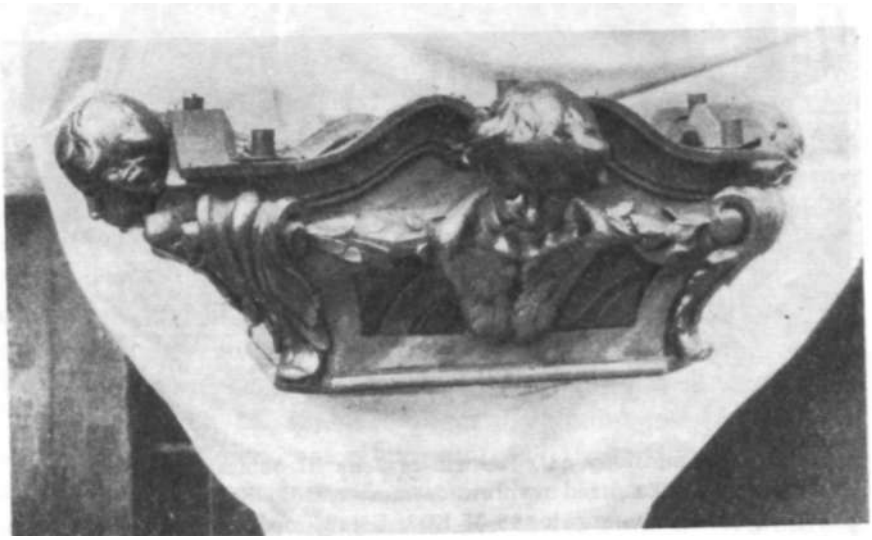

110. Element zwieńczenia katafalku. Fragment il. 108

111. Putto w hełmie z surmą z katafalku. Fragment ii 108

112. Putto z pochodnią w ręku z katafalku. Fragment i. 108

113. Putto z katafalku. Fragment il. 108

nymi draperiami zasłaniającymi łuki arkad i okna (z wyjątkiem okien od wschodu). Surowe, jednostopniowe podwyższenie, ze stojącą na niej trumną i popiersiem Aleksandra I, dostosowano wielkością i rodzajem dekoracji żałobnej do dekoracji i podziałów ścian sali.

Problem wpływu architektury okazjonalnej na inne gatunki sztuki podejmowało wielu autorów, wśród nich Juliusz Starzyński i Michał Walicki[103]. Stanisław Lorentz[104] pisał o Efraimie Szregerze, który posłużył się projektem Michel-Ange Slodtza z okazji pogrzebu z 1760 r. Nagrobki kardynała J. A. Lipskiego (projekt Franciszka Placidiego) i bpa K. F. Szaniawskiego (projekty Kaspra Bażanki) — „robią wrażenie pompatycznego *castrum doloris [...]* i z pewnością wzorowane są na tego rodzaju okolicznościowej dekoracji architektonicznej"[105]. Listę nagrobków zbliżonych w kompozycji do struktury katafalku typu pomnikowego można uzupełnić m.in. przykładami z terenu Krakowa, np. nagrobkami Jana III Sobieskiego i Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Pomimo różnic kompozycyjnych łączy je

114. Katafalk z dekoracją okolicznościową na egzekwie za Augusta II w kościele kapucynów w Warszawie, zapewne 1 II 1737. Przekrój i rzut oraz portal kaplicy królewskiej. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

z osiemnastowiecznymi katafalkami architektoniczny schemat struktury. Nagrobek bpa Szaniawskiego z lat 1722- 1725 na Wawelu i katafalk ,.pomnikowy" wystawiony w Nancy dla uczczenia pamięci Stanisława Leszczyńskiego (il. 76) mają silnie zaznaczone narożne cokoły z siedzącymi na nich personifikacjami, a w partii środkowej ponad częścią dwupoziomową, wypełnioną płytami inskrypcyjnymi, wznosi się obelisk z herbami i portretami zmarłych. Wiszący baldachim nad katafalkiem odpowiada ,,paludamentom" na nagrobku bpa J. A. Lipskiego z 1743- 1746, który ma nieco inne rozwiązanie: jest bez obelisku w górnej partii. Przypadkowe podobieństwo z późniejszym niż nagrobek katafalkiem świadczy o popularności form stosowanych w archi-

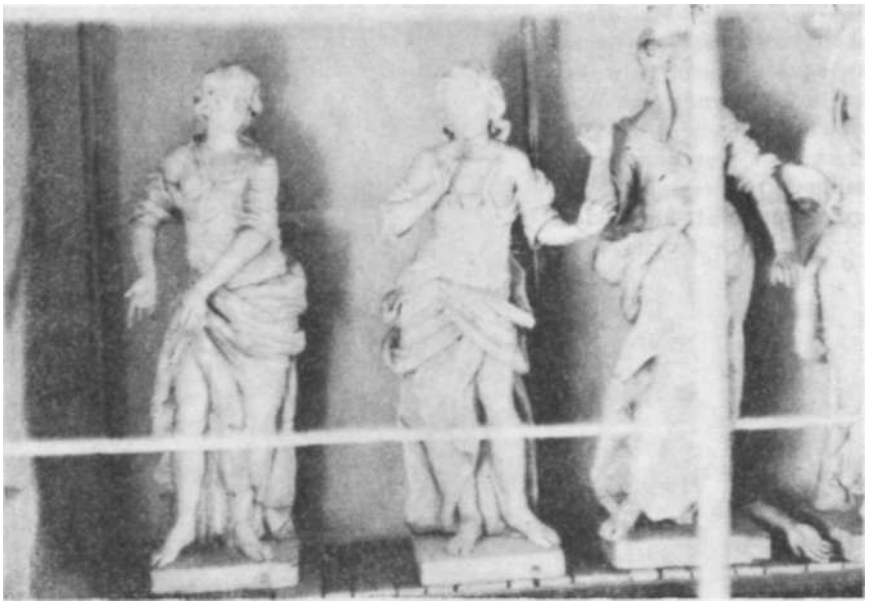

115. Dekoracja rzeźbiarska z katafalku wystawionego na pogrzebie Jakuba Sobieskiego w kolegiacie żółkiewskiej, 19 XII 1743. Wykonał — J. Leblas. Personifikacja dwóch cnót: Szczodrobliwości i Miłosierdzia oraz dwóch spośród cnót kardynalnych: Roztropności, Sprawiedliwości, Umiarkowania i Męstwa

tekturze okazjonalnej i rzeźbie sepulkralnej. Przyścienne nagrobki redukują typowy wolno stojący pomnik z obeliskiem pośrodku i z czterema figurami siedzącymi lub stojącymi na narożnych cokołach. Katafalki pomnikowe były bardzo rozpowszechnione we Włoszech, Francji, Austrii i Meksyku w XVII i 1 poł. XVIII w. Dlatego nie powinna dziwić uwaga kaznodziei na pogrzebie w 1660 r. „Z poyrzenia, ten katafalk na pamięć przywodzi [...] nagrobiec" (podkr. J. A. C.) [106]. W prowincjonalnym kościele w Kwilczu zachowały się cztery nagrobki rodziny Kwileckich z osiemdziesiątych lat XVIII w., m.in. Franciszka oraz Barbary i Łukasza w formie piramid z postaciami Michała Archanioła i Chronosa. Podobieństwo formalne kompozycji przy różnicach ,,konceptu" treściowego sugeruje związki z architekturą okazjonalną, w której tak istotną rolę odegrały i piramida, i obelisk [107] (il. 42, 43, 45, 63, 76, 77, 79, 80, 81). Ostateczny wa-

116. Cnota kardynalna z katafalku J. Sobieskiego

riant katafalku Gryzeldy Wiśniowieckiej, zaprojektowany przez Tylmana z Gameren, wyróżnia się od innych dostawieniem do głównej elewacji formy zbliżonej do sarkofagu (ii. 64, 65).

Architektura okazjonalna różni się od monumentalnej sztuki nagrobnej przede wszystkim stosowaniem oświetlenia. Zasłonięcie okien przed promieniami słonecznymi oraz ustawienie światła sztucznego w formie lamp na zewnątrz i wewnątrz *castrum doloiis* przetwarzało pogodne zazwyczaj wnętrze kościelne w

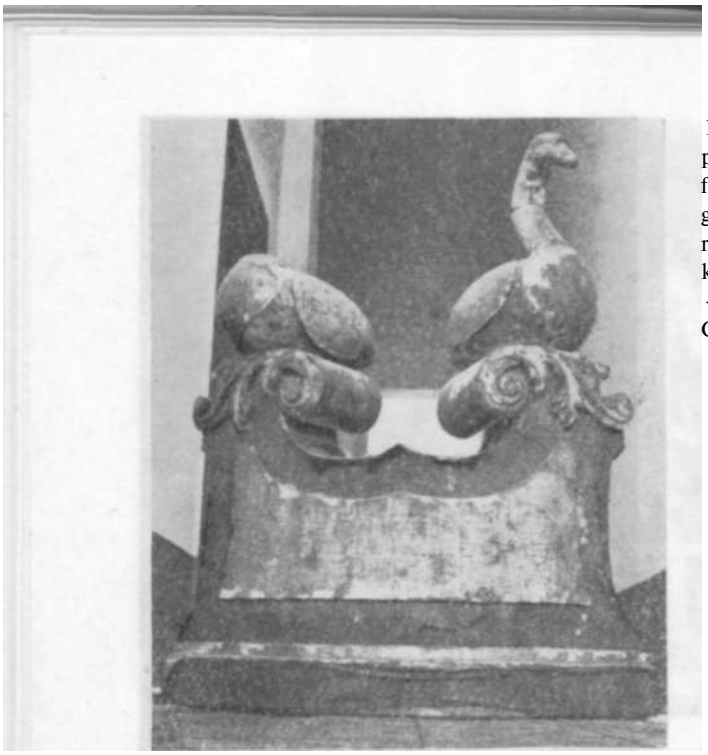

117. Element katafalku z podstawkami pod trumnę w formie łabędzi, wystawionego na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki w kościele kapucynów w Lublinie, 24 - -26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Zmontowany powtórnie w 1936

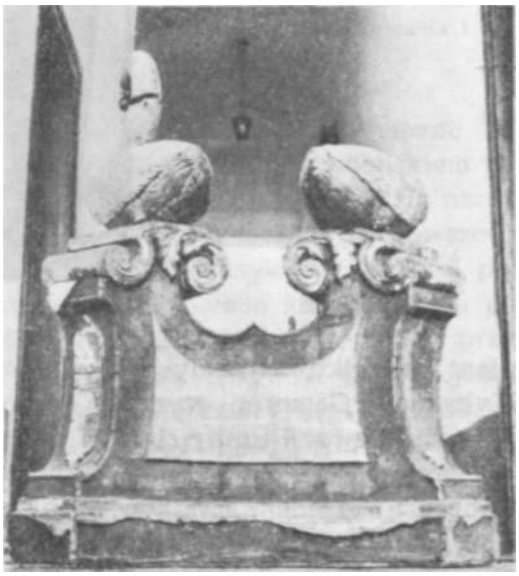

118. Element katafalku, widok od tyłu, por. il. 117

119. Personifikacja Korony Polskiej

niezwykłą świątynię smutku. „Odmienianie świateł jarzących w całym kościele"[108] codziennie podczas wielodniowych uroczystości pogrzebowych rozpowszechnione było szczególnie w XVIII w. Zmieniano układ oświetlenia na pogrzebach Karola Stanisława Radziwiłła w 1720 r., Anny Radziwiłłowej w 1747 r. i Ignacego Humanieckiego w 1750 r. Siła sztucznego światła używanego we wnętrzach była różna, ale prawie zawsze powodowała czarne smugi na ścianach. Po pogrzebie wykonywano remonty i odświeżenia ścian, musiano bowiem usunąć otwory wybijane do wieszania świeczników. W rachunkach za pogrzeb

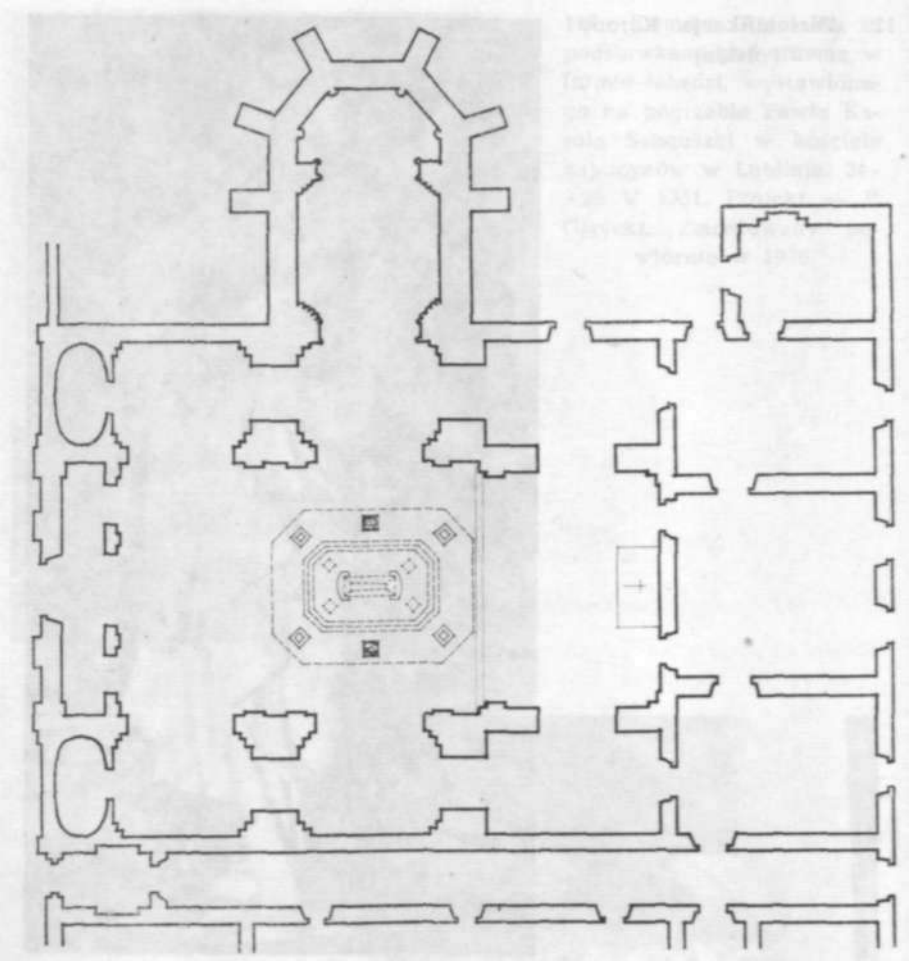

120. Rzut poziomy kościoła kapucynów w Lublinie z oznaczoną rekonstrukcją katafalku na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki, 24-26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Hipotetyczny zarys katafalku — linie cienkie, przerywane. Zaznaczono zachowane elementy dekoracji rzeźbiarskiej

Adama Mikołaja Sieniawskiego zanotowano m.in.: „Cieślom za wycięcie dziur w powale nad Ciałem żeby kopeć wychodził [...] fl. 7" [109]. Do kosztów oświetlenia kościoła czy pałacu świecami woskowymi i lampami oliwnymi dodać należy sumy za wykonanie lichtarzyków *(Aneks 14),* luster, czyli reflektorów, zmienianie przez służbę kościelną wypalonych lamp na nowe oraz

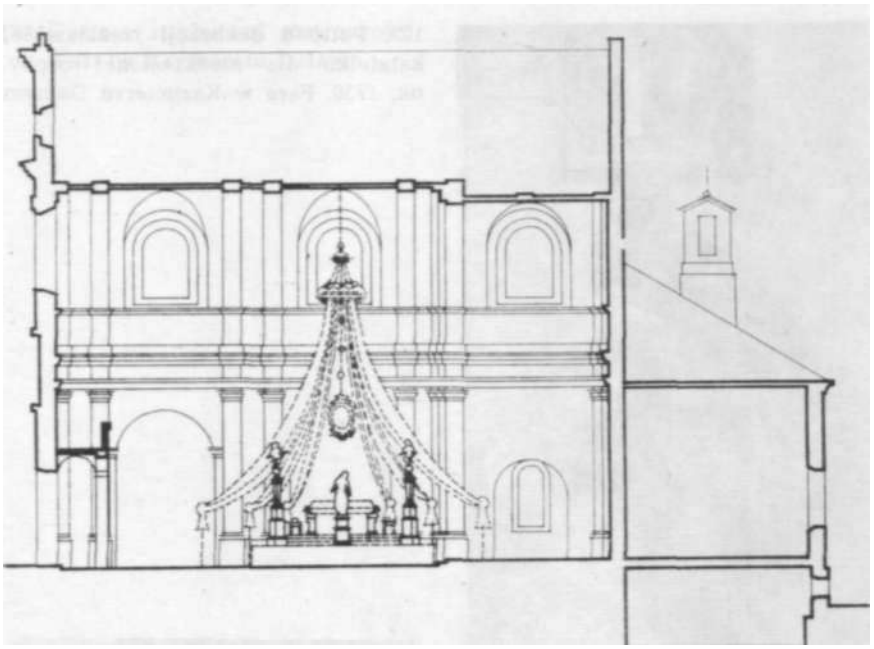

121. Przekrój poprzeczny kościoła kapucynów z rekonstrukcją katafalku na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki

koszty reperacji po usunięciu ram drewnianych (zamykających arkady prowadzące do naw bocznych) oraz wybielenie ścian kościoła. Wielkie, wolno stojące kandelabry miały dekorację ornamentalną, jak i treściową dostosowywaną do poszczególnych pogrzebów. Wykonane na egzekwie za Jana III i Marię Kazimierę w kościele kapucynów w Warszawie w 1733 r. wielkie „girydyony" dostosowywano do różnych uroczystości w latach trzydziestych, zmieniając treść inskrypcji i kolor polichromii (il. 105, 108, 114)[110]. Do ulubionych efektów należały iluzje przestrzenne wykonywane przez malarzy z uwzględnieniem typu oświetlenia (il. 78). W opisie pogrzebu z 1763 r. czytamy: „Wielki Ołtarz wspaniale był nowo wystawiony, w optykę bardzo gustownie malowany, cały światłem krytym wewnątrz ukształcony, tak dobrze; iż się w płomieniu bydz zdawał, zewnątrz zaś, rzęsiste światło iarzące, nietylko na lichtarzach porządnie ułożone, ale y na licznych Girydyonach złoco-

122. Putto z dekoracji rzeźbiarskiej katafalku dla nieokreślonej osoby, ok. 1750. Fara w Kazimierzu D o l n y m

123. Putto XI. Fara w Kazimierzu Dolnym

124. Putto z atrybutami roztropności. Fara w Kazimierzu Dolnym

125. Putto z atrybutami męstwa. Fara w Kazimierzu Dolnym

126. Waza I. Fara w Kazimierzu Dolnym

nych [...] dodawało mu ozdoby" (podkr. J. A. C.) [111]. W dekoracji okolicznościowej światło świec odgrywało istotną rolę już na pogrzebie Zygmunta Augusta [112]. W kilku przypadkach „rzęsiste światło" ustawiano w piramidę lub w formę obelisku (il. 42, 43). Na pogrzebie J. Sołłohuba pierwsza z trzech kondygnacji *castium doloris* składała się m.in. z trzech emblematów iluminowanych „dostatecznym Ogniem iuż z iarzących świec już z oliwnych lamp" [113]. Światło i mrok działało silnie na uczestników pogrzebu. „Weszli do kościoła, który był cały czarnym suknem obity, okna zamknięte. Ciemności same strach jakiś wzbudzały" [114].

W Polsce od XII w. [115] czerń była kolorem żałoby, ale na pogrzebach królewskich używano raczej purpury. Czerń tak bardzo zrosła się w mentalności ludzi XVII i XVIII w. z żałobną dekoracją i architekturą okazjonalną, że Elżbieta Sieniawska zażądała, aby rzeźbiarze nagrobek jej męża „robili z czerwonego marmuru, bo ten czarny jak Castrum Doloris"

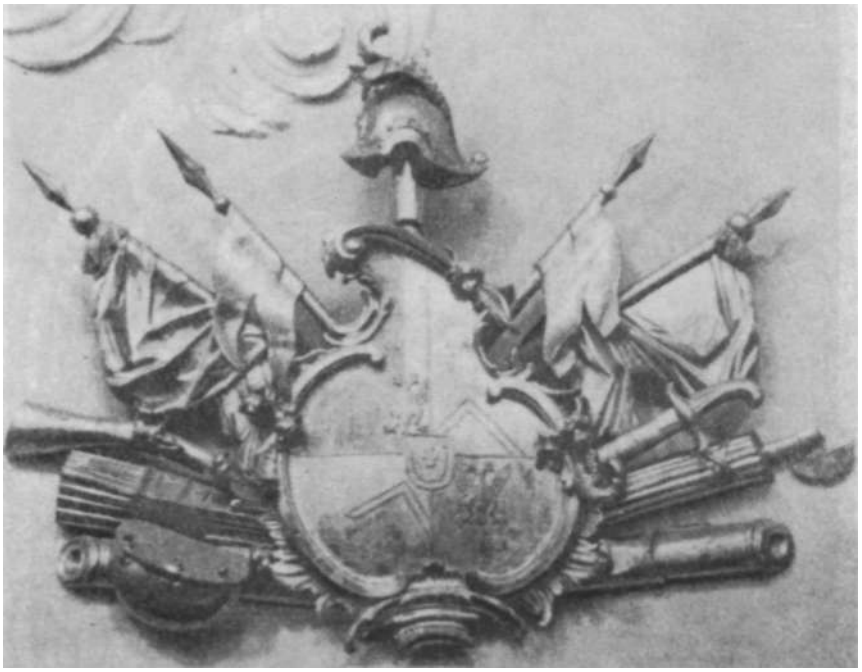

127. Kartusz z herbem Bruhlów z dekoracji katafalku Marii Amalii Mniszech, ok. 1772. Kościół paraf, w Dukli

(podkr. J. A. C.)[116]. Pąsowe tkaniny obiciowe (głównie adamaszek) z dekoracji okolicznościowej z pogrzebu Józefa Potockiego z 1751 r. przechowywano w kolegiacie stanisławowskiej jeszcze w 1 poł. XIX w.[117]. Również pąsowe obicia okrywały ściany kolegiaty Zamoyskiej w 1800 r. podczas pogrzebu ordynata Aleksandra Augusta Zamoyskiego. Pozostały po nich do dziś haki i klamry służące do napinania wielometrowych płóciennych powierzchni[118]. Aksamity z pogrzebu Hieronima Radziwiłła z kolegiaty nieświeskiej przewieziono w 1818 r. do katedry w Mińsku specjalnie na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę[119]. Oczywiście materiały były obszywane frędzlami ,,srebrnymi" w wypadku czerni, a ,,złotymi" przy czerwieni. „W środku kościoła na dwu

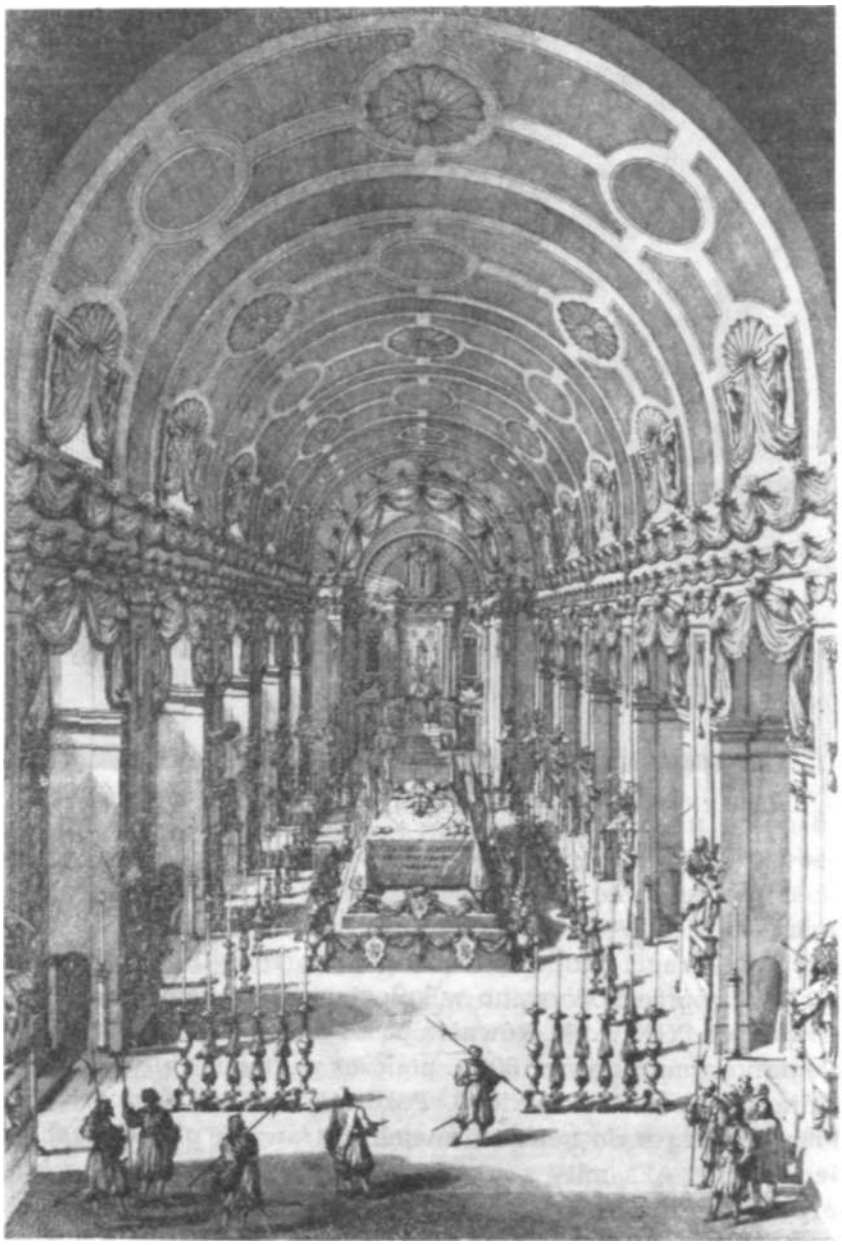

128. Katafalk z ciałem Aleksandra Sobieskiego z kościoła Santa Maria Consolazione w Rzymie, 22 XI 1714. Projekt — A. U. Specchi, miedzioryt — F. Acruila

stopniach karmazynowym suknem dostatnio pokrytych, ułożona była Tumba [...] złoceniem na polor przy perłowey farbie kształtnie ozdobiona, którey wierzch pokrywał całun adamaszkowy bogato szamerowany, [...] ciało w bogatey trunnie, axamitem karmazynowym 'powleczone, złotym galonem y frendzlą czterykroć wokół opasaney, blachami [...] srebrno złotemi ozdobioney [...] Nad wierzchem trunny zpod baldakinu adamaszkowego, wypadały na cztery rogi katafalku, 4 welony adamaszkowe bogate, złotogłowem podbite..." (podkr. J. A. C.)[120]. Opisywany pogrzeb szlachecki z 1763 r. Doroty Czapskiej nie mógł się jednak równać z wystawnością pogrzebu magnackiego. Z okazji pogrzebów: Krystyny Zamoyskiej w 1580 r., Adama Sieniawskiego z 1726 r., Michała Serwacego Wiśniowieckiego z 1744 r., Pawła Karola Sanguszki z 1750 r., Eustachego i Marianny Potockich z 1768 r., Jana Klemensa Branickiego z 1777 r. zakupiono tysiące metrów drogocennych materiałów w magazynach krakowskich, wileńskich, lubelskich i warszawskich. Tkaniny pokryły ściany i podłogi pałaców i kościołów, trumny, karawany oraz starczyły na stroje żałobne dla dworu i uczestników procesji (zob. *Aneksy 1, 6, 10, 15).* Własnoręczna dyspozycja P. K. Sanguszki na pogrzeb żony Marianny świadczy o jego zapobiegliwości. Starając się zmniejszyć „ekspensę" każe przywieźć aksamit „z skarbu", kupić jedynie brakujące frędzle już po wykonaniu drewnianej struktury katafalku, a sukno na festony na sklepienie kościoła karmelitów bosych w Wiśniczu wziąć ze starych zapasów, przechowywanych z poprzedniego pogrzebu (zob. *Aneks 6).*

Kolor szary był uważany m.in. za kolor symbolizujący skromność i dlatego Tomasz Zamoyski w testamencie kazał nim obić własną trumnę i niski katafalk[121]. Również inne „skromne" pogrzeby odbywały się z dominacją tego koloru nad czernią czy czerwienią. Materiały obiciowe ofiarowywano nierzadko po pogrzebie do kościoła[122]. Dlatego w znaczniejszych świątyniach gromadziły się całe bele różnokolorowego materiału, które służyły równie do dekoracji z okazji świąt religijnych i wjazdów królewskich. „August III [...] gdy iedną rażą wszedł do kościoła [św. Piotra i Pawła w Krakowie] i cały Obiciami Adamaszkowe-

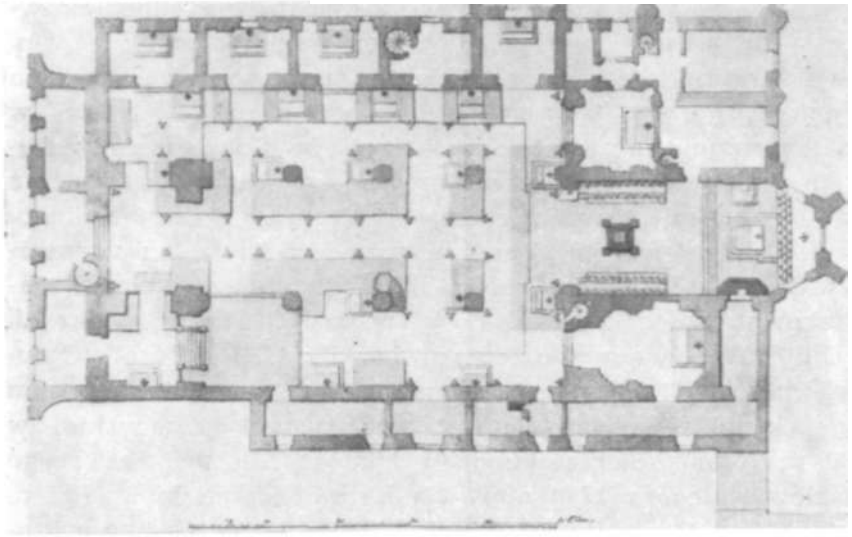

129. Wariant I rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwiach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1 II 1735 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

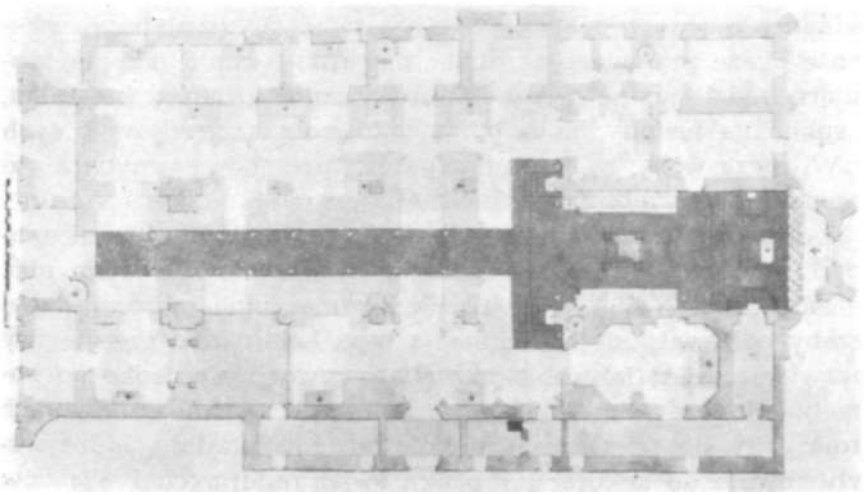

130. Wariant II rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwiach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie

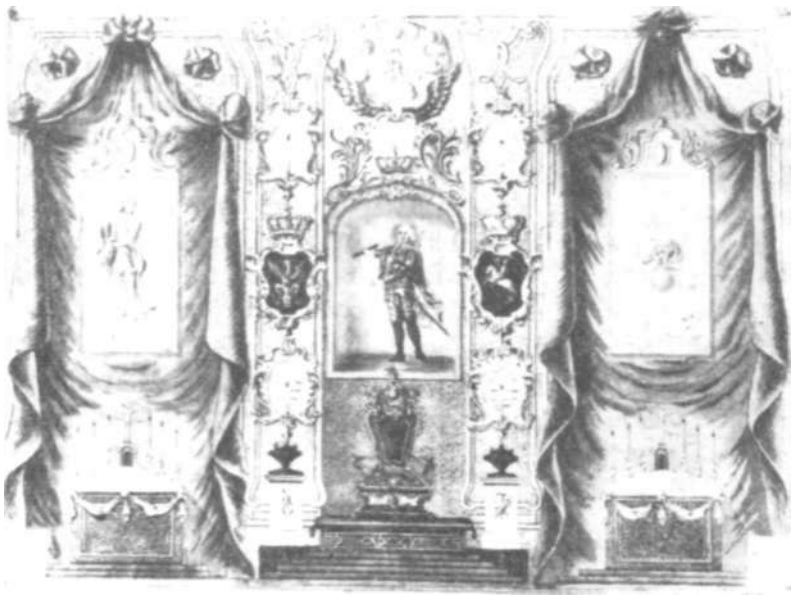

131. Sala paradna urządzona podczas uroczystości żałobnych za Augusta II w pałacu Saskim w Warszawie, 1 II 1740 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha

mi w czerwonym i żółtym kolorze wspaniale ustroiony zastał, obligował XX. jezuitów, aby więcey Obiciami na przybycie Królewskie tego kościoła nie zdobiono; gdyż w nim będąc Architektury proporcya nad wszystkie Obicia [...] piękności wspaniałości i powadze tego Kościoła ubliża" [123]. Kolorowe, czarne ze srebrnymi, purpurowe ze złotymi frędzlami obicia były używane do zdobienia architektury okazjonalnej, jak i dekoracji okolicznościowych na pogrzebach polskich od poł. XVI do XIX w.

Oprócz materiałów obiciowych wypożyczano również na pogrzeby srebrne lichtarze, lampy i figury. Stanisław Albrycht Radziwiłł, który był na pogrzebie hetmana Stanisława Koniecpolskiego w Brodach w 1646 r. i widział, jak koń poniósł kruszącego kopię Piotra Komorowskiego, nie omieszkał napisać, że „ten pogrzeb więcej niż na sto tysięcy kosztował" [124]. Dekoracja kościoła nie była mimo to zbyt wspaniała, jak oceniał Krzysztof Opa-

liński „dość magnifice [...] postawiono katafalk o czterech stopniach aksamitem obity, świec kopami stało, lamp na około tuzinami wisiało, a pośrodku anioł srebrny z Sokalskiego klasztoru [podkr. J. A. C] lilię trzymający stał. Kościół adamaszkiem czerwonym od wierzchu aż do ziemi obity"[125]. Na pogrzebie Marianny Sanguszkowej wypożyczono lub przynajmniej starano się wypożyczyć srebrne lichtarze różnej wielkości i wiszące lampy z klasztoru benedyktynek ze Staniątek i klasztoru karmelitów z Krakowa (zob. *Aneks* 6). Na katafalkach u wezgłowia stawiano oznaki władzy: korony, mitry i ordery[126], a straż nadworna pilnowała precjoza przed kradzieżą. Wincenty Krasiński wypożyczył do kościoła św. Krzyża w Warszawie staropolskie zbroje i chorągwie do dekoracji *caslrum doloris* podczas uroczystości sprowadzenia zwłok Józefa Poniatowskiego w 1814 r. 127

Na terenie całego kraju przetrwało sporo wysokiej klasy artystycznej reliktów rzeźbiarskich, jak i prymitywnych obrazów, lichtarzy, reflektorów z osiemnastowiecznych dekoracji okolicznościowych. W zachowanym do chwili obecnej zespole rzeźbiarskim w farze w Kazimierzu, a wykonanym na pogrzeb nieznanej osobistości z poł. XVIII w., 14 rzeźb puttów służyło jako wiszące świeczniki. Obecnie przerobiono je na lichtarze z oświetleniem elektrycznym. Sześć stojących puttów (na podstawkach) z atrybutami cnót i dwie wazy płomieniste dopełniają „wyposażenia" katafalku (il. 122- 126). Z tego samego czasu zachowały się rzeźby alegoryczne z pogrzebu Pawła Karola Sanguszki, należące również do późnobarokowych na terenie Lubelszczyzny (il. 117 - -119). Jest to dobrze zachowany zespół składający się z czterech wielkich rzeźb z własnymi cokołami, czterech puttów, czy — jak podaje relacja — „geniuszy z cokołami" oraz czterech łabędzi stanowiących podstawki pod trumnę, ustawionych na dwóch cokołach. Rekonstrukcja katafalku — na podstawie opisu Pawła Giżyckiego — z istniejącymi rzeźbami jest, jak dotychczas, pierwszą próbą ustawienia elementów dekoracji (w skali) we wnętrzu kościoła kapucynów w Lublinie (ii. 120 - 121).

Z pogrzebu hetmana Józefa Potockiego w kolegiacie stanisławowskiej przetrwały najwyższej klasy artystycznej 4 rzeźby z kręgu sztuki lwowskiej[128] obok 6 rzeźb z Żółkwi związanych

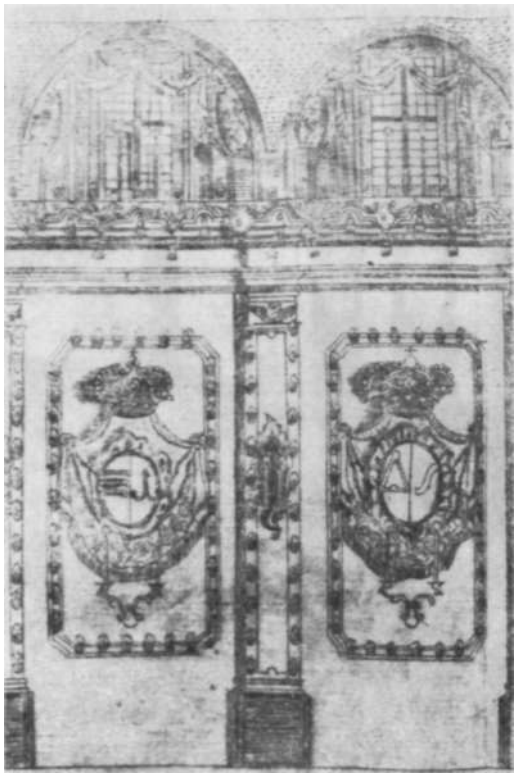

132. Dekoracja okolicznościowa nawy na pogrzeb Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4-8 IX 1758. Miedzioryt — J. M. Lohmann. Fragment

z Jakubem Sobieskim (ii. 115-116) [129]. Rzeźbę śląską reprezentuje anioł z Henrykowa z ok. 1760 r. W klasztorze kapucynów krakowskich istnieją 4 obrazy o zbliżonym formacie (ok. 190X90 cm), przedstawiające śmierć przedstawicieli różnych stanów [130]. 2 katafalku wystawionego w 1818 r. w katedrze krakowskiej na pogrzebie Kościuszki zachowały się 4 obrazy Michała Stachowicza (il. 88-91). W Wyszynie, w kościele ufundowanym przez Rafała Gurowskiego, przechowuje się czaszki z symbolami władzy ziemskiej z dekoracji katafalku, zapewne z pogrzebu jego żony Ludwiki w 1785 r. [131].

Wśród zachowanych klasycystycznych katafalków z kościołów prowincjonalnych tylko trzy: z Kamieńca Ząbkowickiego, Zaremb Kościelnych i Sosnowicy pochodzą z końca XVIII w., a pozostałe z 1 poł. XIX w. Do tych ostatnich należą katafalki

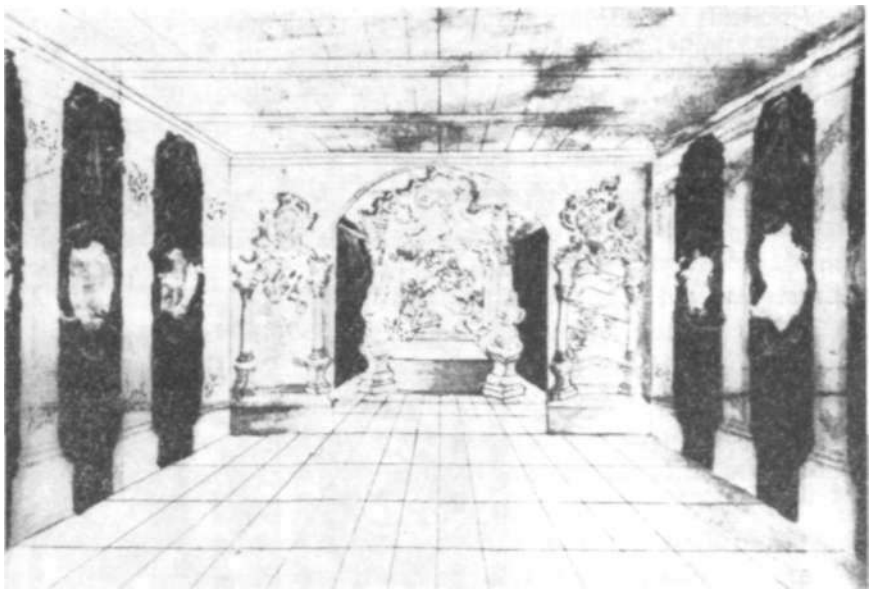

133. Dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Doroty Czapskiej w kościele reformatów w Pakości, 26 IV 1763. Akwarela

z kościołów woj. warszawskiego: w Warszewicach (1804), Goźlinie, Górznie, Sawicach Ruskich, Żelechowie i bydgoskiego: w Czernikowie z 1867 r.

Relacje pogrzebowe z XVIII w., jak i widoki *castrum doloris* przekazują m.in. formę podstawek pod trumnę. Najpopularniejsze były lwy (il. 97, 100), orły[133] (il. 101), gryfy (il. 98). W kościołach w Uniejowie, Stężycy, Skępem i katedrze we Lwowie zachowały się barokowe podstawki z XVIII w. Wśród innych gatunków ,,ptactwa katafalkowego" warto wymienić 4 łabędzie z kościoła kapucynów w Lublinie z XVIII w. (il. 117) i 4 sokoły z Górzna wykonane przez S. Dycia (il. 103). Czaszki, z katafalku, z XVIII w. zachowały się np. w Niepołomicach[134] (il. 99). W wielu miejscowościach istnieją do dzisiaj całe zespoły świeczników drewnianych i cynowych z XVIII i XIX w.[133]. Stosunkowo rzadko zachowały się ,,reflektory" i lustra, które miały wzmacniać siłę światła świec i lamp oliwnych[136].

Zachowane elementy dekoracji pogrzebu najczęściej nie mają

większej wartości artystycznej, ponieważ należały do katafalków w kościołach prowincjonalnych. Najcenniejsze są rzeźby z Kazimierza, Stanisławowa, Henrykowa, Lublina i kartusze herbowe Bruhlów i Mniszchów z Dukli (il. 127).

EWOLUCJA STYLOWA FORM *CASTRUM DOLORIS* I KATAFALKU. ARCHITEKCI I WYKONAWCY

Już na pogrzebie Zygmunta Starego udekorowano salę paradną i żałobną [137], a katedrę wawelską przybrano czernią. W nawie przed grobem św. Stanisława ustawiono na majestacie trumnę [138]. Analogicznie wyglądały dekoracje i katafalk na pogrzebie Zygmunta Augusta w 1574 r. w katedrze wawelskiej. Katafalk ów, czyli majestat, był „z desek przyrządzony, czarnym suknem przykryty, nie wysoki..." [139], obok trumny leżała korona, berło i jabłko. W katedrze „chór suknem przykryty i pawiment. Ołtarz wielki ma być czarnym suknem zakryty, na którym krzyż złotogłowy być ma, ławka królewny [...] i pawiment suknem czarnym przykryte, herby królewskie na ścianach przybite będą" [140]. Oświetlenie wnętrza stanowiły świece, zgrupowane przed wielkim ołtarzem, i wiszące kandelabry. Pozostałe kościoły krakowskie podczas procesji żałobnej miały ustawiony niski, na czarno obity katafalk z marami oraz ławki i podłogi przykryte suknem w kolorze żałoby. Dekoracje i katafalk na pogrzebie w Krakowie były o wiele skromniejsze niż *castrum doloris* (il. 42) wystawione na egzekwiach w rzymskim kościele San Lorenzo in Damaso w 1572 r. w trzy miesiące po śmierci Zygmunta Augusta. *Castrum doloris* wystawiono przy udziale rodziny Farnese, a w szczególności kardynała Alessandro Farnese oraz duchowieństwa z Polski (kard. Hozjusz, Stanisław Reszke). Składało się ono z budowli *(peripteros)* z doryckim belkowaniem, wspartej na dziesięciu kolumnach oraz piramidy i obelisków na narożach z orłami. Na kolumnach w porządku toskańskim z bazami, wznosiło się przerwane belkowanie doryckie, z fryzem doryckim, w metopach którego przedstawiono herby polskich ziem. Interkolumnium pomiędzy środkowymi kolumnami wyznaczone zostało przez szerokość tablicy zaczynającej się od ,,SIGISMVNDO

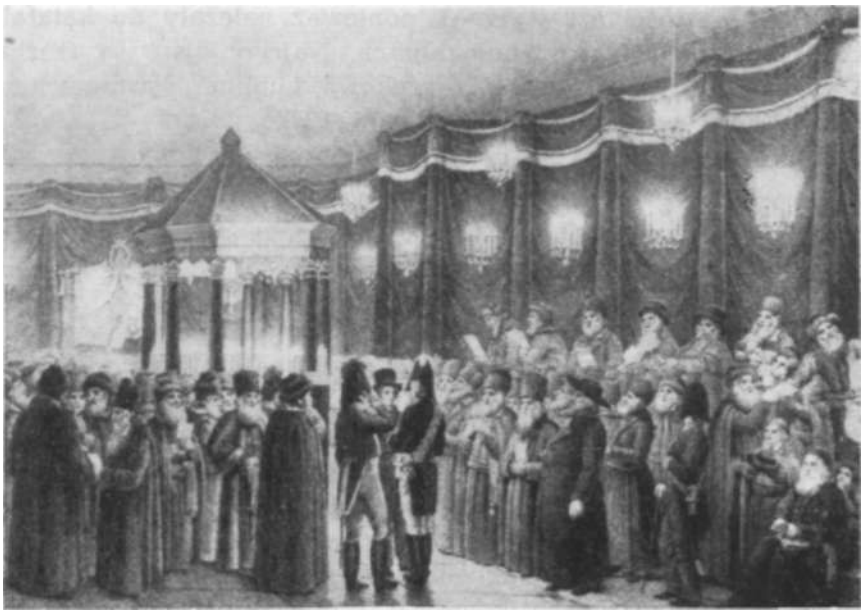

134. Dekoracja okolicznościowa sali szpitala żydowskiego przy ul. Zielnej w Warszawie zamienionego na synagogę podczas nabożeństwa za Aleksandra I, 19 IV 1826. Rysunek — P. Monvoisin, litografia — Bove

AVGVSTO REGI POLONIAE..." Na flankujących tablicę cokołach (z herbem Polski) mieściły się rzeźby alegoryczne: Fides i Iustitia. Między nimi rycerz na koniu z mieczem, który przedstawiał zarazem postać samego króla, jak i Fortitudo. Na zewnętrznych cokołach obeliski z orłami w koronach flankują wysoką piramidę schodkową z godłem Polski. W dolnej kondygnacji między kolumnami sarkofag nakryty był wzorzystą tkaniną z symbolami władzy królewskiej: koroną, jabłkiem, berłem i mieczem. Na ścianach nawy, na tle draperii, zawieszono szkielety z kosami — a nad gzymsem herby. Wokół *castrum doloris* siedzieli zakonnicy w kapturach ze świecami w ręku. *Castrum doloris,* nazywane tutaj *cenolaphium,* ustawiono zapewne w nawie przed lukiem tęczowym, mimo że ołtarz główny nie jest widoczny na rycinie. O tym, że rycina włoska [141] była dobrze znana w Polsce, świadczy jej naśladownictwo z 1641 i 1649 r. (il. 43). Prymitywny drzeworyt z panegiryku po śmierci Zofii Wielopol-

skiej w 1649 r. powtarza ogólny schemat *castrum doloris* Zygmunta Augusta z 1572 r.

Jedno z pierwszych *castrum doloris* zrealizowane zostało na pogrzebie Jana Myszkowskiego 5 V 1591 r. w kościele św. Trójcy w Krakowie: „majestat, po rzymsku przyprawiony, czarnym suknem obity od wierzchu do dołu. Było opus bardzo wielkie. Na tym było lamp 266 [...] białych świec też na wierzchu 12 woskowych co gorzały w koronie, a ośm około dołu w lichtarzach. Pod ten majestat ustawiono ciało [...] przykryte aksamitem ze wszystkimi herbami [...] na trumnę włożono hełm, miecz kirysowy, kopiję" [142]. Struktura *castrum doloris* została użyta dnia następnego z okazji pogrzebu Piotra Myszkowskiego. W Lublinie pierwszy katafalk wystawiono 29 IV 1593 r. w kościele jezuickim na pogrzebie Jana Szymona Olelkowicza Słuckiego. ,.Piękna przybrana Machina" [143], jak ją nazywa kaznodzieja jezuicki ks. Szymon Wysocki, składała się m.in. z personilikacji czterech cnót, które stały zapewne na rogach. W dekoracji umieszczono również postać śmierci, klepsydry i herb Słuckich — Pogoń [144]. Świece oświetlały obitą na czarno strukturę katafalku. Z innego kazania jezuickiego dowiadujemy się o istnieniu katafalku w Brzostowicy w 1595 r., o którym brak zresztą bliższych danych [143].

Stosunkowo obszerny opis złożenia ciała Anny Jagiellonki znajdujemy w pamiętnikach sekretarza kardynała Gaetano, którym był Giovanni Paolo Mucante. W październiku 1596 r. w sali Zamku w Warszawie „wzniesiono katafalk z baldachimem u góry, na wzór kopuły, wsparty na czterech kolumnach, wszystko to powleczone było czarnym aksamitem, wkoło okrążała balustrada z woskowymi świecami; ogromny aksamitny całun przykrywał trunę, gdzie zwłoki królowej były złożone, na wierzchu leżała korona, berło i jabłko złote..." [146]. Wspaniałe *castrum doloris* w typie tempietta dla Anny Jagiellonki, porównywane ze skromną dekoracją z 1580 r. (zob. Aneks *1),* ukazuje kierunek, w jakim dokonały się zmiany w formach dekoracji pogrzebowej w ostatniej ćwierci XVI w.

W znanych mi materiałach i publikacjach nie odnalazłem nazwisk wykonawców katafalków z wyjątkiem: Marcina Kobera [147], który dekorował kościół św. Anny w Warszawie (por.

135. Widok wnętrza Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie podczas egzekwii za Aleksandra I, 9 IV 1826. Rysunek — K. Liszewski, litografia — Ch. C. Renoux

Aneks 1) i Jana Ziarnko we Lwowie, który dekorował kościół na egzekwie ok. 10 II 1598 r. po śmierci Anny Rakuskiej [148]. Szerokie spopularyzowanie różnorodnych form *castrum doloris* i dekoracji okolicznościowej na terenie całego kraju nastąpiło dopiero w latach dziewięćdziesiątych XVI w. za panowania Zygmunta III, którego inspirującą rolę w tej dziedzinie należy podkreślić. Wśród propagatorów nowych ,,rzymskich majestatów"

trzeba wymienić przede wszystkim zakon jezuitów, doceniający w pełni ekspresją architektury okazjonalnej, wykorzystywanej zresztą jako oręż w walce z indyferentyzmem religijnym i ascetycznym ubóstwem wyznań antykatolickich [149]. Jerzy Paszenda twierdzi, że jezuici tylko wyjątkowo urządzali wystawne pogrzeby, aby „okazać wdzięczność fundatorom i dla uniknięcia plotek i intryg" [13n]. Ulegając jednak od XVII w. coraz bardziej modzie świeckich zwyczajów, próbowali wykorzystywać je dla celów krzewienia potrydenckiej kultury moralno-religijnej. Dlatego też ks. Szymon Wysocki w kazaniu na pogrzebie Olelkowicza Słuckiego dowodzi konieczności wznoszenia katafalków, a w kazaniu na innym pogrzebie ocenia pompę pogrzebową jako niepotrzebną [151]. Wśród najwspanialszych „machin" związanych z jezuitami należy wymienić przede wszystkim katafalk z 1627 r., „uformowany" (?) w Ostrogu przez superiora J. Borszyńskiego [152], i katafalk Karola Ferdynanda Wazy z 1655 r. W *Relacji abo Przełożeniu...* opisu wspaniałego katafalku wykonanego w Rzymie w kościele profesów w 1639 r. dla uczczenia pamięci wszystkich fundatorów i dobrodziejów zakonu jezuitów brak ryciny. W tłumaczeniu polskim, które ukazało się rok później, nie ma ilustracji, ale jest opis. Na wstępie tego druku znajduje się pochwała „Inwencyey P. Andrzeia Satta [...] Malarza i Architekta [...] kardynała Antoniego Barberyna" [153], który w ciągu 16 dni zdołał postawić katafalk w formie ośmiobocznego tempietta. Stulecie Zakonu w 1639 r. było okazją do wykonania wspanialej budowli na trzydniowy okres nabożeństwa.

Przyjęcie zwyczajów pogrzebu katolickiego przez protestantów dokonało się jeszcze przed połową XVII w. Dekoracja kościoła kalwińskiego w Birżach na pogrzeb Krzysztofa II Radziwiłła w; 1641 r. nie różniła się od normalnie przyjętych form *{Aneks 3)*. Ściany obito czarnym falandyszem, podłogę czerwonym suknem. Na środku prezbiterium ustawiono *castrum doloris* okryte aksamitem karmazynowym; nad baldachimem wisiał orzeł. Po bokach stały dwa obeliski obwieszone orężem, a nad nimi unosiły się orły, wśród nich jeden czarny z herbem radziwiłłowskim Trąby, drugi — dwugłowy czerwono-biały „mający na piersiach Topór" [154] Tęczyńskich. Na osobnych podwyższeniach obok ciała wystawiono mitrę, buławę i szablę Krzysztofa

Radziwiłła. Niestety nie zachował się obraz *Pogrzebu księcia* [155] Usytuowanie orłów na obeliskach przypomina *castmm doloris* katolickiego króla Zygmunta Augusta, jak i późniejsze *castra doloris* z 1649 r. Według Niny Miks-Rudkowskiej architekt G. B. Gisleni był projektantem „sztucznie wyrobionego katafalku" [156] w katedrze wawelskiej na pogrzebie Zygmunta III i Konstancji w dn. 4 II 1633 r. Katafalk w katedrze krakowskiej na pogrzebie królewicza Aleksandra Karola w dn. 6 II 1635 r. wzniósł inny architekt[157]. Król Władysław IV w dn. 15 I 1635 r. pisał do wielkorządcy krakowskiego: „Nie wątpimy, ześ [...] co jeno należy i wedle podanego rejestru, do odprawienia przystojnego aktu pogrzebowego rozkazał sporządzić, i Architektowi naszemu Trevaniemu dojrzyć, aby wcześnie katafalk stanął [podkr. J. A. C.] i to wszystko co [...] przytym bywać zwykło" [158].

W wieku XVII, a zwłaszcza w jego 2 i 3 ćwierci, nastąpił niebywały rozwój *castrum doloris,* katafalku i dekoracji okolicznościowej w całej Europie. W Polsce na pogrzebach rodziny królewskiej powstawały niezwykłe formy zaprojektowane przez G. B. Gisleniego, a wykonane zapewne przez serwitorów królewskich i miejscowych rzemieślników.

Żeby docenić niezwykłość pomysłów architektoniczno-dekoratorskich Gisleniego, warto zwrócić uwagę na projekt najprostszego katafalku, znanego w dwóch wersjach (il. 93). W partii górnej rysunku na trzystopniowej podstawie umieszczono katafalk z zaznaczonymi narożnymi cokołami i kartuszem rollwerkowym z inskrypcją. Na stopniach i obok trumny na cokołach stoją świeczniki [159]. Z dwóch różnych rozwiązań świeczników, bardziej „scenograficzny" wydaje się kościotrup utrzymujący na głowie trójramienny świecznik. Projekt dolny ukazuje trumnę (z portretem trumiennym) ustawioną na czterech stopniach; kartusz herbowy i księgę podtrzymują nad trumną anioły. Zewnętrzne podstawy świeczników są nieco inaczej rozwiązane niż poprzednio, a na czaszkach ustawiono pochodnie. Oba projekty Gisleniego (zapewne na pogrzeb K. Gosiewskiego) mogły być wykonane nawet w końcu XVIII i na pocz. XIX w. w kościołach prowincjonalnych i służyć na pogrzebach tzw. II klasy.

Bed of state z ciałem Zygmunta Kazimierza Wazy projekto-

136. Katafalk wystawiony na pogrzebie Marii Caesii Altaemps, 18 XII 1609. Rycina

wał Gisleni. Na trzech stopniach ustawiono łoże z ciałem zmarłego królewicza. Dwie postacie przedstawiające Polskę i Szwecję trzymały chorągwie, a nad łożem przedstawiona została galeria portretów Wazów ze spadającą gwiazdą (il. 33). Na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie (il. 77) w prezbiterium ustawił Gisleni „Ołtarz na wzór starożytny [...] ponad [...] gorejący stos i orzeł ulatujący z płomienia [...] Wokół stosu wyobrażona była Polska i Szwecja w postaci dwóch niewiast klęczących, biskupstwo wrocławskie i płockie przedstawiali dwaj biskupi [...] księstwa Opolskie i Raciborskie [...] Wszystkie te osoby hołdowały z kadzidłem w ręku" [160]. Konceptem dekoracji były *apotheosis,* „jakie odbywały się w Rzymie na polu Marsowym, gdy Rzymianie konsekrowali swoich zmarłych imperatorów" [161]. Katafalk, zaznaczony na rysunku tylko trzema stopniami, stał w nawie kościoła (il. 78). W jego „rogach stały cztery statuy wyglądem przypominające żywe osoby [podkr. J. A. C], a [...] wyobrażały cnoty księcia" [162] Czystość, Czujność, Wspaniałomyślność i Żarliwość. Przy trumnie, od strony wejścia, umieszczono inskrypcję epitatijną. Ponad ołtarzem na tle ściany wykonano wielki obraz iluzjonistyczny, przedstawiający piramidę z biustem portretowym i alegoriami, flankowany przez dwa obeliski zakończone snopkami Wazów. Pomiędzy ołtarzem antycznym z orłem *apotheosis* a katafalkiem znajdował się ołtarz. Boczne ściany zasłonięte były kolumnadą, traktowaną iluzjonistycznie, w porządku jońskim i doryckim. Punkt zbiegu wszystkich elementów iluzji przestrzennej znajdował się w „ogniu płonącym" na ołtarzu *apotheosis.* Oświetlenie zgrupowano wokół katafalku, ołtarzy i nad gzymsem kordonowym. Kościół przybrany w „żałobną czerń" rozjaśniał się bielą, złoceniami kolumn i ołtarzy. Projekty związane z pogrzebem Władysława IV w 1649 r. (il. *44)* były wcześniejsze od dekoracji kościoła jezuitów. Projekt "nr 1 Miks-Rudkowska uznała początkowo za przyścienny nagrobek z iluzjonistycznym obrazem przedstawiającym wnętrze kościoła. Pomyłka może być łatwo wykryta po zapoznaniu się z projektem nr 2, który jest jego rozwinięciem. W tym projekcie łatwo rozszyfrować analogiczne elementy użyte później na pogrzebie Karola Ferdynanda (il. 45): dwie grupy klęczących mnichów i żebraków, piramidę,

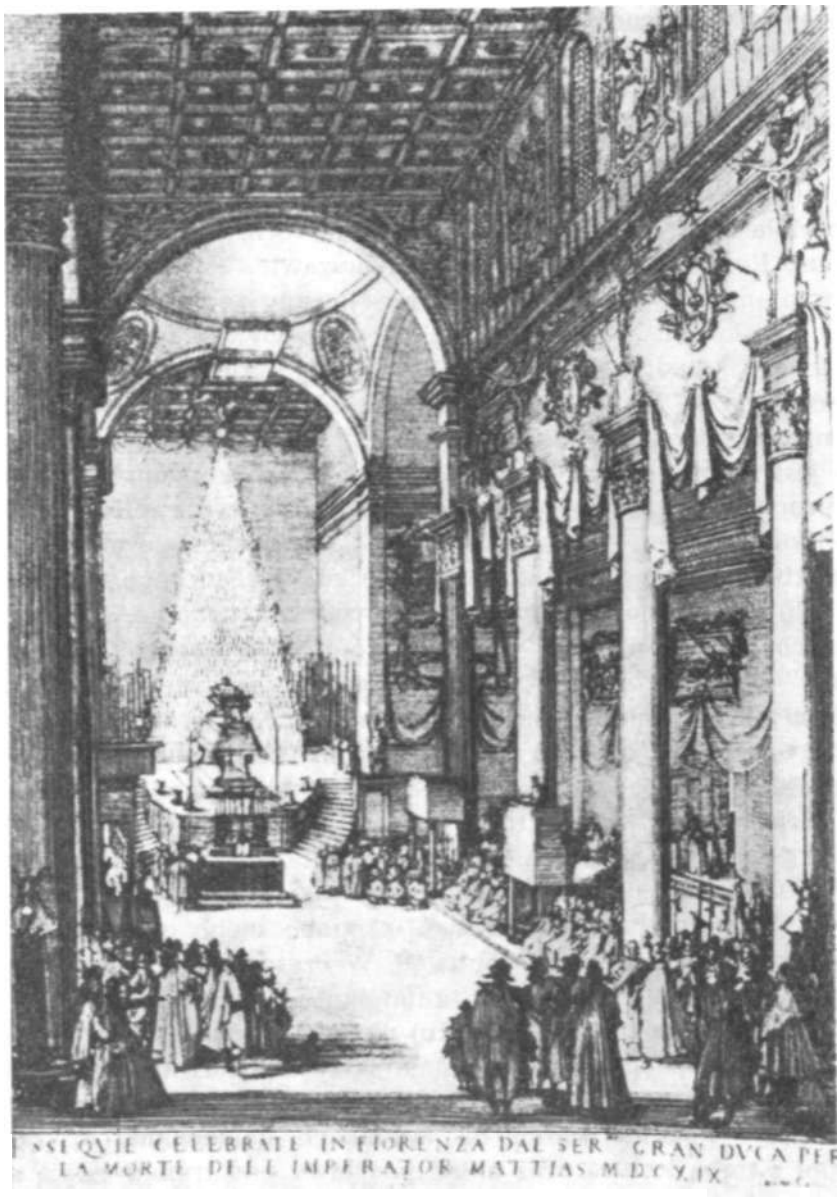

137. Dekoracja na egzekwie za cesarza Mateusza w katedrze florenckiej. Miedziorvt — J. Callot

personifikacje cnót przy ciele zmarłego Władysława IV na *bed of state,* wreszcie — zamiast przedstawienia antycznej apoteozy — obraz iluzjonistyczny. Poprzez nawę kościoła i piramidę ludzkich czaszek, dostrzegamy w głębi budowle architektoniczne: kościół (w typie kościoła św. Piotra w Krakowie) obelisk i ruiny Koloseum. Na obrazach emblematycznych w prezbiterium kościoła dostrzec można również inne formy architektoniczne m.in.: Kolumnę Zygmunta III w Warszawie. Nad gzymsem postacie antycznych wojowników, kościotrupy ze świecami i *devises.* Około poł. XVII w. odbyły się pogrzeby: Adama Kazanowskiego w katedrze św. Jana w Warszawie i Aleksandra Ludwika Radziwiłła w jezuickiej kolegiacie w Nieświeżu. Na pierwszym z nich wystawiony został „katafalk [..,] na kształt herbu jego, to jest z bramy o trzech wieżach zrobionej i kopiami usarskimi z proporcami czerwono-złotymi na znak, iż był żołnierzem" [163]. W kolegiacie nieświeskiej, pod kopułą, ustawiono ośmioboczną strukturę ośmiostopniowego katafalku, na którego szczycie 6 orłów „srebrno-złocistych" podtrzymywało trumnę. Niżej, na dwóch stopniach, ustawiono 12 orłów trzymających „w szponach" insygnia władzy książęcej i pochodnie. Nad katafalkiem wisiały 2 baldachimy, między którymi jarzył się zodiak obwieszony znakami dostojeństw rodzinnych. Pod kopułą umieszczono wielkiego orła, jak pisze panegiryk „Phidio operę" [164].

Trzy warianty projektu Tylmana z Gameren z 1672 r. (il 64- - 66) przedstawiają ewolucję koncepcji katafalku. Rzut poziomy I wariantu ukazuje przenikanie się narożnych cokołów z układem geometrycznie regularnym osmiobocznego podwyższenia pod trumną, którą unoszą putta [165] W części środkowej rozwiązanie to jest analogiczne do katafalku w Nieświeżu z 1655 r. Wariant IV (na trzecim rysunku) ukazuje płaską skrzynię katafalku, z podziałami dekoracji malarskiej, z dostawioną pośrodku fasady od strony wejścia formą sarkofagu z herbem Wiśniowieckich. Pomimo braku na rysunkach baldachimu, wiszący anioł z trąbą i mitrą oraz układ podstawy pod trumnę zdają się potwierdzać jego konieczność dla zamknięcia całości kompozycji. W ostatecznej wersji katafalk Tylmana z Gameren nawiązuje do projektu G. B. Gisleniego dla nieznanego magnata z ok. 1650 r.

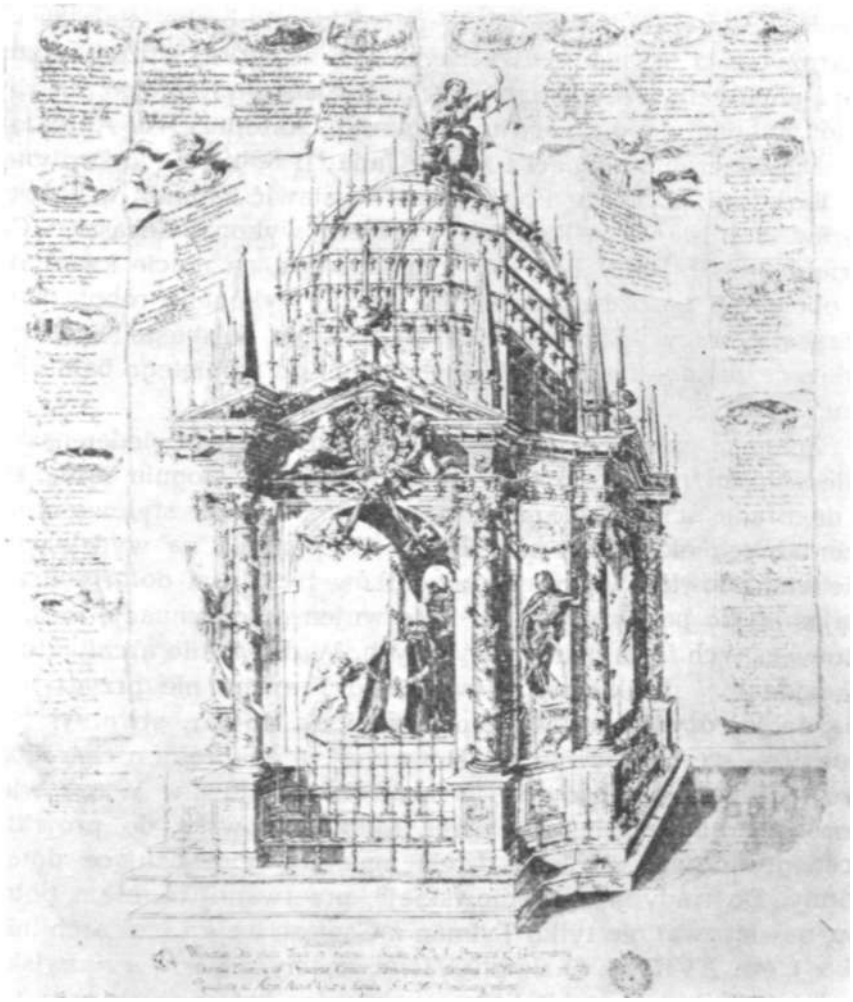

138. *Castrum doloris* wystawione na pogrzebie Wacława Lobkowitza. Projekt — A. Porta, miedzioryt — G. Weckhart

Katafalk w formie herbu Grzymała, „który w zamek albo twierdzę o trzech wieżach, a w bramie zbrojnego męża z dobytym mieczem reprezentuje"[156], wzniesiono w 1687 r. w kościele lwowskim jezuitów na pogrzebie Anny z Kazanowskich Jabłonowskiej. „Herb ten stolarską robotą uformowany wzwyż miał

łokci 29, a wszerz [...] 18" [167]. W perspektywie bramy stała „urna starożytności rzymskiej zwyczayna" [168], na której złożono trumnę z portretem wykonanym przez J. E. Siemiginowskiego. Rzeźby cnót wykonał z gipsu serwitor królewski Antonius *(vel* Antonio).

Dla uczczenia pamięci i zasług Jana III Sobieskiego kardynał C. Barberini, protektor Polski, kazał wystawić katafalk w kościele św. Stanisława w Rzymie [169]. Projekt wykonał Sebastian Cipriani (ii. 67). Katafalk, typu pomnikowego, na rzucie kwadratu z obciętymi narożami miał dolną partię wykonaną robotą snycerską. Obrazy upamiętniające czyny króla polskiego, były powiązane ze sobą festonami, niezależnymi od rozpiętego baldachimu.

Znane z opisów i przekazów ikonograficznych siedemnastowieczne *castra doloris* i katafalki w różnym stopniu łączą się z dekoracją ścian kościoła. Brak wyraźnych cezur stylowo-ornamentalnych ok. 1600 i ok. 1700 r. nie pozwala na wydzielenie siedemnastowiecznej grupy katafalków i *castrum doloris.* Przynajmniej do połowy XVII w. obserwujemy kontynuację szesnastowiecznych form manierystycznych. W dziedzinie architektury okazjonalnej działalność Giovanniego Trevano nie przyczyniła się do jej ożywienia. Dopiero Gisleni ok. 1640 r. stworzył typ nowej — szeroko później naśladowanej — dekoracji o charakterze teatralnym, kulisowym, w kościele jezuitów w Warszawie, porównywany niesłusznie przez Miks-Rudkowską do projektu scenograficznego [170]. Jego dzieła zmieniły obowiązujące dotąd formy. Do tradycji „gisleniowskiej", przerwanej okresem potopu, nawiązywał nie tylko Tylman z Gameren, ale i inni architekci z 1 ćw. XVIII w. O ile z XVII w. znamy właściwie nazwiska trzech wybitnych architektów serwitorów królewskich oraz inżyniera wojskowego J. M. Linka *[Aneks* 5) i kilku wykonawców (Zacherla [171], E. Paritiusa, J. E. Siemiginowskiego, Antonia, T. Wiesiołowicza [172]), to w XVIII w. znamy ich kilkadziesiąt (zob. *Słownik).* Do najwybitniejszych projektantów działających w kraju na polu architektury okazjonalnej w XVIII w. należą: Kasper Bażanka, Andrzej Castelli, Jakub i Paweł Fontanowie, Daniel Joachim Jauch, Jan Chrzciciel Knakfus, Jakub Pawłowski, Franciszek Placidi, Józef Sacco, Jan Sękowski i Szymon Bogumił Zug. Najbardziej cenionym twórcą architektury (jak i pro-

139. Projekt katafalku Delfina, J. I. Berain, 1711

140. Projekt urny z wnętrznościami Augusta II przeznaczonej do kaplicy królewskiej w kościele kapucynów w Warszawie. Wykonany pod kierunkiem J. J D. Jaucha, ok. 1736

gramów treściowych) wystawianej z okazji pogrzebu był jednak w oczach współczesnych Paweł Giżycki, jezuita z Krzemieńca. Wśród amatorów, którzy samodzielnie projektowali dekoracje był m.in.: jezuita Adam Naramowski [173] i proboszcz Fryderyk Niemirycz [174]. W rysunkach z epoki saskiej należących do królewskiego Urzędu Budowlanego w Warszawie istotny był udział jego kierownika (m.in. D. J. J. Jaucha — il. 114). W kościołach zakonnych katafalki były wykonane wspólnym wysiłkiem i pomysłem miejscowych księży i braci. Wyjątkowy w tym względzie jest pogrzeb Józefa Siemieńskiego w kościele reformackim w Wiszni, którego dekorację wykonali lwowscy franciszkanie. Skromniejsze dekoracje wykonywano na wielu pogrzebach w ogóle bez udziału architekta, wykorzystując przechowywane w kościele materie obiciowe i czerpiąc doświadczenia z poprzednich dekoracji w tym samym wnętrzu. „Odprawiały się egzekwie u nas p. Denhoffowej [...] bez architekta ale z większą dyspozycją i magnificencją [podkr. J. A. C] niżeli przeszłoroczny pogrzeb śp. Radziejowskiego kardynała" [173]. Dekorację w kościele św. Krzyża w Warszawie na egzekwiach za Zofię Denhoffową w dniu 22 XII 1720 r. wykonali sami zakonnicy.

Olga Paris Berendsen [176] pisząc o formach architektury okazjonalnej na pogrzebach nowożytnych wyróżnia 5 rodzajów budowli: tempietto, *baldctcchino,* pomnik, obelisk, piramidę (antyczne pyros). Liselotte Popelka opierając się już na wynikach badań poprzedniczki proponuje nieco inny podział na typy: baldachimowy, wieżowy, obeliskowy, pomnikowy, w formie bramy triumfalnej oraz budowli centralnej [177]. Oczywiście istnieją również formy pośrednie, łączące np. piramidę i obelisk. W Polsce do najpopularniejszych form należą bez wątpienia: typ budowli centralnej, baldachimowy, pomnikowy, a przede wszystkim obeliskowy i kolumnowy. Do pierwszego typu zaliczamy znane jedynie z opisu konstrukcje na sześciu kolumnach z kościoła mariackiego w Krakowie z 1700 r. [178], z 1716 r. na Śląsku [179] i z 1717 roku w Łasku [180] oraz z 1742 r. w Krakowie [181]. *Castrum doloris* na egzekwiach za Augusta II (il. 46) w Dreźnie oraz za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w Fano (il. 47) z lat trzydziestych XVIII w., pomimo różnic dekoracyjno-ornamentalnych, zbliża ośmioboczny rzut, liczba i porządek kolumn, wreszcie dy-

141. Dekoracja na egzekwiach za Michała Serwacego Wiśniowieckiego w kościele jezuitów w Krzemieńcu, 4 VI 1745. Projekt — P. Giżycki, miedzioryt — J. Labinger

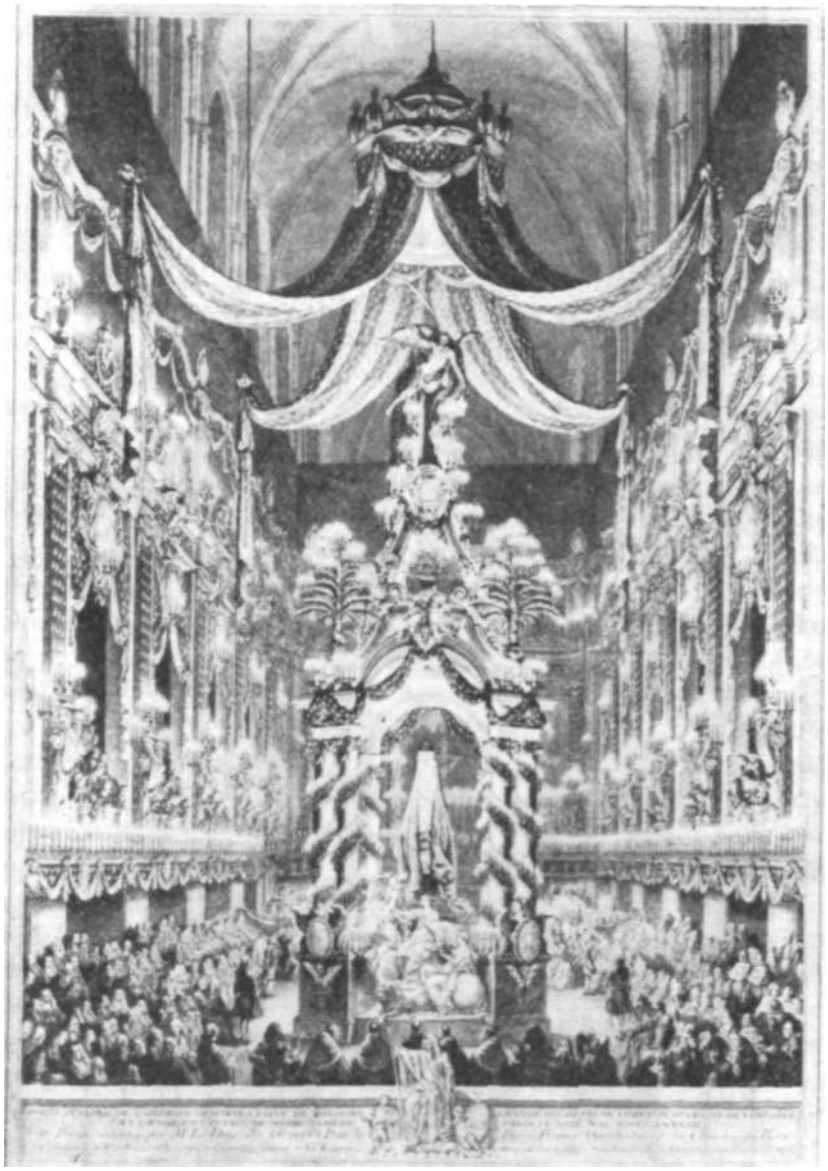

142. Castrum doloris wraz z dekoracją okolicznościową na egzekwiach za Katarzynę Leszczyńską w Notre-Dame w Paryżu, 18 V 1747. Projekt — M. A. i S. A. Slodtz, miedzioryt — C< N. Cochin, syn

spozycja. Jednak najciekawsze tempietta pojawiają się w okresie wczesnej fazy klasycyzmu europejskiego. *Castrum doloris* Juliusza Heinricha Schwartzego wystawione w Dreźnie w 1763 r. łączy formę pomnikową na rzucie późnobarokowym z oszczędnością rokokowej dekoracji ornamentalnej (il. 51). Niezwykłe są także surowe formy *castrum doloris* z 1768 r., a szczególnie niezrealizowana wersja projektu Charlesa M.-A. Challe (il. 145). Na podeście stoją cztery kolumny korynckie dźwigające zwieńczenie z siedzącymi cnotami i aniołem na postumencie. Rzuty poziome estrady i plafonu stanowią doskonały przykład surowej klasycystycznej formy. Zrealizowana wersja *castrum doloris* wydaje się bardziej konwencjonalna. W narożnikach między kolumnami porządku jońskiego znajdują się rzeźby cnót, a anioł został zastąpiony wazonem płomienistym (il. 146). Projekt Jana Sękowskiego dla kościoła krakowskiego z 1776 r. razi „barokowością" form w porównaniu z omówionymi projektami Ch. M.-A. Challa. Pomimo różnic w części środkowej i zwieńczeniu dość wyraźnie powtarza on tradycyjny schemat kompozycyjny. Najciekawszym niewątpliwie przykładem z pol. XVIII w., trudnym do sklasyfikowania w ramach jednego typu, jest *castrum doloris* z 1747 r. Jest to połączenie późnobarokowej formy tempietta (widok od strony wejścia), z formą bramy triumfalnej (widok od strony ołtarza). Projekt Maurycego Pedettiego został skorygowany zapewne przez Giżyckiego, który układał program treściowy (il. 49) dekoracji kolegiaty w Nieświeżu [182]. Omawiane *castrum doloris* (na rzucie półkola) wykracza swoją szerokością poza wymiary przęsła, sięgając w głąb obu ramion transeptu, pod kopułą.

Należy żałować, że nie istnieje żaden przekaz ikonograficzny z *castrum doloris* dla Józefa Potockiego, wzniesionym „figurą cytadelli na łokci dziewięć [...] w cztery bastyony..." [183].

Paweł Giżycki[184], jak Gisleni, sam układał programy treściowe i projektował formy. To, co Lione Pascoli napisał o Gislenim można częściowo odnieść i do Giżyckiego. Jego *castra doloris* „zadziwiały ludzi swoimi niezwykłymi pomysłami" tak, iż „stawali z otwartymi z podziwu ustami i mówili, że ten architekt mógł w takich rzeczach robić to, co chciał" [185]. O ile jednak Gisleni starał się uzyskać przede wszystkim efekt iluzji przestrzen-

143. Katafalk na egzekwiach ks. Maurycego Saskiego w kościele nowym w Strasburgu, 8 II 1751. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart.

nej we wnętrzu kościelnym traktowanym jak scena teatru, podobnie jak Jean I. Berain, to Giżycki dostosowywał dekorację ścian i oświetlenie do *castrum doloris,* opierając się na zasadach Wyrażonych przez Menestriera[186]. Inaczej mówiąc, Gisleni był rewelacyjnym, nie tylko w Polsce, „scenografem", a Giżycki liczącym się z potrzebami liturgii, zapóźnionym na tle europejskim wyznawcą *concettismo* i architektem mniejszej klasy.

Typ baldachimowego katafalku dość często spotykany w prowincjonalnych kościołach polskich był również stosowany w Rzymie (il. 40). Najczęściej jednak łączył się z podstawą, której formy były wykonane ,,modnie ręką stolarską"[187]. Regularne podstawy pod trumnę (il. 148, 149, 150) na pocz. XVIII w. zostały zastąpione w 2 poł. wieku przez układy nieregularne, o skomplikowanych profilach (il. 94, 95). Baldachimy wyglądały najczęściej dosyć podobnie, zwłaszcza, że zawieszane były wielokrotnie w jednym wnętrzu kościelnym (por. il. 142, 147).

Najbardziej rozpowszechnione w XVIII w. były katafalki W typie kolumnowo-obeliskowym. Terminologia z relacji pogrzebowych nie jest oczywiście precyzyjna i często nie sposób jest ocenić, o jakie formy chodzi rzeczywiście. W relacji z 1732 r. czytamy m.in. „kolumny [podkr. J. A. C.] alias Piramidy"[188]; kiedy indziej np. obeliski określane są jako „modne [podkr. J. A. C.] śmiertelne kolossy"[189]. Najczęściej obeliski lub kolumny obwieszone były herbami, emblematami i orężem, a na ich szczycie znajdowały się posągi[190], wieńce laurowe[191], herby[192] i chorągwie. Spełniały również funkcje oświetlenia wnętrza, jak i ulic prowadzących do kościoła[193]. W wielu wypadkach nie marny do czynienia z czterema obeliskami czy kolumnami, ale ich Wielokrotnością, np. wokół katafalku hetmana wielkiego Stanisława Mateusza Rzewuskiego wystawiono 8 kolumn[194]. W rozumieniu współczesnych obeliski pełniły rolę symboliczną. Na fasadzie kościoła reformatów w Łabiszynie wzniesiono „dwa mauzolealne obeliski [...] na szesnaście łokci wysoko, wkoło ogniem otoczone, na podestach, na nich dwie Famy głoszące następujące wiersze w arkadę ułożone:

,,Sis memor oro mei cineres cum aspicis istos
Cum prece, cum gemitu, dic sibi parce Deus".

Pod tymi wierszami „...Geniusze Familii, ieden z cyrkułem wieczności, drugi z nachyloną ku Ziemi zgaszoną pochodnią" [195] Dla uczczenia pamięci Michała Serwacego Wiśniowieckiego Gizycki zaprojektował obelisk z herbami, monogramem, portretem na tle chorągwi, z inskrypcjami zaczerpniętymi z dzieł autorów antycznych [196] (il. 141). Zupełnie inaczej, mimo iż widnieje na nich wiele herbów i inskrypcji, wyglądają klasycystyczne obeliski ustawione w Nótre-Dame w 1766 r. podczas egzekwii za Stanisława Leszczyńskiego: ustawione na narożach *castrum doloris* otaczają grupę postaci dźwigających sarkofag (il. 144).

Na czterech kolumnach, wystawionych przy katafalku Mikołaja Władysława Bułharyna, znajdowały się posągi, z których każdy spełniał inną czynność wykonywaną zwyczajowo na pogrzebach rycerskich, a mianowicie: „Łamiący chorągiew [...] miecz [...] buzdygan [...] kruszący Kopię" [197] Znamy również przykłady świadomego zastosowania dekoracji w formie ruin, jak i połamanych obelisków sławy. Na pogrzebie Doroty Gembickiej w 1731 r. obok katafalku wystawiono „cztery marmurowe łamane o ośmiu perspektywach kolossy, na wspaniałych [...] pozłocistych postumentach stoiące" [198]. Umieszczono na nich aż 160 herbów rodzin spokrewnionych ze zmarłą szlachcianką. W dolnej kondygnacji *castrum* na pogrzebie Kazimierza i Jana Jabłońskich przedstawiono Samsona „dwie kolumny kruszącego" [podkr. J. A. C.] [199]. Na zwalonych kolumnach antycznej Troi ułożono trumnę z ciałem Trojana Łosowskiego [200]. Zamiast dolnej partii ołtarza głównego na pogrzebie Doroty Czapskiej, wykonano „architekturę na optykę malowaną [...] z gzymsów, y kolumn, sztucznie [...] nadruynowanych [podkr. J. A. C.] ... obok [...] osoba pod upadaiącymi kolumnami ołtarza" [201]. Typ pomnikowy katafalku czy *castrum doloris* rozwijał się równolegle, jak już pisałem, z rzeźbą nagrobną.

Pomnik czy katafalk wystawiony dla Augusta II w Rzymie był naśladowany w Polsce. Andrzej Castelli współpracując z ks. Jerzym Mockim przy wznoszeniu w Żółkwi katafalku Jakuba Sobieskiego [201] wzorował się na rzymskim monumencie. Do materiałów archiwalnych opublikowanych już przez Osińskiego [203], odnalazłem szczegółowy opis, który nie może w pełni zastąpić przekazu ikonograficznego. Analiza opisu potwierdza jednak in-

144. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w Notre--Dame w Paryżu, 12 VI 1766. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Marinet

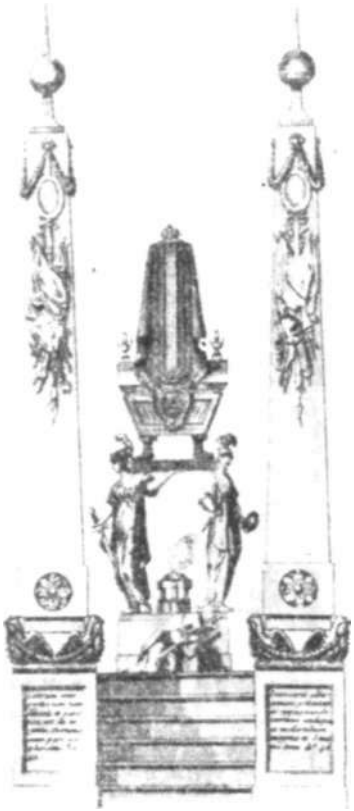

formację o naśladownictwie zaczerpniętą z „Kuryera Polskiego" [204]. Do najciekawszych, późnobarokowych katafalków pomnikowych należy niewątpliwie projekt Zachariasa Longuelune (il. 72) na egzekwie za Karola VI w 1740 lub 1741 r.[205]. Szymon Bogumił Zug projektując katafalk w 1757 r. wzorował się na tym projekcie. Zredukował postacie alegoryczne, w partii środkowej zamienił obelisk na orły z koroną, skrócił narożne świeczniki i dodał ornamentykę rokokową (il. 74). Skala katafalku Marii Józefy przeznaczonego do kaplicy jest mniejsza, co tłumaczy częściowo zmiany w projekcie Zuga. Rzut poziomy cokołu katafalku Anny z Potockich Mniszkowej z 1758 r. należy niewątpliwie do znanych i obiegowych form późnobarokowych (il. 94). Różne typy architektury okazjonalnej powiązane były ściśle

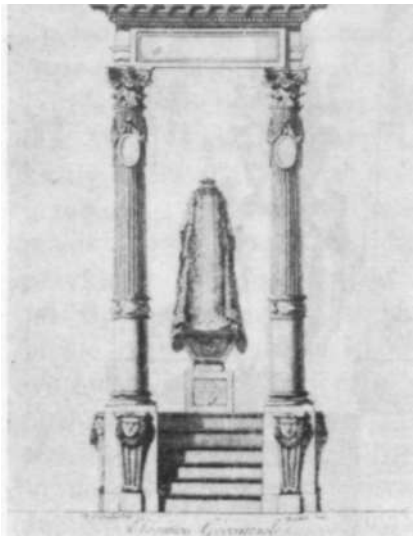

145. Katafalk na egzekwie za Marię Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu, 9 IX 1768. Projekt Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. Wersja niezrealizowana

146. Katafalk na egzekwie za Marię Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu. Wersja zrealizowana

z dekoracją okolicznościową wnętrza kościelnego. Przestrzeganie „przezroczystości struktury" od strony wejścia w kierunku ołtarza głównego było dla projektantów jedną z najważniejszych zasad. Gisleni ustalał nawet punkt złudzenia perspektywicznego na osi przebiegającej przez katafalk, mensę ołtarzową i stos *apotheosis* (il. 77, 78).

Istniały dwie koncepcje dekoracji okolicznościowej. Pierwsza, droższa, polegała na zasłonięciu elementami stolarskimi i obrazami iluzjonistycznymi wszystkich okien, arkad, portali w celu stworzenia jednolitego, jednonawowego wnętrza, w którym rozgrywało się *theatium* śmierci (por. dekoracje po śmierci Karola Ferdynanda Wazy, Anny z Potockich Mniszkowej, Pawła Karola Sanguszki). Oczywiście więcej przykładów podobnej dekoracji znajdziemy w XVIII w. Na pogrzebie Hetmana Stanisława M. Rzewuskiego ołtarz główny został zasłonięty „perspektywą malowaną"[206] i mensą wystawioną wyżej niż zwykle, aby dostosować do „proporcji katafalku nowo wystawionego"[207].

Druga koncepcja — dekoracji oszczędnej — polegała na redukcji zasłon, draperii i stolarskich ram w celu ozdobienia wnęrza, a nie zasłonienia. „Kościół [Lubartowski] sam przez się piękny, y zdobny, apparencyi Pogrzebowej [...] nie potrzebował..." [podkr. J. A. C][208]. Również dla ks. Benedykta Roszkowskiego w 1763 r. (il. 133) istotne było także, aby „naymnieyszey iednak architektury cząstki zasłonioney niebyło"[209]. Oczywiście oba sposoby dekoracji stosowano wymiennie w tym samym kościele. Wzorniki pogrzebowe Menestriera[210] uzasadniają korzyści obu typów dekoracji. Skrócona relacja pogrzebu Szymona Rucińskiego, w kaliskim kościele jezuitów, ujmuje podstawowe zasady, które wiążą architekturę okazjonalną z dekoracją. „Dnia [...] 21 Maia uroczyście odprawiony porządek pogrzebowy, przy którym Wielkiego Ołtarza architektoniczna postawa, cała wybita żałobną materyą, z gałanowaniem, cyfrowaniem, frendzlami, z baldachimem [...] według teraznieyszey mody [podkr. J. A. C], tak należycie było stosowane, że wielu poważnych gości sądziło ... iakoby Ołtarza Kolumny były marmoryzowane. Podobnym sposobem Katafalk we trzy kondygnacje [...] wystawiony, przezroczysty, aby nie zasłaniał struktury Ołtarzowey" [podkr. J. A. C][211].

147. *Castrutn doloris* na egzekwiach za Delfina w kościele Notre-Dame w Paryżu. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet

Do najwybitniejszych projektantów architektury okazjonalnej wieku XIX i końca wieku XVIII można zaliczyć: Adama Bojanowicza, Vincenzo Brennę, Antoniego Corazziego, Andrzeja Golońskiego, Jakuba Kubickiego, Jana Rustema, Antoniego Sacchettiego, Teodora Bogumiła Seyfrieda, Hilarego i Sylwestra Szpilowskich. Amatorami, którzy „parali się" dekoracją kościoła na pogrzeb, byli m.in. Karol Geiger i G. Olszewski. Zygmunt

Vogel, rysownik i malarz Stanisława Augusta, był niewątpliwie najpłodniejszym i najciekawszym projektantem architektury i dekoracji na pogrzeby w 1 ćw. XIX w. Nie on jednak, a Vincenzo Brenna ,,ubierał" kościół św. Katarzyny w Petersburgu na pogrzeb Stanisława Augusta Poniatowskiego (il. 80). Katafalk w formie piramidy na wysokim cokole ustawiony był pomiędzy obeliskami. Zapewne przypadkowo powtórzono koncepcję górnej kondygnacji rzymskiego *castrum* Zygmunta Augusta z 1574 r. Szersza działalność Vogla przypada już na okres Królestwa Kongresowego. Przy pierwszym projektowanym katafalku, w kościele św. Krzyża (1813), Vogel współpracował ze Stanisławem Kostką Hoffmannem (il. 82). Z boku katafalku stanęły „obeliski" z kopii, sztandarów, tarczy i hełmów rycerskich, przypominające „piramidę" żałobną z 1783 r. (il. 79). Projekt Hilarego Szpilowskiego (1814) w formie mauzoleum doryckiego, znany z rysunku Vogla, miał wpływ na szereg realizacji z 1 poł. XIX w. (il. 54). Jako samodzielny projektant Vogel po raz pierwszy wystąpił w 1815 r., projekt niestety nie zachował się.

Podobnie jak w wieku XVIII, również w wieku XIX katafalki naśladują formy znanych rzymskich budowli. Według relacji pogrzebowej, katafalk Kościuszki z 1818 r. wzorowany był na cokole Kolumny Trajana (il. 87). Niewątpliwie znał ją również Vogel projektując katafalk na egzekwie za poetę, twórcę hymnu *Boże coś Polskę,* Alojzego Felińskiego w 1821 r. (il. 92). W tym samym kościele św. Krzyża w Warszawie Vogel dwukrotnie: we wrześniu i listopadzie 1821 r. ustawił katafalki na egzekwie za Stanisława Potockiego (il. 55) i Stanisława Mokronowskiego (il. 81). Łatwo można dostrzec wspólne tym katafalkom elementy: wazę z krzyżem wewnątrz struktury i świeczniki. Inwencja projektanta szła jednak w kierunku całkowitej odmienności form ,,egipskiego grobowca" z kolumnami lotosowymi i „obeliskowo-kolumnowego" katafalku z kolumnami doryckimi. Mimo zapowiedzi wydawniczej osobna publikacja katafalków zaprojektowanych przez Vogla nie ukazała się [212].

Przykładem tempietta jest *castrum doloris* z katedry warszawskiej z 1826 r. wg projektu Jakuba Kubickiego i Andrzeja Gołońskiego (il. 58). Projekt ten wykonany przez amatora Olszewskiego razi zarówno nieporadnością rysunku, jak i eklek-

tyzmem form (il. 63). Trumna z orłami i baldachimem — to powtórzenie urny Augusta II z kościoła kapucynów, a obelisk przypomina projekt Vogla (il. 81). W dziewiętnastowiecznych projektach powróciły wszystkie zasadnicze typy architektury okazjonalnej, wykształcone już wcześniej.

W znanej pracy Ericha Forssmanna [213] o porządkach architektonicznych znajdujemy szereg ważnych spostrzeżeń o ich symbolice i zastosowaniu. Ostatnio uzupełniła je Popelka [214]. Porządek dorycki stosowany był w katafalkach całej Europy w koń. XVI i na pocz. XVII w. Znane są również realizacje w stylu doryckim z XIX w., m.in. Szpilowskiego z 1814 r., jak i późniejsza Vogla (il. 81). Porządek joński zastosował np. G. B. Gisleni w I i III projekcie *casłrum doloris* Władysława IV (il. 44, 45) i na egzekwie za Karola Ferdynanda Wazę w 1655 r. (il. 77). Z połowy XVIII w. znane są dwa projekty architektów pracujących dla Wersalu (il. 142, 144). Porządek koryncki w katafalkach polskich pojawił się w XVIII w. i na pocz. XIX w. (il. 148, 52), podobnie zresztą jak kompozytowy (il. 151). Najbardziej rozpowszechniony w architekturze okazjonalnej realizowanej na pogrzebach jest porządek toskański (il. 34, 42, 44, 47, 132). Kręcone kolumny [215] pojawiają się ok. 1700 r. na karcie tytułowej panegiryku pogrzebowego (il. 149).

ANALOGIE I PORÓWNANIA STYLISTYCZNE Z OBCĄ ARCHITEKTURĄ OKAZJONALNĄ

Castrum doloris wystawione na egzekwiach za Zygmunta Augusta w S. Lorenzo in Damaso w Rzymie w **1574** r. (il. **42),** z inicjatywy Allessandro Farnese, było rozwinięciem form jednego z trzech pierwszych nowożytnych katafalków włoskich. Po śmierci cesarza Karola V w trzech miastach wzniesiono *castra doloris:* w dniu 21 XII 1558 r. w katedrze w Piacenzy, 21 III 1559 w San Giacomo degli Spagnuoli w Rzymie i **7 IV 1559** r. w Kolegium Hiszpańskim w Bolonii. *Castrum doloris* w Piacenzy wzniesiono jako świątynię dorycką zwieńczoną piramidą z orłem cesarskim [216]. Pierwszym prawdziwie włoskim, zaprojektowanym przez Włochów dla Włocha, było dopiero *castrum doloris* ku

czci Michała Anioła zamówione przez Akademię florencką w 1564 r.[217]. Na terenie Rzymu nowożytne *castrum doloris* budziło silne opory Camera Apostolica. Wiadomo m.in., że ciało Piusa IV nie zostało ostatecznie złożone na *castrum doloris* wskutek sprzeciwu konserwatywnych przedstawicieli duchowieństwa. Tak więc można uznać *castrum doloris* Zygmunta Augusta za pierwszą dekorację rzymską po Karolu V, w typie pogrzebu *all'antica,* z *pyros* i orłem jako elementami *apotheosis.* W Rzymie dla pierwszego duchownego, kardynała Allessandro Farnese, wzniesiono *castrum doloris* w 1589 r. Od tego momentu rozpoczyna się szybki rozwój nowożytnego *castrum doloris* spopularyzowanego w całych Włoszech dopiero w 1 ćw. XVII w. W świetle tych dat realizacje polskie z lat dziewięćdziesiątych XVI w. nie są zbyt zapóźnione, jeśli porównamy je z włoskimi. Pierwsze nowożytne *castrum doloris* w krajach Europy Środkowej wzniesiono w dniu 29 XII 1558 r. w Brukseli[218]. Opis *castrum doloris* dla Anny Jagiellonki przypomina nieco wcześniejszą realizację z Innsbrucka, wystawioną po śmierci cesarza Ferdynanda II[219]. Grobowce antyczne stały się prototypami nowożytnych form *castrum doloris,* jak relacjonuje nieznany rzymski kaznodzieja z 1623 r.: „Wznoszenie katafalku jest imitowaniem zwyczajów antycznych ludzi, którzy budowali wielkie, różnorodne grobowce [...] Mauzolea, w Afryce piramidy, obeliski, a w Rzymie wszystkie wymienione [...] oraz Mauzoleum Augusta, Hadriana, obelisk Cezara, grób Cestii, [...] Sewera, Scypiona, i także [...] pyro i rogus [pire, et roghi funebri], na których palono uroczyście ciała..."[220]. Cytat, pochodzący z relacji z pogrzebu papieża Pawła V, wydaje się dosyć typowy dla 1 poł. XVII w. i nie można wykluczyć, że relacja ta była znana również w Polsce. Wyjaśnia, jako jeden z licznych dokumentów epoki, koncept Gisleniego zrealizowany na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazv, jak i poprzedzające go polskie *castris* z 1641 i 1649 r. z piramidą na wzór *pyros* (il. 43, 44, 77). Nie bez znaczenia dla powstania koncepcji Gisleniego mogła być również rycina Jacąue Callota z egzekwii florenckich po śmierci cesarza Mateusza w 1619 r. (il. 137). Na tle wielkiej piramidy świateł z orłem ustawiono w prezbiterium *rogus* trójpoziomowy z trumną. Ołtarz znajduje się pod kopułą, bliżej wejścia. Zresztą mo-

tyw *opotheosis* jest w XVII i XVIII w. tradycyjnie związany z pogrzebami Habsburgów (il. 72).

Jedna z wersji *castrum doloris* na egzekwiach za Cosimo I we Florencji w 1574 r. może być ewentualnie źródłem inspiracji artystycznej dla *castrum doloris* zaprojektowanego przez Gisleniego na pogrzeb Władysława IV[221]. *Castrum doloris* w formie herbu Kazanowskich nie ma odpowiednika w znanych mi przykładach z terenu Europy. W wieku XVII używany był powszechnie element baszty lub wieży: znamy projekty m.in. Jean I. Beraina, Menestriera, Paula Ramireza i Paulo Villafranca. Palmy zamiast obelisku, wprowadzone na pogrzebie Teresy Potockiej w 1746 r. we Lwowie[222], mogły być zainspirowane przez Jean I. Beraina, który połączył je z herbem Wieżą rodziny de Turenne[223] lub przez wcześniejszy projekt Enrico Benedettiego z 1661 r.[224]. Projekt katafalku Augusta II w Rzymie z 1773 r. (il. 68) był rozwinięciem form z 1707 r. ustawionych na egzekwiach za króla Portugalii w kościele św. Antoniego w tym samym mieście. Szkielet ze skrzydłami, personifikacja śmierci, zapisuje na sarkofagu: *Augustus Secondus Poloniae Rex*[223]. *Castrum doloris* drezdeńskie projektu Giovanni Battista Grone (il. 46) niewątpliwie zbliżone było mimo klasycyzującej formy do schematu kompozycyjnego dzieł z kręgu G. G. Bibieny[226]. Na pogrzebie Marii Karoliny z Sobieskich Stuart w Rzymie w 1735 r. (il. 40, 41) architekt wykorzystał zapewne na podstawie ryciny projekt Federigo Delf ino z 1689 r.[227].

Według Rodolfo Pallucchiniego — Michele Marieschi, a nie Francesco Tasso, jak głosi sygnatura ryciny, był autorem *castrum doloris* w Fano w 1735 r. (il. 47, 48). Potwierdzeniem tej hipotezy wydaje się być projekt okazjonalnej budowli, wystawionej podczas Bożego Ciała przy Ca d'Oro w Wenecji, o bardzo zbliżonej kompozycji, a dołączony do zbioru widoków weneckich, wydanych przez Marieschiego[228]. Projekt Longuelune z 1740 r. (il. 72), naśladowany przez Zuga, mógł być również znany Efraimowi Szregerowi[229]. Dekoracja okolicznościowa i architektura okazjonalna z Nótre-Dame w Paryżu projektowane przez braci Slodtz na wielu pogrzebach z lat czterdziestych XVIII w. są sobie bardzo bliskie. Sarkofag oraz kilka rzeźb ustawiano zawsze jednakowo (ii. 142). Inna treść wymagała przestawienia

kolumn w miejsce wieńców laurowych oraz wykonania nowej grupy rzeźb alegorycznych. Natomiast usytuowanie *casirum doloris,* ław dla widzów, sposób oświetlenia, rodzaj dekoracji — były identyczne [230].

Katafalk ustawiony przez Roszkowskiego w Pakości w 1763 r. był przekształconym w duchu rokoka katafalkiem Maurycego de Saxe (1751 r.) z kościoła w Strasburgu (il. 50, 143). Elementy orientalne obok uzbrojenia stanowiły dekoracyjno-sarmackie uzupełnienie piramidy wystawionej w Wilnie na stulecie odsieczy pod Wiedniem. Jan Chrzciciel Knakfus znał zapewne surowy projekt Challe'a z 1767 r. (il. 79, 147). Szukając analogii dla dzieł Vogla natrafiłem na siedemnastowieczny projekt Millera z Tyrnawy, wg którego mógł Vogel projektować[231] (il. 55), ale korzystał on zapewne również z innych rycin powtarzających schemat czterokolumnowego *castrum doloris* z baldachimem. Inne przykłady nasuwają przypuszczenie, iż Vogel znał ryciny *castrum doloris* projektu Challe'a z 1767 r. (il. 81, 147). Oczywiście najłatwiej dowieść, że poszczególne elementy, jak wazy, kandelabry, świeczniki zaczerpnięte zostały z rycin Piranesiego[232], ponieważ wiadomo, że Vogel korzystał z nich wielokrotnie nie tylko w okresie młodości. Antoni Sacchetti wzniósł w 1859 r. w kościele reformatów w Warszawie „jeden z najpiękniejszych katafalków" wg modelu, „jaki wystawiony był w Rzymie dla hr. Colloredo, zmarłego przed kilku laty" [234].

W *Opisie Żałobnego Obchodu Po /.../ Aleksandrze I* w katedrze św. Jana Chrzciciela w Warszawie czytamy m.in., iż dekoracja po śmierci Augusta III Sasa (1763 r.) była „wzorem do ubrania świątyni przeznaczonej na smutny obrzęd" w 1826 r. Wydaje się, że naśladowano tu nie tyle cechy stylowe dekoracji późnobarokowej w okresie Królestwa Kongresowego, ale powtórzono usytuowanie *castrum doloris,* trybun dla publiczności, jak również typ dekoracji filarów i ścian. W wielu wypadkach architekci naginali się do miejscowej tradycji ustawienia dekoracji w określonym wnętrzu kościelnym.

Źródłami inspiracji dla projektantów architektury okazjonalnej były niewątpliwie formy antycznych grobowców, mauzoleów oraz inne realizacje współczesne, należące zarówno do trwałych, jak i prowizorycznych. Odnalezienie pierwowzoru lub źródła

inspiracji przy braku ryciny, a jedynie na podstawie opisu z relacji pogrzebowej, np. w przypadku urny „ad instar starożytności Rzymskiej kształtnie wyrobione"[233] jest dziś niemożliwe. Można jednak stwierdzić, że w oczach współczesnych nawet dość odległe od antycznych form elementy, lub przekształcone dowolnie układy kompozycyjne, posiadały znaczenie *all'antica* czy wręcz *imitatio Romae.*

POLSKIE REALIZACJE JAKO WYRAZ UPODOBAŃ ESTETYCZNYCH I ARTYSTYCZNYCH FUNDATORÓW

Słuchacze wielogodzinnych kazań panegirycznych nie okazywali publicznie znudzenia, jak również nie protestowali podczas rozdawania po sumie wydrukowanych wierszy okolicznościowych. Byli przyzwyczajeni do „dzikich obyczajów" wpadania jeźdźca na koniu w pełnym galopie do kościoła i jego przerażającego upadku przy katafalku. Nieliczni tylko protestowali przeciwko zwyczajowemu marnotrawstwu na pogrzebie czy kilkudniowej stypie. Dla większości mieszkańców miast i wsi niezwykłość pompy pogrzebowej była dużą atrakcją. Dlatego w protestanckim Wrocławiu gromadziły się tłumy na pogrzebach katolickich[236]. Pomijam oczywiście pogrzeby magnackie, na które siłą ściągano chłopów, a duchowieństwo i szlachtę szaraczkową przekupywano podarkami w naturze i pieniądzach.

Jaka była reakcja dysponentów i uczestników pogrzebu na dekoracje i katafalk? Odpowiedź na to pytanie znajdziemy w pamiętnikach, listach i dyspozycjach pogrzebowych (przykładem są zwłaszcza pogrzeby: Józefa Poniatowskiego, Stanisława Mokronowskiego). Cytowałem już wypowiedź S. A. Radziwiłła, że ciemność w kościele i żałobna czerń dekoracji budziła grozę. Dla Elżbiety Sieniawskiej czerń utożsamiała się z kolorem *castrum doloris.* W kazaniach wielokrotnie czytamy „o zupełnym zadowoleniu" słuchacza, a zapewne i widza. W pamiętnikach Kazimierza Sarneckiego spotykamy się z cennym opisem katafalku ustawionego w kolegiacie warszawskiej w 1694 r. podczas egzekwii za Katarzynę Radziwiłłowa. „Postument bardzo pięknie akomodowany, s u b t e l n y, p r o p o r c j o n a l n y [podkr. J

A. C] ... złotem malarskim wszystek pozłocony"[237]. Sarnecki skrytykował nadmiar lichtarzy srebrnych wokół katafalku. Jego reakcja na tle innych, mniej wyrobionych artystycznie, wydaje się być niezwykła. Przykładem reakcji bardziej typowej może być Michał Kazimierz „Rybeńko" Radziwiłł (por. *Aneks 4)*. Dwudziestopięcioletni magnat pisze w diariuszu o inspekcji przygotowań w kolegiacie nieświeskiej do pogrzebu swego ojca, a potem o ,.wielkiej apparencji" wyprowadzenia jego ciała, wreszcie o groźbie tumultu między żołnierzami, zakończonego zbiorową pijatyką. Jego zachwyt budzi iluminacja kościoła i katafalku (,.Kunsztownie y barzo Pięknie był illuminowany"). Ponieważ codziennie zmieniane jest oświetlenie, codziennie zapisuje, że „kościół jako też i Castri Doloris, który wcale Nowemi ogniami i inszą Manierą odwczorajszej illuminowane..." (por. *Aneks 4)*. W kilkanaście lat później umarła jego matka. Syn zadecydował, pod nieobecność rodzeństwa, żeby ciało matki zawieziono do Mira. Tam „w kościele obić adamaszkowe obicia [...] nieczekając tym sposobem obiją jak za ojca mego" [podkr. J. A. C][238]. Równocześnie zaleca, aby nie czekano na przywiezienie tkanin obiciowych z Żółkwi[239]. Żona ,,Rybeńki" zajmowała się gorliwie urządzaniem egzekwii za teściową w Mirze. Donosi o tym księciu M.R. Owsiany w liście z 11 II 1747 r. Egzekwie w Mirze „ze wspaniałą katafalku apparencyą" [podkr. J. A. C] udały się dzięki całonocnej pracy księżnej i architekta Jakuba Pawłowskiego. Katafalk „tak przedziwną symetrią [podkr. J. A. C] wyarchitektowany wypisać trudno, dość z podziwieniem [podkr. J. A. C] Spektatorów wszystkich Nacji tu przytomnych" *(Aneks 11)*. Pozytywną oceną dekoracji kończy list Owsiany: „albo Nic, albo Mało co przydać Należy [podkr. J. A. C] według Mego zdania do Jeneralnej Pogrzebu Samego apparencji" (por. *Aneks 11)*. Znając dalszą „historię" pogrzebu można zrozumieć intencje Owsianego. Popierał on kandydaturę Pawłowskiego na generalnego projektanta architektury okazjonalnej na pogrzebie Anny Radziwiłłowej. Na rycinie *castium doloris* podpisany jest Maurycy Pedetti jako nadworny architekt nieświeski. Z kolei Giżycki, który przyjechał dopiero w maju do Nieświeża, czyli na 3 miesiące przed datą pogrzebu, wydał opis dekoracji. Nie jest

on jednak podpisany na rycinie jako rzeczywisty autor programu treściowego. Dalsze losy Pedettiego były dość dramatyczne: uciekł z Nieświeża i wrócił do Eichstatt. W zachowanych listach do księcia „Rybeńki" jeszcze przed wyjazdem narzeka na brak pracy[241]. Wydaje się więc, że wielu artystów na dworze radziwiłłowskim intrygowało, walcząc o możliwość podpisania się pod projektem katafalku. Najlepszą drogą do tego ambitnego celu było przypodchlebienie się księciu „Rybeńce". Dramatyczną wymowę ma list zrozpaczonego Jakuba Pawłowskiego po śmierci żony Marii, w 1757 r. Z powodu braku gotówki architekt radziwiłłowski zmuszony był oddać ciało żony „na kredyt [podkr. J. A. C] ... do Wielebnych Oyców Reformatów w [Białej]. Ja sam nie wiem co się ze mną dzieje lub dziać będzie, żebrząc tedy miłosierdzia y dalszey Protekcji..."[242]. Szczery i przejmujący list Pawłowskiego ma pewien konwencjonalny fragment. „Jej ciało ze wszelkimi należącymi Okolicznościami... [podkr. J. A. C] złożone..."[243]. W wielu źródłach z epoki wyczuwa się wprost niezwykłą konwencjonalność reakcji na pogrzeb najbliższych. Z wielu sformułowań retorycznych warto zacytować charakterystyczny początek mowy szesnastoletniego chłopca[244]. ,,Mając przed oczyma żałosne y żałobne Theatrum śmierci, okropne Sceny y Ściany, tu Zamkniętą trumnę, tu otwarte groby, trudno się nie żalić młodości moiey"[245]. Nad uczuciami żalu, grozy, niepokojem sumienia, czy wzruszeniami estetycznymi przeważają stereotypowe refleksje nad śmiercią innego człowieka, budząc „odwieczne" pytania o sens życia i czas jego trwania[246]. I tak chyba należy rozumieć oczywisty dla zamawiających cel wystawiania pośrodku kościoła pompatycznego katafalku z trumną.

Przypisy

[1] O materiach zob. hasła: *Ehrenpiorte.* W: *Reallexikon zur Deutschen Kunst.* T. 4. Stuttgart 1958, szp. 1495 oraz *Castrum doloris.* iw., t. 3. Stuttgart 1951, szp. 372.

[2] Witruwiusz O *architekturze ksiaq dziesięć.* Warszawa 1956, s. 16.

* A. Roltermund *Doktryna J. N. L. Duranda w architekturze polskiej* w 1 *pol. XIX* w., (rkps pracy doktorskiej na UW).

* H. Mitterer *Zasady budownictwa cywilnego* przez („.] z Niemieckiego przetłomaczył *i* potrzebami dodatkowymi pomnożył Tadeusz Jakob Wagner [...} Warszawa 1846, s. 6 n.

* Podobnie było w dawnej architekturze. Wielokrotnie wykorzystywano bramy triumfalne skonstruowane w Gdańsku w 1646 r., a istniejące jeszcze ok. 1700. Są na to dowody w postaci *rycin z* wjazdu Ludwiki Marii Gonzagi i Augusta II (il. 21, 22). Zob. *także* wzmiankę archiwalną: J. Stankiewicz *Strakowscy, architekci i budowniczowie gdańscy.* Gdańsk 1955, s. 79. Opublikowano również rachunki z 165l za reperacje bram pochodzących z l01C r., wzniesionych na wjazd Jana Kazimierza. Por. M. Foltz Geschichte *der Danziger Stadt Haushalle:.* Gdansk 1912, s. 133 - 134. Tych samych bram użyto *na wjazd* Jana III Sobieskiego w 1677 (I. Fabiani-Madeyska *Palatium Regnum* w Gdańsku. ,.Rocznik Gdański" t. 15-16. 1956-1957. s. 175 - 176), jak i Augusta II w 1698 — il. 11, 12. Podobny przykład powtórnego wykorzystania bramy triumfalnej z 1637 w 1691 podaje A. Wejneit *Opis historyczny zaślubin królewicza Jakuba Sobieskiego.* ,,Biblioteka Warszawska" t. *4, 1851, s.* 151, *156.*

[1] O „architekturze wystawowej" piszą m.in.: S. Giedion *Przestrzeń, czas i architektura. Narodziny nowej tradycji.* Warszawa 1968, s. 273 nn.; — A. Osęka, A. Piotrowska *Styl „EXPO".* Warszawa 1970, s. 44 nn.

[7] J. A. Chrościcki *Architektura okazjonalna XVI-XVIII w. w Polsce. (Próba charakterystyki.)* W: *Treści dzieła sztuki. Materiały sesji SHS, Gdańsk, grudzień 1966.* Warszawa 1969, s. 215 nn, Zob. także o okazjonalnej scenie teatralnej J. Okoń *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku.* Wroclaw 1970, s. 108 nn. oraz tenże *Jezuicka scena okazjonalna,* referat wygł. 30 XI 1971 na sesji IBL pt. *Teatr i dramat staropolski XVII wieku.*

[s] K. Matwijowski Uroczystości, obchody i widowiska *w barokowym Wrocławiu.* Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 21 «Monografie śląskie Ossolineum» t. 18, oraz J. A. Chrościcki *Barokowa architektura okazjonalna.* W: Wiek *XVII — Kontrreformacja — Barok. Prace z historii kultury.* Wrocław 1970, s. 342, przyp. 1, 3. «Studia Staropolskie^ t. 29. O podobieństwach dawnej *fête* do współczesnych targów czy ekspozycji międzynarodowych pisze m.in. J. Ga 11 ego *Vision et symbole dans la peinture espagnole du Stiele d'Or.* Paryż 1963, s. 341; — Osęka, Piotrowska, op. cit., s. 104.

[1] M. Petzet *L'architecture comme décor de théâtre dans l'ait de Louis II, Roi de Bavière.* .Gazette des Beaux-Arts" Seria G, t. 72, 1970, z. 10. s. 209-236.

[11] J. Vanuxem Racine, /es *machines et des iètes.* ..Revue d'Histoire Littéraire de France 1954, s. 285-319; — Matwijowski, op. cit., s. 28.

[11] G. R. Kernodle *From Art to theater. Form and convention in the Renaissance.* W yd, 4. Chicago 1964, s. 52 nn. — O związkach architektury okazjonalnej i teatru zob. Okoń, op. cit. oraz Chrościcki *Barokowa architektura...,* s. 233, przyp. 12.

[1]- Kernodle, op. cit., s. 61; — F. Mademowsky *Barockes Fest — Barockes Theater.* ,,Alle und moderne Kunst" t. 5, 1960, nr 5. s. 24 on.

[11] Chrościcki *Architektura okazjonalna...,* s. 215.

[14] A. Marino hasło *Apparat!.* W: *Dizionario di Architektura e Urbanistka.* T. 1. Rzym 1969, s. 128 - 131.

[1t] Okoń, op. cit., ii. 22.

[11] *Pamiętniki Stanisława Albrychta Radziwiłła Kanclerza wielkiego litewskiego.* Wydał *2* lekopismu E. Raczyński. T. 2. Poznań 1839, s. 109.

[17] Relacya *{...] Zacnego testu, który odpraw owal* [...] *kardynał Antoni Barbery n* [...] w kościele *Domu Proiesorów Soc. J.* Va podziękowanie *Panu Bogu,* iż *zachować raczył ten Zakon [...) od 27 dnia Września, Roku 1540* [...j *Drukowana w Rzymie [...] 1639, A teraz z Włoskiego przetłumaczona [...]* (1640), k. bj.

[15] Brama krakowska we Lwowie została przyozdobiona dekoracją z okazji Założenia Bractwa Jezusa Nazareńskiego. Por. T. Minkowski *Genealogia sarmatyzmu.* Warszawa 1945, s. 114 - 117.

[19] ..Kuryer Polski" 1748. nr DCXII.

[20] A. Chastel, R. Klein Dit* *Welt des Humanismus. Europa 1480 - 1530.* Monachium 1963, s. 224.

[21] V.-L. Tapie *Barogue et Classicisme.* Paryż 1957, s. 178 nn. Zob. U Lie S. Lorentz *Z dziejów kształtowania się sztuki okresu Oświecenia* w *Polsce.* „Biuletyn Historii Sztuki" R. 23: 1963, nr 3. s. 201.

[22] F. Kimball Le Style *Louis* XV. *Origine et évolution du rococo.* Paryż 1949, s. 202 nn.

Ostatnio na ten temat pisał A. C. Gruber L*es Grandes fetes et leurs decors a l'epoque de Louis XVI (1763 - 1790). Paryż* 1972.

[23] *Gdańsk. Jego dzieje i kultura.* Pr. rbior. Warszawa 1969, s. 328; — Chrościcki *3iroko-*wn ***architektura...,* s. 240 n.**

« **J. C. Gevartius *Pompa lntroitus honori Ser. PrIncipis Ferdinandi Austriaci* [...] Antwerpia** 1641. — O wysłanych do Polski egzemplarzach pisze P. Arents *Pompa introilus Ferdinandi Bijdrage lot de Rubensbibliographie.* ,,De Gulden Passer" R. 27: 1949-1950, s. 81 n. — Por. **także J. R. Martin *The decorations for the Pompa lntroitus Ferdinandi.* Bruksela 1972. 'Corpus** Rubenianum Ludwig Burchard" t. 16. — O inspiracji kompozycją artystyczną tej bramv pisze również Gallego, op. cit., s. 141 - 163, ii. 20. Dziełko Gevartiusa, otwarte na karcie z rvciną bramy Van Tuldena, jest jedną z wielu książek, po których stąpa śmierć na obrazie pędzla Juan de Valdes Leala z kościoła Miłosierdzia w Sewilli. Wiadomo również, iż pomvsł bramy Rubensa nie pozostał bez wpływu na dekorację wystawioną w 1671 r. podczas kanonizacji świętego Ferdynanda w katedrze w Sewilli. Pracowali przy niej: Bartolome Murillo. Wildes Leal, Francisco de Herrera i Bernardo Simon de Pineda; porównaj Gallego, op. cit., s. 141, il. 10- 12.

[25] **E. Schneider *Die Zeichnungen Paul Deckers d. A. im Germanischen Nationalmuseum.*** „Anzeiger, Germanisches Nationalmuseum Niirnberg" t. 1, 1938-1939, s. 175-187.

Projektantów i wykonawców działających w Polsce cytuję w swojej pracy: *Barokowa* ***architektura...,* s. 346 nn.**

[27] 104 nazwiska projektantów i wykonawców wymienia J. Landwehr *Splendid Ceremonies.* ***State Entries and Royal Funerals in the* Iow *Countries, 1515 - 1791. A Bibliography.* Leyda 1971,** s. 185 - 190. Tylko niewielka część z nich pokrywa się z następującym zestawieniem nazwisk architektów: A. Abel, C. F. Adelcrantz, A. Allart, P. Amato. F. Aquila, S. D. S. Attinelli, V. Benacci, A. Benoist, A. Baratta, G. B. Barella, F. Barigioni, S. delia Bella, C. i I. Benedetti, H, Bernuevo, D. Bertotti-Scamozzi, G. G. Bibiena, G. Bidloo, F. Blondel, P. J. J. Bontous, M. Borbonus, T. Borgonio, G. Borghiani, E. Bouchardon, H. Bóllmann, J. A. Brambilla, F. Brunelleschi, J. C. Buchau, G. Burnacini, L. Cagnola, J. Callot, A. Canevari, L. F. H. Canatus, T. Cardano, F. M. Cassianus, A. Castellamonte, C. F. Castiglione, G. Chamant, G.-B. Chiappa, S. Ciprianus, Ch. Coch, B. Contini, C. G. Costella, L. S. de Creuznach, F. Croce, J. de Churriguera, E. I. Dahlberg, F. Delino C. C. Deruet, G.-A. Dossio, A. Dumesnil, D. K. Ehrenstrahl, C. Eisen, T. Ch. F. Enselin, J. B. Fałda, W. Feistenberger, A. Felibien, I. Felipe, A. Feltrini, A. Ferri, A. Fleischmannse, P. Flettner, P. Floding, C. d'Floribus, C, D. i P. Fontana, P. F. L. Fontaine, J. Francguart, J. Frech, H. Frezza, F. Fuga, J. Furttenbach, J. Gibriel, F. Geffels, H. Gissey, M. Gleichmann, F. Gotho, E. Góthe, M. Goulet, F. Granacci. A. de Grandę, D. Gregorini, J. B. Grone, R. Gualterotti, C. H. Hirlerrian, S. Harrison, I...] Hennert, C. G. Heraus, G. Herreynns, J. Holst, J. B. Hoywart, Ch. Hulin, F. Juvara A. von Kamp, R. Keyert, T. de Keyser, J. Kierulf, E. Knoblauch, J. Kolderer, M. i M. Kiisel, Z. Lastricati, F. da Laurana, A. Le Brun, J. Lemaire de Belge, G. Lodi, Logeay, Z. Longuelune, L. J. le Lorrain, M. Lottici, J. Lucas, M. A. Magnus, P. Malpoy, P. Matthieu, J. G. Membardt, J. Le Mercier, D. Meschini, J. T. Meyer, L. Midart, J. B. Monegro, P. Minozzi, P. P. Montufia, J. M. Moreau, J. Motet, B. Mourik, J. B. Mullers, E. delia Nave, J. F. Nette. I. Ostertag, J. de Oviedo, G. Palazzi, A. Palladio, J. P. Pannini, D. Parafaccus, G., A. i P. Parlgi, C. Patino, G. Pelliccioli, E. Pentini, C. Percier, S. Perez, C. Perrault, J. F. Perret, E. A. Petitot, A. Picchiatti, J. Piermarini, A. Pio, N. T. Porrot, P. Porta, P. Posi, F. Prezi.idio H. i C. Rninaldi, M. Rauchmiller, V. Re, A. Rechius, Ch. Reichelt, F. M. Ricbino. V. Ross!. J. Rothmuller, G. S. Rosch, C. de la Ruelle, J. L. Rugendas, F. Ruggieri, A. Sacchi I. E. Sochetti, A. SaNadori, J. Sambucus, F. Sanfelice, V. Scamozzi, O. Scarabelli, J. G. Schmidt. G. P. Schor, J. Ch. Schutze, J. H. Schwartze, J. Schweizer, Ch. le Serre, Ch. Se:vmdoni, J. A. SiWestre, G. Soderini, Ph. J. Spener, G. Strozzi. N. Stuber, P. de Swart, F. Tacco, M. Tauernier, P. J. J. Tiberghien, N. Torniolus, A. Torrone, J. Trancon, M. Turiani. S. Ullen, G. L. Valesio, L. Vanvitel!i, I. Velazquez. S. Venturi, Ch. Vigarini, P. de Villafranca, B. A. Vittone, G. Volckamer, J. M. Weis, I. E. Wodniansky, I. Woronichiri, Ch. Zach, G. Zauli. M. Zupalli.

[28] **R. A. Weigert Jean /. *Beraln Dessinateur de la Chambre et du Cabinel du Roi (1640 • • 1711).*** Paryż 1937, t. 1-2.

[29] E. Panoflky *The Lite and Art of Albrecht Durer.* Wyd. 4. Princeton 1955 (Wyd. 1: 1943).

s. 176 nn.; — E. Forssroan *Saule und Ornament.* Sztokholm 1956. s. 53; — M. Zlat *Brama Zamkowa* w Brzegu. „Biuletyn Historii Sztuki" R. 24: 1962, nr 3-4. s. 291, il. 16.

[39] **O. P. Berendsen** ***Taddeo Zuccaro's Paintings lor Charles V's Obsequies in Rome.*** **„The** Burlington Magazine" t. 112, 1970, nr 12, s. 809-810.

[31] **E. Du Gue Trapier Valdes** ***Leal, Baroque Concept ot Death and Sullering.*** **Nowy Jork 1956; — oraz taż** ***Valdes Leal, Spanish Baroque Painter.*** **Nowy Jork 1960.**

[32] A. Bonet Correa Velazguez *Arquitecto y Decorador.* „Archivo Español de Arte" t. 33, 1960, s. 30 nn.

[33] **D. Lloyd Dowd Pageanf Masler** ***of the Republic, Jacques-Lauis David and the French*** *Revolution.* Lincoln (Nebraska) 1948. «University Studies Nebrasca, Lincolna.

[34] J. Burckhardt *Odrodzenie* we Włoszech. Wyd. 3. Warszawa 1964, s. 201.

[36] W. Tomicka *Prace badawcze w pałacu* w Wolborzu. „Ochrona Zabytków" R. 9: 1956, **nr 3, s. 188; — A. Miłobędzki** ***Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytnej rezydencji w Polsce.*** **W:** ***Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci Proiesora*** **Władysława** *Tomkiewicza.* Warszawa 1968, s. 39 nn.

[36] **S. Sawicka Festyn** ***dla posłów polskich w ogrodach Tuileries w*** **1573 r. RysuneA-** ***Antoine Carona.*** **W:** ***Sarmatia....*** **s. 17.**

[37] Resztki bramy triumfalnej znajdują się m.in. w opactwie w Mogile, a pozostałości po katafalkach w kościele śś. Piotra i Pawia w Krakowie, u kapucynów w Lublinie, w kolegiacie w Kaliszu oraz w Stężycy, Bobrownikach, Kłoczewie, Niepołomicach, Zabience.

[38] W Muz. Nar. w Warszawie znajduje się obraz przedstawiający apoteozę Radziwiłłów, nr inw. 164230: jest to *Triuml słońca, z* datą 25 I 1764 r. W Muz. Nar. w Krakowie przechowywana jest rzeźba gryfa, związana z pogrzebem Jana Klemensa Branickiego.

[39] B. Paprocki *Herby Królestwa Polskiego.* Kraków 1858, s. 8S0, cyt. wg K. Targosz-Kretowej Teatr dworski Władysława *IV.* Kraków 1965, s. 177.

[40] **R. Heidenstein De** ***nuptiis Joannis de Zamoscio*** **[...)** ***ac Griseldis Bathorrea*** **(...)** ***Cracoviae*** 1583, k. 10 v.; tłum. pol. wg Targosz-Kretowej, op. cit., s. 177.

[41] **Chrościcki** ***Architektura okazjonalna...,*** **s. 219 - 220.**

[42] Jw.. s. 218.

[43] Drukarnia Daniela Vetterusa, Leszno 1643, przedrukowany tamże 1645. Do pierwszego wydania dołączona była rycina przedstawiająca pałac. Ostatnio T. Witczak utrzymuje, że jest to pałac Leszczyńskich w Gołuchowie {przed przebudową wg projektu Viollet-le-Duca).

[44] **Cyt. wg** ***Zbiór Rożnych Rytmów Samuela z Skrzypny Twardowskiego.*** **Przedrukowany** w Wilnie 1770, s. 35 - 49.

[45] Rkps Manuale seplimanale..., 1642 - 1643, s. 41 r.-v. Cyt. wg T. Wilczak *Do genezy* ***,,Palacu Leszczyńskiego" Samuela Twardowskiego.*** **W:** ***Munera iiteraria ku czci Romana Poiłaka.*** Poznań 1962, s. 343.

[46] **E. M. Gombrich Celebralions** ***in Venice of the Holy League and ot the Victory of Lepanto.*** **W: Studies** ***in Renaissances and Baroque Art presenlcd to Aniony Blunt on his*** **601/1** birthday. Londyn—Nowy Jork 1967, s. 62 - 68.

[47] T. Witczak Epizod teatralny „Pamiętników" Jana Chryzostoma Paska. „Pamiętnik teatralny" R. 18: 1969, z. 4, s. 547-561.

[48] Rekonstrukcja wg rys. Janowskiego na s. 557.

[49] **J. Starzyński U** ***podstaw religijnej sztuki baroku (Uwagi*** **z powodu dzieła** ***Emila Małe ,,L'art religieux apres le Concile de Trente".*** Paryż 1932). „Biuletyn Historii Sztuki i Kultuiy" R. 1: 1932. nr 2, s. 88.

[50] **W. Husarski Jan** ***Joachim Jauch, dyrektor budowli z czasów saskich.*** **„Prace Komisji** Historii Sztuki PAU" t. 2, 1922. s. 28.

[51] **S. Wysocki Kazanie na** ***pogrzebie*** **[...] Jana** ***Symeona Olelkowicza*** **|...)** ***W kościele teyże Societalu. W Lublinie 29 Aprilis*** **1593, s. 42. Zob. J. A. Chrościcki** ***Castris et asiris. Kazania i relacje pogrzebowe jako źródła historii :ztuki.*** **„Biuletyn Historii Sztuki" R. 30: 1968, nr 3,** s. 394.

[52] *Porządek Pogrzebu króla Zygmunta Augusta* [...] W: Zbiór pamięlników hislo/ycznych o dawney *Polszczę* \...\ przez J. U. Niemcewicza. T. 1. Lipsk 1838, s. 178.

[53] A. Fischinger *Kaplica Myszkowskich w Krakowie.* „Rocznik Krakowski" t. 33, 1955, z. 3, s. 84; — por. także Kronika mieszczanina krakowskiego z *lat* 1575-95. Kraków 1930. s. 90-91. «Biblioteka Krakowska* nr 70.

[54] J. U. Niemcewicz *Dzieje panowania Zygmunta III.* T. 2. Warszawa 1822, s. 460; — por. także S. Wiliński *Wielkopolski portret trumienny.* „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury" R. 11: 1949, nr 3-4, s. 263. — O „theatrum" pisze także N. Miks-Rudkowska *Theatrum in exequis Karola Ferdynanda Wazy. Z badań nad twórczością G. B. Gisleniego.* **„Biuletyn Historii** Sztuki" R. 30: 1968, nr 4, s. 419 n.

[55] **.Vowy** ***słownik języka polskiego.*** **T. 3. Warszawa 1933, szp. 1433; —** ***Słownik języka Jana Chryzostoma Paska.*** **Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, s. 301; —** ***Słownik języka polskiego.*** Pod red. W. Doroszewskiego. T. 3. Warszawa 1961, s. 611; — *Dizionaiio etimologico* **italiano. T. 1. Florencja 1950, s. 803 - 804; — E. Littre** ***Dictionnaire de la langue lrani.aise.*** **T. 1. Paryż 1959, s. 1513; — S. Diez** ***Etymologisches Wórterbuch der Romanischen Sprache.*** T. 1. Bonn 1853, s. 93 IWyd. 2: s. 118); — Du Cange *Glossarium.* T. 2. Paryż 1937, s. 13; — ***The Oxiord Engllsh Dictionary.*** **T. 2. Oksford 1961, s. 170; — Websfer's** ***Third New International Dictionary ot the English Language Unabridged.*** **Springfield, Mass. 1966, s. 350.**

[65] *Słownik staropolski.* T. -t. Warszawa 1963, s. 164.

[57] ***Vocabolario degli Accademici delia Crusca.*** **T. 1. Wenecja 1806, § 1, s. 312; cyt. wg E. Panofsky** ***The Tomb Sculpture. Four Lectures on its Changing Aspects from Ancient Egypt*** *to Bernini.* Nowy Jork [1964], s. 89; — zob. także Ch. de Toina y *Michelangelo.* Princeton 1954. t. 4, s. 84, przyp. 7.

[58] **R. E. Giesey** ***The Hoyal Funerał Ceremony in łienaissance France.*** **Genewa 1960, s. 5 nn.** "Travaux d'Humanisme et Renaissance» t. 37.

[59] ***Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła kanclerza W. Litewskiego. Wydane z rękopisu*** *przez E. Raczyńskiego.* T. 1. Poznań 1838, s. 12; por. oryginalny tekst *Memoriale rerum gestarum in Polonia* (632-/656. Oprać. A. Przyboś i R. Zelewski. T. 1: 1632-1633. Wrocław 1968, s. 15, 165 - 167.

[60] A. Grabowski Dawne *zabytki Krakowa.* Kraków 1850, s. 202.

[61] J. Burchard *Diario.* (bm.J 1434, I, 13. Cyt. wg Du Ccnge. op. cit., t. 2, s. 214; hasło ***Castrum doloris.*** **W:** ***Reallesikon...,*** **t. 3, szp. 372.**

[62] Hasło *Castrum doloris.* loc. cit.

[63] **M. Nowodworski** ***Encyklopedia kościelna podług teologicznej Witzeta i Wcltego z licznymi*** *jej dopełnieniami.* Warszawa 1874, t. 3, s. 140- 141. Zob. np. relację z pogrzebu: *Opisanie* ***dzienne pogrzebów*** **[...]** ***Anny z Mycielskich Radziwiłłowey*** **[...| y** ***J. O. Xcia Hieronima*** [...] 1787 *w Wilnie,* s. 106.

[64] **L. Popelka** ***Trauergeruste. Bemerkungen zu einer ephemeien Architeklurgottung.*** **„Rumi**sche Historische Mitteilungen" 1966- 1967, z. 10, s. 184 nn.

[65] **O. P. Berendsen** ***The Italian calaialgues oi the 17th Century.*** **Nowy Jork 1960, rkps** pr. doktorskiej w posiadaniu autoia.

[66] **C. Guichard** ***Funerailles et*** **dnerses** ***manieres d'ensevelir des Rommains.*** **Grets,** ***et autres nationes, tant anciennes que modernes.*** **Lyon 1581, s. 525. Zob. publikacje z XVII - - XVIII w., np.** ***Process Pogrzebu*** **|...)** ***Chrzysztopha Radziwiłła Woiewody Wileńskiego Hetmana*** *Wielkiego [...] etc starosty,* [bmr.], k. B; — Reiacya [...] Zacnego *iestu,* op. cit., k. bs; — ***Castrum doloris [...] Rudolpho*** **[...]** ***Gaschin [...] Die 24. Julii Anni 1715*** **(...] in** ***Templo Parochiali Hultschinensi instructum, ibidemgue sub solemnłis Paientalibus Die 18. Febr. Anni 1716 spectatum*** **[...]** ***Nissae 1716.***

[67] Du Cange, op. cit., t. 2, s. 214.

[68] **M. Masciotta** ***Dizionario di ter mini aitistici.*** **Florencja 1967, s. 43.**

[69] **J. Kębłowski** ***Pomniki Piastów Sla.skkh*** **w** ***dobie średniowiecza.*** **Wrocław 1971, s. 45-71.** Monografie Śląskie Ossolineum* t. 20.

[70] **E. Małe** ***L'art religieux de la lin du Moyen-Age en France.*** **Paryż 1922, s. 410 n.; —** M. Gumowski *Grobowiec Henryka IV.* „Zaranie Śląskie" t. 40, 1935, s. 155 n.; — T. Cieński ***La stulpture tombale d'llenri IV, Duc de Silesie et de Cracovie par rapport a fart tombale*** *occidentał contemporain.* „Roczniki Sztuki Śląskiej" t. 3, 1965, s. 30 n.; — Z. Rozanow *Średniowieczni ikonograiia muzyczna.* „Musica Medii Aevi" t. 2. 1968, s. 101.

[71] **H. s'Jacob** ***Idealism and Realism. A Study of Sepułchral Symbolism.*** **Lejda 1954, s. 87,** tamże o przemianie motywu płaczków w tarczowników symbolizujących po!it\czną siłą państwa lub rodu.

[72] O. Schmitt hasło: *Baldachin-Grabmal.* W: *Realłeiikon...* T. 1. Stuttgart 1937, szp. 1402 - - 1414.

[71] **J. Muczkowski** ***Pomnik Kazimierza Wielkiego w katedrze na Wawelu.*** **,.Rocznik Krakowski"** t. 19, 1923, s. 139; — P. Skubiszewski *Rzeźba nagrobna Wita Stwosza.* Warszawa 1957. s. 40.

" Tiie ***Oxford....*** **t. 5. Oksford 1961, s. 158; — Diez** ***Etymologische Wórterbuch...,*** **t. 1,** Bonn 1853, s. 94; — Du Cange *Glossarium....* t. 2, [bm.] 1937, s. 13; E. Littree *Dictionnaire....* t. 1, Paryż 1959, s. 1513.

[71] **K. Estreicher Geneza** ***pomnika Marii Amalii Mniszchowej w Dukli.*** **,,Dawna Sztuka"** t. l, 1938, s. 233 -234.

[71] T. Mańkowski *Bernardyńskie pomniki grobowe.* ,,Prace Komisji Historii Sztuki" t. 9 1948. s. 193 - 198.

[77] J. Zieliński *Grobowiec* Anny Wazówny w *Toruniu.* ,,Sprawozdania Komisji Historii Sztuki" t. 7, 1903.

[78] *Katedra Gnieźnieńska.* T. 1 -2. Poznań—Warszawa—Lublin 1968. — W Uniejowie zachowały się fragmenty barokowego baldachimu.

[79] A. Szymańska Pomnik *Zoiii Lubomirskiej w Końskowoli.* ,.Roczniki Humanistyczne" t. 6 **1958, z. 4, s. 145 - 150; — M. Karpowicz** ***Sztuka oświeconego sarmatyzmu. Antykizacja i kiasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana 111.*** **Warszawa 1970, s. 66 n.; — T. Grzybkowska** ***Uwagi o nagrobku Zofii Lubomirskiej w Końskowoli.*** **,,Biuletyn Historii Sztuki" R. 33:** 1971. nr 3, s. 251.

[80] **A. Bochnak** ***Ze studiów nad rzeźbą lwowską w epoce rokoka.*** **Kraków 1931, s. 64; —** Estreicher Geneza..., s. 233-236.

[81] Panofsky, op. cit., s. 56 n.

[tt] **M. Zlat** ***Leżące figury zmarłych w polskich nagrobkach*** **XV7 w. W:** ***Treści...,*** **s. 106 n.**

[82] Arnolfo di Cambio wykonał grobowiec kardynała dla kościoła S. Domenico w Orvieto, por. Panofsky, op. cit., ii. 333.

[83] Giovanni Cosmati wykonał nagrobek dla Santa Maria Sopra Mincrva w Rzymie; por. Panofsky, op. cit., ił. 334.

[84] Nino Pisano wykonał nagrobek dla św. Katarzyny w Pizie; por. Panofsky, op. cit.

[85] 336.

[86] Francois Girardon wykonał nagrobek dla kościoła Sorbcny w Paryżu; por. Pjnofskv, op. cit., ii. 377.

[87] Czterostrefowy nagrobek z baldachimem z kościoła S. Chiara w Neapolu; por. Panofsky, op. cit., il. 398.

[88] S. Bieniek *W sprawie grobowca Piotra Wlostowica.* ..Roczniki Sztuki Śląskiej" t. 3. 1965. s. 12.

[89] Grobowiec w San Miniato we Florencji; por. Panofsky. op. cit., ii. 318; — F. Hart!, **G. Corti, C. Kennedy** ***The chapel of the Cardinal of Portugal 1434 - 1459 at San*** **Miniato in** *Florence.* Filadelfia 1964.

[90] O symbolice kotary i draperii Ch. Steinbrucker hasło *Draperie.* W: *RealIexikon....* t. 4, 1958, szp. 372 - 382.

[91] F. Kopera *Jan Maria Pado\ ano.* ,,Prace Komisji Historii Sztuki" t. 7. 1938. s. 253.

[92] Jw., s. 254.

[93] Grobowiec Baldassare> Coscia z baptysterium florenckiego; por. Panofsky, op. cit., il. 324.

[94] Muzeum Narodowe we Wrocławiu, sygn. VIII, 1770, Mag. 155. — Księżna Ziebicka zmarła 1 II 1630 na zamku w Oleśnicy.

[95] Tzw. *double-decker tomb;* por. m.in. Panofsky, op. cit., s. 65 n.

[96] **Z. Ostrowska-Kębłowska** ***Architektura pałacowa drugiej polowy XVIII wieku w Wielkopolsce.*** Poznań 1969. s. 34.

[97] B. Roszkowski *Widok Żałobny* Dwoc/i znakomitych Pogrzebów [...] Augustyna *{...]* ***Działyńskiego [...]*** **(759: Dnia** ***1. Czerwca Pochowanego*** **[...] 1762: Dnia 30. Września** ***Pogrzebioney*** [...] Brygilty z Działyńskich Czapski (...) *Podany.* W Poznaniu (1762], Poznań 1762, k. Av.

[98] **A. Pigler** ***Portraying the Dead. Painting-Graphic Art.*** **..Acta Historiae Aitium" t. 4** 1956. z. 1-2. il. 17.

[99] A. Novotny *Prażsky ceremonia! smrti* [katalog wystawy Muz. m. Pragi]. Praga 1936

[100] Pigler, op. cit., ii. 70, 71. 74, 76. 77.

[101] V. Wagner *Prażske umńi slalcnostni XVIII stoleti.* ,,Dilo" t. 14, 1917, s. 17; P. Preiss *J. O. Jahn a Cesky klnsicismus.* „Sbornik Narodniho Musea" t. 12, s. A, 1958, z. 3, s. 121 n.

[102] **J. Czarnecki *Mały Król na Rusi i jego stolica Krystynopol.* Kraków 1939, s. 200 n.**

[103] Starzyński, op. cit., s. 88; — M. Walicki, J. Starzyński *Dzieje sztuki polskiej.* (Warszawa) 1938, s. 202.

[104] Lorentz, op. cit., s. 201. Dekoracja maneżu saskiego przez E. Szregera świadczy, iż znał on projekt M. Slodtza, zapewne wg ryciny F. Martineta.

[105] **A. Bochnak *Kraków barokowy.* W: *Kraków. Jego dzieje i sztuka.* Pod red. J. Dąbrowskiego.** Warszawa 1965, s. 344.

[106] **A. Lorencowicz *Kazania Pogrzebne Miane w Różnych Żałobnych okazyach* [...] Kalisz** 1670, s. 146.

[107] O motywach piramidy i obelisku w sztuce nagrobnej zob.: Q. Tossati *L'Evoluzione* ***del monumento sepolcrale nell"eta barocca. 11 monumento a Piramide.* ..Bolletino d'Arte" t. 7,** 1913, s. 137 n.; — J. Shearman *The Chigi Chapel in Santa Maria del Popolo.* ,.Journal of the Warbuffg and Courtauld Institutes", t. 24, 1961, s. 129 n.; — W. Tomkiewicz O *pomnikach* ***Wazów w Polsce (projekty i realizacje). W: O naprawę Rzeczypospolitej XVII - XVIII. Prace ofiarowane Władysławowi Czaplińskiemu w 60 rocznicę urodzin.* Warszawa 1965, s. 73 - 87; — J. Białostocki *Symbolika drzwi w sepulkralnej sztuce baroku.* W; *Sarmatia..., s.* 118; — S. Mossakowski *Mauzoleum Morsztynów w Warszawie.* W: *Funkcja dzieła sztuki. Materiały sesji SHS, Szczecin, listopad 1970.* Warszawa 1972, s. 243.**

[108] ***Dyariusz pogrzebowy*)...] *Ignacego z Rycht Humanieckieao Stolnika Koronnego Brodowskiego, Lisiatyckiego-etc* |...) Dnia *11. Stycznia, Roku P. 1753. W kościele Archikatedralnym Metropolitańskim Lwowskim, odprawionego,* [bmr], k. A-v.;**

[109] Rkps rachunków z pogrzebu (30 VII 1726 w Brzezinach). Bibl. Czart. Sygn. IV, 2599, k. 330.

[110] **Opisanre *istotne Publiczney Expozycyi* [...] Jana III [...] Maryey *Kazimiery* (...) *Wnuka {...] 1733* (...) *Maia Dnia 15.* |br.J, k. A v. W: *Katalog wystawy jubileuszowej zabytków z czasów króla Stetana i Jana III* w *gmachu Muzeum Wojska w 400 lecie urodzin Stelami Batorego i 250 odsieczy wiedeńskiej.* Warszawa 1933, nr 310, s. 214-215.**

[111] ***Dyariusz Trzydniowey pogrzebowey pompy* [...] *Jozela Siemienskiego* [...] W *kościele Wiszenskim* [...] *Retormaiow, pracą y wynalazkiem [...] Franciszkanów Konwentu Lwowskiego odprawioney. Dnia 1. 2. y 3. Czerwca Roku 1761.***

***Zbiór pamiętników historycznych o Dawney Polszcze* [...] przez J. U. Niemcewicza** T. 1. Warszawa 1827, s. 181.

[113] **Relarya *wspaniałego konduktu 1* [• 1 aktu *pogrzebowego [...] Jana Michała z Ursynów Dowoyny Sołohuba {...] w kościele mińskim Soc. Jesu \...] 1749 ad* 18 *maij ad 21. euvidem* L...J** [Wilno 1749).

[114] ***Pamiętniki St. A. Radziwiłła....* t. 2. |bm.) 1839. s. 144.**

[115] W Czechach dopiero Ferdynad wprowadził oficjalnie kolor czarny jako żałobny. Zob. **W. Pociecha *Anna Jagiellonka.* W: *Polski Słownik Biograficzny.* T. 1. Kraków 1935, s. 128.**

[116] **P. Bohdziewicz *Korespondencja artystyczna Elżbiety Sieniawskiej z lat 1700 - 17-9*** w Zbiorach Czartoryskich w Krakowie. Lublin 1964, s. 156. Por. list z 20 X 1727, rkps 5946, 1. 38080.

[117] Sadok Barącz *Pamiętniki miasta Stanisławowa.* Lwów 1858, s. 115.

J. Kowalczyk *Kolegiata* w *Zamościu.* Warszawa 1968, s. 47. przyp. 117,

Chrościcki Caslris *et astris..., s.* 391. przyp. 39.

[120] B. Roszkowski Obwieszczenie *Wspaniałego Pogrzebu Doroty* (...) Czapski (...) w Pa***kostkim* [...) Oyców *Relcrmatow Kościele* (...) *1763 \...] 25. Kwietnia* (...) *Rozgłoszone* (...) w *Poznaniu 1763,* s. A.**

[121] **M. Laurynowicz *Stella quasi Cadens abo kazanie na Anniwersarz Thomasza Zamoyskiego* (...) w *Zamościu w kościele Św. Krzyża [...] 7. Stycznia. Roku 1639. Przez* (...) *We Lwowie 1639.* k. EV.; — B. Silwiusz *Kopie Zamoyskich Przyozdobione Abo Kazanie Na Pogrzebie Thomasza Zamoyskiego Kanclerza Wielkiego Koronnego* (...) w *Kościele Farskim, S. Thomasza*** *Apostoła, Dnia 9. Lutego* (...) 1638 (...) W *Zamościu 1638,* s. B2-B,v.; — tamże o symbolice rodowej koloru szarego od „Szaryuszów" na podstawie *Hierogłiphica* P. Valeriano.

[122] W katedrze sandomierskiej przechowywano jeszcze na pocz. XX w. zielone i czerwone sukno obiciowe, ofiarowane z Krakowa. Znane są również wypadki rozdzierania obicia

katafalku przez plebs. W 1627 w Ostrogu „Superior [...] tak misternie uformował katafalk, że 2achwvcona tern hetmanowa Sukna, obicia [...] cały aparat podarowała do zakrystii". Cyt. wg S. Zaleskiego Jezuici w *Polsce.* T. 4. Kraków 1905. cz. 4, s. 1256.

[123] **W. Sierakowski *Architektura cywilna dla Młodzi Narodowe]* [...] w *Krakowie* 1796,** s. 80.

[124] ***Pamiętniki St. A. Radziwiłła...,* t. 2 [bm.l 1839, s. 198; — *Diariusz St. Oświęcima...,*** s. 126- 128.

[125] ***Pamiętniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku.* Wyd.** S. Przyłecki. Lwów 1842, s. 294; — Zob. A. Sajkowski Krzysztof *Opaliński, wojewoda poznański.* Poznań 1960, s. 238.

[126] ,,Nópdtrzvmv się na pysznych katafalkach, czy to świeckich czy duchownych Panów, przy pogrzebowych, albo exequialnych pompach. Tu na bogatych wezgłowiach Korony, Mitry, Ordery, Senatorskie Insygnia, Kawalerskie Buńczuki, buzdygany, Sceplra, buławy y inne ozdoby, owdzie woienne insignia, indziey infuły, Pastorały, Triregia, kardynalskie kapelusze, krzyże, Palliusze leża; cóż po tym wszystkim, kiedy tym kto władać nie ma, y iuż nie **może"; zob. *Relacya wspaniałego Konduktu y* [...] *aktu pogrzebowego* [...] 1749 1...], s. B.**

[127] Gazeta Warszawska" 1814, nr 4, s. 1316.

[128] Chrościcki Projektanci..., s. 263.

[129] Muzea gminy *miasta Lwowa.* Lwów 1929, s. 63, ii. 35; — Z. Hornung *Na śladach działalności artystów* francuskich w *Polsce.* ,,Teka Komisji Historii Sztuki' t. 1, 1959, ii. 15, 16; — **Chrościcki *Projektanci..., s.* 265.**

[130] **K. Gadacz *Inwentarz zbiorów* sztuki *prowincji krakowskiej zakonu oo. Kapucynów.*** .Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" t. 11, 1965, s. 147, nr 48, 49, 50, 51.

[131] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. 5: Wo/ewódzfwo poznańskie. Pod red. T. Ruszczyńskiej i A. Sławskiej. Z. 26: *Powiat turecki.* Opr. M. Kwiczała. Warszawa 1919.

[132] Pogrzeb Józefa Lipskiego. ,,Kuryer Polski" 1753, nr 856. W katedrze lubelskiej z tzw. drugiej zakrystii zachowały się podstawki w formie orłów-.

[133] **I. Soszyński I*asny Nad Naiasnieyszemi Splendor Pogrzebu* [...] *Alexandra Ludowika*** Radziwiła Xiążęcia *[...] Woiewody Polockiego* [...) W Roku 1655, s. B,V; — Egzekwie za J. Szembeka w kościele *karmelitanek w Krakowie.* ,,Kuryer Polski" 1732, nr 76; — *Pogrzeb* ***Kanonika Sulkowskiego* w *kościele św. Anny w Warszawie.* ,,Kurver Polski" 1749, nr 622; — *Relacya Pogrzebu* [...] *Humanieckiego Woiewody Podolskiego* [...] *28. Stycznia* w kościeii? *Archi-Katedralnym Lwowskim Odprawionego.* We Lwowie 1737; — A. Czarnołuski *Pierwszey* w *Polszcze* [...] Be(ńnov |...] We *Lwowie Die* 18 *Martli 1744, przy Exportacy Ciała* [...] *lablonowskiey*** Wojewodziny Generaiowey Ziem *Ruskich w Pałacu,* [bmr.], k. A_sv.

[134] Świeczniki z XVII w. zachowały ?ię w kościołach: cynowe w Stężycy, Bobrownikach fpow. Lipno, woj. bydgoskie), drewniane u kapucynów w Lublinie, w Kłoczewie (pow. rycki[1] i Trutowie 'pow. lipnowski). Dziewiętnastowieczne w następujących kościołach woj. warszawskiego: Skrzeszew, Zambrów, Łazówek, Kosów Lacki, Rusków, Ryki, Bobrowniki, Górzno. Lutówka, Osuchów, Kotuń, Postoliska.

[135] W Czernikowie (pow. lipnowski) zachowały się lichtarze z 1867. Dopiero wydawane ostatnio katalogi zabytków wymieniają obiekty określając przeznaczenie — ,,katafalkowe",

[136] Osiemnastowieczny reflektor zachował się w kościele w Dębowej Łące. Zob. *Katalog* ***zabytków sztuki w Polsce.* T. 11: *Województwo bydgoskie.* Pod red. T. Chrzanowskiego** i M. Korneckiego. Z. 19: *Powiat wąbrzeski.* Opr. T. Chrzanowski i M. Kornecki. Warszawa 1967, s. 4, ii. 196.

[137] M. Stryjkowski Kromka. T. 2. Warszawa 1846, s. 402; — Zbiór pamiętników... Lipsk 1839, t. 4, s. 32. Por. również kroniki: Bielskiego, Szarffenberga, Sibeneychera i Górnickiego.

[138] **S. Gołąb *Śmierć i pogrzeb króla polskiego Zygmunta I na podstawie współczesnych źródeł.* W: Dwunaste *sprawozdanie* c. *k. U Wyższej Szkoły Realnej w Krakowie* za rok 1916.** Kraków 1916, s. 3-48 oraz odb.: *Pogrzeb króla Zygmunta Starego.* Kraków 1916; — Zabłocki ***Polskołacińskłe epicedium renesansowe na tle europejskim.* Wrocław 1968, s. 168 n. «Studia** Staropolskie* t. 12.

[139] Zbiór pamiętników..., t. 1. Lipsk 1839, s. 126.

[140] Jw.

[141] E. Mile *L'art religieui apres le Concile de* Trenie. Paryż 1932, s. 217 - 218; — L. Butes **Aoles *on the „Speculum Romanae Magruficentiae" and rełated publicatton.* „Art Bulletin"**

t. 34, 1952, 1, s. 46; — Marino hasło: *Apparati,* op. cit., s. 130; — J. Białostocki *Still und lkonographie.* Diezno 1966, s. 204, il. 49; — M. Brix *Triumph und Toten-Feier-Bemerkungen zu einem unbekannten Werk det Grazer Hotkunst.* ,,Alte und Moderne Kunst" t. 111, 1970, s. 24, il. 3.

[142] *Kronika mieszczanina krakowskiego* z *lat* 1575-1595. Kraków 1930, s. 91-93. «Bibiioteka Krakowska» nr 70. Por. A. Fischinger *Kaplica Myszkowskich w Krakowie.* „Rocznik Krakowski" t. 33, z. 3, s. 84.

[143] Wysocki *Kazanie na pogrzebie* (...) *J. S. Olelkowicza...,* s. 44. Na podstawie udokumentowanej obecności w Lublinie ok. 1593 budowniczego brata Michała Hintza, można hipotetycznie przypisać mu udział w powstaniu architektury okazjonalnej na pogrzebie Olelkowicza Sluckiego. Por. B. Natoński *Hintz Michał.* W: *Polski Słownik Biograiiczny,* t. 9, Wrocław 1960 - 61, s. 524.

[144] Por. Chrościcki *Castris et astris...,* s. 394.

[145] J. Brant *Kazanie Pogrzebne [...] Jerzego Chodkiewicza starosty zmudzkiego* {...] w Brzozowicy 30. *dnia Octobra* [...] 1595, w Wilnie [...] 1596, k. A..

[144] *Zbiór pamiętników...* t. 2. Lipsk 1339, s. 110; —. Por. *Pamiątki Zamku Królewskiego* w Warszawie. Warszawa 1971, s. 26; — Koszty przyjęcia ciała przez rajców krakowskich 12 XT 1596 por. A. Grabowski *Skarbniczka naszej archeologii.* Lipsk 1854, s. 123. Niestety nie znam szesnastowiecznej kopii Mticantego znajdującej się w Bibl. Czartoryskich — rkps 2134: *Itenerario overo relationi* [...] *in Polonia a servire* (...) *Cardinal Legatlo (1596 - 1597).*

[147] *Z.* Batowski *Marcin Kober, malarz śląski XVI w.* „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego" t. 20, 1927, z. 1.

[148] Za wymalowanie herbów, orłów i trupich głów otrzymuje on 4 fi. 23 gr. Zob. T. Mańkowski Lwowski *cech malarzy.* Lwów 1936, s. 47; — S. Szymański *Zródla i początek działalności M. Teolilowicza.* „Rocznik Historii Sztuki" t. 4, 1964, s. 120. — O dalszej działalności Ziarnki w Paryżu m.tn. przy dekoracjach pogrzebowych zob. S. M. Sawicka *Jan Ziarnko Peintre-Graveur Polonais et son activite a Paris au premier du* XVIIe *siecle.* ,,La France et la Pologne dans leurs relations artistiques" t. 1, 1938, nr 4-10, s. 201, il. 8.

[141] Chrościcki *Castris et astris...,* s. 390.

[150] J. Paszenda *Problem stylu w architekturze jezuickiej.* „Biuletyn Historii Sztuki" R. 29: 1967, nr 2, s. 155, przyp. 86.

[151] S. Wysocki Kształt *Pobożności to iest Żywot Świątobliwy, y Smierc chwalebna [...] Katarzyny* [...] Wapowskiey [...) z *kielką eczemplarzow. Przez* (...) Kalisz 1606. — Por. P. Kałwa *Działalność kościelna Katarzyny Wapowskiej w Ziemi Sanockiej.* Lwów 1931.

[152] Chrościcki *Barokowa architektura..., s.* 248, przyp. 68.

[153] A. Gerard *Relacja Abo Przełożenie Zacney Pamiątki y Spanialego Kataialku vczynionego Od* Oyców *Societatis Iesv w ich kościele Domu Protessow w Rzymie. Wszystkim fundatorom y Dobrodzieiom ich po wszystkim świecie zmarłym* [...] przez *całe trzy dni* [...] w Rzym/e, 1639, *Znowu w Krakowie* [...] *1640,* k. A_3.

[154] *Process Pogrzebu /.../* Chrzyszfopha *Radziwiłła* [...], k. B.. Topór to aluzja do herbu matki zmarłego, Katarzyny z Łęczyńskich. Inne uroczyste pogrzeby protestanckie, por. A. Węgierski *Kazanie o Stateczności w Wierze* [...] *Na Pogrzebie [...] Raphata [...] Leszczyńskiego [...] we Włodawie W kościele Ewangelickim 14 Xl 1644 {...] Baranów 1644; — Leich-Piocession* [.,1 *Boguslav Radzivill* (...) 6 *Martii Anno 1670.* Królewiec 1670.

[154] *Pogrzeb księcia Krzysztofa* wykonany na papierze przechowywano do 1671 r. w zbiorach Ludwiki Karoliny Radziwiłłowej; zob. T. Sulerzyska *Inwentarz Galerii obrazów Radziwiłłów* z *XVII* w. „Biuletyn Historii Sztuki" R. 23: 1961, nr 3, s. 283, nr kat. 876.

[156] *Pamiętniki A. SI. Radziwiłła...,* t. 2, 1838, s. 135.

[157] *Władysława IV Króla polskiego wielkiego Xiążęcia litewskiego etc. Listy i inne pisma urzędowe.* Kraków 1845, s. 80 - 92.

[158] Jw., s. 84. Por. Grabowski *Skarbniczka...,* s. 95; — A. Bochnak *Kościół św. Piotra i Pawła w Krakowie i jego rzymski pierwowzór oraz architekt królewski Jan Trevano.* „Prace Komisji Historii Sztuki" t. 9, 1948, s. 121.

[159] Wiliński U *źródeł...,* il. 3.

[160] Miks-Rudkowska, op. cit., s. 422.

[161] Jw., s. 422.

[162] Jw., s. 424.

[163] *Diariusz S. Oświęcima...,* s. 223.

[164] Soszyński *Iasny* (...) *Splendor...,* k. B,v.

[165] Podstawki w formie putta zob. *Relacya Pogrzebu* [...] *Rzewuskiego woiewody bełzkieno, hetmana Wielkiego Koronnego* (...) *17 Julii* w *kościele WW.* OO. *Karmelitów Dawney Obserwancyi Lwowskim* [...) We Lwowie 1730, k. A_2; — *Egzekwie za J. Szembeku w kościele wizytek w Warszawie.* „Kuryer Polski" 1732, nr 79, s. 336.

[166] *Opisanie y wykład kataialku Marii* Anny *z Kazanowa Jablonowckiey Woiewodziney y Generalowey Ziem Ruskich, Hetmanowey Wielkiey Koronney, etc. w Kościele Lwowskim W. O. Iezuitów wystawionego anno 1687, 26 y 27 dnia Maia.* s. A.

[167] Jw.

[168] Jw.

[169] Relafione delie *Pompa Funebre* [...] Giovanni 17/. *Re di Polonia Sella Chiesa di S. Stanislao* (...| Carło *Barberini Proteltore [• • •] Roma 1696.*

[170] Miks-Rudkowska, op. cit., il. 6; projekt dekoracji scenicznej zamieszczony w dziele O. Boldoniego *Theatrum temporaneum* [...] 1636, zob. \t. Praz *Studies in Seventeenth-Century Imagery.* Rzym 1964, t. 1, s. 200, il. 74.

[172] Grabowski *Skarbniczka...,* s. 58 - 59; — K. Bąkowski *Hislorya Krakowa w zarysie.* Kraków 1898, s. 98. «Biblioteka Krakowska» nr 6.

[172] M. Gębarowicz Szkice z *historii sztuki XVII* w. Toruń 1966, s. 267.

[173] Na pogrzebie J. Szembeka kanclerza koronnego ,,X. Naramowski... inwencyą swoią wystawił machiną"; cyt. wg ,,Kuryer Polski" 1732, nr 76, s. 531; por. A. Naramowski Giowa y serce *Poblicznego Dobra za Żywota A po Śmierci* (...] *Jan ze Słupowa Szembek Kanclerz Wielki Koronny* [...] *od* |...| Brala [...] Krzysztofa *Szembeku Biskupa Warmińskiego* [...] w *Kol-Jegiacie Warszawskiey S. Jana* (...) 1731. 5 *lunij...* Warszawa 1731, s. M.

[174] Pogrzeb Karola Niemirycza w Równem w dn. 9 VI 1755. Zob. Przydatek do gazet po nr 103 ,,Kuryera Polskiego" 1755.

[175] *Diarum* (...) *Domus Varsaviensis S. Crucis Circa quotianae terę negotia percipuo in anno* 1716-1720. Rkps w Bibl. Sem. Metropolitalnego w W-wie. Rkps sygn. C-5-9, inw. 271.

[176] Berendsen nazywa wszystkie formy okazjonalne związane z pogrzebem w okresie nowożytnym — k a t a f a l k a m i ; zob. Tłie *Italian Catalalques....* loc. cit.

[177] Popelka, op. cit., s. 184 - 199; — taż Das *Trauergeruste der Wiener Unhersital tur Kaiser Joseph I.* W: Afeue *Aspekte im Werk Johann Bernhard Fischers v. Erlach.* Wiedeń 1970, s. 239.

[178] *Opisanie Pogrzebu \...] Marcyana Scibora Chełmskiego... w Kościele Archipresbiteralnym* (...) *Craco\iensis* (...) 1700.

[179] *Caslrum Doloris* (...) *Rudolpho* (...) *Gaschin...,* loc. cit. Por. S. Gumiński Domus *Sapientiae Svidnicensis.* W: *Funkcja...,* s. 243.

[180] Pogrzeb Trzydniowy (...) *Urszuli z* [...| Tarnowskich W-ierzbowskiey (...) w *kollegiacie W* [...l *Łasku*)...] 1717.

[181] *Opisanie Zalobney Apparencyi [...] Zolij z Rozwadowskich* Morszlynowy (...) w (toście/e krakowskim Soc: *Jesu* (...) Dnia *25,* 26 y 27 *Października R. 1742.*

[182] Chrościcki *Projektanci...,* s. 261.

[183] (P. Giżycki| Dyaryusz *Czterodniowego pogrzebu* (...) Józefa *Potockiego* |...] w Stanisławowie (...) w *Kościele Kollegiackim. Ann (1751) expedyowanego.* k. A_2.

[184] „Wystawiony (...) p r z e p y s z n y k a t a f a l k owego inwencyą Architekta, którego się podobne prace wszystkie potym naysolennieysze takowe akty zaszczycały". Cyt. wg J. Legucki *Kazania na Solennych Pogrzebach* (...) 1750, s. 471; — J. Paszenda Nowe *wiadomości o pracach Pawia Giżyckiego.* ,,Biuletyn Historii Sztuki" R. 34: 1972, z. 1, s. 57 n.

[185] L. Pascoli Vi(e *de pitlori, scultori ed architetti...* T. 2. Rzym 1736, s. 535, cyt. wg Miks-Rudkowskiej, op. cit., s. 430.

[186] Chrościcki *Projektanci...,* s. 259 n.

[187] P. Giżycki Eicubiae *Dolorum* (...) *Casimiri Alexandri Pociey* (...) 1729. 11 *Octobris. Leopoli* (1730). k. R..

[188] ..Kuryer Polski" 1732, nr 78.

[189] Relacya Pogrzebu *Serca* (...) Pawła *Karola Lubartowie/a* Sanguszka (...) w *kościele Farnym Lubartowskim. R. P.* 1751. 28 Maia *odprawionego,* k. Av.

[190] Np. *Opisanie Krótkie pogrzebu Wielmożnego Chorążego Mozyrskiego,* k. F., dołączo-

ne do: S. Kmita *Niebo Ziemskie* (...) *Mikołaia Władysława Bulharyna [...] w Kościele Nieświskim Soc: Jesu* (...) 1741. *Dnia 6. Listopada* (...) *W Wilnie 1742.*

[191] *Grot Zwycięski Herbowego Proporca* (...) *Stelana Zawiszy Czarnego, łowczego Ziemi Bielskiey* (...) *Od Rezydencyi Drohickiey S. J.* (...) 1722, *20 Kwietnia, w Warszawie,* k. Av.

[192] *Relacya O Depozycyi Serca [...]* *Teodora Lubomirskiego... Przy solennych Exekwiach w kościele Warszawskim* XX *Scholarum Piarum* (22 II 1746).

[193] Jw.; — *Relacya z Pogrzebu* [...(*Wojewodziny Podlaskiej w kościele Wiśniowieckim WW. OO. Karmelitów 4 Februarii Roku 1748 odprawionego.*

[194] *Relacya pogrzebu* (...) *Rzewuskiego* (...) 17 *lulii w Kościele WW. OO. Karmelitów Dawney Obserwancyi Lwowskim Odprawionego, W Lwowie 1730.*

[195] *Dyariusz Apparencyi* (...) *Dorothy* z *Grothów Gembicki Starościny Nakielskiey Herbu Rawicz w kościele labiszyńskim Retormatow erygowaney Dnia Czwartego Czerwca 1731,* k. A..

[196] P. Giżycki *Relacya* (...) *Aktu Pogrzebowego* (...) *Michała Serwacego Wisnowieckiego* (...) w *kościele* (...) *karmelitów Bossych Wisnowieckim* (...) *1745* (...) 6 *octobris. Czterodniowa ... Pobożnością... (1745}.*

[197] Kmitd *Niebo Ziemskie...,* s. F.y.

[198] *Dyariusz Apparencyi* (...) *Dorothy z Grothów Gembicki...* loc. cit. Zapewne ,,perspektywa" jest równoznaczna z płaska powierzchnią, na której wykonano iluzjonistyczne malowidła.

[199] (M. Rithovey?| Reiacya *Pogrzebu* (...) *Kazimierza* (...) *y Jana Jabłońskiego [...}* *w kościele Potockim* [...] 30 *lanuari odprawionego* f(735), s. I.

[200] *Relacya pogrzebu* (...] *Troiana de Łosa Łosowskiego Stolnika Rzeczyckiego, Rotmistrza Województwa Potockiego, maiącego za herb Prus 3ci to iest pułtora Krzyża, puł Podkowy y Kosę, W Kościele Potockim Soc. Jesu dnia* 5. 6, *y 7. 9-bra odprawionego RP 1742* (bmr.|.

[201] Roszkowski *Obwieszczenie...,* loc. cit.

[202] (J. Mocki] *Relatio Pompae Funebralis* (...) *lacobi Ludovici.* Opis jest dołączony do dwóch różnych panegiryków. Zob. Chrościcki *Projektanci...,* op. cit., s. 265.

[203] M. Osiński *Zamek w Żółkwi.* Lwów 1933, s. 131. Por. Chrościcki *Projektanci...,* op. cit., s. 265.

[204] R. 1744, nr 359.

[205] A. Rottermund *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego* w *Warszawie.* Warszawa 1970, nr kat. 13.

[206] *Relacya Pogrzebu* (...) Rzewuskiego..., loc. cit.

[207] **JW.**

[208] *Relacya Pogrzebu Serca* (...) *Pawia Karola... Sanguszka...,* k. A

[209] Roszkowski Obwieszczenie... loc. cit.

[210] Menestrier loc. cit.

[211] ,,Kuryer Polski", Addytament, z dn. 9 V 1757.

[211] K. Sroczyńska Zygmunt Vogei, *rysownik gabinetowy Stanisława Augusta.* Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, s. 30.

[212] E. Forssmann *Dorish, Jonisch, Korinthisch. Sludien uber den Gebrauch der Saulenordnungen in der Architektur des 16 - 18 Jhs.* Sztokholm 1961.

[214] Popelka *Trauergeruste'..., s.* 185.

[215] E. W. Palm *Elementos Salomonicos* en la *arguitectura del barroco.* W: Actas Congresso *International de Americanistas 1966.* T. 3. Buenos Aires 1968, s. 233 - 239.

[216] *II Funerale delio Imperatora Fatto delia M. Communita di Piacenza nella Chiesa maggiore Con dietro le ultima parole che S.* M. ... *in Italia,* (bmr.). Cyt. wg Berendsen, op. cit., s. 10. Wzniesienie *casirum duloris* zostało zainicjowane przez księżnę Parmy i Piacenzy Małgorzatę, naturalną córkę Karola V.

[217] R. i M. Wittkower *The Divine Michelangelo: The Florentine Academy's Homoge on his Death in 1564.* Londyn 1964; rec. tejże książki O. P. Berendsen w: „Art Bulletin" t. 52, 1970, nr 3, s. 102 - 104.

[218] E. Borsook *Art and Politics at the Medici Court I: The Funeral oi Cosimo I de Medici.* „Mitteilungen des kunsthistorischen Institutes in Florenz" t. 12, 1965, z. 1-2, il. *2- — La Magniligue et sumptuose Pompe funebre laile aux obsegues et iunirailles du* (...) *Charles cinguieme, celebrees en la ville de Bruxelles, le XXIXe* (...) roy *catholigues d'Espagne, son fils.* Antwerpia 1559.

[219] Brix, op. cit., ii. 4.

[220] ***Breve racconto delia transportatione del corpo dl Papa Paolo V dalie basilica du s. Pietro a'quella dl s. Maria Maggiore...*** **Roma 1623, s. 14. Cyt. wg Berendsen** ***The catalques...,*** **s. 15.**

[221] Borsook, op. cit., il. 10.

[222] „Cztery Palmy in modum Piramid...", cyt. wg *Relacya... Pogrzebu* [...] 26. *Kwietnia* [...] *1746.* we Lwowie u... *Dominikanów...* (1746).

[223] **A. Tessier** ***Le genre decoratil lunebre. Esquisse d'une histoire de ses debuts en France.*** ,,Revue de l'art ancien et moderne" t. 16, 1924; — Tapie, op. cit., il. przy s. 177.

[224] Popelka, op. cit., il. 4.

[225] Motyw spopularyzowany przez Berniniego w grobowcu Urbana VIII. Por. E. Panofsky **Mors** ***vitae testimonium. The positive Aspect ot Death in Renaissance and Baroque Iconography.*** **W:** ***Studien zur Toskanischen Kunst. Festschritt tur Ludwig Heinrich Heydenreich zum*** *23. Marz* 1963. Monachium 1964, s. 221; — tenże *The Tomb...,* loc. cit.

[226] **G. G. Bibiena Architeflura, e** ***prospettive dedicate alla Maesta di Carlo Sesto Imperador de Roman! da..., suo primo ingegner teatrale, ed architetto, inventore delie modesime,*** *Augusta 1740.* (Liczne późniejsze reedycje.)

[227] Die *Kunst des* 17. *Jahrhunderls.* Pod red. E. Hubala. Berlin 1970, ii. 385 a. «Propylaen Kunstgeschichte» t. 9.

[228] **M. Marieschi** ***Magnificenliores selectioresque Urbis Veneliarum prospectus, quos olim*** [...] Venefus *Plctor, et Architectus...* Venetia 1761. il. 22.

[229] Lorentz, op. cit., il. 8 (plansza z projektami z ,,Vitruve BaVarois", projekt B).

[230] **F. Souchal** ***Les Slodtz, sculpteures et decorateurs du Roi*** **(1685 - 17641. Paryż 1967,** s. 634 nn.

[231] Pigler, op. cit., il. 72.

[232] G. B. Piranesi *Vasi, Candelabri, Ctppi, Sarcoiagi...* [Roma] 1778. Wazy ze s. 9 powtarza Z. Vogel na swoich katafalkach (ii. 108, 93).

[233] Sroczyńska, op. cit., s. 18 n., il. 1, 2, 3, 4.

[234] ,,Kuryer Warszawski" 1859, nr 297.

[235] **Dyariusz...** ***Dorothy z Grothów Gembicki...,*** **s. C.**

[236] Matwijowski, op. cit., s. 70 n.

[237] **K. Sarnecki** ***Pamiętnik z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691 - 1696.*** Opr. J. Woliński. Wrocław 1958, s. 150 - 151.

[238] List Michała „Rybeńki" Radziwiłła z dn. 29 X 1746. AGAD. Sygn.: Arch. Radź., IV, teka 30, nr 1345.

[239] **Chrościcki** ***Projektanci...,*** **s. 259.**

[240] Jw.

[241] Cztery listy w zb. AGAD. Sygn.: Arch. Radź., V, teka 258, nr 11457.

[242] List z 17 VIII 1757. AGAD. Sygn.: Arch. Radź., V, teka 258, nr 11428.

[243] JW.

[244] **Z. Rynduch** ***Sauka o stylach i retorykach polskich XVII wieku.*** **Gdańsk 1967, s. 95 n.**

[245] Pogrzeb K. Skarbka. „Addytament do Gazet Roku 1 7 5 5 R.89.

[246] A. Chastel *La Baroque et la* Mori. W: Relorico e Barocco. Aftl del *III Congresso* ***Internazionale di Studi Umanistici. Venezia*** **15 -** ***18 giugno*** **1954. A cura di E. Castelli. Rzym** 1955, s. 32 - 54.

PROGRAMY TREŚCIOWE KATAFALKÓW I *CASTRUM DOLORIS*

TWÓRCY PROGRAMÓW I ICH REALIZACJE

Na program treściowy architektury okazjonalnej i dekoracji okolicznościowej wystawionej podczas uroczystości pogrzebowych składały się różnorodne elementy: posągi personifikujące cnoty zmarłego, obrazy, *devises,* emblemy, przedstawienia heroicznych czynów, osobne wierszowane inskrypcje itp. Program zawierał mniej lub bardziej czytelne aluzje do pochodzenia, zajmowanego stanowiska, posiadanych godności i tzw. zasług zmarłego. Ambicje polityczne i rodzinne fundatorów wysuwały się niekiedy na plan pierwszy, zwłaszcza w wypadku konieczności obrony praw do sukcesji korony czy dziedziczenia urzędów i dóbr, tak jak to było na pogrzebach Jana III Sobieskiego, Augusta II Sasa czy Jakuba Sobieskiego.

Concełto programu — jego zasadnicza idea — jak zalecał najgruntowniejszy „podręcznik" (dla organizatorów pogrzebów) C. D. Menestriera[1] powinno być zgodne tak z okolicznościami śmierci, pochodzeniem, dostojeństwem, jak i zasadniczymi rysami charakteru zmarłego. Zasadnicza idea programu powinna być rozwinięta w poszczególnych obrazach, rzeźbach, emblemach i inskrypcjach. Dlatego twórca programu treściowego na uroczystościach pogrzebowych układał nie tylko ogólne idee, ale dobierał poszczególne cytaty, tworzył nowe emblemy i oryginalne inskrypcje epitafijne. Twórcami programów byli najczęściej wykształceni w literaturze antycznej i pismach Ojców Kościoła teolodzy i świeccy poeci panegiryczni, a w sporadycznych tylko wypadkach architekci lub dyletanci. Programy treściowe znamy z drukowanych i rękopiśmiennych relacji pogrzebowych, kazań,

wierszowanych panegiryków, opisów koronacji (m.in. Michała Wiśniowieckiego), jak i krótkich konspektów[2]. Ich twórcy pozostają często anonimowi. W kilku przypadkach autorzy relacji czy kazań pogrzebowych byli jednocześnie twórcami programu treściowego, jak np. ks. Szymon Wysocki. Poeci, ks. Andrzej Kanon i Wacław Scherffer, napisali nie tylko teksty ulotek żałobnych, ale byli również autorami inskrypcji dekoracji na pogrzebach królewicza Zygmunta Kazimierza Wazy i ks. Jerzego III (il 32, 33).

O szesnastowiecznych twórcach programów treściowych wiemy bardzo niewiele. Biskup Samuel Maciejowski (ewentualnie ktoś z jego otoczenia) ułożył zapewne teksty inskrypcji na katafalku Zygmunta Starego, skoro przedtem przygotował szczegółowy program trzydniowego pogrzebu w katedrze krakowskiej. Na egzekwiach za monarchę polskiego, które odbyły się w 1548 r. w Augsburgu, śląski poeta, Jerzy z Łagowa[3] (Logus), proboszcz z Nysy był autorem inskrypcji przybitej do katafalku[4]. Napisy na *castrum doloris* wystawionym w 1572 r. w Rzymie podczas egzekwii za Zygmunta Augusta ułożył zapewne przebywający tam wówczas duchowny polski[5], ale twórcą programu treściowego, opartego na znajomości antycznego pogrzebu cesarskiego *(apotheosis),* był wykształcony humanista włoski, kardynał Alessandro Farnese[6], który oglądał wielokrotnie egzekwie za Habsburgów w Italii.

Wygłoszone w 1593 r. kazanie Szymona Wysockiego podkreśla sens moralizatorski żałobnej dekoracji ścian kościoła i katafalku, m.in. czterech alegorycznych postaci cnót (Wiary, Nadziei, Miłości i Męstwa), herbu Pogoń i stosu czaszek z klepsydrami. Prawdopodobnie sam kaznodzieja, opisujący dokładnie dekorację był twórcą programu treściowego[7].

Dalsze poszukiwania powiększą zapewne listę autorów programów treściowych z XVI w.[8]. Programy katafalków zrealizowanych w XVI w. na terenie Polski były stosunkowo proste i łatwo czytelne. Opierały się one na elementach heraldyczno-inskrypcyjnych, personifikacjach cnót zmarłego oraz tradycyjnych atrybutach wanitatywnych, jak szkielety, czaszki i klepsydry. Wzmiankowany już podręcznik Menestriera dzieli dekoracje pogrzebowe na dwa rodzaje: ,,Jedna pospolita i zwykła, która

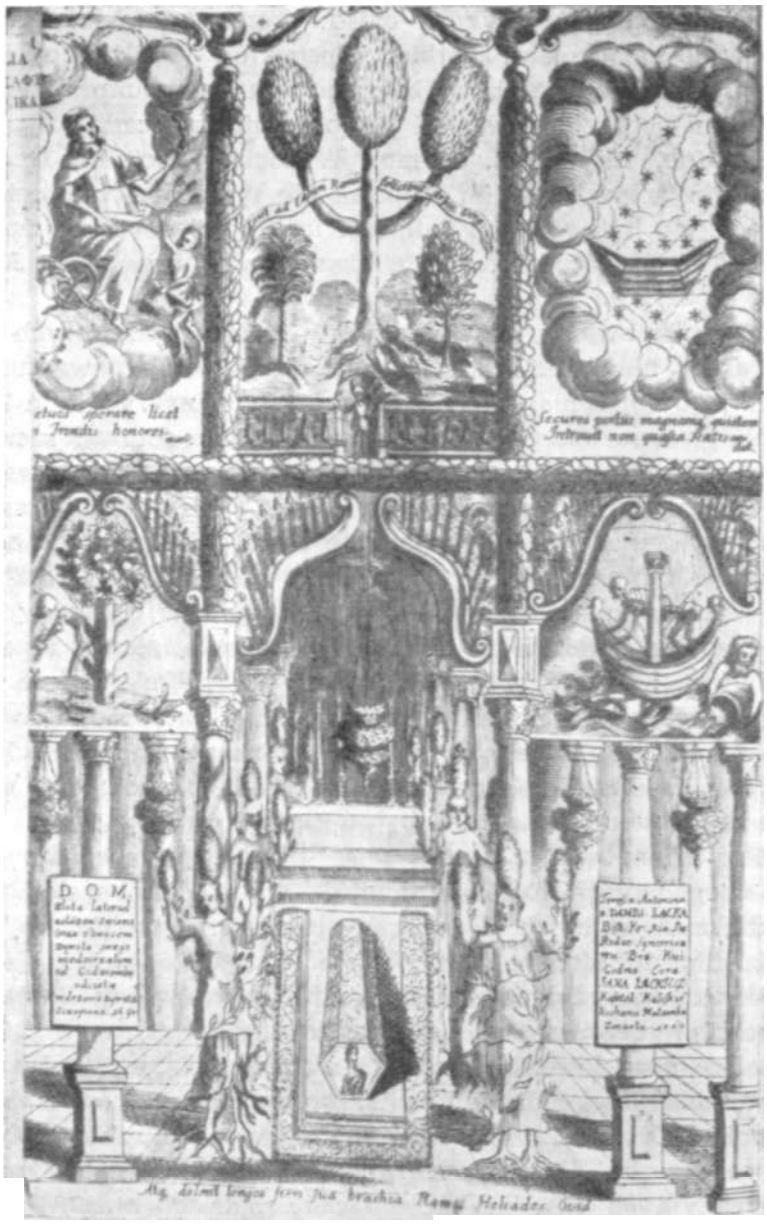

148. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Teresy Antoniny Łąckiej w kościele jezuitów w Poznaniu, 7 VI 1700. Miedzioryt

składa się tylko z obić i świateł; druga bardziej uroczysta, której towarzyszą obrazy, inskrycje, emblemy, *devises...*"[9]. Rozpowszechnienie się drugiego typu dekoracji w Polsce nastąpiło w końcu 1 poł. XVII w. na skutek wpływu działalności G. B. Gisleniego, architekta trzech kolejnych królów z dynastii Wazów. Nie mogąc zrobić kariery w Rzymie, mimo wielkich zdolności i szerokiego wykształcenia w wielu dziedzinach, przyjechał do Polski w 1632 r. i działał tu przez blisko 35 lat. Wielkie bogactwo konceptów połączone z łatwością projektowania architektury okazjonalnej wysuwają go na pierwsze miejsce wśród twórców programów i projektantów katafalków działających w Polsce w okresie nowożytnym. Królewskie pogrzeby Zygmunta III, Cecylii Renaty i Władysława IV oraz Zygmunta Kazimierza i Karola Ferdynanda Wazów różnią się między sobą nie tylko formami stylistycznymi, ale przede wszystkim *concetti*. Oto niektóre z nich: *impresa* z pogrzebu Władysława IV — imago, z oczodołów czaszki wychylają się kłosy zboża z lemmą „Mors vitae initium"[10], Parki przecinające nić życia na pogrzebie Cecylii Renaty oraz *apoteosis* i orzeł jako *psychopompos* na pogrzebie bpa Karola Ferdynanda Wazy. Gisleni nie poprzestaje na rozwinięciu *concetto* przez cały ciąg obrazów, rzeźb, *devises* i emblemów, ale publikuje także dwukrotnie własną interpretację „dla zaspokojenia ciekawości ludzkiej"[11] 1649 i 1655 r. Był również projektantem form i twórcą programów treściowych co najmniej dwóch katafalków na pogrzebach magnackich (Krzysztofa Gosiewskiego i N. N. z ok. 1650 r.).

Jezuita Andrzej Kanon współpracujący z G. B. Gislenim jest autorem subskrypcji w ulotce żałobnej po śmierci królewicza Zygmunta Kazimierza Wazy[12] (por. inskrypcja na rycinie). Wyjaśnia ona częściowo treść dekoracji *bed of state*. Pod orłem z wizerunkami głów zmarłych członków rodziny królewskiej czytamy: „...Orle prędkolotny [...] Jagiellonów śliczny gwiazd orszak w sercu twoim [...], których Cień Ziemia kryje, Duch króluje w Niebie". Do zmarłego królewicza, którego portret umieszczono w spadającej gwieździe odnosi się dalsza część wiersza: ,,ta gwiazdeczka, która sobie stała w sercu [...] orła, a jednocześnie króla ojca stanowisko [...] uleciała". Autorstwo programu tej dekoracji (a nie tylko wiersza) przypisuję pol-

skiemu jezuicie, m.in. na podstawie zależności konceptu od znanych wówczas *Icones* (zbiorów wizerunków władców).

Wśród siedemnastowiecznych twórców programów treściowych można wymienić śląskiego poetę Wacława Scherffera i jezuitę Jana Borszyńskiego.

Z około 1700 r. zachowały się programy treściowe, których twórcami byli: jezuita Stefan Sczaniecki, cysters Jakub Kossowicz i kanclerz poznański Wojciech Padniewski. Pełnili oni funkcje nie tylko kaznodziejskie na pogrzebach szlachcianek Teresy A. Łąckiej, Marianny Przyjemskiej i Katarzyny Skrzetuskiej, ale przede wszystkim byli twórcami programów. Ksiądz Sczaniecki napisał, że „wieczny żywot [...] Pod Herbowną Dwoyga [...] Drzew (Godziemby i Nieczui) [...] allegoryą [...] na katafalku, wyrażają..." [13]. Tytuł kazania uzupełnia główną myśl programu: ciągle żywe drzewo herbowe (rodzin Skrzetuskich i Smoszewskich) jest znakiem wieczności.

Nierzadko są to pomysły zakonników z jednego klasztoru, jak np. na pogrzebie Józefa Siemieńskiego w Wiszni w 1761 r. Na egzekwiach w kościele kapucynów warszawskich za Marię Kazimierę Sobieską w 1717 r. wzniesiono katafalk[14]. W relacji czytamy: „Inskrypcje na całym Castri doloris [...] były dosyć piękne y Spektatorowi wdzięczne y przyjemne dla swych krótkości ingenio et compositione iednego z Ichmosciow OO: Scholarów Piarum" [15]. Kiedy indziej autor relacji pogrzebowej i zapewne twórca programu pisze o sobie: „Zgadnij jako się zowie Author aktu tego, Imię ma pierwsze w Polszczę od Leszka białego" [16]. Reformat prowincji wielkopolskiej miał zapewne na imię Mieszko.

W roku 1732 na pogrzebie Jana Szembeka w kolegiacie warszawskiej jezuita „X. Naramowski [...] inwencyą swoią wystawił machinę [...] przy dwugodzinnym Kazaniu wywodził [...] trzy punkta, że [...] kanclerz W. Kor. [...] był głową Senatu Polskiego, [...] był wyborem y czołem zaszczytu domowego, w pobożności był prawdziwie łanem Kochankiem od Serca Jezusowego..." [17]. Retoryczne wątki panegiryczne (zwłaszcza *genus demonstrativum),* które znalazły się w kazaniu, posłużyły uprzednio do ułożenia programu dekoracji.

W wieku XVII architekt projektujący *castrum doloris* mógł

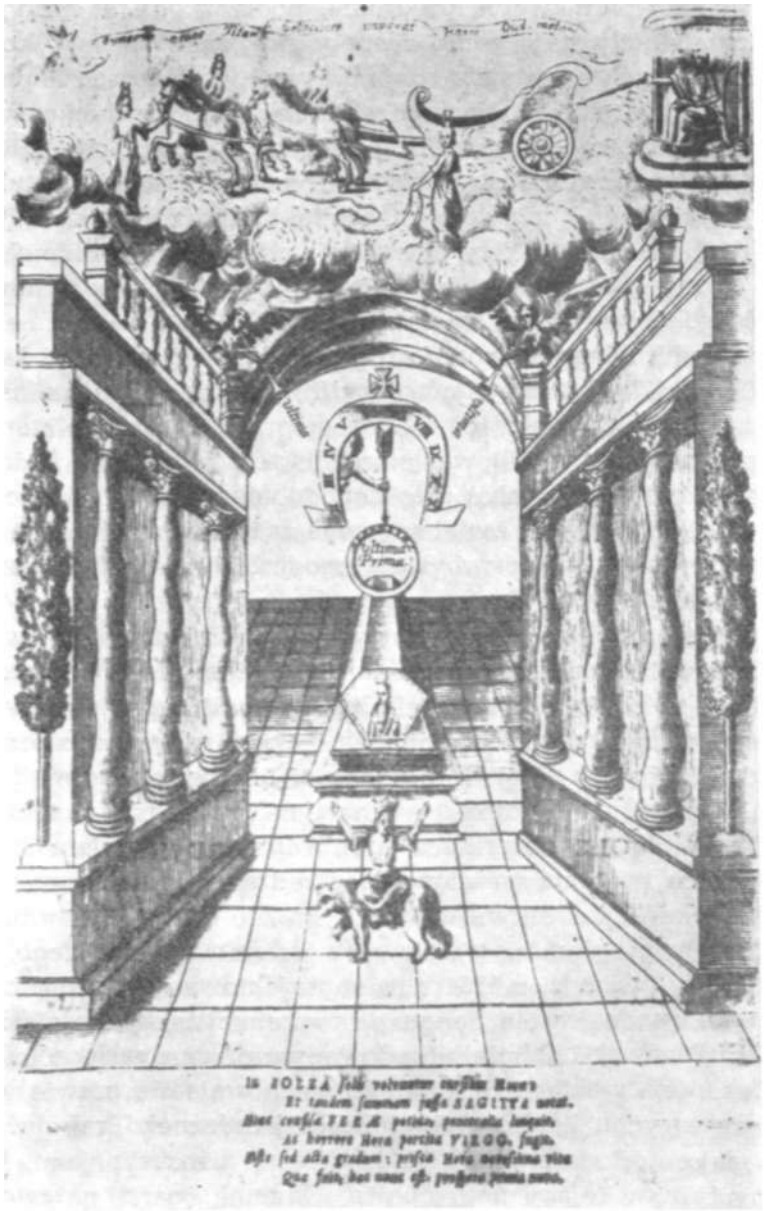

149. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Marianny Przyjemskiej w kościele bernardynów w Kole, 9 V 1701. Miedzioryt

być jednocześnie twórcą programu, podczas gdy w następnym stuleciu istniały najczęściej zespoły projektantów i wykonawców, w których ważniejszą rolę odgrywał twórca programu treściowego niż architekt. Na pogrzebie Jakuba Sobieskiego, fundowanym przez sukcesora dóbr żółkiewskich, „Rybeńkę" Radziwiłła, *castium doloris* zaprojektowali ks. Jerzy Mocki, tytularny opat żółkiewski i miejscowy architekt Andrzej Castelli[18] (il. 115- 116). Rachunki i listy potwierdzają ponadto dodatkową funkcję twórcy programu treściowego, który był również nadzorcą całości robót z ramienia księcia[19] (il 115- 116).

Najwybitniejszym twórcą programów w XVIII w. był ks. Paweł Giżycki, który układając *concetto,* jak i poszczególne emblemy i epitafia współpracował na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej z architektem Maurycym Pedettim. Paweł Giżycki przyjechał prawdopodobnie na około 4 miesiące przed datą pogrzebu i zastał zapewne zaawansowane prace przy projekcie Pedettiego, przebywającego już od dawna w Nieświeżu. Musiał się więc dostosować z koncepcją treściową do już istniejącego projektu formy plastycznej. W rezultacie ich współpracy powstała najdoskonalsza forma *castium doloris* z ok. poł. XVIII w. w Polsce. Jednak definitywne rozstrzygnięcie czy najpierw powstało *concetto* i kolumna — herb mitycznego przodka zmarłej, a dopiero potem forma łącząca tempietto z bramą triumfalną, czy było odwrotnie, jest w tym przypadku niemożliwe, pomimo licznych materiałów archiwalnych. Na wielu innych pogrzebach program treściowy poprzedzał projekt formy katafalku i dekoracji okolicznościowej.

Z wielu programów treściowych autorstwa Giżyckiego, najważniejszy pochodzi z 1751 r., a zaprojektowany został z okazji pogrzebu Pawła Karola Sanguszki w kapucyńskim kościele św. Piotra i Pawła w Lublinie, ufundowanym przez zmarłego magnata. Dekoracja rzeźbiarska katafalku zachowała się prawie w całości na strychu kaplicy Matki Boskiej Śnieżnej. Brak już niestety dekoracji malarskiej, jak i kartuszy z inskrypcjami, które znamy tylko z relacji pogrzebowej. Trumna oparta na czterech herbowych łabędziach (z inskrypcjami, które zachowały się na piersiach ptaków) wzniesionych na cokołach stała na ośmiograniastym cokole, otoczonym przez wysokie cokoły 4 cnót (il 117,

118). Nad katafalkiem zawieszono portret zmarłego, który otaczały 4 „famy" wyrażające żal duchowieństwa, przodków, dalszej familii i uczestników (il 121). Sześć inskrypcji opisywało żal — wdowy, syna, siostry, siostrzeńca, ciotki i rodziny Lubomirskich. Na gzymsie obiegającym wnętrze kościoła umieszczono herby skoligaconych rodzin: Giedroyciów, Koreckich, Zasławskich, Wiśniowieckich, Radziwiłłów, Sapiehów, Lubomirskich, Chodkiewiczów itd. Obok ołtarza, pod chórem muzycznym, umieszczono popiersia (niezachowane) biskupów, zakonników i zakonnic z rodziny Sanguszków. Obok katafalku stały personifikacje żalu Korony Polskiej (il 119) i Księstwa Litewskiego. Cnoty księcia wyrażały Roztropność, Sprawiedliwość, Męstwo, Wstrzemięźliwość. Czyny zmarłego i jego fundacje kościelne wymalowane były na okolicznościowych przegrodach międzykaplicznych. Ołtarz wielki i fasadę kościoła ozdobiono wielkimi malowidłami przedstawiającymi św. Franciszka z Asyżu, który przyjmuje do nieba duszę zmarłego, godnego nagrody niebieskiej.

Streszczając wielostronicowy tekst Giżyckiego *Relacya Pogrzebowa w przód Apparencyi a Potym, samego Aktu...* starałem się podkreślić zasadnicze elementy, które można odnaleźć w dziesiątkach innych programów treściowych. Różnice między nimi polegały przede wszystkim na doborze cytatów, panegirycznych inskrypcji, ilości herbów familii. Bowiem stereotypowość programów w poł. XVIII w. była niezwykła, co starałem się już nieraz wykazać.

Autorem *concetto* dekoracji (ale nie twórcą całości programu) mógł być nawet dyletant. Poeta, Michał Sapieha, późniejszy wielki łowczy litewski, był właśnie autorem „dowcipnej inwencji tej pompatycznej pogrzebowej aparencji" [20] na pogrzebie Józefa Franciszka w kościele reformatów w Boćkach. Na pogrzebie Karola Niemirycza, obożnego polnego ks. lit. w 1755 r. kościół w Równym „był wspaniale Adornowany przez [...] Fryderyka Niemierycza Kantora Archikatedry Lwowskiey Proboszcza Rowińskiego a Syna [...] tak w różne Symbola z Inskrypcyami..." [21], jak i ozdoby.

Można zaryzykować twierdzenie, że najczęściej twórcami programu treściowego dekoracji żałobnej byli zakonnicy w kościo-

łach własnej kongregacji. Prefekt jezuickiej fary poznańskiej, Karol Rychłowski, był prawdopodobnie autorem programu co najmniej jednej dekoracji pogrzebowej[22]. Najdobitniejszym przykładem na potwierdzenie tej tezy jest działalność reformata wielkopolskiej prowincji, Benedykta Roszkowskiego, w kościołach reformackich w Pakości[23], Warszawie[24] oraz innego zakonnika, Marchiana Wierzbickiego, w kościele w Bieczu na pogrzebie Walentego Ankwicza. „Inskrypcje zaś po Obrazach Ołtarzowych y Herbach, od [...] Wierzbickiego [..,] S. Teologii Lektora Reformata [...] były skoncypowane"[25]. Dwudniowy pogrzeb rozpoczął się 16 VI 1766 r., ale ,,Abrys castrum iako y wszelkiey Apparencyi pogrzebowey z Warszawy był przesłany"[26] wcześniej do wykonania na miejscu. Program treściowy dostosowano więc do projektu architektury i dekoracji. Fabian Franciszek Piaskowski, administrator chełmiński, ułożył program dekoracji m.in. na pogrzeb bpa Wojciecha Leskiego w katedrze chełmińskiej w 1758 r.[27]

Wiadomo że Stanisław Rostowski, jezuicki historyk prowincji litewskiej, opracował program treściowy dekoracji na pogrzebie Józefa Sapiehy w Wilnie. Trudno jednak stwierdzić czy była to dekoracja w kościele św. Kazimierza, św. Jana czy w katedrze wileńskiej (grudzień 1758 r.)[28]

Wśród osiemnastowiecznych „ikonografów" wysuwają się, zwłaszcza w ciągu pierwszej połowy wieku, jezuita Paweł Giżycki, a w drugiej — reformata Benedykt Roszkowski. Porównując ich obu należy pamiętać, że z reformatami powiązana była raczej średniozamożna szlachta, a Giżyckiego, jako najwybitniejszego specjalistę w dziedzinie dekoracji pogrzebowej przewożono z jednego magnackiego pogrzebu na inny (il 49, 120, 121, 141). Roszkowski musiał ponadto zredukować swój repertuar emblematyczno-erudycyjny ze względu na ogólne tendencje w 4 ćw. XVIII w. (il *50,* 95, 133, 153). Obaj zakonnicy nie byli, jak Gisleni, przedstawicielami *concełtisimo,* ale raczej przeładowanej maniery panegiryczno-łieraldycznej. Emblemy wymyślone przez Giżyckiego rażą gadulstwem w stosunku do czytelnych siedemnastowiecznych emblemów; np. Giżycki posługiwał się emblemem, aby opisać dobrodziejstwa zmarłego dla kościoła i zakonów[29]. Dla obu zakonników charakterystyczne są „żale" wier-

150. Katafalk z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Katarzyny Skrzetuskiej w kościele franciszkanów w Poznaniu, 22 IX 1701. Projekt — malarz Józef. Miedzioryt

szowane pisane w imieniu poszczególnych członków familii czy instytucji. Ogólnie jednak można uznać Roszkowskiego za naśladowcę i zapóźnionego kontynuatora Giżyckiego w zmienionych warunkach historycznych i obyczajowych.

W okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego uroczystości organizowane po śmierci bohaterów narodowych nie odbiegały od tych, które odbywały się w wieku XVIII. Mimo to z katafalków zniknęły emblemy i personifikacje cnót. Wyjątek stanowi *castrum doloris* projektu nieznanego bliżej G. Olszewskiego (il. 63). W „nowych" programach treściowych zaczęły odgrywać większą rolę sentencje pozbawione najczęściej przedstawienia plastycznego. Pomysłowość twórców programów wyrażała się więc przez dobór cytatów, pochodzących najczęściej z *Pisma* św., podkreślających cechy charakteru zmarłego, jak i wybór „stosownej" konwencji stylistycznej opierającej się na zasadzie pluralizmu estetycznego (il. 56, 81, 89).

Śmierć Kościuszki odbiła się szerokim echem w społeczeństwie polskim. W Wilnie podczas egzekwii w kościele św. Kazimierza wzniesiono katafalk wg pomysłu Jana Rustema, do którego napisy ułożyli profesor uniwersytetu Godfryd Ernest Groddeck (łaciński tekst) i Franciszek A. Grzymała (tekst polski). Warto podkreślić udział Groddecka, znanego filologa i wybitnego masona, przy dekoracji świątyni katolickiej[30]. W katedrze poznańskiej architekt J. Mielcarzewicz (ojciec) wzniósł katafalk z tej samej okazji pod kierownictwem kanonika Leona Przyłuskiego, który ułożył także odpowiednie napisy pod postaciami personifikującymi Amerykę i Polskę[31]. Wydaje się, że układ relacji: twórca programu — architekt jest typowy nie tylko dla XIX w. Duchowny reprezentujący kapitułę poznańską nakreślił dokładnie program treściowy realizowany następnie przez architekta. Jak podaje *Słownik* Łozy[32], w kościele św. Katarzyny w Petersburgu architekt D. Viscanti wykonał w 1823 r. dekorację po śmierci Piusa VII wg wskazówek i dyspozycji miejscowego proboszcza ks. Józefa Tomaszewicza. Najwybitniejszy z pocz. XIX w. projektant treści i formy katafalków był jednak osobą świecką. Zygmunt Vogel nosił, jak wiadomo, tytuł rysownika gabinetowego Stanisława Augusta Poniatowskiego i mimo otrzymanego fachowego wykształcenia właściwie nie był architektem.

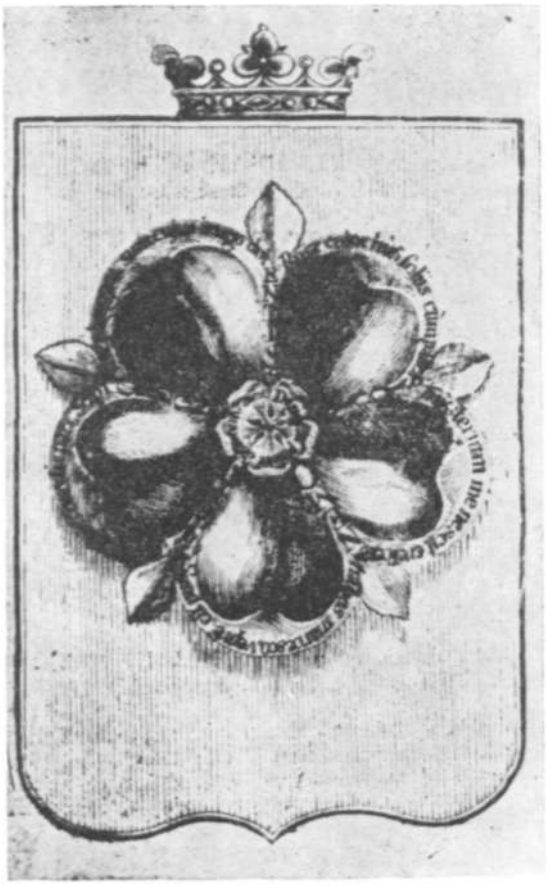

151. Herb Róża z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Józefa Siemieńskiego w kościele reformatów w Wiszni, 1 - 3 VI 1761. Miedzioryt

W roku 1813 Vogel pomagał jedynie przy wznoszeniu katafalków znanym architektom Hilaremu Szpilowskiemu i Stanisławowi Kostce Hoffmanowi, aby w kilka lat później być już twórcą w pełni samodzielnym (ił. 54, 55, 82, 83, 92). Podziwiano powszechnie powstające w latach dwudziestych XIX w. w kościele św. Krzyża katafalki na egzekwiach za Stanisława Mokronowskiego (il. 81), Stanisława Kostkę (il. 55), Adama Czartoryskiego (il. 57). Właśnie w tych projektach Vogla możemy nawet dzisiaj

152. Fragment dekoracji okolicznościowej głównego ołtarza kościoła reformatów w Pakości podczas pogrzebu Doroty Czapskiej, 26 IV 1763

odnaleźć doskonałą syntezę formy i treści. Nie odczuwamy, że jest to program ułożony przez wykształconego teologa czy humanistę, a narzucony do realizacji przez architekta. Pomimo wielu istotnych różnic, nasuwa się od razu porównanie pomiędzy Voglem a Gislenim i Giżyckim. Niezwykłe, scenograficzne pomysły Gisleniego wyznaczyły niejako kierunek rozwoju treści form

castrum doloris i katafalków w Polsce. Giżycki miał właściwie niewiele do dodania do formuły zaproponowanej przez Gisleniego. Jeśli Gisleni pragnął być zrozumiany przynajmniej w kręgu dworskim, ludzi bardziej znających emblematykę i wyrobionych estetycznie, to działalność Giżyckiego mimo panegirycznej grandilokwencji, odpowiadała zapotrzebowaniu daleko szerszych warstw społecznych magnaterii i szlachty. Działalność Vogla świadomie obejmowała szerokie warstwy społeczeństwa Warszawy, ponieważ opisywane uroczystości u św. Krzyża traktowano jako manifestacyjne pogrzeby wielkich Polaków. Gisleni dostosowywał swoje niezwykłe koncepty do wymogów polityki i interesów państwowych, Giżycki czynił zadość rodowej pyszemagnatów, a Vogel starał się w sposób sugestywny pokazać uczestnikom egzekwii świetną przeszłość zniewolonego narodu i niezłomność jego bohaterów.

Wśród twórców programów znalazło się kilku humanistów, architektów i amatorów[33], ale w większości przypadków są to wykształceni w literaturze antycznej i biblijnej księża jezuici,, reformaci, franciszkanie, pijarzy czy bernardyni.

PODRĘCZNIKI POMPY POGRZEBOWEJ I „WZORNIKI"

Opisywani w poprzednim podrozdziale twórcy programów treściowych korzystali w różnym stopniu z „wzorników", najczęściej bez powoływania się na źródła inspiracji. Wśród „wzorników" istniały zasadniczo trzy rodzaje[34]: księgi ze wzorami inskrypcji (używanymi m.in. do dekoracji pogrzebów), podręczniki emblematyczne oraz opisy zwyczajów pogrzebowych i liturgicznych różnych narodów. Twórcy programów korzystali także z wydanych relacji pogrzebowych ze szczegółowymi opisami wyglądu katafalków czy *castium doloiis.* Jest to jednak odrębne zagadnienie oddziaływania zrealizowanych poprzednio dekoracji treściowych na późniejsze.

Zanim omówię pierwszy rodzaj „wzorników", tzw. inskrypcyjnych, należy zwrócić uwagę na odrębną formę literacką — w stylu eligijnym — wierszowane epicedium i elegię żałobną[35]. Za wzorami antycznymi[36] pierwsze takie utwory powstają w

Polsce w XV w. Do kazania pogrzebowego „nagrobek" dołączony jest po raz pierwszy z okazji pogrzebu władcy — Zygmunta Starego w 1547 r.[37]. Znane są oczywiście osobne wydania wierszowanych epitafiów wybitnych poetów[38] lub kaznodziei[39] z przełomu XVI i XVII w.[40] Utwory o podobnym charakterze były nie tylko drukowane, ale i ryte na kamieniu[41], jak i na metalowych tabliczkach. Teksty inskrypcji nagrobkowych układali utalentowani poeci[42], kaznodzieje[43], również amatorzy, najbliżsi krewni[44], a nawet sami zainteresowani na kilka lat przed śmiercią[45]. Miedziane czy srebrne tabliczki[46], zawieszane na trumnie stojącej na katafalku podczas pogrzebu, były następnie wkładane do trumny *(Aneks* 2). Zachowały się nawet niektóre nazwiska autorów inskrypcji rytowanych na metalu. Są to: ks. Stanisław Brzechfa, ks. Jan Dionizy Łobżyński", ks. Działyński[48], ks. Andrzej Węgierski[49].

W kazaniach pogrzebowych drukowanych w XVIII w. pojawia się na końcu „compedium [...] życia zmarłego[50]. Przykładowy tekst „nagrobka" zaczyna się od słów:

D. o. M.
ET
PERENNI MEMORIAE
ILLUSTRISSIMUS EXCELLENTTISSIMUS
AC MAGNIFICUS DOMINUS
JOANNES CHRYSOSTOMUS
Z BOŻY
RADOIEWSKI

Patrie...
Matre...
Haeres et Possesor..."[51]

Jest to więc według słów samego kaznodziei zebrane „w krótką sumułkę (podkr. J. A. C.) Zycie, cnoty, talenta, godności [...] na tym tu katafalku"[52] leżącego zmarłego. W końcu XVII w. powstało wiele utworów, jak elegie, treny, epicedia, epitafia, naenia, czy tzw. żale, które mogły być użyte w dekoracjach pogrzebowych, jak np. *Inscriptio Sepulchralis* dołączone do panegiryku ks. Hieronima Godebskiego pt. *Oriens Immortalis Glońae in Occidente* [...] *Catherine Radivillae...* 1695. Ponieważ

większość inskrypcji z programów zaginęła lub istnieje w rękopisach[53], warto zwrócić uwagę na podobne utwory, jak Godebskiego, które pomimo innego zastosowania są identyczne lub zbliżone do tych, które zdobiły dekoracje kościołów.

Powracając do właściwego tematu rozważań, należy przypomnieć, że pierwszym drukowanym zbiorem inskrypcji jest dzieło Apianusa zatytułowane *Inscriptiones Sacro-sanctae Vetustatis.* Nieco później wydali swe zbiory G. Marochi, C. Peutinger, L. Schrader, F. Fendt. W wieku XVII ukazały się inne kompendia takich utworów, jak S. Starowolskiego, E. Tesaura, D. Prascha, a w wiekach następnych ich kontynuatorów i naśladowców: O. Baldona, J. Ostrowskiego-Daneykowicza, A. Marcellego i S. Marechala. Wymieniłem tylko niektóre z nich, ponieważ wydana przed kilku laty bibliografia podaje pozostałe[34]. John Sparrow[55] podkreśla m.in. rolę, jaką pełniły inskrypcje w programach treściowych architektury okazjonalnej na pogrzebach w całej Europie. Renesansowy „styl" inskrypcji przekształca się w XVII w. w krótkie, ale wieloznaczne sentencje, aby w 2 poł. XVII W. odejść całkowicie od lapidarności. Również wydawnictwa o charakterze „archeologiczno-naukowym" z tekstami inskrypcji nagrobków antycznych były wykorzystywane przez twórców programów[56].

Wśród innych źródeł cytatów czy to w formie sentencji, czy dłuższych form wierszowanych należy zwłaszcza podkreślić rolę *Starego Testamentu* dla siedemnastowiecznych dekoracji[57]. Cytowane są m.in. *Księgi Machabeuszy, Księga Hioba* i *Księga Królewska.* W wieku XVIII posługiwano się również Horacym, Kasjodorem[58], Stacjuszem, Prudencjuszem, Owidiuszem, Sofoklesem[59], Wergiliuszem i Grzegorzem z Nazjansu[60]. Na pogrzebie Trojana Łosowskiego (koncept dekoracji związany był z wojną trojańską) pojawiają się wielokrotnie cytaty z Seneki i Klaudiana[61]. W wielu dekoracjach z XVIII w. sentencje i lemmy są brane z *Pisma św.,* ale utwory wierszowane z pisarzy antycznych[62]: Stacjusza, Marcjalisa, Wergiliusza, Owidiusza, a z polskich poetów jedynie Macieja Kazimierza Sarbiewskiego i Andrzeja Kanona. Najczęściej jednak autorzy relacji pogrzebowych Wykorzystujących cytaty nie podają ich pochodzenia[63].

Wydaje się, że można także zróżnicować sposoby użycia in-

skrypcji i cytatów przez poszczególnych autorów programów. Gisleni, jako obcokrajowiec nie korzystał z polskiego tłumaczenia Wujka *Księgi Hioba,* ale na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy zacytował fragment, jak sam pisze, „według etymologii hebrajskiej i greckiej"[64]. „Umrę w moim gnieździe i jak feniks [podkr. J. A. C] rozmnożę moje dni"[6S]. Gisleni tłumaczy się dlaczego nie korzystał z polskiego tłumaczenia Wujka, w którym zamiast feniksa opisana zostaje palma.

Paweł Giżycki stosował najczęściej jako lemmy emblemów cytaty ze *Starego Testamentu,* a jako subskrypcje własne utwory wierszowane. Czynili tak prawie wszyscy znani twórcy z XVIII w.

Drugim rodzajem wzorników są podręczniki emblematyczne[66], z których obficie korzystali twórcy programów. Najbardziej charakterystycznym elementem treściowym dekoracji pogrzebowej XVII i pocz. XVIII w. jest *impresa* i emblem. W przeciwieństwie do innych krajów Europy *concettismo* i emblematyka pojawiają się w Polsce stosunkowo późno[67], ale od razu na większą skalę w wersji moralizatorsko-jezuickiej[68], zmodyfikowanej przez traktaty typu Possevina[69]. W dekoracjach pogrzebowych polskich kościołów emblematyka została użyta po raz pierwszy przez włoskiego architekta G. B. Gisleniego w XVII w. Rozpowszechnienie tego typu dekoracji treściowej nastąpiło już ok. 1640-1650 r. na terenie całej Rzeczpospolitej. Były to *devises,* emblemy[70], jak *icones*[71], *stemmata*[72], czy emblemy tzw. literackie[73].

Kiedy pisałem przed kilku laty o wpływie emblematyki na kaznodziejstwo końca XVII w. i 1 poł. XVIII w.[74] nie umiałem jeszcze wskazać na jej bezpośrednie oddziaływania na programy treściowe. Podręcznik J. Typotiusa[75] znany był niewątpliwie Stefanowi Sczanieckiemu, który oparł się na *impresie* nr 25 z lemmą „sic ad astra". Emblemy F. D. Saavedry i J. Sambucco, znane były na dworze nieświeskim w poł. XVII w.[76]. G. B. Gisleni znał różne podręczniki emblematyczne, ale lemmy przekształcał i dostosowywał do okoliczności i sytuacji[77]. Z wersji łacińskiej *Mundus Symbolicus* Picinellego[78] korzystali zwłaszcza jezuici układający programy treściowe dekoracji pogrzebowych. Na 48 *devises,* które znajdowały się na cokołach personifikacji cnót,

wystawionych na pogrzebie Marii Anny Jabłonowskiej z Kazanowskich w lwowskim kościele jezuitów, większość została zaczerpnięta z Picinellego, a poszczególne z A. Novariniego[79], J. Masena[80], J. Camerariusa[81] i S. Pietrasanty[82]. Nie udało się odnaleźć źródeł jedynie do ok. 10 *devises* z tego programu. Z Picinellego, jak i relacji pogrzebowej pt. *Apollo*[83] korzystał układając program jeszcze w 1735 r. nieznany jezuita na pogrzebie Jana i Kazimierza Jabłońskich. Na pogrzebie Radolińskiego, źródła cytatu z Lukiana zamieniono omyłkowo na Klaudiana[84]. O szerokim rozpowszechnieniu wydań łacińskich w końcu XVII w. w bibliotekach klasztornych może świadczyć następujący fakt. Na jednym z egzemplarzy, przechowywanych obecnie w Dziale Starych Druków BUW, znajduje się znak własnościowy znanego kaznodziei Innocentego Pokorskiego, paulina z klasztoru w Topolnie, z datą 1688, a więc o 1 rok późniejszą niż data drugiej edycji kolońskiej. W ciągu 1 poł. XVIII w. następuje proces powolnego odejścia od bezkrytycznego przejmowania wzorów z podręczników emblematycznych wydawanych na zachodzie Europy, i tworzenia sarmackiej emblematyki opartej na herbach szlacheckich[85]. Omawiane już galerie rodzinne, zwłaszcza z poł. XVIII w*., możemy zaliczyć do *icones* emblematycznych. Źródłem ikonograficznym orła z wizerunkami władców Polski nad *bed of state* Zygmunta Kazimierza Wazy jest ulotka Tomasza Tretera *Reges Poloniae* dedykowana Zygmuntowi III[86]. Jak wiadomo Andrzej Kanon wydał również swoje *Icones* w 1643 r. i musiał znać wcześniej wydane analogiczne publikacje Szymona Klonowicza, Jana Achacego Kmity, Tomasza Tretera i in. Tym samym utwierdza się prawdopodobieństwo jego autorstwa programu treściowego dekoracji powstałej w 1647 r. w Warszawie. W V *Eklodze* Wergiliusza Dafne złączona z gwiazdami świeci wraz z gwiazdozbiorem całej rodziny. Jest to typowe zakończenie w antycznych epicediach poświęconych członkom rodziny panującej. Wzorowali się na nich również poeci nowożytni piszący w Polsce, jak np. Kallimach[87].

Prawie wszystkie emblemy używane przez twórców na pogrzebach można zaliczyć do kategorii tzw. heroicznej[88].

Pisząc w rozdziale 1 o pogrzebie antycznym podałem ważniejsze „wzorniki" pogrzebowe. W wiekach XVI, XVII i XVIII

wydano 20 dzieł (wielokrotnie wydawanych) poświęconych całkowicie obrzędom różnych narodów, również niechrześcijańskich. Dobra znajomość w XVI i XVII w. pogrzebu cesarskiego z okresu antycznego Rzymu niewątpliwie ma swoje źródło we wzornikach Gyraldusa, Porcacchiego, Guicharda, Kirchmanna i innych. Gisleni w swojej dekoracji z 1655 r. mógł oprzeć się na jednym z nich. Warto jednak zastanowić się, które wzorniki specjalnie oddziałały na twórców programów treściowych polskich pogrzebów.

Paweł Giżycki nie tylko znał podręcznik Menestriera — francuskiego teoretyka emblemów i twórcy programów — ale stosował się do jego zasad przy wyborze konceptu dekoracji. Menestrier podał także bibliografię najważniejszych publikacji[89], poświęconych zagadnieniom pogrzebu pogańskiego i chrześcijańskiego oraz ponad 130 relacji pogrzebowych z XVI i XVII w.[90] Wśród licznych wskazówek dla twórców programu i architektów znalazły się następujące uwagi o temacie — „należy podzielić tematy na dwie, cztery, sześć czy osiem elewacji castrum doloris. Podobnie jak „cztery części świata, cztery etapy życia, cztery cnoty..."[91] I dalej: „dekoracja pogrzebowa, tak jak pogrzeb ma 5 części [...] dekoracja wejścia, ołtarza, kaplic, nawy, sklepień i samego castrum [...] Dekoracja wejścia odnosi się do zaproszonych. Dekoracja naw wiąże się z konduktem (prowadzeniem ciała). Przy ołtarzu odprawia się liturgię. Inskrypcje i inne ozdoby odnoszą się także [...] do modlitw [...] ceremonii"[92]. Mimo że szereg spostrzeżeń na temat *concetto* zawartych u Menestriera stało się już ok. 1680 r. całkowicie anachronicznymi, to właśnie w Polsce bezpośredni i pośredni jego wpływ był tak olbrzymi, że w jakimś stopniu przyczynił się do przetrwania tej tradycji aż do 2 poł. XVIII w.

Nie można również zapomnieć, że w 1 poł. XVIII w. istniała tendencja do świadomego upierania się przy anachronicznych koncepcjach treściowych według ówczesnych haseł sarmackich[93]. Podsumowując wpływ i zasięg poszczególnych rodzajów wzorników należy podkreślić przede wszystkim inskrypcje (do których można czasami zaliczać i pogrzebowe) emblematyczne i związane z nimi pogrzebowe, oddziałujące bezpośrednio w XVII w. i pośrednio w 1 poł. XVIII w., a całkowicie zapomniane

w końcu XVIII w. Początek wieku XIX przynosi ponowne zainteresowanie rytuałem pogrzebu królewskiego (Aleksander I), hetmańskiego (Tadeusz Kościuszko), jak również pewne wzbogacenie treści programów, poprzez odwoływanie się do formy tradycyjnych katafalków z okresu niepodległości narodowej.

Przenosząc pojęcie konwencji stylowej do problematyki treściowej łatwo można określić sytuację pewnej stagnacji inwencji i upodobnienie programów z pierwszych trzech ćwierci XVIII w.

NAJCIEKAWSZE *CONCETTI*

„Obacz tu [na katafalku] Leonidę drugiego, Jana Boratyńskiego"[95]. Podobne wezwania mnożą się w literaturze staropolskiej przez okres XVII i XVIII w. W poemacie Samuela ze Skrzypny Twardowskiego hetman Stefan Żółkiewski staje się rzymskim wodzem Lucjuszem Emiliuszem[96]. Nawet kozak Hawrył Hołubek, który zginął pod Byczyną nazywany jest „słowiańskim Scevolą"[97].

Identyfikowanie sarmackiego bohatera z antycznym herosem wydaje się być początkowo zręcznym zabiegiem literackim, ale w poł. XVII w. pojawia się pogląd o wyższości Polaka nad innymi narodami, co prowadzi do przekonania, że nasz bohater przewyższył również starożytnych[98]. Nie przeszkadza to jednakże „opłakiwaniu" tekstami antycznych poetów również zmarłych żon urzędników koronnych i litewskich, np. Anny z Potockich Mniszkowej. Przy innej okazji *concetto* programu zostało wybrane od imienia zmarłego Trojana[99] Łosowskiego. Tak więc kilkanaście emblemów poświęcono historii Troi i jej dzielnym mieszkańcom, a wędrówka ocalonych do Italii porównana została z drogą do nowego świata-Nieba[100]. Na pogrzebie pułkownika Marcjana Chełmskiego w 1700 r. „tumba [...]" more Romano wystawiona, przy której były przykute cztery Persony Captivorum, Turek, Tatar, Kozak, Szwed".[191]

Najdoskonalszym zespoleniem tradycji pogrzebu antycznego i chrześcijańskiego jest *conseciatio.* Zwyczaj ten opisują dokładnie wszystkie wzorniki pogrzebowe. W całej Europie od uro-

czystości pogrzebowych Karola V używano powszechnie dekoracji z elementami stosów apoteozy *(bustum, rogus,* pyra). Dla sztuki polskiej niewątpliwie najważniejsze jest *castrum doloris* z 1572 r. wystawione w Rzymie po śmierci Zygmunta Augusta. *Castra doloris* wystawione dla Zofii Wielopolskiej (1649 r.) i Karola Ferdynanda Wazy (1655 r.) nawiązywały prawdopodobnie do realizacji rzymskiej. W kazaniu z 1639 r. wygłoszonym na pogrzebie szlacheckim znajdujemy fragment ciekawie interpretujący antyczny zwyczaj, „... throny od ognia nazywano pyras [...] na sto stopniow i niektórych wybudowanemu [...] stawiano [...] maiestaty z drzew iesionowych, sosnowych, dębowych, a przy szlacheckich ciałach z Cypryssu [...] wieszano kosztowne szaty, misterne złota [...] aż Lex 12 Tabularum tak kosztów wielkich zakazać musiało, po którym zakazaniu, rzucił się gmin do wystawiania na takich katafalkach Herbów, Obrazów, Wizerunków Cnot, y dzieł ludzi zmarłych, y tak długo przy tym zwyczaiu trwał, az tez za czasów Chrześcijańskich na takich [...] katafalkach, zaczęto wystawiać, naprzód Ognie [...] bytność Boską przy zmarłym wyrazaiąc"[102]. Na podstawie tego cytatu można sądzić, że i w prowincjonalnym środowisku znany był również zwyczaj antycznej apoteozy. Wykonanie zapewne w Krakowie *castrum doloris* po śmierci Z. Wielopolskiej, naśladującego zwyczaj *apotheosis,* nie było więc tak niezwykłe. G. B. Gisleniemu w 1655 r. mógł być ponadto znany opis pogrzebu kardynała infanta Ferdynanda[103]. W twórczości Poliziana odnajdujemy porównanie chrześcijańskiego ołtarza do stosu *apotheosis* (por. rozdz. 1 a także panegiryk *Publici In Funere [...] Thomae Oborski Episc. [...] Crac.* [...] Cracoviae 1645). Gisleni mógł znać również renesansowe opisy pogrzebów wzorowane na poezji antycznej, skoro skupił uwagę widzów na ołtarzu-stosie, *apotheosis* wystawionym w kościele jezuitów w Warszawie.

Uwagi Miks-Rudkowskiej[104] na temat źródeł *concetto* dekoracji Gisleniego na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy są niewystarczające, a wpływ ryciny zamieszczonej przez Jakuba Laura[105] wiąże się raczej z programem treściowym architektury pałacu Krasińskich[106].

Z *apotheosis* złączony jest motyw orła przenoszącego duszę zmarłego do Elizjum lub Nieba[107]. W Polsce istnieje wiele przed-

stawień orła *psychopompos,* oprócz już wymienionych z pogrzebu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła z 1681 r.[108], Karola VI z 1740 r.[109], Anny z Potockich Mniszkowej z 1758 r.[110].

W kazaniach pogrzebowych natrafiamy najczęściej na koncept oparty na aluzjach symbolicznych do herbu zmarłego lub jego dalszej rodziny [111]. Nie inaczej tworzono koncept większości dekoracji pogrzebowych, zwłaszcza w 1 poł. XVIII w. Emblematyka odnosi się nie tylko do własnego herbu zmarłego czy herbów babki ojcowskiej i macierzystej, ale do kilkunastu skoligaconych rodzin. Koncept dekoracji związany był najczęściej[112] z Leliwą [113], Kluczem [114], Klamrami[115] i Kolumną [116]. Na pogrzebie Rocha Walewskiego herbu Colonna „Facyata [katafalku] iedna reprezentowała Herb kolumnę [...] cum Inscriptione: Ipse ducetur ad sepulchrum Patrum [...] Druga facyata Herb Bogoryę [bpa Wołłowicza] ... Cztery katafalku Kolosy reprezentowały Herby skolligowanych Nałęcz [...] Małżonki [...] Matki Herb Podkowę [...] Druga kolumna herb [...] Babki [...] Trzy Róże [...] y Herb Mączyńskich [...] Trzeci [...] Bogorya [...] y Rawicz [...] Czwarty [...] Jarzynów Podkowę y Radoiewskich Strzałę z Pułpierścieniem [...] Trunna stała na Herbowney Kolumnie, y dwuch uzbroionych Smierciach wsparta..." [m].

Typ obeliskowo-kolumnowy był nierzadko różnorodnie uzasadniony. Najczęściej na kolumnach umieszczone były wielkie herby lub postacie opłakujące zmarłego. Na pogrzebie M. Ponińskiego „Castrum doloris formułowała struktura 28 łokci w górę wyniesiona, z czterech kolumn złożona, na których uzbroieni Rycerzy, oręże y chorągwie trzymali (stosuiąc się do Urzędu Chorąstwa Wschowskiego), które górą kształtnie y wspaniale wiązały. Trumnę na herbowych łodziach złożoną otaczały geniusze [...] Domów żale wyrażaiące" [118]. Na pogrzebie Mikołaja Władysława Bułharyna na 4 kolumnach stały postacie żołnierzy łamiących według zwyczajów na pogrzebach wojskowych: chorągiew, miecz, buzdygan i kopię [119].

Dla Kazanowskich-Grzymalitów wznoszono *castrum doloris* w formie twierdzy lub bramy o trzech wieżach [120]. Giżycki wzniósł dla Józefa Potockiego zamek na planie czworoboku z czterema wieżami w kolorze herbu Pilawa. Często w kościele powstawały grobowce [121] czy antykizujące sarkofagi[122]. Wszyst-

kie „katafalki, Mauzolea, Cmyntarze [...] to śmierci [...] składy, stodoły, gumna"[123]. Na tym twierdzeniu, a także na *Księdze XIII Machabeuszy* opiera się koncept dekoracji Macieja Ponińskiego: w kościele jezuitów w Poznaniu znajdowały się bowiem w podziemiach trumny Ponińskich, tworząc jakby wielkie mauzoleum sławy tego rodu. Dla podkreślenia dawności i wielkości familii zmarłego, na pogrzebie Hieronima Radziwiłła w Nieświeżu w 1781 r. wystawiono na katafalku wiele cennych pamiątek rodzinnych i najcenniejszych przedmiotów ze zbrojowni radziwiłłowskiej[124]. Nie był to wówczas zupełnie nowy sposób dekoracji na pogrzebie wojskowym. Na początku XIX w. pamiątki rodzinne utraciły swoje znaczenie. Pogrzeby i egzekwie za Józefa Poniatowskiego, Tadeusza Kościuszkę, Stanisława Kostkę Potockiego, Aleksandra I, odbywały się z użyciem „trofeów" wojennych, chorągwi i znaków wojskowych oraz cennych zbroi, stanowiących pamiątki narodowe[125]. „Hetmańskie" katafalki wyglądały jak projekty wnętrza arsenału Ch. P. Aignera. W kościele w Puławach „na 4 działach wzniesiono wysoki katafalk ozdobiony znakami wielu królów i bohaterów, których oręża i trofeów dostarczył zbiór starożytności Sybilli i Domku Gotyckiego w Puławach, umiejętne, stosowne i nader gustowne ich użycie"[126]. Tak więc w XIX w. tradycja ,,hetmańskich" katafalków pozostała, ale zmienił się ich sens ideowy.

Wyjątkowym pomysłem było ukazanie wśród form architektonicznych *castrum doloris* czy dekoracji kościoła elementów zniszczonych, tracących równowagę, czy po prostu ruin. Na pogrzebie Doroty Gembickiej nad całością dominowały „cztery marmurowe łamane kolossy"[127] [podkr. J. A. C] Do szczególnych efektów ekspresyjnych musiał należeć obraz, na którym Samson „dwie kolumny kruszył"[128] lub widok ruin Troi[129]. Innym obrazem wykonanym w 1763 r. jest „architektura na optykę malowana [...] z gzymsów y kolumn, sztucznie nadruinowanych [...] obok osoba pod upadającymi kolumnami ołtarzy"[130]. W tym samym kościele przy innej okazji Benedykt Roszkowski ustawił cały „katafalk [...] ułożony [...] z okoliczności rychley śmierci [...] Różę, śmiertelna ręka podrzynaiąc spychała w otworzoną Trumnę przy napisie: Jako kwiat wynika i skruszony zostaie (Job. 14) tedy tak ukształcono cały garnitur, że iako kwiat w trumnę

zpadał, tak y Trumna z katafalku, y katafalk z Trumną walił się na ziemię, tak zaś w sztuce naśladowano natury, że wchodzącym do Kościoła [...] zdawało się, iakoby [...] nieszczęście widziane przyniosło zpustoszenie, zgoła do udania walącey się [...] struktury, łoskotu tylko brakowało"[131].

Równie pospolitymi są symbole przemijania czasu, jak np. Parki[132], klepsydry i zegary[183] i ostatnia godzina życia[134], będąca jednocześnie początkiem życia wiekuistego (il. 149).

Rebusy o układzie gamy muzycznej[135] i herbowej Róży mają charakter igraszki umysłowej, podobny do innego druku panegirycznego[136] (il. 151, 159). Dowodzi to, jak daleko odeszli twórcy programu od stereotypowych konceptów, gdzie główną rolę odgrywały przedstawienia cnót, jak również inskrypcje odnoszące się do godności i zasług zmarłego.

Wymogi polityczne i ambicjonalne niewątpliwie utrudniały twórcom ułożenie programu treściowego dekoracji. Pogrzeby Jana III Sobieskiego, Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III były manifestacją na rzecz roszczeń do korony polskiej ich następców i pretendentów do korony. Są to sprawy znane. Ksiądz Sebastian Sierakowski długo walczył o tytuły przedstawień malarskich na katafalku Tadeusza Kościuszki, z triumwiratem rezydentów reprezentujących interesy zaborców (il. 84 - 91). Manifestacje patriotyczne, w jakie przerodziły się pogrzeby wielkich bohaterów narodowych w 1 ćw. XIX w.,, mówią same za siebie. Niekiedy nawet jedno przedstawienie było powodem zgorszenia jednych, a zadowolenia oponentów. „Kuryer Warszawski" doniósł o uroczystym pogrzebie wygnanego malarza Jacques-Luis Davida w Brukseli w kościele św. Michała. „Niezmierny natłok ludu odwiedzał zwłoki [...] Davida [...] na stopniach katafalku umieszczono [...] obraz [...] Przejście Napoleona przez górę św. Gotarda[137]. Warto przypomnieć, że jeden z projektów dekoracji malarskiej na pogrzebie Kościuszki na Wawelu miał otrzymać temat: „Góra Gotard, na ktorey kaplica a zniey Kościuszko wyimuie Kamień wolności" lub inny „Kościuszko wyjmuje kamień wolności z świątyni z trumną Wilhelma Telia na górze Gotarda". Góra Gotarda, jak sama postać Wilhelma Tella, nie wspominając już kamienia wolności, urosła do symboli „napoleońskich" i „narodowo-patriotycznych" (il. 84).

Skrócony przegląd ciekawszych *concetti* programów treściowych ukazuje wyraźnie ich różnorodność. Od zaspokojenia ambicji rodziny zmarłego, przez dostarczenie niezwykłych wrażeń zebranym i ich zaskoczenia, nauki moralnej metodą alegorycznej interpretacji mitologii, aż do poruszenia serc „mirażem" Polski niepodległej. Oto jest skala dążeń i osiągnięć twórców programów treściowych od 4 ćw. XVI do pocz. XIX w. Ich pomysły były realizowane z dużym nakładem pracy i środków, ale architektura okazjonalna jako forma ulotna nie pozostawiła licznych materialnych śladów istnienia, jak pisał L. K. Sturms. — „... Dobry poeta wymyśla napisy [...] ale główna dyspozycja przypada budowniczemu, który musi rozumieć i znać rzeźbę, malarstwo i [...] treść poetyckich inskrypcji, kiedy indziej potrzebny jest poeta, który rozumie architekturę" [138].

Przypisy

[1] C. F. Menestrier *Des Decorations Funebres ou il est Amplemenl Traile de Tentures, des Lumieres, des Mausolies, Catalalgues, Inscrlpiions et aulres Ornements funebres...* A Paris 1683, s. 151 - 152; — przedruk tego istotnego fragmentu podaje ponadto A. Tessier *Le Genre Decoratif Funebre. Esguisse d'une histoire de ses dćbuts en France.* „La Revue de l'Art Anciene et Moderne" R. 28: 1926, t. 47, s. 184.

[2] Np. *Inwestycya Grobu Pańskiego w Kościele S. J. Warszawskim R. P. 1741. Z okaz/i Roku zeszłego 1740, wielu Panów śmierciami wstawionego y teraznieyszego Elekcyjnego Cesarza* [bmr.]. Bibl. Czartoryskich, sygn. Rkps 581, nr 32, k. 266.

[3] Portret Logusa z ok. 1546 znajduje się w zbiorach Muz. Nar. w Warszawie; por. *Majarstwo śląskie 1520 - 1620.* Katalog wystawy opr. B. Steinborn. Wrocław 1956, s. 42, nr kat. 14.

[4] *Teka Naruszewicza,* vol. 66, nr 63, 64. Rkps. Cyt. wg Z. Wurst *Legacya Stanisława Hozyusza do cesarza Karola V i króla Ferdynanda / w roku 1549.* ,,Przewodnik naukowy i literacki" R. 31: 1903, z. 1, s. 3 - 4.

[5] Mowa St. Hozjusza wygłoszona przez ks. Stanisława Reszke nie zachowała się; — zob. X. Mecharzyński *Historia* wymowy w Polsce. T. 2. Kraków 1858, s. 563.

[6] O. P. Berendsen *The Italian Catalalgues* o/ *the 17th Century.* Nowy Jork [br.J Rkps, -s. 14. Tamże o wpływie tego *castrum doloris* na późniejsze rzymskie realizacje.

[7] J. S. Chrościcki *Castris et astris. Kazania i relacje pogrzebowe jako źródła historii sztuki.* „Biuletyn Historii Sztuki" R. 30: 1968, nr 3, s. 385.

[8] Można przypuszczać, że J. Pudłowski był autorem inskrypcji pod herbami na pogrzebie pierwszej żony J. Zamoyskiego w kościele św. Anny w Warszawie. Zob. Aneks *1.*

[9] Menestrier, op. cit., s. 37.

[10] Emblem opublikowany został po raz pierwszy przez G. Rollenhagena w dziełku pt. *Nucleus Emblematum...* [AnheimJ 1611, nr 21 — zob. także R. Wittkower *Death and Resurrection in the picture* by *M. Vos.* W: *Miscellanea' L. V. Pyuwelde.* Bruksela 1949, s. 117.

[11] Cytat zaczerpnięty z przedmowy drukarza (wdowy Andrzeja Piotrkowczyka) do czytel-

nika z dziełka G. B. Gisleniego *Varieta de Prospetti veduti nella Chiesa Cathedrale...* Cracovia 1649, k. Av.

[12] Pogrzeb w katedrze krakowskiej odbyt się. 24 IX 1647. Gisleni wystawił biały i złocony katafalk typu rzymskiego, jak pisał L. Pascoli *[Vite de pittori, scultori ed architetti...* Roma 1736, t. 2, s. 531). Katafalk istniał jeszcze {na strychu nad bramą przy katedrze) w 1739 r. (wg Lustracji Wawelu). Z opisu wynika, że rycina Tscherninga przedstawia *bed of state* na Zamku Królewskim. Świadczą o tym również inskrypcje z rkps diariusza Oświęcima (przechowywanego w Bibl. Ossolineum) s. 996 - 999.

[13] S. Sczaniecki *Godziemba śmiertelny na ziemi cień z Ciałem zostawiwszy do Górnego Raiu Przesadzona. Kazanie [...] W kościele koleium Poznańskiego teyże Societati* [..,] *1700.* Dnia 7 czerwca w Poznaniu [1700], k. B. W Archiwum krakowskim jezuitów (57 f 81. Hist. Coli. Posnan.) zachowała się notatka profesora retoryki Gabriela Rzączyńskiego *z* 1700 r. również dotycząca tego pogrzebu: ,,Septima junii, in templo Nostro institutae sunt exquiae pro anima „Teresiae" Łącka apparatu magno atque splendido. Mausoleum altitudine fornicerna attingebat Templi *[...]* p r o e f e r e b a t s t e m m a t a , H e l y a d e s d e p l o r a n t e s P h a e t o n t i s f a t u m c u m a l l u s i o n e a d A v i t u m D e c u s G o d z i e m b a C o n t i n e b a t [podkr. J. A. CJ ... Panegyris [...] Joanni Łącki Casteilanides Calissiensi est dedicata Collegii nomine. Concio habita a P. Stephano Sczaniecki et impressa and instantiam Domus Illustrissimae".

[14] Katafalk istniał do 1944 — por. egzekwie za Jana III Sobieskiego i Augusta II; — Por. — *Opisanie istotne Publiczney Expozycji* [...] *Jana III* [...] Maryey Kazimiery [...] 1733 [...] *Maja Dnia 15.* [bmr.]. k. Av.

[15] Relacya *Solennych Exekwij,* [...] *Mariey d'Arquin Janowey Trzeciey, które z Woli y Rozkazu* [...] *Augusta II, Odprawiły się w Warszawie u* (...) Kapucynów, *Roku Pańskiego 1717.* Die 17 Martij [bmr.]

[16] *Dyariusz Apparencyi* [...] *Dorothy z Grothow Gembicki Starościny Nakielskiey Herbu Rawicz w kościele Labiszynskim* [...] *Retormatow crygowaney Dnia Czwartego Czerwca 1731.* k. A,v.

[17] „Kuryer Polski" 1732, nr 76; — A. Naramowski Głowa y *Serce Publicznego Dobra za żywota A po Śmierci,* [...] *Jan ze Słupowa Szembek Kanclerz Wielki Koronny* [...] *od [...] Brata [...] Krzysztofa Szembeka Biskupa Warmińskiego w Kollegiacie Warszawskiey S. Jana* [...] *1731. 5 Junij* [...] W Warszawie 1731; — O retoryce i kaznodziejstwie polskim zob. M. Korolko O *prozie Kazań Sejmowych Pietra Skargi.* Warszawa 1971, s. 36 n.

[18] M. Osiński *Zamek w Żółkwi.* Lwów 1933, s. 131.

[19] Istnieją zależności programu żółkiewskiego od rzymskiego w zakresie personifikacji alegorii, jak i inskrypcji. Por. J. A. Chrościcki *Projektanci i wykonawcy katafalków z 1 poł. XVIII w.* W: *Rokoko. Studia nad sztuką 1 połowy XVIII w. Materiały Sesji SHS zorganizowanej wspólnie z Muzeum Śląskim we Wrocławiu, Wrocław, październik 1968.* Warszawa 1970, s. 265.

[20] B. Malinowski *Potencya Herbowey* [...] *Sapiehów Strzały* [...] *Józefa Franciszka [...] Sapiehy* [...] *Podskarbiego Wielkiego Xięcia Litewskiego* (...] *Fundatora* [...] Konwentu Boćkowskiego OO. *Reformatów* |...] trzydniowego [...] *Aktu, w Boćkach [...] 1744. Dnia 2 Septembra w Warszawie 1745.*

[21] Pogrzeb Karola Niemirycza w Równym w dn. 9 VI 1755. Zob. Przydatek do Gazet, po nr 103 ..Kuryera Polskiego" R. 1755 (pogrzeb 9 VI 1755).

[22] K. Rychłowski *Zebrane Żale Senatu. Woiewodztw, Familii Nad Stratą w radach pomocy,* w *piastowaniu dostoieństw, przykładu; w wywyższaniu Krwi ozdoby, to iest Krótkie Opisanie Pogrzebowey Uroczystości* [...] Władysława *Szołdrskiego Woiewody Inowrocławskiego Generała Wielkopolskiego Kawalera Orderu Białego* [...] *Za staraniem* [...] *Franciszki z Radomickich Szołdrskiey Osierociałey Małżonki w Kościele Poznańskim Societatis Iesu. Roku* 1757 *Dnia 12. Grudnia.* W Poznaniu, w Drukarni Collegii Soc.: Jesu.

[23] Pogrzeby: Augustyna Działyńskiego (1 VI 1759); Brygidy (30 IX 1762, 7 X 1762) i Doroty Czapskiej (26 IV 1763).

[24] Pogrzeb Antoniego Lubomirskiego (22 IV 1788).

[25] *Dyariusz Pogrzebowy [...] Walentego* (...) *Ankwicza Kasztelana Konarskiego Sieradzkiego, Roku Pańskiego 1766. Opisany.*

[26] Jw. Na pogrzebie wygłosił kazanie F. A. Bętkowski *Wielkość Chwalebna* (...) w *kościele Bieckim OO. Relormatow pogrzebowym kazaniem przez* [...] *1766, dnia 16 czerwca.* Kraków [1766]; — Sam M. Wierzbicki był autorem „uczonej" rozprawy pt. *Demonstrantio Caecita tis... Ex Scripturis \eterls...* Cracoviae 1767.

• „Kuryer Polski" 1758, nr 44, 52.

" Wypis z archiwum jezuickiego zawdzięczam ks. J. Paszendzie. ARSI, Lith. 51, k. 93v.; — Por. także *Krótkie Opisanie Okoliczności śmierci, solennego Konduktu y depozycyi ciała* |...] *Jozeia Hrabi Sapiehy Biskupa Diocezaryiskiego* (...) *Reierendarza Wielkiego W.* X. *L. 1754.*

[29] Chrościcki *Castris et aslris...,* 8. 387; — O emblemach rozwijających wątki mecenatu por. tenże *Mecenat magnacki i szlachecki.* ,,Rocznik Historii Sztuki" (w druku); — Dekoracja ołtarza głównego (fundacji zmarłego) na egzekwiach za Stanisława Wincentego Jabłonowskiego, wojewody rawskiego (która miała miejsce w archikatedrze lwowskiej 14 XI 1754 r.) przedstawiała adorację figury Chrystusa Miłosiernego przez zmarłego fundatora jego kultu. Samo ..castrum doloris było erygowane z okoliczności fundacji y nabożeństwa tego", cyt. wg „Kuryer Polski" 1754, nr 71.

[30] Kościół św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817); — Zob. *Zbiór mów w różnych mieyscach mlanych, oraz obchodu żałobnego nabożeństwa po zgonie sp. Tadeusza Kościuszki.* Wilno 1818; — „Kuryer Polski" 1817, nr 100, 102.

[31] Katedra w Poznaniu 19 XII 1817; — Zob. *Zbiór mów...,* loc. cit.

[32] S. Łoza *Architekci i budowniczowie* w *Polsce.* Warszawa 1954, s. 312.

[34] M. Vorbek-Lettow *Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV.* Opr. E. Galos i F. Mincer. Pod red. W. Czaplińskiego. Wrocław 1968, s. 118.

[35] Pomijam tu wykorzystywanie do cytatów zarówno poezji, prozy antycznej, jak *Pisma św.*

[36] *S.* Zabłocki *Polsko-łacińskie epicedium renesansowe na tle europejskim.* Wrocław 1968. «Studia Staropolskie» t. 22.

[37] S. Zabłocki Antyczne *epicedium i elegia żałobna. Geneza i rozwój.* Wrocław 1965; — tenże *Polsko-łacińskie epicedium...,* s. 65-66; — J. Pelc „Treny" *Jana Kochanowskiego.* Warszawa 1969, s. 59 - 62.

[38] *S.* Maciejowski *Sermo* (...) *in tunere l...\Sigismundi Premi...* Cracoviae 1547. Znane są również inne wydania. Na końcu kazania wierszowane epitafium wzorowane na rzymskich. — Zob. także utwory A. Trzecieskiego, P. Hozjusza (Zabłocki *Polsko-łacińskie epicedium...,* s. 164 - 170).

[38] Np. liczne utwory J. A. Kmity (m.in. *Silicernium [...] Pawła Czernego...* 1610; — *Akatergaston* (...) Spyrka *Stanisława Faliboga z lanowic...* 1622), A. Zbylitowskiego (Lamenty *na żałosny pogrzeb Elżbiety Ligęzianki...* Kraków 1593) oraz J. Bieżanowskiego, który napisał ich ok. 100.

[39] Kaznodzieje: A. Kraiński, B. K. Malicki, A. Pikarski, I. Soszyński i in.

[40] M. Plezia *Najstarsza poezja polsko-lacińska.* Wrocław 1952, s. 7 n.

[41] K. Łepkowski *Poezya polska na nagrobkach z XVI w.* „Rocznik Filarecki" R. 1: 1886, s. 545-57S.

[42] J. Kochanowski, K. Janicki, J. Giwiński, Z. Moisztyn, W. Potocki. D. Naborowski, S. H. Lubomirski.

[43] A. Kuzaniarski, B. Gliński, S. F. Faściszewski, B. Roszkowski.

[44] M. Vorbek-Lettow, J. Fenig, J. S. Tyszkiewicz, J. K. Wielopolski.

[45] M. Radziwiłł „Sierotka", J. Skumin-Tyszkiewicz.

[46] Zachowała się m.in. tabliczka z trumny Ludwiki Mjrii Gonzagi w zbiorech Skarbc i Archikatedry Krakowskiej z 1667; — Por. także Aneks /, w katedrze lubelskiej przechowywana jest m.in.: tablica miedziana M. Klimontowicza z 1661 r. Ponadto wiele tablic wmurowano w kamienne ramy epitafiów na ścianach wielu świątyń m.in. w Krakowie, Wrocławiu czy Gdańsku.

[47] J. D. Łobżyński *Zaćmienie na Nowiu Xiężyca* (...) *Teodora Karola* (...) z *Tarnowa* (...) w *kościele Krzepickim...* Kraków 1647.

[48] S. Brzechfa *Wzory* |...| *Zolii z Tylic Tomickiey...* 1634 (przedruk 1728), k. Q.

[49] A. Węgierski *Kazanie O Stateczności w Wierze {...] na pogrzebie* (...) *Raphała* (...) *Leszczyńskiego* (...) we *Włodawie...* 14 XI 1644. Baranów 1644.

[50] Ch. Gorzkowski Sława... *Nieśmiertelna... Przy Solennym Pogrzebie w kościele... Retormatów na Podgorzu Prowincyi Pruskiey, kazaniem... Ogłoszono...* 1752. Dnia 28 Marca... k. M.

[51] Jw., k. M-M.v.

[52] Jw., k. m,v.

[53] Z materiałów rękopiśmienych m.in.: *Inskrypcje na kataialku* [Jana Fryderyka] ... Sapiehy ***kasztelana W. X. Lit. podczas depozycji Ciała w Kodniu, który sprawowała [...] z Radziwiłłów Konstancja Sapieżyna Małżonka Roku* 1752, AGAD, Arch. Radź., II, ks. 46,** s. 793 - 808; — Emblematy z katafalku Anieli Febronii Koniecpolskiej (zm. 1663) oraz Konstancji Krystyny Komorowskiej (zm. 1675), małżonek Jana Wielopolskiego. Rkps z Bibl. Baworowskich we Lwowie (ob. Ukr. Akad. Nauk). III, E. 12, nr uniw. 318, s. 81 - 91. — Dzień... Dwudniowym Pogrzebem *obchodzony* (...) Michał Raciborowski *starosta ulanicki* (...) od *Marianny z Piaskowskich Raciborowskiej* **(...) w** *kościele Zaturzeckim* **ww XX Augustynów (po** 1644), rękopis Biblioteki Czartoryskich 2343, II (wierszowany opis dekoracji kościoła i jego inskrypcji).

[54] **J. Sparrow** ***The Inscriptiones and the Books. Sanders Lectures in Bibliography.* Cambridge** 1963.

[55] **J. Sparrow** ***Visible Words. A Study oi Inscriptions in Art and as Books and Works Ol*** *Art.* Cambridge 1969, s. 25.

[56] W nieznanej mi publikacji *Roma subierranea* wg Menestriera (op. cit., s. 14) można» odnaleźć szereg cennych inskrypcji.

[57] Oczywiście znamy również dekoracje z XVIII w., w których cytaty pochodzą tylko **z Pisma św., np.** ***Opisanie Pogrzebu*)...) *Michała i Marcjanny Potockich Woiewodów Wołyńskich*** (22 - 24 IX 1766, Sendziszów, kościół kapucynów).

[58] ***Dyariusz Apparencyi* (...) Dorofhy z *Grothow Gembicki* (...) 1731 loc. cit.**

[59] **(M. Rithovey?)** ***Relacya Pogrzebu Kazimierza* (...) y *Jana Jabłońskiego* (...) w *kościele Połockim* (...) 30 *Ianuarii odprawionego* (1735).**

[60] **D. Szyszka** ***Droga w Prawo* (...) *Grzegorzowi Antoniemu* (...) *Gimbutowi* (...) W Wilnie 1756; dołączone:** ***Opisanie Pogrzebu...* 1755. Dnia 1 *Marca w kościele Bernardynów* w *Nieświeżu* (...) *odprawionego.***

[61] **Relacya pogrzebu...** ***Trojan de Los Łosowskiego Stolnika Reczyckiego, Rotmistrza Województwa Potockiego, mającego za Herb Prus* 3ci *to jest pułtora krzyża, puł Podkowy y* Kosę. W *Kościele Połockim Soc: Jesu Dnia* 5, 6 y 7. 9 *bra odprawionego R i P. 1742...;* — Cytowani** są także Owidiusz, Wergiliusz i Statius.

[62] W ks. XVIII *Bibliotheca Selecta* Possevin zalecał tworzyć antologie poświęcone zagadnieniom etycznym z oderwanych cytatów i sentencji z pisarzy antycznych.

[63] **Np.** ***Jasny Widok* (...) *Antoniemu* (...) *Rogalińskiemu Sędziemu Wschowskiemu... w Kościele Poznańskim OO. Bernardynów sporządzony Wspaniałym y przyzwoitym Godnym Familiom*** *nakładem* (...) Synów (...) *Kaspra* (...) *Stanisława* (...) Wystawiony. Roku *Pańskiego* 1762, Dnia 26 *stycznia;* — Relacya Eiportacyi *Ciała y Pogrzebu* (...) Krzysztofa Andrzeia *Jana z Słupowa* ***Szembeka, Biskupa Warmińskiego...* (1740).**

[64] N. Miks-Rudkowska Theatrum *In exeguiis Karola Ferdynanda* Wazy. Z badań nad twórczości^ G. B. Gisieniego. „Biuletyn Historii Sztuki" R. 31): 1963, nr 4, s. 422.

[65] Ks. 29; 18.

[66] **M. Praż** ***Studies in Seventeenth-Century Imagery.* T. 2: A *Bibliography oi Emblem Books.*** Londyn 1947 [Wyd. 2 uzupełnione: 1964].

[67] Świadomie upraszczam wpływ emblematyki na literaturę i sztukę XVI w., nad którym to zagadnieniem pracuje obecnie doc. dr Janusz Pelc; — tenże *Old Polish Emblems [Introduction to the Problems).* W: „Zagadnienia rodzajów literackich", R. 12, nr 2, s. 21-53; — tenże *Emblemata staropolskie* — wstęp *do problematyki* (Streszczenie referatu wygłoszonego na zebraniu naukowym Oddziału Warszawskiego w dniu 8 XI 1967). „Biuletyn Historii Sztuki" R. 31: **1969, nr 2, s. 248; — tenże Obraz — Słowo —** ***Znak. Studium o emblematach w literaturze staropolskiej.*** Warszawa 1973; dzięki uprzejmości autora miałem możliwość zapoznać się z maszynopisem pracy); — por. też J. Białostocki *Kompozycja emblematyczna* epitafiów śląskich XVI w. W: Ze studiów nad sztuką XV7 wieku *na Śląsku i w krajach sąsiednich.* Wrocław 1968, s. 77.

[68] **R. Klein la** ***Theorie de l'expression tiguree dans les traites italiens sur les impreses*** *(1522-1612).* „Bibliotheque d'Humanisme et Renaissance" t. 19, 1957, s. 328 n.

[69] **T. Bieńkowski „Bibiiofiieca** ***selecta de ratione studiorum" Possewina jako teoretyczny tundament kultury kontrreformacji.* W: *Wiek XVII. Kontrreiormacja. Barok. Prace z historii*** *kultury.* Wrocław 1970, s. 303. «Studia staropolskie* t. 29.

[78] **A. Wituński** ***Tyara wieczności*** **[...]** ***Katarzyny z Potoka Radzlwillowey...*** **Wilno 1643. (Pogrzeb** w katedrze w dn. JO II 1643).

[71] **J. Mylius** ***Principuum et Regum Polonorum lmagines...*** **Coloniae 1594; — S. Neugebauer** ***leones et Vitae...*** **Francoforti 1620,- — A. Kanon** ***Liber poematurn complectens...*** **Cracoviae 1643; — A. Ines** ***Lechias, ducum, principum ac regum Poloniae ab usque Lecho deductorum, elogia hisiorico-politica...*** **Cracoviae 1655.**

[72] Emblemy z wierszami na herby, czyli *Stemmata,* pojawiają się w dziełku Adama Kraińskiego ***Sublimis In potenti Arcu Sagitta [...] Pauli*** **(...)** ***Dziaiynski*** **(...)** ***Symbolis Virtutum et Gentilicio Stemmate In lunere*** **(...) 1650.** ***Die 21 Mensis Februarij Praesentata.*** **Posnaniae.**

[73] Układ tzw. emblemu literackiego odnajdujemy w dziełku Jana K. Dachnowskiego *Pamiątka* ***żałobna przy Pogrzebie*** **(...)** ***Pawia z Działynia Dzialyńskiego Wojewody Pomorskiego*** **(...)** ***W Nowym Mieście d: 10. Pochowanego*** **(...) w** ***Chełmnie napisana: Roku 1643.***

[74] Chrościcki *Castris et astris...* s. 393 - 4.

[75] J. Typotius Typus Mundi... AnWerpiue 1627.

[76] **I. Soszyński** ***lasny*** **(...)** ***Splendor Pogrzebu... Aleksandra Ludwika Radziwiłła*** **(...) 1655,** s. C_4; — por. F. D. Saavedłra *Idea* de *un Principe politico...* 1640, nr 101, s. 786; (być może wykorzystano **inną edycję); — A. Sajkowski Od** ***Sierotki do Rybeńki. W kręgu radziwillowskiego*** *mecenatu.* Poznań 1965, s. 49 - 50; — Por. J. Sambucci *Emblematu...* Wyd. 2. Antverpiae 1566.

[77] Gisleni projektem dekoracji na pogrzeb Władysława IV i Karola Ferdynanda Wazy wykazał się znajomością emblemów, które znane były m.in. z wydań; T. Beza *leones...* Genu-i 1530; — J. Camerarius *Symbolorum et Emblewatum...* Wyd. 3 z końca XVI w.; — S. Covarrubias Orozco *Emblemas morales...* Madrid 1610; — N. Neusner *Emblemata...* Francoforti 1581. Por. reedycja przygotowana przez A. Henkel i A. Schone *Emblemata Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jhs.* **Stuttgart 1968.**

[78] **F. Picinelli** ***Mondo Simbolico...*** **Milano 1635; wyd. łac:** ***Mundus Symbolicus in emblematum universitate iormatus...*** Coloniae Agrippinae 1681 (oraz 1687).

[79] **A. Novarini** ***Electa Sacra. In Ouibus Qua ex Lalino, Graeco, Hebraico, et Chaldeico*** *Fonte...* Lugduni (1619), ks. 2, nr 259, s. 215 („kompas słoneczny").

[80] J. Masen *Speculo imaginum veritatis oceultae...* Coloniae 1650 (wg zbiór. Wyd. 3 1681) cap. 68, VII, nr 25, s. 776 („żelazo ogniste w wodzie hartują").

[81] **J. Camerarius** ***Symbolorum et Emblematum ex Aquatilibus...*** **Norimbergae 1604, 1 v, XX.** 279, s. 385 („gołębica").

[82] S. Pietrasanta *De Symbolis Heroicis Libri IX.* Antverpiae 1634, s. 60 („kostka albo los").

[83] **[M. Strunck]** ***Apollo, Sol.*** **(...)** ***Symbolice explicatus honori et immostati gloriae*** **(...)** ***Francisci Arnoldl Episcopi Paderbornensis {...]*** **GymnasJi** ***Paderani Societatis Jesu...*** **(1705). Pa**derbornae, Typis J. F. Buch.

[84] Lemma — „Nec Licuit populis parvum ta Nile Videre" — (Lucanus, 10). Por. Picinelli ***Mundus Symbolicus...,*** **ks. 2, cap. XXV, par. 471, s. 121; — Zob.** ***Opisanie Załobney Apparencyi na Solennych Exequiach... Jozela Sczepana Radolinskiego Podkomorzego schowskiego*** **(sic!) W** ***Kościele Poznańskim Societatis Jesu Odprawionych Piątego*** **y** ***Szóstego Dnia Września... 1741.***

[85] Pisałem o tym zagadnieniu szerzej w artykule *Barokowa architektura okazjonalna.* **W:** ***Wiek XVII. Kontrreformacja. Barok*** **. . . . s. 248-9.**

[86] Wyd. w Rzymie w 1588. Por. także publikacja późniejsza, *Regum Poloniae icones.* Roma 1591. W dniu narodzin królewicza Wergiliusz Pucitelli prezentował *devises* z gałązkami jabłoni i orłem trzymającym w dziobie korony Szwecji i Polski, a na grzbiecie pisklęta. Por. Vorbek-Letzow Skarbnica..., s. 118.

[87] K. Kumaniecki Twórczość *poetycka Filipa Kallimacha.* Warszawa 1953, s. 48; — tenże ***Scripta minoru.*** **Wratislavia 1967, s. 526; — Zabłocki** ***Północno-lacińskie epicedium...,*** **s. 107.**

[88] Tzw. kategoria 1: heroiczna, a, indywidualna, b, egzekwie i *castrum doloris-,* — por. **hasła W. S. Heckschera i K.-A. Wirtha** ***Emblem i Emblembuch.*** **W:** ***Reallexikon tur Deutschen*** *Kunst.* T. 5. Stuttgart 1967, szp. 153.

[89] Menestrier (op. cit., s. 10 - 14) podaje następujących autorów: Barreau (nieznany mi), Gutherus, Guichard, Pomey, Colombiere i (bez autora) *La Ceremonie funebre de VEgypte.*

[90] Jw., s. 19 - 36. W tym spisie nie zabrakło 4 pozycji poświęconych polskim pogrzebom. Niestety są to tylko panegiryki bez opisu dekoracji.

[91] Jw., s. 87.

[92] Jw., s. 142.

[93] Por. m.in. dyskusję nad sarmatyzmem na konferencji IBI-u (24 X 1970) poświęconej dyskusji nad książką M. Karpowicza *Sztuka oświeconego Sarmatyzmu. Antykizacja i klasycyzacja w środowisku warszawskim czasów Jana III.* Warszawa 1970,

[94] Chrościcki *Barokowa architektura...,* s. 249.

[95] W. Kunicki *Obraz szlachcica polskiego...* Kraków 1615, cyt. wg J. Pelc Konfrre/ormac/a, *Sarmatyzm a rozwój literatury polskiej (Od renesansu do barok>i).* W: *Wiek XVII...,* s. **148.**

[96] Z. Szmydtowa *Żółkiewski jako Lucjusz Emiliusz we „Władysławie IV" Samuela ze-Skrzypny Twardowskiego.* W: *Poeci i poetyka.* Warszawa 1964, s. 159-173.

[97] S. Grochowski *Poezje.* T. 1, s. 28; cyt. wg J. Pelc *Kontrreformacja, Sarmatyzm...,* s. 158.

[98] Jw.

[99] Wybór *concetto* programu od imienia zmarłego radził Menestrier (op. cit., s. 47}, który podał do naśladowania dwie inskrypcje z dekoracji kościoła św. Stanisława w Rzymie na egzekwiach za Cecylię Renatę. Jedna z nich mówi o śmierci polskiej królowej, a rozpoczynająca się od słowa RE-NATA opisuje jej śmierć jako powtórne narodzenie. — Por. także-J. B. von Rohr *Einleitung zur Zeremoniał Wissenschaft der grossen Herren...* Berlin 1729. Cz. 1, rozdz. 26, s. 25-28.

[100] Bez trudu można znaleźć podobne przykłady popularnej metody alegorycznej interpretacji mitów antycznych w teatrze, zwłaszcza szkolnym, np. *Trojanie dążący do Italii* wystawienie ok. 1696 (zob. T. Bieńkowski Fabuiarne motywy *antyczne w dramacie staropolskim i ich rola ideowa. Studium z dziejów kultury staropolskiej.* Wrocław 1967, s. 34) oraz *Descriptio Trotanorum varii successus* po 1691 r. (por. J. Okoń *Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII w.* Wrocław 1970, s. 355) na scenach teatrów jezuickich.

[101] *Opisanie Pogrzebu [...] Marcyana Scibora Chełmskiego* [...] w *Kościele Archipresbiterajnym [...]* Cracoviensis *[,..]* 24 Maja 1700; — Skuci niewolnicy utrzymywali trumnę również i na innym pogrzebie. Por. Relacya [..,] *Rzewuskiego* [...] *Hetmana Wielkiego Koronnego [...] 17 Julii, w kościele* [...] *karmelitów Dawney Obserwancyi Lwowskim Odprawionego.* We Lwowie 1730, s. A. 3. Por. także opis literackiego nagrobka Sędziwoja z Czarnkowa. Zob. Chrościcki *Castris et astris..., s.* 392.

[102] J. Różycki *Żałobny Kataphalk* (...) Annie z Czacza *Gajewskiej* [...] Przy pogrzebie wystawiony. Przez [...] w Jtościeie Czackym. *20 lunij R. P. 1639* [bmrl k. A3 - A3 v. — Z *apotheosis* niewiele poza tytułem ma wspólnego panegiryk J. A. Kmity *Apotheosis starożytney Familii* [...] *Woyciecha Szydłowskiego* [...] *kanonika krakowskiego...* Kraków 1617.

[103] J. G. de Varola Pyra *Religiosa, Mausoleo Sacro, Pompe funebre* [...] *erigo [...] Cardinal Inlante D. Ferdynando de Austria 1644;* cytowany przez Menestriara (op. cit., s. 23).

[104] Miks-Rudkowska, loc. cit,

[105] J. Lauri *Antiquae Urbis Splendor...* Romae 1612 (il. 37); — Por. Miks-Rudkowska, il. 4.

[106] S. Mossakowski *Pałac Krasińskich w Warszawie (1677-1699).* „Foliae Historiae Artium" t. 2, 1965, s. 182; — tenże *Pałac Krasińskich.* Warszawa 1972, s. 12.

[107] O orle — *psychopompos* zob. G. Weicker *Der Seelenvogel in der alten Lilteratur und Kunst.* Lipsk 1902; — L. Wegrhahn-Stauch *Aquila-Resurrectio.* ,,Zeitschrift des Deutschen Vereins fur Kunstwissenschaft" t. 21, 1967, z. 3-4, s. 105-127; — U. Geyer *Der Adlerflug im Rómischen Konsekrationszeremoniell.* Bonn 1967 (Diss.); — Karpowicz *Sztuka oświeconego sarmatyzmu...,* s. 131; — D. Roloff *Gottahnlichkeit, Vergóttlichung und Erhóhung zu seligem Leben. Untersuchungen zur Herkunlt der platonischen Angleichung an Gott.* Berlin 1970.

[108] Wiersz na *Obraz orła do słońca nieśmiertelności odlatującego;* — por. Obraz *Żałobny Przy Fabrice żalu pod Herbową Tarczą {...) Katharzyny z Sobieszyna Radziwiłłowy* [...] *Po śmierci* (...] *Michała Kazimierza Radziwiłła [...] Małżonka swego Załosney, Wystawiony, W Warszawie.* Drukował Karol Ferdynand Scheiber R. 1681, k. D;V - D_8. Pomijam inne ,,radziwiłłowskie" orły *psychopompos.*

[109] Dekoracja egzekwii w Warszawie, Kamieńcu i Wrocławiu — ,,Kuryer Polski" 1740 nr 205 i 208; — *Beschreibung der Frauer* — Gerusies... *S. Joannis in Breslau* [1740]. Szerzej o uroczystościach w państwie Habsburgów piszę w katalogu pracy pozostającym w rękopisie.

[110] Chrościcki *Barokowa architektura....* s. 233, il. 12. Pomijam orły jako znaki i herby narodowo-rodzinne, jak również emblem „Orła z Ganimedem Trojańczykiem do Nieba ulatujących" z pogrzebu Trojana Łosowskiego. W podręcznikach emblematycznych znane jest wyobrażenie orła z pisklęciem, lecącym do słońca z lemmą „Sustinuere diem", np. I. Camerarius, *Symbolorum* op. cit., k. III, s. 9.

[111] Np. herb Silnickich — 3 Róże, które były symbolami Nobilitds Generis, Vitae probitas, **Nescitudo Maritalisj — por. K. Łącki** ***Doliwa. Albo Trzy Róże*** **(...)** ***Na Żałosnym kalatalku Przy Pogrzebowym Akcie y Apparacie*** **(...)** ***Zolliey z Silnice Kwiatkowskiey*** **(...) w** ***kościele Farnym Pleśnińskim Przez*** **(...) w** ***Herbach upatrzone y Auditorowi z Ambony zalecone... 1661.*** **Dnia** 27. Stycznia. W Krakowie [1661]

[112] Relacja z pogrzebu Katarzyny ze Smoszewskich Skrzetuskiej. Zob. W. Padniewski *Epilog* (...) *22 IX* 7701, w Poznaniu.

[113] ***Pogrzeb Trzydniowy*** **(...)** ***Urszuli z Hrabiów Tarnowskich Wierzbowskiey Starościny Łęczyckiey od*** (...) *Stanisława* Wierzbowskiego... w *Kollegiacie* (...) w Łasku (...) Anno Domini 1717.

[114] [Rithovey?J, loc. cit.

[115] ***Relacya Pogrzebu*** **(...)** ***Humanieckiego...*** **Lwów 1737.**

[116] *Castrum doloris* Anny Radziwiłłowej w 1747 wystawione w Nieświeżu przez P. Giżyckiego i M. Pedettiego. Zob. Chrościcki *Projektanci...* op. cit., s. 262.

[117] Addytarnent nr 113 do Gazet R. 1755 (pogrzeb w kościele w Buczku 2 IX 1755); — O herbowej kolumnie Walewskich zob. s. 5,- S. Sczaniecki *Kolumna z Złotą na Mecie szczęśliwey Wieczności Korona* **(...) Zana** ***Franciszka*** **(...) Walewskiego (...) w** ***Kościele Buczkowskim*** (...) 7692. Kalisz 1692.

[118] **Deskrypcya** ***Depozycyi Ciała... Macieia Łodzią Ponińskiego Chorążego Wschowskiego.*** Addytarnent nr 8 do Gazet R. 1758.

[119] ***Opisanie Krótkie pogrzebu wielmożnego Chorążego Mozyiskiego,*** **dołączone do S. Kmita Niebo** ***Ziemskie*** **(...)** ***Mikolaia Władysława Bulharyna w Kościele Nieświeskim Soc: Jesu*** **(...)** ***1741. Dnia 6 Listopada...*** **W Wilnie 1742.**

[120] *Castrum doloris* dla Adama Kazanowskiego w kościele św. Jana w Warszawie (13 I 1650) i Marii z Kazanowskich Jabłonowskiej w kościele jezuitów we Lwowie (1687).

[121] **S. Witwicki** ***Kazanie na Pogrzebie*** **[...] Doroty** ***Gniński Woiewodziny Chełmlnskiey. Miane*** (...) U Oycow *Relormatow w Warszawie.* Dnia 30 Stycznia 1680, s. A; — Por. projekty Tylmana z Gameren i Z. Vogla (il. 64, 65, 81).

[122] Projekt Z. Vogla na pogrzeb Alojzego Felińskiego (ii. 92).

[123] **S. J. Witwicki** ***Kazanie*** **(...)** ***Na Pogrzebie*** **(...)** ***Doroty Gninski Woiewodziny Chełmlnskiey. Miane dnia pierwszego Pogrzebu*** **u Oycow** ***Reiormatow, W Warszawie. Dnia 30 Stycznia Roku 1681.*** **k. A$_s$.**

[124] **Chrościcki** ***Castris et aslris.... s.*** **391.**

[125] Gen. Wincenty Krasiński wypożyczył szereg b. cennych przedmiotów ze swoich zbiorów na II egzekwie za Józefa Poniatowskiego. Por. il. 54.

[126] „Kuryer Warszawski" 1826, nr 89, s. 361 (egzekwie za Aleksandra I w dn. 4 IV 1826).

[127] ***Dyariusz Apparencyi... Dorothy z Grothow Gembicki...*** **loc. cit.**

[128] M. Rithovey?) loc. cit.

[129] ***Relacya pogrzebu*** **(...)** ***Troiana de tosa Łosowskiego...,*** **loc. cit.**

[130] **B. Roszkowski** ***Obwieszczenie Wspaniałego Pogrzebu Doroty*** **(...)** ***Czapski*** **(...| w** ***Pakolskim*** |...(Oyców *Relormatow Kościele* (...) 1763 (...) 25 *Kwietnia* (...) Rozgłoszone... W Poznaniu *1763,* k. C2

[131] **B. Roszkowski** ***Widok Żałobny Dwóch znakomitych Pogrzebów... Augustyna Działyńskiego*** **(...) 7759:** ***Dnia 1. Czerwca Pochowanego... 1762; Dnia 30. Września Pogrzebaney*** **(...) Brygidy** z *Dzialyńskich Czapski* (...) Podany. W Poznaniu 1762 k. F,v.

[132] Projekt G. B. Gisleniego *castrum doloris* Cecylii Renaty opublikuje wkrótce N. Miks-Rudkowska.

[133] Miedzioryt z portretem O. Kłokockiego dołączony do kazania M. Kuczwarewicza z 1685.

[134] **J. Kossowicz** ***Godzina Doczesna*** **(...)** ***Maryanny z Myclelskich Przemyskiej, Choiąiyny*** *Kaliskiey* (...) w *Kole* u (...) Bernardynów (...) 7707. Dnia 9. *Maia.* W Poznaniu.

[135] *Dyariusz... J.* Siemieńskiego..., op. cit.

[136] K. Sroczyński Abrys... 1769 (z życzeniami imieninowymi dla A. Potockiej). Por. także **wcześniejsze** ***Epitaphium Stephani I Poloniae regis numerum annonem Continens.*** **Toruń 1586.** Zob. L. Jarzębski *Druki Toruńskie XVI wieku.* Warszawa 1969, nr 60, il. 33.

[137] ,,Kuryer Warszawski" 1896, z 22 I, s. 79.

[138] **L. K. Sturms** ***Vollstandige Anweisung, Grabmale zu Ehren*** **(...)** ***Paradę Betten und Castra*** *Doloris...* Augsburg 1720; cyt. wg *Reallexicon...,* t. 3, szp. 376.

ZAKOŃCZENIE

Pogrzeb królewski, magnacki i szlachecki w okresie nowożytnym w Polsce odbywał się najczęściej przy zachowaniu liturgii katolickiej i obyczajowości świeckiej, wywodzącej się zarówno z pogrzebów słowiańskich, jak i obrzędów antycznych. Pogrzeby szlacheckie i magnackie nawiązywały do rytuału królewskiego z okresu panowania ostatnich Jagiellonów.

Rodzinę królewską grzebano w katedrze wawelskiej (tradycja średniowieczna), a magnatów w kościele będącym mauzoleum rodzinnym (np. w Wiśniowcu — Wiśniowieccy). W wyjątkowych wypadkach pogrzeb odbywał się w kościele związanym fundacjami ze zmarłym (np. bpa Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie). Nierzadko z powodu oddalenia miejsca śmierci i pogrzebu odbywano długie wędrówki z trumną.

Architektura okazjonalna i dekoracja okolicznościowa towarzyszyły zarówno wystawianiu ciała wkrótce po śmierci w rezydencji zmarłego *{lit funebie w salle funebre* oraz *lit de paradę* w *salle parade* *), jak na egzekwiach (katafalk, *castrum doloris),* które miały miejsce już po złożeniu ciała do grobu. Znane też są wypadki przechowywania przez kilka lat trumny z zabalsamowanym ciałem, do czasu uroczystego pogrzebu. Odraczano pogrzeby nie **tylko** z **powodu** niekorzystnego splotu warunków politycznych, ale i gospodarczych *(Aneksy źródłowe).* Kilkudniowe uroczystości poprzedzające złożenie ciała do grobu połączone

" Na pogrzebie królewskim używa się terminu *bed of stałe.* W pogrzebach magnackich już w XVII w. i szlacheckich w XVIII w. zredukowano dwa rodzaje dekoracji sal do jednego.

były z wielkim zjazdem gości, duchownych i familii. Równocześnie była to manifestacja siły i możliwości ekonomiczno-politycznych rodzin, zwłaszcza magnackich. Pogrzeb był okazją do tajnych rokowań politycznych, jak i spisków. Wybuchały nowe konflikty rodzinne, zwadzone strony dochodziły do kompromisów i pojednań na tle spadkowym, rodziły się nowe uczucia. Przypominając o tych zwykłych ludzkich sprawach, warto podkreślić olbrzymie koszty i wysiłek, które ponoszono, aby dorów nać i przewyższyć wspaniałości dawniej odbywanych uroczystości pogrzebowych. Dla uatrakcyjnienia gościom pobytu dokonywano nawet codziennie częściowych zmian elementów architektury okazjonalnej i oświetlenia wnętrza kościoła.

Niezbędnym elementem dekoracji katafalku czy *castmm doloris* były *effigies* zmarłego, jego herby, odznaki godności i władzy, tablica inskrypcyjna z datami życia i tytułami. W rocznicę śmierci, rocznice imienin zmarłego, rocznice pogrzebu odprawiano uroczyste aniwersarze, które dorównywały lub przewyższały zbytkiem same uroczystości pogrzebowe. Tak więc w ciągu kilkunastu miesięcy, od chwili śmierci magnata lub króla, odbywało się nawet kilkaset nabożeństw żałobnych z mniej lub bardziej wspaniałymi katafalkami, a nawet bramami triumfalnymi. Na pogrzebach szlacheckich wieszano w kościołach chorągwie nagrobne w miejscu przyszłych nagrobków. Zdjęte z trumny herby, portret trumienny i inskrypcje odnajdujemy często na ścianach kościołów, przeniesione tam z podziemi i krypt grobowych. W ten właśnie sposób kościoły stawały się mauzoleami rodzinnymi z galeriami portretów.

Wspaniałość pogrzebów katolickich była naśladowana przez protestantów, zwłaszcza Radziwiłłów i Piastów śląskich.

Wystawne pogrzeby szlacheckie, magnackie (w mniejszym stopniu królewskie) budziły wśród nastawionego ascetycznie duchowieństwa, jak i moralistów protestanckich wątpliwości w celowość tak wielkich wydatków. Z jednej strony była to ostra krytyka doktryny katolickiej i tradycyjnych zwyczajów z nią związanych, z drugiej — niechęć wśród katolików do zwyczajów świeckich lub nawet uznanych za pogańskie (testament Lwa Sapiehy). Gwałtowność dyskusji na temat celowości *pompa Iunebris* dowodzi, jak skrajne zajmowano stanowiska. Próby ograni-

czenia wystawności pogrzebów i styp napotykały jednak na opór tradycjonalnie nastawionego kleru i rodzin zmarłych. Dla większości zebranych na pogrzebie atmosfera wystawności i poczucie świąteczności chwili były ważnymi elementami ich życia, przyjemnością przerywającą zwyczajną codzienność. Ascetyczne tendencje musiały zamilknąć wobec pychy rodowej czy wreszcie interesów politycznych. Wspaniały pogrzeb królewny Anny Wazówny, który odbył się na koszt jej katolickiego brata Władysława IV, stał się okazją do zjazdu możnowładców i szlachty protestanckiej. O skutkach politycznych tego zjazdu pisano już niejednokrotnie. Wykonanie woli zmarłego, dotyczącej skromnego pogrzebu, było przykre i kłopotliwe dla egzekutorów testamentu. Posądzano ich o skąpstwo czy wręcz o wyłudzanie pieniędzy przeznaczonych na pogrzeb. Dlatego też łamano surowe postanowienia testamentu organizując w ciągu kilku dni dwa pogrzeby: jeden uroczysty, a drugi skromny. Właśnie taki pogrzeb miał królewicz Aleksander Sobieski w 1714 r. w Rzymie na wyraźne życzenie papieża Klemensa XI. Tradycja dwuczłonowego pogrzebu była dobrze znana w rodzinie Sobieskich, skoro już w 1661 r. król Jan III w ten sam sposób pochował swoją matkę Zofię Teofilę z Daniłowiczów.

Do zbytecznie świeckich obrzędów pogrzebu magnackiego i szlacheckiego katolicy zaliczali tradycje: łamania kopii, tarczy i buławy przy katafalku, wjeżdżanie archimimusa na koniu do kościoła, niesienie zbędnych mar przy wyprowadzaniu ciała, prowadzenie koni, udział oddziałów wojskowych, panegiryczne kazania i mowy, bogate stroje zmarłych, cynowe sarkofagi, portrety i herby malowane na srebrnych blachach.

Portret trumienny przedstawiał zmarłego jako osobę żyjącą, a wymiarami i kształtem był dostosowany do czworobocznej lub sześciobocznej trumny. Rozpowszechniony od ostatniej ćwierci XVI w. (pogrzeb Stefana Batorego), związany był początkowo z pogrzebem królewskim i magnackim, aby w ciągu XVIII w. objąć także inne stany. W większości, zachowane portrety (typowe ujęcie — popiersie zmarłego), które zostały wykonane przez malarzy prowincjonalnych na podstawie maski pośmiertnej lub wizerunku wykonanego za życia, oznaczają się realizmem. Portrety trumienne namalowane na blasze miedzianej,

ołowianej (wyjątkowo na desce) można przeciwstawić portretom magnackim wykonanym na blasze srebrnej, w formie owalnej, wieszanym podczas pogrzebu ponad trumną ustawioną na katafalku. Portrety na srebrnej blasze uległy w znacznie większym stopniu zniszczeniu, przetapiano je bowiem na kruszec. Było ich jednak znacznie mniej i były daleko bardziej idealizującymi portretami. Chorągwie nagrobne, związane z obrzędami pogrzebu szlacheckiego w XVII w., przedstawiały najczęściej „wieczystą adorację krzyża", sceny z życia zmarłego i herby. Wieszano je nie tylko w świątyniach katolickich.

Tradycjonalizm liturgii i obrzędów był jedną z najbardziej typowych cech pogrzebu w Polsce. Uroczystości po śmierci Aleksandra I w 1826 r. i uroczystości z okazji przeniesienia do grobu szczątków Kazimierza Jagiellończyka w 1869 r. odbyły się jeszcze wg wzorów z XVI w.

W katalogu pozostającym w rękopisie zająłem się uroczystościami pogrzebowymi 43 osobistości polskich, z których prawie jedna trzecia, to postacie władców. W każdej pozycji katalogu konfrontowałem zapisy i relacje pisemne z materiałem ilustracyjnym lub zachowanymi reliktami rzeźbiarskimi i malarskimi dekoracji. Wyłączyłem z rozważań (również i w tekście pracy) wiele uroczystości pogrzebowych znanych jedynie z opisów literackich. W ten sposób zgromadzony został materiał pozwalający na dokładniejszą analizę i interpretację:

Tabela 1

Wiek	Pogrzeby cesarskie i królewskie	Pogrzeby magnackie	Pogrzeby szlacheckie
XVI	1		
XVII	11	5	
XVIII	9	7	4
XIX	2	3	1
Razem	23	15	5

W katalogu omówiłem 266 dzieł plastycznych, z których większość została opublikowana w niniejszej pracy. Z odnalezionych

obiektów pominięto tylko najsłabsze lub przykłady nie wnoszące nic nowego. Dlatego pozostawiam w niezmienionej formie Tabelę nr 2. Grupuje ona obiekty klas jednorodnych: projekty i widoki dekoracji (materiał ikonograficzny) oraz zachowane relikty malarskie i rzeźbiarskie w podziale na stulecia:

Tabela 2

Wiek	Projekty		Widoki dekoracji i inne przekazy ikonograficzne	Relikty	
	oryginalne	rytowane		obrazy	rzeźby
XVI			1		
XVII	13		12		
XVIII	25	15	35	4	70
XIX	19	2	13	8	40
Razem	74		61	122	

Z **obu** tych tabel wynika, że dokumentacja ikonograficzna (lub relikty) z pogrzebów królewskich zachowały się stosunkowo najlepiej. Pogrzeb królewski z bogatymi formami architektury okazjonalnej, na którym wzorowali się magnaci, będzie naślado-' wany przez szlachtę począwszy od przełomu XVI i XVII w. aż poprzez wiek XVIII. Projektom, widokom i reliktom malarskim i rzeźbiarskim z XVIII w. odpowiada wzrost liczby pompatycznych pogrzebów. Bogactwo dekoracji na pogrzebie stało się wówczas jedną z konwencji stylu życia klas posiadających. Do pracy nad tymi dekoracjami zostali wprzęgnięci już nie tylko artyści dworscy, ale rzemieślnicy cechowi z terenów całej Polski. Około 200 projektantów i wykonawców zebranych w *Słowniku* różni się znacznie wykształceniem, umiejętnościami i możliwościami twórczymi; obok wybitnych, jak G. B. Gisleni czy P. Giżycki, istnieją nieudolni, jak T. Roussel. W *Słowniku projektów, wykonawców i rytowników* (patrz stronica 291) znalazły się również nazwiska znane tylko z wypisów archiwalnych (Por. *Aneksy źródłowe).* Zestawienie projektantów, wykonawców i rytowników pracujących w Polsce, wg podziału chronologicznego przedstawia Tabela 3:

Tabela 2

Wiek	Projektanci					Rytownicy
	architekci	twórcy programów tieściowych	malarze rysownicy	rzeźbiarze	inni	
XVI		3	2	—	1	—
XVII	4	5*	5	2	4	2
XVIII	16	15*	13*	5	28	7*
XIX	17	5	14	3	6	10
Razem		28	34	10	39	19

W poszczególnych rubrykach zaznaczono gwiazdkami te pozycje, co do których istnieją wątpliwości. Twórca programu treściowego po dłuższej praktyce mógł bowiem zamienić się swoim zadaniem z architektem, a malarz z rytownikiem. I tak np. serwitor królewski Gisleni, który pełnił częściej funkcję architekta niż twórcy programów musi być zaliczony do pierwszej rubryki.

W wieku XVIII uroczystości pogrzebowe polskich władców i rodziny królewskiej odbywają się stosunkowo często poza granicami kraju. W większości wypadków projektantami, wykonawcami i rytownikami są wówczas wybitni artyści pracujący na dworach władców Rosji i Francji (Ch. M.-A. Challe — pogrzeby Stanisława Leszczyńskiego w Paryżu, Vincenzo Brenna — Stanisława Augusta Poniatowskiego w Petersburgu), co ilustruje poniższa tabela:

Tabela 4

Wiek	Projektanci		Wykonawcy	Rytownicy
	architekci	twórcy programów treściowych		
XVI		3		
XVII	1			
XVIII	16*	4	9*	15*
Razem	17	7	9	16

Katafalki nazywane w XVI w. „majestatami" były niezbędnym elementem dekoracji kościoła podczas pogrzebów królew-

skich, jak i magnackich w 2 poł. XVI i pocz. XVII w. Barokowe *castrum doloris* wprowadza do Polski dopiero G. B. Gisleni z okazji pogrzebu Zygmunta III, Cecylii Renaty i Władysława IV. Brak odpowiedniej liczby przekazów z końca XVII w. utrudnia ukazanie ewolucji formy pogisleniowskiej. Jak się jednak wydaje, Tylman z Gameren nie był zapewne jedynym kontynuatorem tej tradycji artystycznej. Gisleni nie używał tylko jednej formy rozpowszechnionej we Włoszech, a mianowicie tempietta, które na Śląsku pojawiło się wcześniej, a w Polsce dopiero w poł. XVIII w. Typ ten przetrwał aż do 3 ćw. XVIII w. Na początku XIX w. rozpowszechnione były zwłaszcza eklektyczne formy budowli grobowych w postaci piramid i sarkofagów. Warto podkreślić surowość form projektów H. Szpilowskiego i K. Podczaszyńskiego, w przeciwieństwie do przeładowanych detalami architektonicznymi projektów Z. Vogla i A. Gołońskiego.

Dworskie budowle okazjonalne dostosowywały się zarówno detalem, ornamentyką, jak i kolorytem do modnych wzorów. Prowincjonalne realizacje były najczęściej opóźnione w stosunku do kolejnych etapów baroku i klasycyzmu. Identyczne fazy, jak przy rozwoju stylowym, można wyodrębnić również przy programach treściowych. Pierwsza — od poł. XVI w. aż do ok. 1640 r., druga — do 2 ćw. XVIII w., trzecia — trwa do ok. 1780 r., a czwarta obejmuje także XIX w. Przez cały omawiany okres można też zaobserwować trwanie dwu równoległych nurtów: ascetyczno-surowego i bardziej pompatyczno-panegirycznego. W fazie pierwszej, w przeciwieństwie do drugiej, trudno odnaleźć ślady typowo włoskiego *concetto*. W trzeciej, jest to już na pewno ,,sarmacki" koncept herbowy wzięty z retoryki ówcześnie panującej, a w ostatniej nastąpiło uproszczenie i redukcja wątków rodowo panegirycznych na rzecz treści ogólnonarodowych (zwłaszcza w projektach Vogla).

Na typowy program treściowy drugiej i trzeciej fazy składają się trzy przenikające się układy odniesień: do jednostki, rodu i społeczeństwa. Program treściowy był zbudowany na podstawie znajomości życiorysu zmarłego, a więc jego urodzenia, stanowiska w hierarchii społecznej, zasług dla kościoła, narodu i okoliczności śmierci. Na tej kanwie „budowano" panegiryczne inskrypcje, jak i przedstawienia *(devises,* emblemy, portret zmar-

łego, obrazy czynów heroicznych czy fundacji). Ród, w którym rozgraniczano bliższą rodzinę od dalszych krewnych, był chwalony herbami (nierzadko *stemmata)* galeriami portretowymi (m.in. *icones)* czy rzeźbiarskimi z inskrypcjami (tzw. żale).

Okazjonalne mauzoleum sławy osoby zmarłego i jego rodziny, to niewątpliwie najważniejsza część programu. Do zwykłych uczestników pogrzebu, przedstawicieli różnych warstw i grup społecznych zaadresowane były wyrazy powitania (w myśl retorycznej figury zwanej prozopopeją) na fasadach kościołów czy bram triumfalnych: „Przybywajcie, witajcie w świątyni żalu...". Dekoracja z kościotrupami czy z wizerunkiem śmierci miała przypomnieć zebranym o czekającym ich końcu życia, sądzie ostatecznym i zachęcić do życia w wierze i cnocie. Niekiedy pojawiało się też w inskrypcjach wezwanie do modlitwy za zmarłego. Zadośćuczynienie pysze rodowej, obok zwykłego moralizatorstwa, to ważniejsze wątki programów sarmackich, zwłaszcza z drugiej i trzeciej fazy. Przy układaniu programów treściowych dekoracji wykorzystano różnorodne źródła literackie: poezję antyczną i renesansową, wzorniki pogrzebowe, inskrypcyjne i emblematyczne. Przy opracowaniu inskrypcji posługiwano się często figurami retorycznymi zaczerpniętymi z kaznodziejstwa.

Mimo różnorodności *concetti* inspirowanych także tradycją pogrzebu antycznego, zwyczajami żołnierskich pogrzebów polskich, czy też aluzjami do herbów rodzinnych, treść poszczególnych wątków nie ulega większym zmianom w okresie nowożytnym.

Tradycje wystawnych pogrzebów oraz typowych dla nich form architektury i dekoracji dotrwały do XX w. Świadczą o tym pogrzeby „pięciu poległych", wielkich pisarzy z przełomu XIX i XX w., czy niezrealizowany *Sarkofag z prochami ojców-bohaterów i matek-męczenniczek, przeznaczony dla wotywnego kościoła Opatrzności...'.* Ten nie wykonany projekt nie zamyka jednak rozwoju form i dekoracji „majestatu", na którym zapewne i w przyszłości spoczywać będzie trumna wybitnego męża stanu, sławnego uczonego czy wielkiego artysty. W dekoracji treścio-

• *mającego być wzniesionym* w Warszawie. *Sprojektował Aleksander Borowski.* Warszawa 1937.

wej nawet najbardziej funkcjonalnego katafalku wzniesionego na uroczystym świeckim pogrzebie pozostanie inskrypcja z nazwiskiem, datami życia, a niekiedy także godło narodowe. Tak łatwo nie rezygnuje się z długiej tradycji uroczystych pogrzebów odbywających się przy głuchych dźwiękach werbli, w czerni żałoby, z wieńcami i wiązankami kwiatów. Od stuleci wiadomo, iż żyjącym łatwiej jest pogodzić się z myślą o śmierci, jeśli narzuci się udrapowany płaszcz na ramiona nagiej prawdy: TEMPUS FUGIT!

ANEKSY ŹRÓDŁOWE

Aneks 1

RACHUNKI Z POGRZEBU KRYSTYNY Z RADZIWIŁŁÓW ZAMOYSKIEJ, KANCLERZYNY KORONNEJ, WYPRAWIONEGO W KOŚCIELE ŚW. ANNY W WARSZAWIE W 1580 R.

Regestra Przychodu i Rozchodu Pieniędzy w *Skarbie JW Jana Zamoyskiego Kanclerza, Hetmana Koronnego* [...] przez *Jana Pudłowskiego sługą* utrzymywane przez czas *od dnia 10 Lipca 1579 do 9 Sierpnia 1582 r.*

AGAD, sygn.: Aren. Zamoyskich, 2519, s. 38-42

Szatha w ktorei cziało przibrano

Hatlasu czarnego na szatą długą w ktorei cziało iest przibrane, y w trunne ułosone łokci 14 s gr 45	fi.	21	
Jedwab do tego szicia	fi.		3
Płótno belo miedzi rzeczami niebośczki którego koszula przesieradło do nakriwania cziała poko w trunne. niebyło włożone [...] Złotij lancurzek ktorij iesth został na nieboszce y znim do trunny do grobu włożona robotłia panczerzowa valory. Piersczien z robinem zloty valory.			

Truna

Za którą	fi. 3	—	
Aksamitu do obicia	fi. 6		
Zielie		12	
Vapnc		8	
Mąka		5	
Skło		12	
Bratnalie y świeczki		3	9
	31	13	9

"Tabliczka złotha z napisem, która na cziele z łańcuszka srebrnego wisi, tak że druga mosiądzowa na która przibita iesth na wierzchu trunny . . .	fi. 8		
Płótno grube do obicia trunn	fi. 1	7	
Za smole y smolenia tey trun	3	6	
Stuka płótna białego na trunne	7		
Aksaminthu czarnego na trunne łok 45 3/i gr 70 łok	106	22	9
Świece woskowe postawniki które gorzałi po wszistek czas ez do pogrzebu Przi cziele	7	25	
Babom które kilka dni przy czieli bili		27	

Żałoba

Sukna prostego czarnego, o trzech zeglach postawów 4 per flor. 7. Szukna o z zeglach postawów 32 po fi. 6. Sukna o iednim zeglu postawo 41 po fi. 5 czini za nie	425	
Tho sukno obroczone iesth na obijanie wszelkich szcian y na żałobne szati		
Od postrzigania y maczania tych sukien z których zalobę szito, według rachowania na łokcie y karty postrzigaczki	12	11
Czapek 66 [...]	11	25
Prac Jego Mci grubrimi z zenczki na kabathi ubranie	10	
Jersinku czarnego łokci 2 — Je. M. na pum. Żałob	2	25
fi.	596	28

Akssamithu kosmatego do czapki Je° M. łokci 1	2	22
Czapka Je° Mci		13
Krawcom od robotni szat Jego Mci także podług karty za wszistkie potrzebi do tego należąc się, tho iest płótna, bawełnę, iedwab [...) według karti y za chowania z krawcem	22	12
Kussnierzowl od podsziczia [...] Jego Mci	1	5
Pannom y insi czeladzi czamsiethu na czapki łokci 8 na czapek 9	5	10
Pilszni do tych czapek		18
Od podpiczia tych czapek futrem swoim	1	1 5
To płótno żałobne tym pannom	9	10
Płótna czarnego sztuczek 4 łokczi zi które się obróciło pod Akszamimth ktori na grobie został, pod dek na kon powodni, pannom pod szathi sukien, pod poponę do karethi Jego Mci	10	24
Sukna na karethę Jego Mci łokci 17 per 40	22	20
Nici, Hafftki do załobi	4	12
Wosk krawczom		15
Płótno grube pod poporzę kuchenną	2	20
Sukno Mogilnickiego na kapi y na obiczie miesca gdzie ciało stało w koszciele postawione 41 Postawów 21 p gr 12 fi p 80 fi.	102	4
	186	26

Jedwab do zsziwanio akssamithu	1	
Krawcom od robienia załobi wszistkiei tho iest z sziwania Akssamithow, sukien, robienia na sługi, y panni szat, czapek, deki na konie, poponi na karethę, na masą kuchenni na masthalerzi, woźnice, dało się in toto i cdle — 156	26	6
Krawcowi Namietnikowi za płótno łokci 9 czarnego per gr 2	1	6
Temusz 8, 1-lotha iedwabii		9
Czwieczki do oby anią ścian, doma w koszcielie w izbie gdzie iedzono w klasztorze	1	9
Od farbowania z popon na Ridwan [?J y na kolebkę	3	11

Grob y sklep

Czegli 1000 ostatek mieszczanie darowali	3	
Chłopu czo czegli strzegł y nosił		14
Chłopu czo czegli wniósł	1	10
Vapno	4	24
Od zniesienia wapna		26
Piassek y kamień wożenie	1	7
Tarcziczek do sklepienia		16

Dało się szin 11 zalaza na sztaby na których truna z człałem lezł w grobie od urobienia tych Antabow kowalowi		28	
Grubarzowi od wikopania miesca sklepowi y wyniesienia ziemie . . .	2		
	48	16	12
Murarzowi od robothi tego sklepu y na wierzchu grobu tali. 5	5	25	12
Za farbą do malowania grobu i za pomoczi maliarczikowi, Malarzowi koszt	2	6	
Kosztuie grób fi.	23	11	12

Akssamit na grób

którego łokci lą y pul [...]	41	11	9
Ha tła su żółtego {...] do herbu			
Złola z 1/2 czemki p gr 48	4		
Płolna lokiecz		6	
Srebro, leletu, y iedwab swoie, stych reszti wzięło się czo po nieboszcze zostali Haczki do zawieszenia tego akssamithu		9	
Od roboty herbu tego	8		
Kosztuie tho wszistko fi.	54	14	9

Miejsce, gdzie stało cziało w koszciele

Tarczice na tho	1	15	
Gózdzie do tego		9	
Od robothi tego	1	5	

Swiecze

Wosku na swiecze krenczone do ubogich czo s kapami także na 2 świece Wielgie, iedna z nog druga z głów, do tego na 8 postawnikow około ciała, kamień wosku 8 fi. 4, kamień 3 po fi. 3 gr 13 A	45	6	9
	110	3	9
Knothi do tych swiecz	4	2	9
Od robothi tich swiecz Mniszkom	6		
Kije do swiecz krenczonich	2	11	
Chłopom czo swiecze do kijew prziwierczali		9	
Paczi [?! do tego		6	
Szwiece sarnich woskowich 40	39		
Kosztuią świece	96	12	9

Herbi malowane do sczian, w murze kościelnym y na mari

Herbów 8 ze słotem a 12 besz Zlotha. Ze slotem p gr 17 1/2 a besz złota per gr 12	9	14	

Cziała prowadzenie

Dzwonnego przez niedziel 4, dni 10 dzwoniono per veces 3 na dzień. Ostatek dni po razu od każdego zadzwonienia gr 20 od psałterza przez the wszistkie czasi	59	20	
Bracztwom szeszcziom z nowego miasta	3		
Bracztwom 1 stharego miasta Burmistrzom z Radą darmo prowadzicz rożka-			

zali Mnichom od s. Marcina	6		
Mnichom od s. Jerzego	2		
Tamże żakom od dzwonienia y processyey	2		
Od S. Ducha kapłanom 2		20	
	137	22	9
Bakalarzowi dzwonnego	2		
Kantorowi tamecznemu		10	
Od kościoła Pannej Mariej s Nowego Miastha Mansionarzom	2		
Cantorowi	1		
Bakałarzowi od dzwonienia			

S Jan

Psałterzistom	3	
Mensionarzom	3	
Vicariom	5	
Cantorowi	2	
Thim czo pilnowali y rządzili processiami	1	

Kaznodzieiom

X Ramie	1	26
X Jakub	1	5
X Gąsseczki	1	
X Passielowski	1	
Kaznodziey od S Ducha	1	
Kaznodziey S Marcina	1	
Bernardinom Jałmużny y za rniesce	70	
Mniszkom tamże iałmuzny	12	
X Stharemu za prośbą P. Rekt	1	
Temusz sukna łokci 12 Na odieznim kaznodzieiom dla wspominania rocznego	4	6
Osobliwe za roskazaniem Jego Mc. P. Polszczę Mniscze		15
	117	22
Ofiara sthim czo Jeg mcz sam kładł	27	
Obiad klasztorni y tu domowi (...) ze wszitkim fi.	199	14
[Za usługi różne chłopom]	1	15

Widanie pieniędzi na posłanie około tego pogrzebu

Tarkowskiemu do Litwi	12	
Piskorskiemu do Krakowa y po maliarza	12	
		[podwodami]
Krakowskiemu do Russi	8	
Sigowskiemu do Biskupa Krak. do Stęzicze	3	
Oleśnickiemu do Łowicza		
Potem iego chłopczu	1	
Chłopu do Pana Czerskiego Starosty dwa krocz	1	
Summa	33	
Malarzowi który controfektował nieboszczkę Panią po smierczi posłało się na drogę do Krakowa	8	8
Temusz na odiezdnim	25	
Za puzdro na obras		6

Ubogim y na offiarę u Bernardinow gdzie obchód pogrzebu beł w rok .	6	3	
Jego Mczi samemu na offiarę Philipkom y z ki.	2	16	
Thamże księdzu ubogiemu.	1		
fi.	76	20	17

Summa wydatku wssitkiego na lem pogrzeb facitt per 30 Mfl. 1534, 14, 6

Aneks 2

TEKST INSKRYPCJI Z DWÓCH SREBRNYCH TABLIC, Z TRUMNY I CHORĄGWI NAGROBNEJ KRZYSZTOFA RADZIWIŁŁA, HETMANA WIELKIEGO LITEWSKIEGO

[Wg *Process pogrzebu* [...] *1641.* s. A_2 - A_t

[1. Tablica na trumnie:]

„Na tym Catafalku stało Ciało w Trunnie Axamitem Karmazynowym y ćwiekami wielkimi Srebrnymi po szyrokim pasamunie srebrnym bogato Obitey. Nad okienkiem Tablica Srebrna z napisem w głowach druga Tablica wielka także z napisem, koło ktorey trybowana złotnicza robota rozmaite Armatury y Woienne Insignia, zrobione były w nogach takoważ tobota insignia y Herby Radziwiłowskie z Titulami. Po bokach Trunny trzy głowy Lwie z których niby na Kitaykach iakich do Kolców w paszczekach Lwich będących, owiązane wisiały rozmaite Martis insignia, y Trophaea, barzo piękna złotniczą robotą. Na trunnie na wierzchu leżała Czapka Xiążeca bogatymi Kleynotami oszyta. Buława przy tym y Szabla oboie złote- z Kamieńmi.

Na Tablicy nad okienkiem napis taki:

EPIGRAPHE
TABULAE ARGENTEAE
O FATUM! O FELIX! O FATUM!
O FATUM JAM NON INDYVIDUM SED INVIDENDUM.
CHRISTOPHORVS RADIVILIVS
BIRZA AC DUBINGAE DUX
IMPERII PRINCEPS
VILNAE PALATINUS
LITHVANIAE IMPERATOR
QVEM
PIETATE IN DEUS, CHARITATE IN REGNUM, FIDE IN REGEM
CONSPICUUM
FAMA IMMORTALITAS
OB RES IN SAGO FORTITER, IN TOGAM PRUDENTER
VBIQUE FELICITER GESTAS,
OB MOSCHORUM STUPENDOS AB ORIENTE EXERCITUS
PROFILIGATOS, FUSCIGATOS, ATTRITOS
OB SVECORUM VICTRICES, A SEPTENTRIONE COPIAS
FAT1GATAS, COERCITAS, REPULSAS.
OB REGIAM MAIESTATEM CULTAM
REGNI LIBERTATEM DEFENSAM
RELIGIONIS PURITATEM, STRENUE ASSERTAM
TOTI QVAS QVAM VERSUM PATET, UNIVERSO CONSEGRAVIT:
EUM

IN MEDIO GLORIAE ADEPTAE ET ADIPISCENDAE CVRRICVLO
CALCATA INVIDIAM
TRIUMPHATAM CALUMNIA
RETENTAM FIDE ET BONA CONSCIENCIA
LAUREIS ET ADOREIS STRIUMPHALIBVS MACTUM
REGI, REGNO, RELIGIONI DESIDERATUM
FILLI SVCCESORIS INDOLE HEROICA BEATUM
NATURAE MORTALITAS
MORTE SUBITANEA, PLACIDAM, PIAM
STITIT DEPOSUIT ET HOC QVEM VIDES LOCULO,
SOLIDAE VIRTVTIS, VERIQVE LABORIS, MANIBUS
COMPOSUIT.
O FATUM!
O FELIX FATUM!
O FATUM IAM NON INVIDUM
SED INVIDENDVM
NATUS M. D. LXXXV. DENATUS M. DC. XL.
CUM VIXISSET
ANNOS LV. MENSES. V. DIES XX VIII.
PROH DOLOR? QVANTUM REFERT, IN QVE TEMPORA VEL
OPTIMI CUIUSQVE VIRTUS INCIDAT

A. R

[2. Tablica w głowach:]

D. O. M. S.
AETERNA IMMORTALIUM VIRTUTUM MEMORIAE
ILLUSTRIS HEROIS
CHRISTOPHORI DVUCIS RADIVILII. SAC. ROM. IMP.
PRINCIPIS DUCIS IN BIRZE ET DUBINKI PALATINI VILNENSIS EXER
TITUUM MAG. DUC. LITH. SUPREMI DUCIS
QVI
POST LIBERTATEM PATRIA OLIM TOT SPEI AC FORTVNARVM SVARVM IMPENDIIS
ASSERTAM
POST FATALEM MAGNIS IMPERIIS BEI.LATORIS REGIS
IMPETVM RARO IMPERATORIAE ARTIS AC SOLLERTIAE
SPECIMINE EDITO
FRACTVM
POST INTERREGNI AESTUS NON MINVUS FACYNDI ELOQVII
FLVMINE QVAM INTEGERRIMI ANIMI MODERATIONE
ET CONSILIO
PLACATOS
POST OBSIDIONEM SMOLENSCI
LABORIBVS VIGILIIS VHAE AC VALETVDINIS PERICVLO
STVPENTE ORBE
PROPVLSATAM
POST NAVATAM SERENISSIMO VLADISLAO IV REGI
IN RELIQVA ADVERSVS MOSCHOS EXPEDITIONE
FORTISSIMI AC FELICISSIMI BELLI DVCIS OPERAM
ERECTIS TOTIES DE FVSO AVT REPVLSO HOSTE TROPHAIS
PACIS BELLIQVE ARTIBVS DOMI FORISQVE MEMORABILIS
NON MODO
DERIVATAM AB ILLVSTRISSIMA GENTE LVCEM
PATRI NOMINIS CLARITVDINE MAIORIBVS REFVNDENS
SED ET
POSTEROS INGENTIVM LAVDVM EXEMPLIS IRRADIANS

VITIMVM DEBELLATA INVIDIA TRIVMPHVM EGIT
SUBLATVS E COMMERCIO MORTALITATIS
XIII A. D. KAL OCTOBR. MDCXL.

S. P.

[3. Napis na chorągwi:]

MARTE POTENS, ET PACE, DOMIQVE, GORISQVE, PROBATUS,
CVI VITA IMMENSI PLENA LABORIS ERAT:
HEIC, RADIVILE, IACES: HEROS HEROIBVS ORTE:
MAGNE ATAVIS: MERITIS MAJOR AT IPSE TVIS.
QVEM PIETAS SVPERIS: VIRTVS AEQVAVIT OLYMPO:
QVO NIL IN TOTO CLARIVS ORBE EVIT.
RES GERERE; INFESTOS PROPELIERE FINIBVS HOSTES:
PELLERE: SVECIGENAS MOSCIGENASQVE: SIMVL.
PAR HECTOR PRAESENTE MANV TIBI: ET IMPETE MENTIS:
PAR CVNCTANDO TVIS: SCIPIO MAGNE: DOLIS.
ELOQIO TIBI PAR: PAR OREQVE: MELLEE NESTOR:
VIRTUTE INCERTVM MAIOR AN INGENIO:
LITAVE NOTA TIBI SVNT COETERA: NAMQVE PROBATVM
SE TIBI IVDICIO SAEPE FIDEQVE DEDIT.
QVERE, VBI RADVILII INVENIS SIMILEMVE PAREMVE
CONSILIO: ARTE: ARMIS: PECTORE: VOCE: MANV:

Verte

CONSILIS CALCHAS: ANIMO HECTOR: ROBORE ACHILLES:
ELOQVIO NESTOR: IACEZ HIC RADIVILIVS HEROS.

P. S."

Aneks 3

RACHUNKI Z POGRZEBU MARCINA ZAMOYSKIEGO ZA DEKORACJE PAŁACU I KOLEGIATY ZAMOYSKIEJ, 1689

Regestr roboli *Wielmozney Dobrodzieyki Nakaznie* [...] *Dobrodzieia zeszłego*
[AGAD, sygn.: Arch. Zamoyskich, 2582, s. 858, 862)

Item katafalk w zamku obiialiśmy odtego . . . . . zło = 15
Item druga trunna examitem od tego . . . . . zło = 15
Item katafalk w kościele wielki obiialiśmy odtego . . . . . zło = 15
Fecit in Summa czyni sto piędziesi^t złotych sto y siedmiedziesiąt y ieden grosz 5 dałem nanicz dotey roboty zło. 171 gr. 5

Według tego Regestru Wionszy Trunnę y Kata Falku, kturego zatigodniowego Regestru Pisałem, Przychodzisze Przed tavom [?] Złotych czterdziesczy y Szescz Działo W Zamościu Die 23 Julii 1689

Jann Michał Link
Artillery Maior JWP

Anno 1689 Die 16 Julii [...J		zł	gr
Za 5 Snopów Szelaza do Kar, y Anker do Katafalku y na Spernale do Listew	fe.	25	
Za 22 kop Bretnalo do Kata Falku y do Drugie Truny	fe.	14	20
Za 2800 Czwiekow Do ubiere w kościele y w Zamku	fe.	10	24
Za Jedne Czerwone Skurka do Katafalku	fe.	2	6
Stoliarom Zamoiskim y Sczebreskim Za 13 Stolow, Przistawkow 3, Stolnie 13, Siedlikow 68, Trune na obseąuim Jedne, Piramidę 14, Cukiernikom Za to Przechodzie	fe.	95	4
I-I			
Pawłowy Snieirowy od katafalku Resta	fe.	60	
Tobiaszowy Stolarowy około oltara Wielkiego	fe.	40	
Krawcom Na Wieży do kiru	fe.	5	
Maliarowy Iacentemu Z Mikolaiem Maliarem od katafalku kolo oltara kopy Jedna y Drzewce Do Chorangwy	fe.	85	
Rusinowy Maliarowy od Po Sribrenia Compardimentu Do Truny y od Po Sribrenia i 2 Lichtarzow Na katafalk	fe.	38	

Jann Michał Link
Arlillery Maior JWP

Aneks 4

DIARIUSZ MICHAŁA KAZIMIERZA ..RYBENKI" RADZIWIŁŁA Z LAT 1712-1761, FRAGMENTY DOTYCZĄCE POGRZEBU KAROLA STANISŁAWA RADZIWIŁŁA, OJCA, 1720 R.

(AGAD, sygn.: Arch. Radziwiłłów, VI, II, 80, s. 46-62]

26 VI 1720 [s. 46] ,,..Jeździliśmy z Imci Xiądzem Biskupem Łuckim do Nieświeża, gdzieśmy widzieli różne Roboty około Pogrzebu Oyca mego [...] powróciliśmy do Mira.

8 VII |s. 49], [Egzekwie w Mirze] Rano celebrował Imc Xiądz Przependowski [sic] Biskup łucki Pontyficaliter, kazanie miał Imć Czerniewski, Arcydiakon Białoruski po nabożeństwie wyprowadzali Ciało z wielką apparencyą, ... my zas z Całą familia szli za Ciałem Piechotą az za miasto potym Ciało ustawiono do Wozu nato Zgotowanego, przy [s. 501 którym ustawieniu Regimenty trzy razy Salvę dali, ... [s. 51] tumult, wpadliśmy z Xięciem Miecznikiem na konie w Pończochach y Żałobnych Płaszczykach, Znaleźliśmy Hetmana Zagniewanego y Woyszczeczko buntuiące się aleśmy Perswazią uśmierzyli y natem Polu nim Ciało nadeszło Dziewięć Beczek wina wypili... [s. 52] [Nieśwież]. Odprawiona Oyca w Wieczór w Godzinie Dziewiątey, tym sposobem, szli do Samey Radawki aż do kościoła farnego Nieswieskiego Gromady y Murowie Całego Xięstwa [...] parami każdy w ręku Swice nisący potym Cechy y Miasto [...] po nich Regiment Piechoty [...] Pocieia Hetman WXL: Litt. także Regiment Piechoty Hett. Polnego WXLitt Prowadził [...] Zienowicz stta Oszmianski [...] Za niemi Petyhorya /.../ szła [...] za niemi Szli Bractwa w Kapach potem OO Bernardyni, Dominikanie, OO Jezuici w komżach potym Cleriis Diocecyzey łuckiey y wilenskiey Za niemi sztło trzech Infułatów [...] Czterech Biskupów [...] Za nimi woz Szesciokonny na którym Ciało Stało konie y Ludzie w kapach Karmazynowych, Axamitnych, Galonem Złotym y całun takiz, Pokoiowych Dwudziestu Czterech z Pochodniami, także w kapach [...] Za całun trzymaliśmy się za wozem idąc naypierwiey Rodzeństwo potym Książe Im łan Radziwiłł wojewoda Nowogrodzki, z synem /.../ Marcinem [...l

y tak z tą funebralno Pompą przeszliśmy przez miasto [...] Oycowie Iezuici z wozu zdięli trumny y sami Zaniósłszy do kościoła postawili na katafalku który wespół z kościołem kosztownie y barzo Pięknie był Illuminowany, w tym Regiment a Pisze y Dragonia trzy razy Salvę wydali [...] przy Hucznym biciu w Zamku z Armat.

9 VII [Jan Zebrowski, prałat wileński] ,,funebralem barzo Godnie miał Orationem podczas kączącey się Mszy [...] tak kościoła iako tez y Castri Doloris, który wcale Nowemi Ogniami y Inszą Manierą odwczorayszey Illuminowane było...

10 VII [s. 57] w tymże kościele diverso Splendore et Apparatu odwczorayszey adornowanym Xięza Bernyrdyni a ponich Dominikanie Wigilie śpiewali... kondukt w grobie fundatorskim którego Ja Sam Iuncitis manibus z Xiężą Jezuitami miałem szczęśliwie Exportare, Ciało S. Pamięci Xięcia Im. Oyca y Dobrodzieia mego... oddając mnie Panegiryki po tym Ci Wszyscy [...] na obiad zaproszeni y traktowani byli odemnie.

11 VII Insza Znowu Apparencya kościół przyozdobiony był...

12 VII Inszą znowu apparencya kościół przyozdobiony był...

13 VII Znowu Insza apparencya która in dies odmienianą w kościele była... [s. 61].

15 VII Przy odmienianiu co Dzień Ozdób y Apparencyi kościelnych po odśpiewanych Wigiliach...

16 VII Kościół tak iak zawsze insza maniera y apparencya był przyozdobiony.

17 VII [s. 62] Apparencya kościoła y tego Dnia odmieniona była [...] tak się ten akt funeralny zakączył który trwał przez dni Dziewięć. Po Zakończonym Pogrzebie, Goście się [...J roziechali..."

Aneks 5

Z ZAPISKÓW MALARZA ANDRZEJA RADWAŃSKIEGO

Memorijał zawdzięczenia *krotka zebrany, ab a 1731 ad 1738,* za *pokazana dobrodzieystwa ab a 1725, ad a 1730*

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, sygn.: E. 111, s. 270]

INowy Sącz]
..Trupich głów 40, a iednym słowem, cały katafalk co tylko potrzeba było. [...] Konkluzyy 17, na każdy herb i podpis, których wierszy było na wszystkich 235. —

Aneks 6

DYSPOZYCJA I MEMORIAŁ NA POGRZEB MARIANNY Z LUBOMIRSKICH SANGUSZKOWEJ, MARSZAŁKOWEJ W. KS. LIT..

Dyspozycya na Walny *Pogrzeb Swiętey Pamięci* Xięzney *Imci* z *Lubomirskich Sanguszkowey Marszałkowey* W *XL. a* w Koibuszowey A° 1729 a *12 Ianuarii o godzinie 9* w Nocy Zmarley

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, Oddział na Wawelu, sygn.: Sang. 486)

1.mo

Drzewo w kostkę oprawnego długości po łokci grubego na wszystkie boki calow 8 sztuk in	N° 20 ce 20	Z Dóbr Wiszni-ckich im P. Ko-chanowski pro-videbit
Item takiego drzewa grubego ale krótszego po łokci sztuk wszystkich potrzeba fn	N° ´15 N° 55	

2.do

sztakiet per modum łat ale kostkowych cztery cale szerokich na wszystkie strony o długich na łokci piętnaście sztuk	N° 40
Item takize sztakiet dwa cale dobre grubych w kostkę a po łokci piętnaście długich sztuk	N° 80

3.tio

Tarcic sosnowych czyli iodłowych po łokci piętnaście długich szerokich iako mogą bydz na cal grubych krom hebla kop	N° 5
Item teyże długości tarcic tylko pułtora cala grubych kop . .	N° 2

4.to

Torsztow alias tarcic miąszych na cztery cale aszerokie iakie bydz mogą adługich na łokci dwanaście sztuk	N° 30

5.to

Lipiny w klockach długich na łokci dwanaście sztuk in	N3 Lipiny iezeli	
Tarcic lipowych teyze długości które maią bydz grube po dwa cale sztuk	N 10	blizey Wiśnicza nie dostanie . . . .„ dana i znadz
Item takichze tarcic długich a grubych po trzy cale sztuk	N 10	do Dworu

6.to

Żelaza dobrego ciągłego nie kruchego na rożne potrzeby, iak do katafalku tak do sztuk wiszania y inszego adormowania snopów zwyczaynych po szyn dwnascie in	N° 19	Żelazo ponie-waż w Rudziach Pańskich nie masz kupić gdzie naytansze

(...]

9.no

Inszych zas potrzeb do tego aktu należących iako to złota malarskiego y Srebra Metalu farb rożnych kolorów, drutów rożnych [...| aby tylko była determinacya skąd nato będzie expensa

[•••|

12.do

[Świece i wosk]	Wosk y Swice ze Skarbu będo wiele potrzeba
Summa swic fl° 25 32 wosku zas fontów Fl 2729	

I - I

Datt w Kolbuszowey 5 Iuni 1729

P. Xiąże Sanguszko
Mpp

Memoriał necessariorum na tenże pogrzeb co bydz z majętności należy

(sygn. iw.]

1.mo

Zamek z Officynami gdzie zły dach nowymi gontami będzie pobity, okna nowe y drzwize zas pieców ad minimum czterech stawiać niebędzie kafle skąd maią bydz

7,mo

Piechoty nowoiowskiey wiele ma bydz do tego aktu na usługę in N° Piechoty 60 potrzeba

[...]

13

Aiamitu karmazynowego, albo ponsowego tyle wyindzie ponieważ kościół mo osm Filarów naymniey łokci piętnaście wysokich, każdy Filar bierze na się po trzy bryły Summa łokci na te Filary Fl° . 360 Ze Skarbu przywiozą

Na katafalk Mitrę Wielko y inne insignia Xiązece takiegoż koloru axamitu łokci Fl° 90

Galonu za y frandzli złotych podług wydaney miary szerokości, iak się drewniano figura katafalku zrobi powi się siła będzie potrzeba Skąd może bydz naytaniey kupiony providować ma Imc Kochanowski

14

Tegoż koloru iako y azamit sukna do tegoż katafalku na niższe gradusy y ustawie ziemi koło niego potrzeba postawów Falendyszu Fl° 3 Ze skarb.

15

Pod sklepienie na cały kościół osobliwie inprima navis potrzeba Bassy tegoż kolom na Festony sztuk . . . . . .Fl° 1 Zeskarbu

16

Prochów ile razy będzie wola dac ognia, ze wszystkich armat łatwo ten porachuie, siła wynidzie kto będzie miał dyspozycyą onych, czyni się iednak refleacya ze trzeba ognia dawać w te czasy lm° iak się Nabożeństwo w sam dzień pogrzebu przededniem zaczynawac będzie o godzinie trzeciey wtenczas pierwsze hasło dac trzeba ze wszystkich Armat, których iest sztuk . . . . . .N° 37

rożne w sobie biorących prochu, na iedno strzelanie biorą sobie Funtów 180 co czyni kamień N° 6 y Funtów 24 2do drugie strzelanie kiedy się Wilie Biskupów y Prałatów zaczną y przed summo immediate 3tio podczas Conductu wielkiego to iest kiedy Ciało Sp Im. Dobrodziki spuszczać będzie do grobu. Te zas ognie wydawane bydz maią za daniem hasła z klasztoru y ten ma kazać ognie wydawać, przy ktorem będzie Commenda w Zamku który nie będzie dobrze informowany we wszystkim, na te trzy strzelania kościelne, wynidzie kamień prochu N° 21 bez szesci Funt. Prochów Kamieni N° 30 rachuiąc w kamień po Funtów 26 z Wołhynia nadeszło

20mo

Do tey wzyz pomienioney roboty, to iest katafalku y wszelkich ornamentów do kościoła należących trzeba stolarzow sześciu tylko tych którzy na przeszłym akcie zemno byli osobliwie Franciszek Kolisz aby drugich doglądał w robocie Cieślów dwóch tokarza iednego, y Snycerza iednego Malarza Trycyusza życzę Świeczników Ślusarza y Kowalów naczas... Tych rzemieślników circa 20 7 bris 1729 nadeszło

22do

Do ustawienia zas tego ornamentu prócz zwyz pomienionych Rzemieslnikow potrzeba na dni kilka do pomocy naymniey . .	N° 30	Z prowentow Wisznickich
26to		
Warty na pierwszewyscie do Cmentarza, druga przy Namiocie abo kosciele, trzecia przy katafalku ale z officierem tamci ponim wzgląd miec kogo puscic cl zas przy katafalku z Officierem powinni patrzeć aby niebyło tłumu koło katafalku y wzgląd mieć na wszelka tirgenterya y ornamentów a osobliwie mitrę mieć na oko powinni która będzie adornowana kleynotami na trumnie leżało pod która potrzeba poduszki bogatey...		Warta z Kommendy Nadwor-
27mo		
lak na przeszłe akty pożyczało się argenteryi z Krakowa y ze Staniątek to iest lichtarzy rożnych y lamp wiszących tak y teraz życzę		Rozmówi się z Karmelitami o
zawczasu mieć upewnione y regestrzykach mieć skąd co pożyczone		znadz Xciu Imci
28no		
Cokolwiek było naprzeszłym akcie obiciow firanek y rożnych ornamentow czerwonych z ktorem kramie był przysłany tego wszystkiego potrzeba nateraznieyszy akt y cokolwiek nadto przybyło nowey błdwatney czerwoności		Ze Skarbu
29ne		
Blachy Srebrne Toiest iedna do konterfektu adruga do Herbów z Komerdymentami te omni no trzeba aby były takie y antaby do trumny cztery Srebrne		Ze Skarbu
Suma wosku wszystkiego kamieni N° 109 funt 3		

Aneks 7

RACHUNKI ZA EGZEKWIE ZA E. SIENIAWSKĄ W KOŚCIELE KAPUCYNÓW W WARSZAWIE, 7 IV 1731.

Connolacya Expens na *Exequie uczynione* w *kościele OO Kapucynów Jaśnie Oiwieconey Jeymci Pani Krakowskiey Hetmanowey* W. *Koronney* w *Warszawie 7 Aprilis 1731 a*

[Bibl. Czartoryskich, sygn.: II. 2901, s. 263]

	Tynf.	Szostak
Za Mszy Świętych Sto piedziesiąt dwie	152	
Za Wigilij Czworo Czerw Złot 4	56	
Ministrom do Mszy służycym	1	1
Za Mszą Wielką Grana Czer. Zło. 1	13	1
Assystuiącym Xięzy	6	
Swic trzyfuntowych dwadzieścia	76	
Swic dwu funtowych trzydzieści Czteri	85	1
Swic funtowych 48 *	64	
Swic do katafalku 12 a Funtów 7	112	

Swic na Gzymsach 80 a funt 1.	.106	
Swic na Kancellach 30.	.40	
Swic na Lustrach 24 a Funt 1.	.32	
Swic na Churze [sic] 45.	.60	
Swic na Conduct 20 a Funt 1.	.26	2
Za Łoy do Lamp kamieni osm.	.101	1
Za Lamp 600.	.16	
Stolarzom.	.11	
Malarzom.	.70	
Pomocnikom.	.20	
Za Bawełnę.	.1	
Za Gózdzie to iest Bratnali kp 10.	.20	
Za Pułbratnali kop 8.	.8	
Za Ćwieczków małych kop 50.	.16	
Za Szpilek papirow trzy.	.1	
Za papir.	.4	
Za obręcze.	.1	
Za Obiad.	.667	
Summa Tynfow	1513	8
Kapelli O. Piarow	54	
	1567	8

1731 dn 24 Aprilis odebrałem od P. Jurkiewicza na konto WW Cappucyni prowizey [...] ni Exequie [...} czteri Tynfow. (Podpisany] Andrea.

Aneks 8

LIST A. F. MELANA DO BPA A. ZAŁUSKIEGO
[Bibl. Nar., Koresp. Załuskich, sygn.: III, 3222, t. 2, k. 28 v]

Eccelentissimo

[...] Ora o per !e mani un ąuadro del vice Canceliere di Lithuanio per 1'altare; havendo io havuto 1'honore di fargli un Disegno obel Cathafalco del defunto suo Padre ii qual disegno essendo stato molto aplaudito da tutti i Sig Architetti Regii, ma a causa del invidia del Fontana, che l'anno scorso in ordino V: E: di fare i! funarale de la Principessa di Bullion lo stesso Fontana volendosi vendicare, m'accuso et sprezo eon mille Calomnie apresso la Principessa, col dirgli che anche havevo inganato V: E: nel funerale de la detta Principessa di Bouillon, offerendosi di far ii detto Cathafalco per un prezzo mecanicho, et havendosi fatto dare ii mio dissegno per metterło in operazione, et vantarsi de la faticha mia, ąuello che mi dispiace, ii piu si e che ha cambiato ił piu bello; Et ił detto funerale e costato alla Principessa due volta di piu diąuello che pretendeyo, ancora di piu si e vantato, che tutti imali che potraf are sapendoche havero ąualche travaglio, vol fare ogni sforzo possibile per rompere i miei dissegni et per mettermi in cativo credito apresso di tutti. Suplico la bonta di V: E: di fargli scriver due righe affinche mi lasci star in pace.

Di Vostra Eccelenza
Umilissimo et obbedientissimo
Servitore Anto: France: Melana

Varsavia
13 XII 1741

P. S. Prego di bonta di V: E: di racomendar mio fratello al Sig. Poloni Pitlore di S. M.

Aneks 9

KOPIA ZARZĄDZENIA W SPRAWIE STROJÓW ŻAŁOBNYCH PO ŚMIERCI KAROLA VI NA DWORZE WARSZAWSKIM

[Bibl. Czartoryskich, sygn.: II, 2901, nr 125, 8. 251/651; por. Aneks 14]

Règlement

Du deuil pour feue Sa Majesté l'Empereur Charles VI à porter quatre mois à commencer le 6me du mois de Novembre de cette année.

Les Cavaliers porteront
un mois des habits noirs avec des boutons et boutonniers de Soye, Linge, uni, l'epée et les boucles d'acier bruni.
un mois en pareil habillement mais sans l'epée et les boucles d'acier bruni.
un mois des habits pareil et linge avec dentelles,
un mois bigarré.
Les Dames porteront.
un mois des habits noirs et des coiffures noires à petintes, avec une grande voile,
un mois des habits pareils, et des coiffures de gaze blanche avec des engageantes défilées,
un mois le linge avec dentelles, et
un mois bigarré.

Il y a à mander que Sa Majesté le Roi Sera demain en deuil, et qu'il Sera très bien fait de venir à la Cour en habits noirs, quoi qu'il ne soit pas dans la forme cy dessus prescrite, qui ne ne se commence que dimanche qui vient.

Et comme il y aura apartement chez Sa Majesté la Reine le Dimanche prochain Sa Majesté permets aux Dames, qui ne pourront pas être prêtes de leur habillement de deuil d'y paroitre en habits noirs de Soye. Varso\ie le 31me d'Octobre 1740

Par la Maréchaussée de Sa Majesté
le Roi de Pologne et Electeur
de Saxe

Aneks 10

LIST TEOFILI WISNIOWIECKIEJ DO KUPCA J. MANNA W SPRAWIE UDZIELENIA KREDYTU NA MATERIAŁY OBICIOWE POTRZEBNE DO DEKORACJI SAL PO ŚMIERCI M. S. WISNIOWIECKIEGO ORAZ SPECYFIKACJA MATERIAŁU, 1744

[AGAD, sygn.: Arch. Radziwiłłów, IV, 2070, 17514]

Monsieur.

Ponieważ z wyroku Boskiego wypłacił Śmiertelności trybut Xiąże Mąż, moy za którego fatalną apperencyą ze nie jestem teraz przy Pieniądzach, upraszam Imc Pana; abyś mnie

kredytem swoich chciał świadczyć dla mnie łatwość, to iest przysłanemu odemnie axamitu karmazynowego sztuk dwie y Galonu sto będzie potrzeba na to co y Blankiet posyłam z upewnieniem ze z Pro wento w Dóbr moich pobranych jak nayprętszą y nie zawodną każę Imc Panu czynić exolucyą, z obligacyą w dalszy czas za tego co tym świadczona łatwość, o którą upraszając piszę się.

W. Xię. Imc Panu niska sługa;
T. Xiężna Wiśniowiecka

18 IX **1744**
W Mereczu

(Specyfikacja towaru i rachunek]

Specifikacye Galionów Frendzlow y Axamitu Karmazynowego dla [...] W Roku 1744, 21 septembr wziętych mianowicie —

40 łokci Axamitu Karmazynowego po 12 2/3 tynf	506 2/3
50 łokci waży Cewki y Galiony 24 po 10 tynf	190
26 3/4 łokci Frądzly waży 23 V, Cewka po 11 tynf	280 1/2
	977 — 6 Tynt

Czyni słownie Dziewięć set siedemdziesiąt siedem tynf. Na ktore Summa Im Pan Jakub Hertich kapitan IMC Exequo pilno byłem potrzebny piniędzy płacił Swoiemij Czerwono złotych pięćdziesiąt trzy, a Im Pan Jakub Szoltman Dworzanym JO Xięzney [...] Czerwone złotych Siedemnaście płacił, co czynią Summa Czerwone Złote Siedemdziesiąt Rachuiąc po tymfow czternaście czynią tymfow Dziewięćset osm dziesiąt idem Reste Tynfów Trzy y Poł Szostaka z tym warunkiem jeżeliby nadpotrzeba z tych małych galionów Frezly y Axamitu miało się zostać tego (...] nam przyiąć za Pieniądze z [...] wrocic 1 M. Pana Kapitanom Hertichowi a ieżely Dłuzey zatrzymane będą Reste według urnowe nie powinien będą przyiąc na co podpisuię się w Wilnie Roku y Dnia

Jan Mana

Aneks 11

LIST M. R. OWSIANEGO DO MICHAŁA „RYBENKI" RADZIWIŁŁA (11 II 1747) Z OPISEM EGZEKWII ODBYTYCH W MIRZE 8 II 1747 ZA ANNĘ KATARZYNĘ Z SANGUSZKÓW RADZIWIŁŁOWA

[AGAD, sygn.: Arch. Radziwiłłów, III, s. 109*; uzupełnienia w nawiasach okrągłych wyróżnione wg tek Łopacińskiego, Arch. Ośr. Dok. Zab., wypisy]

Jaśnie Oświecony Mci Xiąze
Panie Moy, y Dobrodzieiu.

Przy odesłaniu Tabeli za Mc: Ianuarii, Czynię Rapport Waszey Xiążęcey Mci Dobrodzielowi o Introdukcji Ciała JO: Swiętey pamięci Xiężney Imci Kanclerzyney Wielkiey... **Die** 8. **pra**sentij przybywszy JO Xiężna Dobrodzieyka (Franciszka Urszula z Wiśniowieckich) po odprawionych Sumptuosissime pierwey w Nieświeżu, z wspaniałą katafalku apparencyą przez Całą Nocną swoią w kościele fatygą pizygotowanym: (Egzeąuiach w tuteyszym kościele prawie nie wychodząc z Niego Sama circa Dispositionem z (kapitanem Pawłowskim} także (architektem) katafalku z nie Małym azdrdem Zdrowia pracowała, który tak przedziwno Semetryą w architektowany wypisać trudno, dość ze spodziwieniem Spectatorow Wrzystkich Nacyi tu przytomnych. Kosciot Cały w Illuminacyoch przy niezliczo-

nych Lampach, y Świecach: W kaplicach Dwóch pobocznych bogatym Obiciem adornowanych postawione Dwa katafalki wspaniałymi Całunami okryte. Na lokacyą Trumien. Tandem Dnia 8. eiusdem o godzinie siodmey z południa przy liczney Assystencyj [...] Zakonów [...] prowadzono Ciało, przeciwko którym JO Xięzna kilka za Miasto wyiedzała dla koordynowania takosz. Naypierwiey za Stanowniczym szły Chorągwie Ziemiańskie [..-l Za Nimi Szwadron Dragoniy, potym Janczarowie, potym cechy, y Bractwa, po tym Lokaie ze Świecami, potym Ichm PP Dworzanie, potym kapelia Regimentu konnego, tandem Duchowieństwo potym Imć. Pan Generał Adiutant Troubnicz z Im Panem Koniuszym YO: Swiętey Pamięci Xięzny JMm kanclerzyny W. X. Litt. przed Trunami. Za Trunami Idący JO: Xięznie J. Mci cum cara Sobole Assystowali JO Xięzeta (...| Woiewoda Nowogrodzki [...] Panowie J. Woiewoda Arcisławski [...] y Znacznych Obywatelow... in Numero na kilka Tysięcy.
Potym Batalion piechoty Ordynackiey (...) potym koniuszy WXL, potym karety Żałobne, potym Gmin wielki [...] w pierwszey tedy Bramie lucide prime przybraney (inwencya Imci Pana architekta Pawłowskiego) była Staca, na ktorey perorował Imc Xiądz Juraha Societatis Jesu, od tey Bramy (przez tegoż architekta erygowanym) (az do Drugiey przy kościele) (de novo Architectonicae Errygowaney), Ulica cała oświecona Kolumnami Stoiącymi ledwo od drugiey na kilka kroków z goreiącymi lampami [...] (po złożeniu na katafalku) Mowa — ks. ken. Łucki (rektor) Ciągnęła się ta Ceremonia do Godzin fiere Dwunastey. Nazaiutrz zaczęły się Wigilie o godzinie szostey z Rana [...] na summie kazanie [...] Borkowskiego.
Trzeciego Dnia w Sobotę Ich Mc XX Dominikanie mieli Summę z Kazaniem także, po zakończonym Nabożeństwie przy Solennym Condukcie zdięte Ciała z Srzedniego katafalku, lokowano w pomienionych kaplicach pobocznych z wielko apparencyą na to przygotowanych, albo Nic, albo Mało co przydać Należy według Mego zdania do leneralney Pogrzebu Samego Apparencyi [...]

Z Mira, 11 Februarii 1747

M. R. Owsiany

Aneks 12

DYSPOZYCJA NA WPROWADZENIE CIAŁA PAWŁA KAROLA SANGUSZKI DO KOŚCIOŁA KAPUCYNÓW W LUBLINIE, 25 V 1750

Dyspozycya *na Introdukcyą Ciała Sp: I. O. X. Imci Marszałka WWXLitt* [Pawła Karola Sanguszki] *do kościoła WW OO Kapucynów Lubelskich AD 1750.*

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, Oddział na Wawelu, sygn.: Sang. 595, s. 15 - 17]

1. Świece jarzące

Świec 1/4 Funtowych na Gzyms kościelny wewnątrz .	fi.	120	Simul Funtt	57	NB. Do tych krat- czopki do
Na Kraty drewniane w 6 arkadach kaplic		100			
Świec 1/2 Funt. na Processyą dla Ichm Xięzy Zakonów y Gości przynaymniey.	fi.	400		200	
Świec Funtowych na 9 Ołtarzy mnieyszych: Co w dwóch kaplicach próżnych 3 Ołtarze przyczynie może: na każdy po 6 świec rachuiąc.	fi.	54		54	

Świec 1/2 Funtowych na wielki ołtarz do którego napo-
boczich Ścianach polki przydane bydz mogą . . . fi. 26 39
Świec 3. Funtowych na wielki ołtarz z półkami po-
bocznimi . . . . . fi. 26 96
Tychże na katafalk . . . . . fi. 6
Świec 6. Funtowych na katafalk . . . . . fi. 6 36
NB w każdym Gatunku dla przypadkowego złamania
trzeca świec przyczynie
Świec wszystkich . . . . . fi. 746 482
NB Jeżeli Funt po tynf. 2 za nich wynosi summę Tynfow N° 964 diet Tynf. 961

2. Pochodnie
Dla Pokoiowych 12 assystuiących Ciału tak w Processyi iako y przy kata-
falku — tak w dzień Processyi, iako i w dzień Egzekwi na wielkiey Mszy
św przyszykować Trzeba pochodni 48 144
Jako wyzey Funt po tynf. 2 rachuiąc wynosi Summa tynf. 288

Tynf. 1252

3. Lampy
Lamp nalanych łoiem na Gzems kościelny . . . . . fi. 120 NB
Na kraty w 6. Kaplicach 78
Na 9 ołtarzy po 6 daiąc . . . . . 54 Simul lamp 492y
Na Wielki Ołtarz 120
Na katafalk . . . . . 120 NB. y Druty
NB Na kopę lamp topionego łoiu wychodzi kemień N. 1. Zaczynam na wszystkie trzeba łoiu topionego kamieni N. 8 1/2.
NB Lamp Szklanych dla przypadkowego stłuczenia trzeba 600

4. Żałoba Kościelna
Srzodkowe scieny kościelne zacząwszy zgory od Aichitrawu równo z kapitellami aż do dołu równo z bazami pilestrowemi y nad arkusami kaplicznemu maią bydz pokryte żałobą albo kupną w Lublinie y Zamościu, albo pożyczoną z kościołów lubelskich zapłaciwszy od pożyczenia.
Apparaty y antepedya żałobne, lichtarze, WW OO Kapucynów czyli wystarczy. Tudziesz ampułki ette.

5. Żałoba Wozowa
Stangret Foryś y konie w kapach żałobnych. Item Dwór za Ciałem idący y Pokoiowi z pochodniami.
Karawan przez drogę całunem kirowym ma bydz nakryty y szory w kur obszyte.
Na mieyscu zas w Lublinie ma bydz inszy woz na niskich y równych kołach nad ktoremi Teatrum trochę wyzey osadzone bydz powinno y pokryte Całonem Axamitnym galowanym z kutasami 6. karmazynowymi z złotem przerabianemi, aby idący z pochodniami unieśli całun zęby się o osi niesmolił y koła nie wplątał.
Dwór w Żałobie za Ciałem y Dragonie. Zaproszono zas milicya przed Ciałem ma swoie Mieysce.
Na tym Teatrum na podstawkach złoconych dobrze osadzonych y przybitych ma bydz trumna osadzona by się na bok nie z sunęła. Na trumnie w Głowach mitra, a w srzodku krzyż srebrny przybity stoiący.

6. Droga
Po wsiach Miasteczkach y Miastach iezeli maią wychodzić przeciw Ciału oto się przystancyi starać powinni, gdzie w kościołach na trakcie mogą bydz Msze S. zakupione y Ubóstwo opatrzone.

7. Cechy i Bractwa
W Lublinie zawczasu zamówione bydz maią y ugodzone aby assystowały Ciału którym iezeli świece iarzące niebędą dane /: boby ich trze ba więcey zakupić iak wyzey Specyfikowano trzeba osobno za własne światło z ktoremby assystowały zapłacić według umowy:

8. Kapela
Zamówiona y ztargowana bydz na, dla processyi konduktu y Mszy S. spiewaney w dzlen następujący Ezekwi: w Processyi zas na trasie bydz rozdzieleni powinne.
Pierwsza z Początku Druga za Cechami Trzecia za Bractwami przed Księża aby po każdym wierszu od kapłanów prześpiewanym wszystka kapela wraz przegrywała żałobne arye.

9. Wyimowanie Trumny z Karawanu
Tak do tey trumny w ktorey Spoczywa Ciało, iako i do Boga — tey Trumny powinny bydz po dwa pasy rzemienne surowcowe dla łatwieyszego wyięcia obydwu Trumien razem z karawanu y potym wewnętrza trumny do grobu z Ciałem.

10. Ezkorty
1. Białogrodce w Pałacu po Ezekwiach uczynionych Ezhorta 1. Bydz ma niszę Ciało Imieniem IO. Pana zegnaiącego wszystkich Druga w polu pod Figurą Imieniem wszystkich Zegnaiących Pana odchodzącego
2. W Lublinie Pierwsza Ezhorta na miejscu z którego ma Ciało ruszyć niżeli ruszy. Druga w Bramie od Zamku. Trzecia, w Bramie ku S. Duchowi. Czwarta przed kościołem kapucyńskim oddaiąca Ciało pomienionym Oycom. Piąta w Samym kościele od WW OO Kapucynów dziękuiąca za oddany depozyt Ciało.
Dla czego zawczasu na te Exhorty zaprosić kapłanów trzeba.

11. Armaty
Odzywać się tyle razy powinny 1. Dobrą Godzinę przed ruszeniem Ciała na znak zaproszonym aby się zchodzili. 2. Po kazdey Ezhorcie gdy z Ciałem ruszać będą. 3. Na wprowadzeniu Ciała w kościół. 4. Po kondukcie na Salve Reginę, wraz zas z Harmatą zawsze się y ręczna strzelba powinna odzywać,
NB. Specyfikacya Prochów do Harmat y ręczney strzelby.

Dzwony
Według wczesney umowy y Satisfakcyi po wszystkich kościołach y Cerkwiach należy aby przez całą Procesyą dzwoniono podczas Ezhort przestaiąc, y nazaiutrz rano, y w południe podczas Ezekwi.

12. Katafalk
W kościele ma bydz wystawione teatrum na 5 ćwierci Łokci wysokie nanim 3 Taborety w Głowach y po bokach azamitem galonowym pokryte, na nich wezgłowia azamitne galowane każde mające po 4 kutasy złote na nich te insignia.
1. W Głowach Mitra z Orderem 2. Na prawym boku Laska Marszałkowska 3. Na lewym boku Szpada, pomiędzy temi Taboretami 3 gradusy suknem czerwonym pokryte a naywyzszy gradus azamitem galonowanym odzienny na szesc kawałki azamitne y na nich Trumna z Samym Krzyżem Srebrnym Stoiącym bez mitry bo nizey będzie.

13. Po kondukcie
Jeżeliby się Ciało niezepsowało albo czuć się niedało mogłoby bydz zeponowane w kaplicy prozney na 3 Gradusach okrytych, oporządziwszy wprzód tę kaplicę. A iezeliby się znacznie psowało lepiey go po wszystkim wieczornym Nabożeństwie Zamknąwszy kościół Spuście do Grobu wyiąwszy go z wewnętrzney trumny, a bogatą Trumnę schować na przyszły pogrzeb.

14. Ezekwie
Nazaiutrz po Introdukcyi Ciała Wigili z Mszami, tak śpiewanymi iako y Czytanemi bydz maią, a na katafalku miasto trumny niech w srzodku na swoim Taborecie Mitra z orderem wystawiona będzie. NB. Wino, Mąka na Hostie ette.

15. Sustencya
Dla Milicyi zaproszoney mieysce zaznaczone bydz na dla Wictualia po skończonym Akcie, dla oficierow Honorarium.

16. Introdukcyi
Jeżeli wszelka gotowość opisana, bydzie, przy tym y pogoda w poniedziałek do S. Trójcy czas by był sposobny do Introdukcyi wieczorem, a we wtorek następuiącey do Ezekwii ette.

Aneks 13

SPECYFIKACJA PRAC MALARSKICH J. B. PLERSCHA Z POTWIERDZENIEM ODBIORU PIENIĘDZY NA POGRZEB EUSTACHEGO I MARIANNY Z KĄCKICH POTOCKICH W NIEISTNIEJĄCYM KOŚCIELE JEZUITÓW W WARSZAWIE, 7 III 1768

Na *Akt Pogrzebu* [...] *Pana Potockiego* [...] za Dyspozycyq /W *Pana Fontanego Budowniczego Jk* M y Rzpley
Specylikacya Roboto Malarskiey.

[Archiwum m. Krakowa i woj. krakowskiego, sygn.: Pot. D. 222]

1. Herb w kompartymencie y złotem blikowany
2. Cyfrom na Tynkturze Malowanych sztuk
3. Palmow pod tez Cyfry na krzyż złożonych sztuk
4. Girydonow w Drzewo Palmowe z Postumentami sztuk
5. Termow które formowali boki kościoła sztuk
6. Bombow na tychrze termach w kolorze Naturalnym pod ktoiem Postumentem w Zołtym kolorze sztuk 14
7. Krakstegnow pod Murem 2
8. Gzyms na około tey Struktury iednym kolorem szatyrowany
9. Na tymże gzymsie Ornamentu do utrzymania świec sztuk 12
10. Gzyms czyli korona do Namiotu Wyzłacana, tudziesz Gałka i Lina Wyzłacana do tegoż Utrzymania Namiotu
11. Sznurów do Namiotu pozłacanych Sążni 60
12. Aniołków pozłacanych do unoszenia Rogów Namiotu sztuk 4 do których Sznury Czarne Farbowane
13. Płutna łokci 60 pozłacanego na krzyże do Ołtarzów y na wstęgi do przywiązywania falbany na Gzymsie kościelnym.
14. Tarczow pozłacanych y posrzebianych na których Pułtrzecia krzyża sztuk takich. 9
15. Szyszaków y innych Zbroi Pozłacanych sztuk 16
16. Oków Cały pod Armato Posrzebrzany

Do tey wszystkiey Roboty Dostałem
Ruzne Materyały iako to: Farby, Złoto, Srebro, Płutno, Tektura, kley, Ćwiek, etc.

Dnia 9 Marca 1768

J. B. Plersch mp.

Za tę Wrzyska Robotę Zgodziłem się Z MP Plerschem tak iako doniosłem listownie przed Zaysciem Pogrzebu Za Czerwonych Złotych Stopiedziesiont due f 1/150

J. Fontana mpp.

Według tego Rejestru odebrałem fi 150 na co się podpisuię J. B. Plersch mp.

Aneks 14

RAPORTY KAPITANA JANA SĘKOWSKIEGO DLA IZABELLI Z PONIATOWSKICH BRANICKIEJ W ZWIĄZKU Z PRZYGOTOWANIAMI DO POGRZEBU JANA KLEMENSA BRANICKIEGO W KRAKOWIE, W KOŚCIELE SS. PIOTRA I PAWŁA, 20 VIII 1777

(AGAD, sygn.: Arch. Roskie 66/69. Uzupełnione z oryginałem: teki J. Glinki, Arch. Ośr. **Dok.** Zab., wypisy por. Aneks 15, 16J

Nr 14. Białystok, 10 VII 1776

... w stolarni Robota idzie swoim trybem y pod należytym Dozorem, ten Tydzień robi) wieczory przy świecach. Snycerz w przyszłym tygodniu skończy drugą Figurę a Im P kapitan Miris Trzeci Model oddał snycerzowi.

Stolarzom, w przyszłym miesiącu dwom najętym za ieden Tydzień a Złł: 5 należy się Złło 10. Dwom Cieślom bez Maistra ordynaryinym do Niedzieli następującey, Za Niedziel 2, a Złł: ó każdemu na tydzień należeć będzie obudwom Złło: 20.

Kley od Pana Kaczorowskiego jak odbiorę jeżeli będzie Zdatny dla Stolarzy doniosą ...

Nr 11. Białystok, 19 VII 1776

... Model z mauzoleum, który dla doświadczenia umiejętności Macieja, młodego stolarza, kazałem mu z obrysu zrobić, zostałem w większej Części urobiony. dOskonaley by go byl zrobił którego i tak nie ganię, bo bez Praktyki: gdyby Maister go był tak uczył znać Abrys i miarę onego. Ale jak poznaję wnim zdolności przy tey robocie i daley wydoskonalę go na dobrego maistra, gdy go wyuczę poznawać wszystkie Dyspartymenta i rozmiary, potrzebne Jego Proffesyjej. (...) Model przez tegoż Macieja jest teraz w Reformie, robią około niego we Trzech z nieodstępnej informacyjej mojej, a to dla doskonałey egzekucyjej tego, który in Natura będzie robiony. Kończą ten model o poniedziałku lub wtorku Przy [zjłym, a już w Poniedziałek zaczną około Formalnego, więc już pomnoży się Stolarzy do Roboty na Najętych dwóch Stolarzy i dwóch Cieśli. Względem płacy onym, potrzebna mi jest dyspozyja J. O. Pani, co zaś dwóch stolarzy, jeden Stefan z Hołowieska, ten w płacy i teraz zostaje drugi. Karol Batnik ten Batnicką płacę robić może, gdyż takie ma ustanowienie i gdy potrzeba aby i w stolarni robił. Od S. Michała będą potrzebne świece stolarzom i snycyrzow, y na to rozkaz J. O. Pani będzie potrzebny.

Snycyrz iedną figurę podług modelu J. P. Mirisa wypolerował; mało co ma dokończyć, a JP. Mirisa powrotu dotąd nie słychać, więc z dalszą robotą figur snycyrz musi się zatrzymać. Robić będzie teraz kapitele do kolumn i inne Sztuki do tegoż mauzoleum, których więcej dla wspaniałości w guście teraźniejszym przydałem. Rozpatrzywszy się na Modelu, że tego potrzeba wyciąga mieć będzie ten Snycyrz Roboty nieodstępnie na Całą zimę i to pilnie robić musi, ale sam tylko z Synem, a Syn ustawicznie daje poznawać, że przymuszony Oica porzucić, że oprócz pożywienia u niego, niema nic dla siebie, ale wprawdzie i Ociec niema go sposobu utrzymać, gdyż prawdziwie ubustwa, że odzienia mu sprawić nie może. Martwi się tenże, widząc Macieja stolarza, w równych sobie leciech, ze ten już obydzie się bez ojcowskiego Chleba, na co znosząc Jego zal, mówiłem mu, iż ten. Ze zapłatę taką bierze za to, ze w niektórych S[z)tukach swojej Profesyjej Cieśli dwóch robiło już tydzień [...] robić będą niedziel 3. Potrzebny jest rozkaz J. O. Pani, aby tym dwóm cieślom, bo bez maistra ordynaryjni, po złł. 5 za przeszły i terat idący zapłacono ...

Nr 10. Białystok, 21 VIII 1776

Robota stolarska w nieprzerwanym pośpiechu i pilności kontynuuje się. W tym tygodniu już czwartą część zrobionej roboty liczyć można będzie (...] Snycyrz dziś Figurę trzecią skończy, a czwartą znacznie. Kapitel do kolumn jeden także w dokończeniu ma, pilnie i ten robi, którego, równie i stolarzy o pośpiech codziennie napominam ...

Nr 15. Białystok, 10 IX 1776

Roboty Stolarska i Snycerska w pilnym dozorze kontynuuyą się [...] Snycyrz Figur Cztery skończył, teraz Kapitele do Kolumn robi (...) Ale jak teraz ściślej obrachowałem potrzebę, nad ułożony Regestr potrzeba jes[z)cze do tych s[z]tuk 1660. To by materiału do zrobienia i za robotę więcy ekspensy przybyło i co wyrachowane jest, ze 4300 rurek czyli Lychtarzyków, Blacha, Cyna, Drut, Blacharz i g[w]oździe kosztowały by złł: 1768 [...] Kosztowałyby wszystkie w Ogulnosci złł: 2598. Próbowałem używać o[sJzczędnosci, dałem model zrobić ślussarzowi Hendrychowi jednego Lychtarzyka żelaznego [...] za jedną s[z]tukę Lychtarzyka groszy 15. To by s[z]tuk 5960 kosztowały złł: 2 980...

Nr 16. Białystok, 5 X 1776

Kolumn wszystkie, których iest ośm z piedestałami do Mauzoleum, są już Zupełnie skończone przechodzi Oica swego, on zas jes[z]cze się doskonalić, ale w prawdzie, że oprócz Figur robienia, do których trzeba by mu większes Praktyki nisz u Oica, do czego ma juz początki i wielką Chęć, inne Sztuki robi tak dobrze jak ociec. [...] Podług pierwszego generalnego

o wszystkim podanych J. O. Pani, z obcym ręku ta robota ledwie by za 150 była opłaconaco oni dwóch zrobią, ile że nad ich dwóch więcej już nie masz tu. Drudzy powymierali ...

Nr 12. Białystok, 26 VII 1776

JPan kapitan Miris w przeszły poniedziałek powrócił z Warmii. Robi teraz modele Figur. Zrobioną zaś zgruba przez Snycyrza, podług modelu jego, nie zganił.

Czytam rozkaz J. O. Pani w liście JPana sekretarza o przyśpieszenia roboty do Krakowd, dla łatwiejszego Transportu zimowego do Tykocina. [...] iak będzie Stefan z Hołowieska, będzie ośmiu, snycerzów dwóch [...]. Dwóch stolarzy najętych od poniedziałku robi. Tym płacić się zwykło na miesiąc złł: 20. Cieśle jes[z)cze nie są użyci do roboty mieć nie będą. Dopiero gdy przyjdzie do wiązania, donaięci zostaną: a płaceni zwykle na takich dniach maister złotych 6, drugi złł: 5 na tydzień.

Robota do Krakowa, tak co do Stolarski roboty i Snycyrskiej dość sporno idzie; Snycyrz drugą Figurę kończy, a stolarze na ośm kolumn, to jest na wszystkie kolumn: tyle co do złożenia: Drzewo wygotowali. Teraz robią s[z]tuki kapitelowe pod ręką snycyrzy i Krancy s[z]tukują dla Tokarza do Toczenia. Te Sztuki wymierzone są to iedne na wiersch, drugie na spód kolumn [...] i te to są s[z]tuki, które są znaczne, od Roboty i do transportu. Tudziesz i cztery piedestały pod Fugury gotowe są. Teraz w robocie są s[z]tuki złączające piedestały do Formalnej Figury całego Mauzoleum y wiązania środkowe cieśle robią. Potym nastąpi robota wierschu,

Nr 17. Białystok, 9 X 1776

...Przeszłą pocztą, przy doniesieniu o czynnościach robót do Krakowa, nie doniosłem J. O. Pani, iz do Iluminacyjej kościoła, jak między innemi Gatunkami przygotowania są wyrażone z Robienie Rurek blaszanych sztuk 4300.

Nr 18. [bm] 15 X 1776

Stolarska i snycerska robota są przy ustawicznym dozorze moim i naleganiu, dość śpieszą [...]>, aby J. O. Pani z JPanem kapitanem Pileckim umówiła się:

lmo

Aby przystemp statkowi najbliższy Krakowa obmyślił.

2do

Wozy dobre aby były do przewożenia y Ludzi do nakładania i zbierania.

3tio

O Ludzi do Usługi

4to

Jeżeli do okien w tym kościele nie maja zasłon [...] to trzeba Płutna umyślnie do tegoprzysposobić.

5to

Rzemieślnikom, którzy tam będą, co lepiej? Ponieważ dla drożyzny tam, czy powiększyć zapłaty, czyli lepiej leguminy różnej na to miejsce wyznaczyć.

6Ło

Cieśli ztąd tylko dwóch pójdzie, a więcej Ich tam będzie potrzeba. Aby JPan kapitan Pilecki miał z Branic upewnionych do pomocy.

7mo

Malarska robota do bronzowania i złocenia całego Mauzoleum jest nie mała, a stąd jeden tylko Sawicki pójdzie, y to leniuch powolny bardzo w robocie, a innego nie masz tu jak Urbanowicz y to kalika. Niech JPan kapitan Pilecki rozpyla się tam w Krakowie nie o Samych Maystrów, ale Luźnych kilku do pomocy i po czemu by chcieli na tydzień lub miesiąc [...1 Którzy będą tańsi tych się weźmie ..

Nr 20. Białystok, 30 X 1776

W przeszłą sobotę i dnia dzisiejszego trzema furmankami i podwodami Boiarskimi przewieziono 8 Kolumn, 7 Piedestałów, 4 s[z]tuk z między piedestałów, 50 Krokwi, 8 s[z]tuk Drzewa, od snycerza Figurę, kapitel i innych s[zjtuk drobnych, także z tartaka łat kóp 2 [...] która zawiera w sobie Trzecią część roboty, potym robie będą lustra y bra, 10 będą letsze sztuki Rodo transportu od pierwszych, o których wyraziłem wyzej, że są juz gotowe. Transportować ich będzie można jak lud na Narwi bezpieczny *[...]* to będzie transport pierwszy z tych

sztuk co są gotowe i które się jeszcze zrobią, a to, jeżeli będzie łatwa Narew, to i przed święty nastąpi. Drugi zaś transport reszty roboty stolarskiej] nie prędzey bydz może chyba przed końcem Januari, z przyczyn, że choć pilno robią, bo doświadczam sam bywając na dzień razy trzy, a czasem i cztery, miarkuję, że się jes|z]cze niedziel 3 po nowym roku przeciągnie. Snycerskiej roboty są figur 4 gotowych, kapitelów dwa. to te do pierwszego z Stolarską robotą należeć będą transportu. Robić jes[z]cze ma kapitelów 6, Gryfa sporego, Geniusza, który na Wezgłowiu trzymać będzie Ordery. Geniusza wielkości jak naturalna osoba, który trzymać będzie Portret śp. J. O. Pana y innych wiele festonow. To co resztę roboty zostanie snycyrskiej po drugim transporcie w Januarii, będzie potrzebny trzeci transport, jusz to małych s[z]tuk snycyrskich in Fubruari. Drzewo należące do rusztowania i wiązania przy pierwszym transporcie będzie odwiezione przy Drugim Łaty i Tarcice, potrzebne do Iluminacyj kościoła, a tym porządkiem niezawodnie uskutecznione będą te transporty...

Nr 21. Ib.mdJ ok. 1 XII 1776

Podług rozkazu J. O. Pani sprawunku z Wiednia, Uczyniłem pomiarkowanie, który przyłączam. Aksamitu nie wyni[j]dzie jak łokci 400 naszych, Galonów Szerokich i wę[z]szych po Łokci 450 także naszych Frandzli łokci 150 mniej /: S[z]nurów łokci 40, Kutasów 8, gazy s[zjtuczek 10, Metalu ksiąg 120 więcej potrzeba nad podanie moje w. Im. Xdza kanonikowi Betańskiemu: f...] a łokieć wideński rachowany za naszych piec ćwierci. Nie włożyłem w notatkę galonek bardzo wąskie, który sądzi jes[z]cze dodać, J. ksiądz Kanonik Betański, ale go 600 łokci nie potrzeba, tylko łokci 360 wideńskich...

Robotę do Krakowa przynaglam. Nayznaczniejsze Sztuki Stolarskie, Piedestały pod kolumny iuż gotowe, Piedestały pod Figur dwa gotowe, dna w robocie, kolumn Cztery gotowych, a Cztery w robocie. Te są stolarskie nayznaczniejsze sfzjtuki i do Transportu, potym nastąpią średnie i mniejsze sztuki do Roboty. Snycyrz Figur Cztery skończył, tę liczbę na puł Roboty Snycerskie. Teraz robi około kapitelów do ośmiu kolumn, y Inne s[z]tuki pomniejsze, należeć będą do drugiej połowy roboty. ...Snycerza z synem podzieliłem stem złotych i o dalszych J. O. Pani względach dla nich upewniłem, stolarzowi Maciejowi złł. 20...

Nr 23. Białystok, 13 II 1777

Za powrotem moim do Białegostoku, co zastałem gotowego z Robót do Krakowa y tychże przewiezionych do Tykocina, zaraz nazajutrz odchodzącą pocztą, w Lyscie JPana kapitana Makomaskiego, doniosłem J. O. Pani. Resztę S[z]tuk należących do Machiny Katafalkowej, w Następującą sobotę dokończą Stolarze y tez resztę s[z]tuk Stolarskich zaraz w poniedziałek odwiozą do Tykocina. Jeszcze tydzień cały mieć będą stolarze roboty około luster y bra. do iluminacyjej kościoła, więc dnia 22 tego miesiąca cała stolarska robota do Krakowa Zupełnie zakończona będzie.

Nr 24. Białystok, 20 II 1777

Co się tyczy Machiny Katafalkowej, stolorzy skończyli Zupełnie i reszta tych sztuk iest przewieziona do Tykocina. Teraz robią Lustra, Bra...

Dnia jutrzejszego, ieżeli ustanie śnieg, który zasypuje mocno drogę, zrobione niektóre s(z]tuki Snycyrskie powiozą do Tykocina. Do odwiezienia jes[z]cze jest 6 kóp łat jak wytnie tartak, lustra y bra. Jak skończą Stolarze Lychtarzyki i reszta Snycyrskiey roboty iak dokończą, Świece, z tego wszystkiego cokolwiek będzie nadrobionego, nie czekając zupełnego dokończenia przewozić się będzie...

Nr 25. Białystok, 3 III 1777

Ostatki Roboty Krakowskiey w dniach tego Tygodnia pewno się Zakończo to iest Stolarskiey około Luster, koło których nie spodziewałem się aby tak żmuda była, prawda ze dla Ozdoby, więcey kazałem zrobić jak w Regestrze iest, by y Swic na te przyczynione Lustra wystarczy.

Robota Snycerska y Tokarska te jeszcze pociągną jednak na Czasz będą gotowe...

Nr 26. Białystok, 17 III 1777

W następujące środę odwiozę do Tykocina Lychtarzyków 1200, to jeszcze w robocie zostaie reszty 2000 Lychtarzyków. Odwiozą także w Jasie uładowane bloki, Liny, Sznury, które w przeszłym Tygodniu nie zabrali i Resztę Łat, Zostaje tedy Reszta w robocie. Roby i od odwiezienia wyżej nadmienionych lychtarzyków 2000, jeden Geniusz mały, który na Wezgłowiu Ordery trzymać będzie, Fryzów z tartaka kopą 1 s[z]tuk i taicic pułcalowek s[z]tuk 24.

Po nadto więcej nic nie zostanie do zrobienia i transportowania. [...] Snycyrzy [...] oczekuje [...] pieniędzy [...] dostał w początkach złotych 200...

Nr 27. Białystok, 3 IV 1777

...Narew jesjzjcze nie puściła, dlaczego reszty robót do samego nie przywożą Tykocina, tylko w Choros[z]czy składają, których nie naywięcej iest. Dziś odwieźli resztę Tarcic i Fryzów z tartaku, od Snycyrza Geniusza, Ramę do Portretu i kilka drobnych sztuk Snycerskich y z bibuły klejonych i Fasę Lychtarzyków od Tokarza w Poniedziałek odwiozą. To potym tylko będzie jedna Fasa Lychtarzyków [...] Portret J. O. Pana, dobrze upakowany, w tymże samym pójdzie pączku, z którym z Warszawy odebrałem. Gdy przyjdzie do ładunku Skut, poiedzie Maciej Stolarz, który dla Spisania Regestru porządnego każdą sztukę nazwiskiem Je powiadać będzie y na każdy numer położy. Tartak gdy już zakończył rznięcie ku potrzebie do Krakowa...

Nr 29. Kraków, o VTI 1777

W niedzielę przeszłą stanęliśmy tu na miejscu. Dnia wczorajszego, obejrzawszy wszystkie sprowadzone spławem Materiały, Ugodziłem teraz na początek do pomocy Stolarza z dwojgiem Czeladzi i chłopcem i cieślę z czeladnikiem, a z Branic J. pan kapitan Pilecki dodał jednego Stolarza, Cieślę i Ludzi do pomocy. Dziś zaczęliśmy w kościele robotę [...) gdy potrzeba wyciągać będzie, więcej przynajmę stolarzy, a malarzy zamówionych jutro ugodzę, którzy zaraz figury złocić będą.

...Z J. Ks. Orłowskim uczyniliśmy pomiarkowanie, iż poznawszy jak wiele się do roboty zrobi. Dopiero w tęż sobotę, w którą i poczta wychodzi stąd, bezpiecznie będę mógł decydować dzień Pogrzebu...

Nr 30. Kraków, 19 VII 1777

Robota idzie dobrze y Spieszno; Machinę Katafalkową [...] we wtorek przyszły od stolarskiey roboty ustawią, [...] W środę malarze około tey Machiny zaczną, pilnie starać się będą [...] Jest już wiele roboty przez tychże malarzy zrobioney [...] Pozłocili i obronzowali wszystkie figury, gryffa, ramę do portretu, piramidki, wszystkie sztuki snycerskie co osobne były, luster 12, bra 24 pomalowali.

Stolarzy dwóch tylko więcej przyiołem nad pieiwsze moie J. O. Pani doniesienie, Cieśle nic więcej jak Maistra z Czeladnikiem, Ludzi siekierkowych i do windowania dodaje J. Pan Kapitan Pilecki nierówno, 24, czasem 26 lub 18 bywa i tych wkrótce mniej potrzebować się będzie. Sprawunek Wideński jest zrewidowany, znajduje się wszystko według Regestru.

Tapisier swoją robotę robi, zasłony do okien [...] J. Ks. Orłowski doniósł J. O. Pani o determinowanym dniu pogrzebu, który prędzej decydować nie mogłem, ale starania dokładam, aby kilka dni prędzej wygotować [...] Stolarze po ustawieniu Machiny katafalkowej, zaraz użyci będą przy wiązaniu Łat, osadzaniu Lychtarzyków, przybijania w całym kościele, tudziesz na wszystkich Gzymsach, Aichitrafach, Arkadach...

Nr 31. [bmd]

lmo

Stolarzy dwóch najętych robi dnia 23. 7 bra, którym optócz zapłaty na miesiąc teraz zaczęty, za tydzień należeć się będzie.

2do

Zamsznik uie ma kleju i nie wygotuje tak prętko jak potrzeba. Do tego klej tego zamsznika dla stolarzy ja go ganią. Po trzeba, aby J. O. Pani z Warszawy kreju stolarskiego kazała przywieść futt. 50, a tym czasem z kramu tutejszego funtów 10 kazałem wziąć. Cenę jaz się zamsznikowi płaci

3tio

Cieśle już są przyjęci robie, których co tydzień, lub co dwie niedzieli kilka dni lub tygodni robić będą.

Donosie będę J. O. Pani.

Aneks 15

LIST KAPITANA PILECKIEGO DO IZABELLI BRANICKIEJ

[AGAD, sygn.: Arch. Roskie, VI, LXV/83; por. Aneks 14, 16]

Branice, 7 II 1777
...Sukno zgodzone po złł 6 gr 6. Kir po złł 2. na każdo osobę zczapko y pusem potrzeba łokci 14 kiru. Krawców dwóch mamy niezłych w Ruszczy, dwóch dobierzem. Dla JP Tapisiera niemoże tego cech bronie. Płótno do zgodzone w Myślenicach zaraz wstompiwszy wprost bo w ten czas zawsze płótno robią to podług próby z godzę się y doniosę JO Pani. Zasłon do okien przyvieźli Im ksiądz Archydyakon wystara się z ktorem mówiłem podług u JO Xiążęcia Biskupa [...] Farby potrzeba w Warszawie pokupią...

Aneks 16

LISTY PIOTRA PIRAMOWICZA (SEKRETARZA W BIAŁYMSTOKU) DO IZABELLI Z PONIATOWSKICH BRANICKIEJ WYPISY Z TEK J. GLINKI. ODDZ. 370.

[AGAD, sygn.: Arch. Roskie, 66/1. Uzupełnione z oryginałem teki J. Glinki, Arch. Osr. Dok. Zab., wypisy, por. Aneks 14, 15]

Białystok, 3 X 1776
...Im. Pan Mirys już wydał obrysy na figury katafalku...

Białystok, 28 X 1776
...Sękowski obligował mnie, abym doniósł JO. Pani, ze robota stolarska znacznie i pilnie idzie, że czwartą część roboty skończyli w przeszłym tygodniu i kontynuują dalej...

Białystok, 3 III 1777
...Oleiu Lnianego Garcy 30. zdatnego do malowania, który próbować będzie Im Pan Kapitnn Sękowski /Wino Francuskiego Garncy 40. Liny y Blochy będo posłane do Krakowa...

Białystok, 10 III 1777
...Im Pan Kapitan Sękowski obligował mnie abym doniósł JO Pani, ze dnia dzisieyszego Stolarze zakończą robotę krakowska (...) Ze ma w pilney pamięci y staraniu, ażeby wszystkie potrzeby do Krakowa zabrane były, y zadney nie zapomnie...

Białystok, 13 III 1777
...kapitan Sękowski uprasza o przysłanie portretu sp JO Pana, który P. Antoni Herliczk i maluje, każe tu ramę dorobić i upakowawszy pośle do Tykocina [...] Za rozmówieniem się Im P. Komisarza z P. Szypiem stanęła na tym, ze dwóch szkut trzeba do Krakowa dla przewiezienia sacrum [sic] dolorjs Branickiego...

Białystok, 24 III 1777
...Im Pan kapitan Sękowski przysłał mi notatkę, która tu wypisuie,. Dziś przynoszą z Tartaku Fryzów sztuk 40. Geniusz jest gotowy, który ma Ordery trzymać, y Lychtarzyków 600 gotowych, ale do psuiącey się Nsrwi, trudno będzie przewieść, chyba jak puści... *

SŁOWNIK PROJEKTANTÓW, WYKONAWCÓW I RYTOWNIKÓW

Słownik jest rozszerzonym indeksem artystów i rzemieślników cytowanych w tekście, jak i w nie opublikowanym katalogu sporządzonym w trakcie przygotowywania rozprawy doktorskiej. Ponieważ katalogiem objęte zostały również pogrzeby lub egzekwie ku czci osobistości polskich (Jan III i Aleksander Sobiescy, August II i III, Maria Józefa, Maria Klementyna Stuart, Stanisław i Katarzyna Leszczyńscy i ich córka Maria Karolina, Stanisław August Poniatowski), które odbyły się w Rzymie, Fano, Paryżu, Nancy, Dreźnie i Petersburgu, uwzględniono zatem i artystów pracujących poza Polską. W kilku przypadkach podano nazwiska kupców, którzy sprzedawali tkaniny i materiały na dekorację okolicznościową, o ile istnieje możliwość, że ich rola przy organizacji pogrzebu była istotna. Wiadomości o artystach jezuickich zostały częściowo zaczerpnięte z przygotowywanej do druku pracy J. Paszendy i J. Poplatka *Słownik jezuitów artystów czynnych w Rzeczypospolitej Polskiej od XVI do XVIII w.* Przy nazwiskach wykonawców i rytowników zastosowano odsyłacze do projektantów architektury i dekoracji.

ADAM VICTOR VINCENT (1801 - 1366)
Znany litograf francuski.
Wykonał litografie do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I* [...] *w Warszawie 1829 (7-23 IV 1826)* wg rysunków: L. Courtin, P. Momroisin, A. Wysocki, H. Zabiełło.
Por. J. Kubicki.

ALEKSANDER (działał w 1 poł. XVIII w.)
Malarz pracujący w Żółkwi, zapewne identyczny z malarzem lwowskim, odnawiającym obrazy w kościele jezuitów, franciszkanów i św. Ducha w latach 1734-1739.
M.in. w 1739 r. namalował *Trzy śmierci* za 2 fi. 16 gr.
Malował wraz z malarzem Mikołajem nie określone elementy katafalku Jakuba Sobieskiego, zaprojektowanego przez opata J. Mockiego i arch. A. Castellego (19 XII 1744) w kolegiacie żółkiewskiej.

ALEKSANDER -» Kulawski Aleksander

ANTOINE (działał ok. poł. XVIII w.)

Kanonik z Nancy.

Otrzymał nagrodę (złoty zegarek) za zaprojektowanie katafalku, wraz z ks. Grandchamps i Domballe, na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze w Nancy (10- 12 V 1766).

ANTONI (działał w 1 poł. XVIII w.)

Kowal pracujący w Żółkwi.

Wykonywał bliżej nie określone prace przy katafalku Jakuba Sobieskiego projektu J. Mockiego i A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

ANTONIUS VEL ANTONI (działał w 4 ćw. XVII w.)

Sztukator, serwitor królewski Jana III Sobieskiego, zapewne Polak. Pracował w latach 1681 - 1682 pod kierunkiem A. Locciego przy budowie pałacu wilanowskiego.

Wykonał 23 rzeźby z gipsu na pogrzeb Anny Jabłonowskiej w kościele jezuitów we Lwowie (26-27 V 1687).

Por. J. Eleuter-Siemiginowski.

AOUILA FRANCESCO FARAONE (ok. 1676-ok. 1740)

Rytownik rzymski. Uczeń i bratanek Pietra Aąuili.

Rytował m.in. katafalki: Aleksandra Benedykta Sobieskiego w Rzymie w kościele kapucynów (22 XI 1714), wg projektu A. Specchi, oraz Klemensa XI (1721), Innocentego XIII (1724), Klemensa XII (1740).

BACCIARELLI MARCELI (1731 - 1818)

Malarz pracujący w Dreźnie, od 1765 w Warszawie dla Stanisława Augusta. Malował m.in. Stanisława Augusta na łożu śmierci w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (12 II 1798) wg relacji naocznych świadków; portret ks. Józefa Poniatowskiego wystawiony w kościele św. Krzyża w dn. 19 XI 1813 oraz 10 IX 1814.

Por. Z. Vogel, H. Szpilowski, S. K. Hoffmann.

BARIGIONI FILIPPO (1690-1753)

Architekt rzymski. Uczeń Mattea Rossis.

Zaprojektował m.in. katafalk Klemensa XI, Innocentego XIII, Klemensa XII w bazylice św. Piotra w Rzymie; katafalk na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733); nagrobek dla Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice św. Piotra w Rzymie.

Por. P. Bianchi, C. Marchionni, P. Posi, H. Rossi.

BARTOLI FRANCESCO (1675-1730)

Rytownik i handlarz rycinami działający w Rzymie. Syn, uczeń, i pomocnik swego ojca P. S. Bartolego.

Rytował m.in. (wraz z ojcem) katafalk na egzekwie za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie (10 XII 1969) wg projektu S. Ciprianiego.

BARTOLI PIĘTRO SANTO (1635-1700)

Malarz i rytownik rzymski.

Rytował m.in. wraz z synem, Francesco, katafalk na egzekwie za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie (10 XII 1696) wg projektu S. Ciprianiego.

BAŻANKA KASPER (ok. 1680-1726)

Architekt pracujący w Krakowie.

Projektował m.in. katafalk wraz z dekoracją na pogrzeb Stefana Mikołaja Branickiego (11 X 1711) i jego żony Katarzyny Scholastyki z Sapiehów w kościele śś Piotra i Pawła w Krakowie (11 V 1720).

BEREZYCKI JAN (działał w 1. 1755 - 1789)

Malarz, dekorator teatralny, pracujący w Węgrowie i Warszawie. Malował m.in. dekoracje na egzekwie za Mariannę z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele pijarów w Warszawie (22 II 1768).

Por. J. Fontana.

BEYTNIK VEL BEITNICK, BEYTNIG MATEUSZ ((1705/8-1749)

Malarz, jezuita od 1727 r. Pracował w Wilnie, Nieświeżu (1736- 1737), Mińsku (1737-1745), Reszlu (1745-1746), Połocku (1746-1749).

Malował katafalk na pogrzeb Ignacego Zawiszy w kościele kolegium jezuickiego w Mińsku (22 II 1740).

BIANCHI PIETRO, ZW. IL CREATURA (1694- 1740)

Malarz rzymski. Uczeń Benedetta Luti.

Rysował m.in. portret Augusta II dołączony do opisu egzekwii za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733), rytowany przez H. Rossiego.

Por. F. Barigioni.

BLANK ANTONI (1785 - 1844)

Profesor malarstwa na Uniwersytecie Warszawskim.

Zaprojektował dekorację trumny i mar na egzekwie za Aleksandra I w Warszawie (7-23 IV 1826).

Por. A. Gołoński, J. Kubicki.

BOCCIARDO AGOSTINO (zm. 1781)

Rzeźbiarz, ur. w Genui, pracujący w Paryżu 1761 -1781, a zatrudniony w Menus-Plaisir.

Wyrzeźbił 8 rzeźb do *castrum doloris* na egzekwie za królową. Marię Karolinę w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (6 IX 1768) wg projektu Ch. M.-A. Challe'a.

BO JANKOWSKI JAN FELIKS ANTONI (1832 - 1870)

Budowniczy klasy II. Praktykował u A. Kropiwnickiego. Kierował wykonaniem katafalku wg projektu A. Sacchettiego z okazji 100 rocznicy pogrzebania pierwszych kości na cmentarzu reformatów w Warszawie (9 XI 1859).

Por. Hauboldt, Hibsz.

BOJANOWICZ ADAM (1787-1852)

Pułkownik kwatermistrzostwa generalnego Królestwa Kongresowego Architekt-amator.

Zaprojektował: katafalk Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818). Obrazy malował M. Stachowicz wg projektu S. Sierakowskiego.

Por. T. B. Stachowicz, C. Pheiffer, P. Michałowski.

BONNEVAL ANDRE (działał w 1 poł. XVIII w.)
Pełnił m.in. funkcję intendenta i generalnego inspektora Argenterie i Menus--Plaisiris.
Kierował wznoszeniem *castrum doloris* na egzekwie za Katarzynę Leszczyńską w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (18 V 1747).
Por. bracia Slodtz, Ch. N. Cochin mł., J. Querier.

BORSZYNSKI JAN (działał w 1 poł. XVII w.)
Superior jezuitów w Ostrogu ok. 1620 r.
Zaprojektował (?) katafalk i program treściowy dekoracji na pogrzeb Jana Karola Chodkiewicza w kolegium jezuickim w Ostrogu (1627).

BOV£ (działał w 1 ćw. XIX w.)
Litograf paryski (?).
Wykonał m.in. litografie dołączone do: *Opis 'Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze I.*
Por. J. Kubicki.

BRENNA VINCENZO (1745-1820)
Architekt i malarz florencki sprowadzony do Polski przez Stanisława Kostkę Potockiego. W Rosji od 1783 do 1802 r.
Projektował m.in.: *bed of stałe* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798), rysowany przez J. La Peine, rytowany przez J. Kołpakowa i Mieszkowa, oraz katafalk w kościele św. Katarzyny (23 II 1798), jak również *bed of state* Katarzyny II (1796) i Pawła I (1802) w Pałacu Zimowym i katafalków w. ks. Wirtemberskiego w kościele św. Katarzyny (1797).
Por. M. Bacciarelli.

CAMERATA GIUSEPPE (zm. 1762)
Wenecki malarz.
Rytował m.in. dekorację okolicznościową na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735), wg projektu M. Marieschi i S. Paoli.

CASTELLI ANTONI (działał w 1 poł. XVIII w.)
Architekt nadworny Jakuba Sobieskiego w Żółkwi, a następnie Michała Kazimierza Radziwiłła.
Zaprojektował m.in. katafalk i dekorację okolicznościową kolegiaty żółkiewskiej na pogrzeb Jakuba Sobieskiego (19 XII 1744). Program ikonograficzny ułożył opat J. Mocki, który również nadzorował wykonanie.
Por. Leblas, Aleksander, Antoni, Stebański, A. Kulawski, J. J. Markwart, Mikołaj, Jankiel, Leyzer.

CHALLE CHARLES MICHEL-ANGELO (1718-1778)
Malarz, architekt i rytownik. Od 1764 następca M. A. Slodtza jako *dessinateur du Cabinet du Roi.*
Zaprojektował m.in.: *castrum doloris* na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (12 VI 1766); *castrum doloris* na egzekwie za Marię Karolinę, królową Francji, w tej samej katedrze (6 IX

1768); *castrum doloris* na pogrzeby Filipa Bourbona (13 III 1766) i Ludwika XV w St Denis (24 VII 1774).
Por. F. N. Martinet, A. Bocciardo.

CHYLICKI JACEK (działał w 4 ćw. XVII w.)
Freskant i malarz sztalugowy pracujący w Zamościu w latach 1681 - 1895.
Malował m.in. katafalk na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

CIPRIANI SEBASTIANO (zm. po 1733)
Architekt papieski. Od 1733 prezes Akademii św. Łukasza w Rzymie.
Zaprojektował m.in.: dekorację na egzekwie za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie (10 XII 1696).
Por. F. i P. S. Bartoli.

COCHIN CHARLES NICOLAS MŁ. (1715- 1790)
Syn i uczeń Charles Nicolas st.
Rytował m.in. *castrum doloris* na egzekwie Katarzyny Leszczyńskiej w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (18 V 1747), dokończone przez J. Oueriera wg projektu A. Bonnevala i braci Slodtz.

COLLIN DOMINIOUE (1725- 1781)
Rytownik lotaryński. Pracował dla Stanisława Leszczyńskiego.
Rytował m.in. katafalk wystawiony na egzekwiach za króla Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy (26 V 1766), zaprojektowany przez J. Girardeta.

CORAZZI ANTONI (1792-1877)
Architekt włoski pracujący w Polsce w latach 1818- 1845.
Projektował m.in.: łóżko paradne gen. Józefa Zajączka w Pałacu Namiestnikowskim (1-2 VIII 1826) oraz katafalk na egzekwie w kościele św. Krzyża w Warszawie (2 VIII 1826).

COURTIN LOUIS (zm. przed 1850)
Malarz francuski, przebywał w Polsce 1819-1821. Dekorator Teatru Narodowego. Uzyskał na konkursie warszawskim medal brązowy w 1821 za „tegoroczne płody kunsztów".
Rysował m.in. widok Sali Balowej Zamku Warszawskiego na uroczystościach po śmierci Aleksandra I (7 IV 1826), litografowany przez V. V. Adama, dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze I...*
Por. J. Kubicki i A. Gołoński.

DAMEL JAN KRZYSZTOF (1780- 1840?)
Malarz. Syn pułkownika wojsk saskich, adiunkt przy katedrze w wileńskiej Szkole Sztuk Pięknych 1809-1820. Zesłany na Syberię 1820-1822, od 1822 czynny w Mińsku do śmierci.
Zaprojektował (?) katafalk wystawiony na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w katedrze w Mińsku (7 III 1818).
Por. Krenpski.

DOMBALLE (działał ok. poł. XVIII w.)
Zawód nieokreślony.
Otrzymał nagrodę (złoty zegarek) za zaprojektowanie katafalku wraz z ks

Antoine i ks. Grandchamps na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze w Nancy (10 - 12 V 1766).

DULFUS JAN FELIKS (działał w 2 poł. XVIII w.)

Kupiec warszawski.

Był zatrudniony przy organizowaniu pogrzebu Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

Por. J. Fontana.

FARNESE ALESSANDRO (1520-1589)

Biskup Parmy, Tours. Kardynał od 1566. Mecenas sztuki.

Autor (?) concetto *castrum doloris* wystawionego na egzekwiach za Zygmunta Augusta w San Lorenzo in Damaso w Rzymie (12 XI 1572).

Por. S. Reszka.

FONTANA JAKUB (1710-1773)

Syn architekta Józefa II Fontany, budowniczy królewski.

Projektował m.in. dekorację na pogrzeby: Marii Karoliny z Sobieskich de Bouillon w kościele sakramentek w Warszawie (20 XI 1740); Aleksego Dunina w kościele w Szymanowie i w kościele reformatów w Miedniewicach (30 IX i 1 X 1750); Doroty Henrietty z Przebendowskich Bielińskiej w kościele reformatów w Warszawie (17-18 III 1755),- na egzekwie w kościele pijarów w Warszawie (22 II 1768) i na pogrzeb w kościele jezuitów koronnych (nie istniejącym) w Warszawie (7 III 1768) Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich.

Por. M. Sztrobel, J. J. Michaelis, M. Melichin, A. Wasilewski, J. B. Plersch, J. Bereżycki, A. Ziembecki, L. Jagrr, J. Miller, A. F. Melana, L. A. Dulfus.

FONTANA PAWEŁ ANTONI (zm. 1775)

Architekt pracujący na dworze Pawła Karola Sanguszki od 1 V .1726 r.

Zaprojektował m.in.: katafalk dla serca i języka Pawła Karola Sanguszki w kościele św. Anny w Lubartowie (28 V 1751); prawdopodobnie katafalk Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w kościele karmelitów bosych w Wiśniczu (29 IX 1729).

Por. Kolisz, J. A. Trycjusz, F. Staniszewski.

FRANCESCHINI VINCENZO (1680 — ok. 1740)

Rytownik działający m.in. we Florencji.

Rytował m.in. dekorację na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w kolegium Propaganda Fide w Rzymie (1736) wg projektu D. Muratori.

FREY JAN ZACHARIASZ (1769-1829)

Rytownik i malarz. Uczył się u Henryka Fiigera w Wiedniu i Beniamina Westa w Londynie. Pracował w Polsce od 1804 w Puławach, a od 1805 w Warszawie.

Rysował m.in. katafalk ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813), wzniesiony wg projektu S. K. Hoffmanna i Z. Vogla, rytowany przez W. F. Schlotterbecka.

FUGA FERDINANDO (1600- 1781)

Architekt działający w Rzymie, Neapolu, Palermo.

Zaprojektował m.in. architekturę okazjonalną na pogrzeb Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice San Apostoli w Rzymie (23 II 1735); architekturę okazjonalną na egzekwie za króla hiszpańskiego w San Ildefonso w Rzymie (1746).
Por. B. Gabbuggiani, G. P. Panini.

FUMO FRANCESCO (działał w 1 poł. XVIII w.)
Sztukator pracujący na dworze E. Sieniawskiej w Wilanowie, Sieniawie od 1717 r.
Pracował m.in. przy katafalku Stanisława Herakliusza Lubomirskiego (zm. 1702).

GABBUGGIANI BALDASSARE (1689 - 1750)
Rytownik rzymski.
Wykonał m.in. ryciny z pogrzebu Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice San Apostoli w Rzymie (23 II 1735) wg projektu F. Fugi i rysunku G. P. Paniniego.

GADOMSKI WALERY (1833-1911)
Rzeźbiarz krakowski, uczeń W. K. Stattlera.
Wykonał m.in biust Kazimierza Wielkiego ustawiony na katafalku wzniesionym na powtórny pogrzeb Kazimierza Wielkiego w katedrze wawelskiej (8 VII 1869) wg projektu Jana Matejki.

GAMEREN VAN Tylman z Gameren

GEIGER KAROL (działał w 1 poł. XIX w.)
Major, komendant Artylerii Okręgowej we Lwowie.
Urządzał katafalk na egzekwie za Adama Czartoryskiego w kościele pojezuickim we Lwowie (11 IV 1823), rysowany przez K. Rawskiego, litografowany w zakładzie J. Pillera.

GIEDROYĆ JURAHA KAZIMIERZ (1700-1757)
Jezuita, kaznodzieja.
Autor 3 drukowanych kazań z pogrzebu Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej. Jeden z organizatorów pogrzebu. Kierował m.in. prowadzeniem ciała zmarłej z Białej (26 I 1747) przez Mir (8 II). Użankę (9 IX) do Nieświeża (10 IX).
Por. J. Pawłowski, P. Giżycki, M. Pedetti.

GIRARDET JEAN (1709- 1778)
Malarz i rytownik lotaryński. Malarz Stanisława Leszczyńskiego.
Zaprojektował katafalk na egzekwie za króla Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy (26 V 1766) z rzeźbami J. J. Sóntgena, rytowany przez D. Collina.

GISLENI GIOVANNI BATTISTA (1600-1672)
Architekt rzymski. Pracował dla Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza (do 1666). Członek Akademii św. Łukasza.
Projektował m.in.: katafalk na pogrzeb Zygmunta III w katedrze wawelskiej (4 II 1633); katafalk na pogrzeb Krzysztofa Korwina Gosiewskiego w kościele św. Teresy w Wilnie (po 1642); *castrum doloris* na pogrzeb Cecylii Renaty w katedrze wawelskiej (20 VI 1644); *bed of state* Zygmunta Kazimierza Wa-

zy na Zamku Warszawskim (po 9 VIII 1647) i katafalk w katedrze wawelskiej (24 IX 1647); *castium doloris* na pogrzeb Władysława IV w katedrze wawelskiej (15 I 1649); katafalk i dekorację okolicznościową na pogrzeb Karola Ferdynanda Wazy w kościele jezuitów w Warszawie (5 VII 1655); projekt katafalku i dekoracji na pogrzeb nieznanego magnata (ok. 1650).
Por. A. Kanon, D. Tscherning.

GIŻYCKI PAWEŁ (1692- 1762)

Jezuita. Architekt, rzeźbiarz, malarz i rytownik. Był księdzem w Żywcu i Białej (1723-1724), Jarosławiu (1724-1725), w Kowlu (1726), Połonnem (1726--1728), Kowlu (1728-1729), Brześciu Litewskim (1729-1730), Łucku (1729- - 1730), Włodzimierzu (1730- 1731) i w Krzemieńcu (1731 - 1762).
Zaprojektował m.in.: katafalk i dekorację na pogrzeb Jadwigi Zahorskiej (matki ordynatowej Zamoyskiej) w kościele jezuitów w Łucku (10 VII 1725); katafalk i dekorację na pogrzeb Tomasza Józefa Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (14-16 III 1726); katafalk i dekorację po śmierci Kazimierza Aleksandra Pocieja w kościele bernardynów w Brześciu Litewskim (21 - 23 XI 1729); dekorację na egzekwie za Michała Serwacego Wiśniowieckiego w Krzemieńcu (4 VI 1745) oraz na pogrzeb w kościele karmelitów bosych w Wiśniowcu (6-10 IX 1745); program treściowy *castium doloris* wg projektu Maurycego Pedettiego na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej i jej wnuka Michała V Kazimierza w kolegiacie nieświeskiej (11-14 IX 1747); katafalk i dekorację na pogrzeb Pawła Karola Sanguszki •w kościele kapucynów w Lublinie (24-26 V 1751); katafalk i dekorację na pogrzeb Józefa Potockiego w kolegiacie w Stanisławowie (20-23 IX 1751). Prawdopodobnie zaprojektował ponadto: katafalk na pogrzeb Mikołaja Faustyna Radziwiłła (18 IX 1747) i katafalk na pogrzeb Jana Mikołaja Radziwiłła (20 - 22 IX 1747) w kolegiacie nieświeskiej.
Por. J. Labinger, H. Leybowicz, J. Pawłowski, K. Juraha Giedroyć, T. Russel.

GŁOWACKI JÓZEF HILARY (1789- 1858)

Malarz dekorator. Litograf. Wykonywał herby, szyldy i dekoracje teatralne w Mińsku, Wilnie i Warszawie. Przybył z Wilna do Warszawy w 1826.
Malował m.in. katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w kościele ewangelickim w Wilnie (21 XII 1817) wg projektu J. Rustema; wzniósł katafalk na egzekwie w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817) wg pomysłu tegoż; litografował katafalk na egzekwie za Piusa VII wg projektu Karola Podczaszyńskiego w katedrze wileńskiej (1823).
Por. G. E. Groddeck, F. A. Grzymała.

GOŁOŃSKI ANDRZEJ (1799 - 1854)

Architekt. Uczeń Z. Vogla. Praktykował u J. Kubickiego. Patent budowniczego wolno praktykującego w Królestwie Polskim otrzymał 18 X 1825.
Wykonywał wg projektu J. Kubickiego m.in. katafalk i dekorację na egzekwie za Aleksandra I w katedrze w Warszawie (7-23 IV 1826), katafalk na nabożeństwo za Jana III Sobieskiego u kapucynów w Warszawie (1829).
Por. A. Blank, V. V. Adam, Bove. L. Courtin, L. Horwart, A. Noel, K. Liszewski, J. F. Piwarski, M. A. Wysocki, H. Zabiełło, J. Tatarkiewicz.

GRANDCHAMPS (działał ok. poł. XVIII w.)
Kanonik z Nancy. Dziekan kardynała A. C. de Choiseul-Beaupre.
Otrzymał złotą broszę za zaprojektowanie katafalku wraz z ks. Antoine i Domballe na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze w Nancy (10- 12 V 1766).

GRODDECK GODFRYD ERNEST (1762-1825)
Profesor greki i łaciny uniwersytetu wileńskiego. Mason.
Ułożył napis łaciński na katafalku wystawionym na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817) wg projektu J. Rustema i J. H. Głowackiego; napis polski ułożył F. A. Grzymała.
Por. ks. Laudański.

GRONE VEL GRONI GIOVANNI BATTISTA (1682- 1748)
Malarz teatralny Augusta II i III, pracujący w Dreźnie od 1719 r. Uczeń Valerianiego.
Zaprojektował (?) *castrum doloris* na egzekwie za Augusta II w Hofkirche w Dreźnie (po 1 II 1733), rytowane przez Ch. Ph. Lindemanna.

GRZYMAŁA FRANCISZEK ADAM (ok. 1750-1871)
Publicysta. Emigrant po powstaniu 1831.
Ułożył polskie napisy po obu stronach katafalku wystawionego na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10-15 XII 1817), wg projektu J. Rustema i J. H. Głowackiego. Napis łaciński ułożył G. E. Groddeck.
Por. ks. Laudański.

HAUBOLDT (działał w poł. XIX w.)
Mistrz tapicerski pracujący w Warszawie.
Pod kierunkiem J. F. A. Bojankowskiego zrobił obszycia katafalku wystawionego z okazji 100 rocznicy pogrzebania kości na cmentarzu reformatów w Warszawie, w tymże kościele (9 XI 1859), wg projektu A. Sacchettiego.

HERLICZKA ANTONI (działał w 2 poł. XVIII w.)
Malarz pochodzenia czeskiego, związany w latach 1754 - 1797 z dworem Branickich w Białymstoku.
Malował m.in. portret Jana Klemensa Branickiego zawieszony na *castrum doloris* w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777).
Por. J. Sękowski.

HERTICH VEL HERTLICHf?) JAKUB (działał 1744-1745)
Kapitan w służbie Michała Serwacego Wiśniowieckiego, hetmana wielkiego litewskiego.
Płacił z własnych pieniędzy wraz z dworzaninem Jakubem Szoltmanem kupcowi Janowi Mannowi za materiały na żałobę na wyprowadzenie ciała Michała Serwacego Wiśniowieckiego z Merecza (21 IX 1744). Prawdopodobnie zaprojektował dekorację wielkiej sali (18 IX 1744) oraz 3 bramy triumfalne w Mereczu na wyprowadzenie ciała (29 IX 1744).'
Por. P. Giżycki, T. Russel.

HIBSZ (działał w poł. XIX w.)
Mistrz stolarski pracujący w Warszawie.

Wykonywał pod kierunkiem J. F. A. Bojankowskiego konstrukcją katafalku wystawionego z okazji 100 rocznicy pogrzebania kości na cmentarzu reformatów w Warszawie, w tymże kościele (9 XI 1859), wg projektu A. Sacchettiego.

HILSER J. FRIEDRICH (działał po poł. XVIII w.)

Rzemieślnik pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie.

Wykonał prace lakierniczo-pozłotnicze przy katafalku Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich, wystawionym w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768) wg projektu J. Fontany.

HOFFMANN STANISŁAW KOSTKA (1765- 1846)

Podpułkownik. Architekt. Posiadał tytuł budowniczego w Królestwie Kongresowym. Mason.

Projektował m.in. katafalk na egzekwie za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813), dekorowany przez Z. Vogla. Wykonał sepią rysunek *Wolnomularze ku czci Józefa Poniatowskiego* (1814), zaginiony, dawniej w zbiorach Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie.

Por. J. Z. Frey, W. F. Schlotterbeck, M. Bacciarelli.

HORWART LUDWIK (działał w 1 ćw. XIX w.)

Rysownik i litograf.

Otrzymał nagrodą na konkursie w dn. 10 V 1826 za rysunek *Widok Saskiego placu* [...] *mary królewskie [...] na środku placu* z uroczystości po śmierci Aleksandra I w Warszawie (4 IV 1826). Litografowany przez L. Courtina i V. V. Adama, a dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki.

HUNKA (działał w pocz. XIX w.)

Rysownik wołyński (?).

Rysował m.in. katafalk ks. Józefa Poniatowskiego, tuszem, in folio (1813?).

JAGRR (?) LUDWIG (działał po poł. XVIII w.)

Mistrz tapicerski pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie.

Obijał trumny i katafalk Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich (22 II 1768).

Por. J. Fontana.

JANKIEL (działał w 1 poł. XVIII w.)

Tokarz pracujący w Żółkwi.

Pracował przy katafalku Jakuba Sobieskiego projektu J. Mockiego i A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

JANSZ FILIP (1 poł. XVII w.)

Rytownik gdański.

Rytował m.in. ulotką żałobną z okazji śmierci króla Zygmunta III Wazy z przedstawieniem *bed of state* w Zamku Warszawskim (1632).

JAUCH DANIEL JAN JOACHIM CHRYSTIAN (1684-1754)

Architekt, generał wojsk saskich, pracujący w Polsce od 1713.

Dyrektor budowli królewskich w Warszawie.

M.in. nadzorował projekty dekoracji kościoła kapucynów i katedry warszawskiej po śmierci Augusta II w latach 1733 - 1739. Projektował samodzielnie dekorację kościoła św. Krzyża na egzekwie za Elżbietę Sieniawską (styczeń 1730).
Por. Podkoński.

JERZY Z ŁAGOWA, ZW. LOGUS (ok. 1500-1553)
Poeta śląski, humanista z kręgu bpa Turzona, doktor praw. Proboszcz kościoła w Nysie.
Ułożył m.in. tekst inskrypcji na katafalk na egzekwie za Zygmunta I w Augsburgu (1549).

JÓZEF (zm. przed 24 III 1734)
Malarz poznański. Pochowany w kościele św. Marcina w Poznaniu.
Rytował dekorację kościoła franciszkanów na pogrzebie Katarzyny Skrzetuskiej (22 IX 1701), dołączoną do wydrukowanego kazania Wojciecha Padniewskiego.

JUCHNICKI MACIEJ (działał w 4 ćw. XVIII w.)
Czeladnik, następnie stolarz białostocki, związany z dworem Branickich od 1776 r.
Wykonał m.in. model w 1776 *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego wg projektu J. Sękowskiego oraz nadzorował montaż elementów w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777). (Wzmiankowany jako Maciej.)

KANON ANDRZEJ (1613-1685)
Poeta jezuicki. Rektor i profesor kolegium sandomierskiego.
Napisał elegię żałobną na ulotce i opracował (?) program treściowy *bed of stałe* Zygmunta Kazimierza Wazy (po 9 VIII 1647) projektu architekta G. B. Gisleniego; ryt. D. Tscherning.

KLAUS JAN (1678 - 1737)
Jezuita.
Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Kazimierza Kłokockiego w kościele jezuickim w Słucku (1732); rycina dołączona do wydrukowanego kazania Marcina Kuczwarowicza.

KNAKFUS JAN CHRZCICIEL (zm. 1823)
Pierwszy profesor architektury na Akademii Wileńskiej. Kapitan artylerii, mason.
Zaprojektował m.in. piramidę żałobną i kolumnę triumfalną z okazji 100 rocznicy zwycięstwa pod Wiedniem w kościele św. Jana w Wilnie (11-12 X 1783).

KOBER MARCIN (zm. 1609)
Malarz z Wrocławia, od 1583 nadworny malarz Stefana Batorego. Portrecista.
Malował portret trumienny Stefana Batorego; prawdopodobnie wykonał portret trumienny Krystyny Zamoyskiej, żony kanclerza (1582); pracował przy dekoracji kościoła św. Anny w Warszawie na egzekwie za Annę Rakuską (1598).
Por. J. Pudłowski.

KOLISZ FRANCISZEK (działał w 1 poł. XVIII w.)
Stolarz lubelski.
Kierował robotami przy wykonywaniu katafalków na pogrzebach: Aleksandra Dominika Lubomirskiego i jego matki Teofili Ludwiki w kościele karmelitów bosych w Wiśniczu (10-12 IX 1723); Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w tym samym kościele (29 IX 1729) wg projektu Pawła Fontany (?).

KOŁPAKÓW J. (działał w kon. XVIII w.)
Rytownik petersburski.
Rytował m.in. *bed of state* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798) wg projektu V. Brenny; rys. J. La Peine.

KOSSOWICZ JAKUB (działał ok. 1700)
Cysters z Lądu.
Autor programu treściowego dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Marianny z Mycielskich Przyjemskiej w kościele bernardynów w Kole (9 V 1701).

KRENPSKI VEL KREPSKI (działał na pocz. XIX w.)
Rzeźbiarz (?) pracujący w Mińsku.
Wykonał popiersie Kościuszki, które podtrzymywał „geniusz ojczyzny" na katafalku wystawionym na egzekwiach za Tadeusza Kościuszkę w katedrze w Mińsku (7 III 1818) wg projektu J. K. Damela (?).

KRZYSZTOF (działał w 4 ćw. XVII w.)
Tokarz pracujący dla dworu Zamoyskich.
Pracował m.in. przy katafalku na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

KUBICKI JAKUB (1758 - 1833)
Architekt. Uczeń Dominika Merliniego. Naczelny budowniczy Księstwa Warszawskiego.
Projektował architekturę okazjonalną podczas uroczystości żałobnych za Aleksandra I w Warszawie, m.in. w Zamku Królewskim, katedrze (1 -23 IV 1826). Por A. Gołoński, J. Tatarkiewicz, A. Blank, V. V. Adam, Bove, L. Courtin, L. Horwart, Noel Aine, K. Liszewski, J. F. Piwarski, M. A. Wysocki, H. Zabiełło.

KULAWSKI ALEKSANDER (działał w 1 poł. XVIII w.)
Snycerz pracujący w Żółkwi dla dworu radziwiłłowskiego.
Wykonywał m.in. bliżej nie określone prace przy katafalku Jakuba Sobieskiego projektu J. Mockiego i A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

LA PEINE J. (działał w kon. XVIII w.)
Malarz pracujący w Petersburgu.
Rysował m.in. *bed of state* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798) wg projektu V. Brenny; ryt. J. Kołpaków i Mieszków.

LABINGER JAKUB (działał w 1 poł. XVIII w.)
Rytownik pracujący w Krakowie, Warszawie i Lwowie.

Wykonał m.in.: cztery miedzioryty do: *Relacya Pogrzebowey Apparencyi* Tomasza Zamoyskiego (14-16 III 1726); miedzioryt do dziełka *Princeps dolor* z fragmentem dekoracji kościoła jezuitów w Krzemieńcu na egzekwiach za Michała Serwacego Wiśniowieckiego (4 VI 1745) wg projektów P. Giżyckiego.

LAUDANSKI (działał w 1 ćw. XIX w.)

Misjonarz wileński, proboszcz kościoła św. Kazimierza.

Jego staraniem i pod jego kierunkiem wzniósł katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę J. H. Głowacki wg pomysłu J. Rustema, a napisy ułożyli G. E. Groddeck i F. A. Grzymała, w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10 - - 15 XII 1817).

LAVORETTI GIOVANNI (działał ok. 1729)

Rzeźbiarz włoski.

Wykonał m.in. 3 rzeźby z gipsu do katafalku na pogrzeb Stanisława Chomętowskiego w kościele jezuitów w Samborze (15 II 1729).

LEBLAS (działał ok. 1740- 1760)

Rzeźbiarz francuski, pracował w Podhorcach, Olecku, Równem i prawdopodobnie w Żółkwi. Sprowadzony ok. 1740 przez Michała Kazimierza Radziwiłła Rybeńkę.

Wykonał rzeźby do katafalku na pogrzeb Jakuba Sobieskiego w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744) wg projektu J. Mockiego i A. Castellego.

Por. Aleksander, Antoni, Stebański, A. Kulawski, J. J. Markwart, Mikołaj, Jankiel, Leyzer.

LEGAU VEL LOGAU, LOYAU (?), LOZAU (?) (działał ok. 1726)

Kapitan. Architekt wojskowy. Znany jest jego projekt pałacu w Nowosiółce z Gabinetu Rycin BUW. Prowadził budowę w Brzeżanach ok. 1726.

Projektował i kierował wykonaniem architektury okazjonalnej na pogrzeb Adama Mikołaja Sieniawskiego (?) w Brzeżanach (30 VII 1726).

LETRONNE LOUIS RE.ME (1790-1842)

Malarz i rysownik. Uczeń Davida. Pracował w Polsce 1817-1829, następnie w Wiedniu, skąd powrócił do Paryża. W 1819 założył zakład litograficzny w Warszawie przy ul. Krakowskie Przedmieście 455.

W jego zakładzie odbito m.in. ryciny dołączone do: *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze* /...

Por. J. Kubicki.

LEYBOWICZ HIRSZ (działał w 2 ćw. XVIII w.)

Rytownik działający w Nieświeżu na dworze Radziwiłłów.

Rytował m.in. *castrum doloris* wystawione na pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej i jej wnuka Michała V Kazimierza w kolegiacie w Nieświeżu (11-14 IX 1747) wg projektu M. Pedettiego i P. Giżyckiego

LEYZER (działał w 1 poł. XVIII w.)

Złotnik żydowski pracujący w Żółkwi.

Wykonywał bliżej nie określone prace na pogrzebie Jakuba Sobieskiego przy katafalku zaprojektowanym przez opata J. Mockiego i arch. A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

LINDEMANN CHRISTIAN PHILIPP (1700-1754)
Rytownik. Pracował m.in. w Dreźnie, Norymberdze, Ratyzbonie.
Rytował m.in. *casłrum doloris* dla Augusta II wystawione w Hofkirche w Dreźnie (po 1 II 1733) wg projektu G. B. Grone.

LINK JAN MICHAŁ (zm. 1698)
Inżynier wojskowy i architekt w służbie Zamoyskich od 1652 do 1698.
Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (18 VII 1698).
Por. J. Chylicki, Krzysztof, Paweł, Rusin, Tobiasz.

LISZEWSKI KAROL (działał w 1 poł. XIX w.)
Uczeń Wydziału Sztuk Pięknych UW, dwukrotnie wyróżniony. W 1823 otrzymał srebrny medal na wystawie warszawskiej Szkoły Sztuk Pięknych. Otrzymał dwie nagrody na konkursie 10 V 1826 za rysunki z uroczystości po śmierci Aleksandra I w Warszawie. Rysunek *Widok wnętrza Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie podczas egzekwii za Aleksandra I* litografowany przez Ch. C. Renoux został dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze I...*
Por. J. Kubicki.

LOHMANN JAN MICHAŁ (działał w 2 poł. XVIII w.)
Rytownik przemyski.
Wykonał m.in. 5 miedziorytów dołączonych do *Opisanie Pogrzebu* Anny z Potockich Mniszkowej, wśród nich katafalku i dekoracji okolicznościowej kościoła dominikanów w Przemyślu (4 - 8 X 1758).

LONGUELUNE ZACHARIE (1660-1748)
Architekt, uczeń Lepautre'a w Akademii Francuskiej. Od 1715 pracuje w Dreźnie. Od 1728 — zastępca naczelnego architekta krajowego.
Projektował m.in. *castrum doloris* na egzekwie za Karola VI w Warszawie (?; po 20 X 1740).

LOYAU -*> Legau

MACIEJ -* • Juchnicki Maciej

MACIEJOWSKI SAMUEL (1498-1550)
Biskup krakowski, kanclerz wielki koronny.
Ułożył program uroczystości pogrzebowych za Zygmunta I w Krakowie oraz zapewne teksty inskrypcji na katafalku w katedrze na Wawelu (1548).

MARCHIONNI CARLO (1702-1786)
Architekt, inżynier, rytownik działający w Rzymie. Uczeń F. Barigioniego. Członek Akademii św, Łukasza od 1740.
Rytował m.in. katafalk na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733) wg projektu F. Barigioniego.
Por. P. Bianchi, A. i H. Rossi.

MARIESCHI MICHELE (1696-1743)
Architekt, malarz, grafik wenecki.
Projektował architekturę okazjonalną wraz z dekoracją na egzekwie za Ma-

nę Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735) wg programu treściowego S. Paolego.
Por. F. Tasso, G. Camerata.

MARKWART JERZY JÓZEF (działał w poł. XVIII w.)
Snycerz pracujący w Żółkwi.
Pracował przy katafalku Jakuba Sobieskiego wg projektu J. Mockiego 1 A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

MARTINET FRANCOIS NICOLAS (1731 — ok. 1780?)
Inżynier, rytownik działający w Paryżu.
Rytował m.in.: *castrum doloris* na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (12 VI 1766) wg projektu Ch. M. Challe'a; *castrum doloris* na egzekwie za Marię Karolinę, królową Francji, w tej samej katedrze (6 IX 1768).

MATEJKO JAN (1838- 1893)
Najwybitniejszy malarz historyczny w Polsce.
Zaprojektował m.in. katafalk wzniesiony na powtórny pogrzeb Kazimierza Wielkiego w katedrze wawelskiej (8 VII 1869).
Por. W. Gadomski.

MELANA ANTONIO FRANCESCO (działał w 1 poł. XVIII w.)
Malarz włoskiego pochodzenia działający w Polsce, m.in. w Białej Podlaskiej w 1740.
Wykonał m.in. projekt rysunkowy katafalku dla ks. de Bouillon, zamówiony przez bpa Andrzeja Załuskiego, kanclerza wielkiego koronnego, dla kościoła sakramentek w Warszawie (20 XI 1740).
Por. J. Fontana.

MELICHIN VEL MELCHYN MICHAŁ (działał po poł. XVIII w.)
Majster stolarski pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie, właściciel „dworu" w Warszawie 1770 r.
Pracował przy katafalku wg projektu J. Fontany wraz z M. Sztroblem i J. J. Michaelisem na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

MICHAELIS JAN JERZY (działał po poł. XVIII w.)
Majster stolarski pochodzenia niemieckiego pracujący w Warszawie.
Pracował przy katafalku wg projektu J. Fontany wraz z M. Melichinem i M. Sztroblem na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

MICHAŁOWSKI PIOTR (1800-1855)
Malarz, uczeń m.in. Michała Stachowicza, Józefa Brodowskiego.
Rysował m.in. katafalk Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (23 VI 1818), wystawiony wg projektu A. Bojanowicza, rytowany przez C. Pheiffera.

MIELCARZEWICZ JÓZEF, ST. (1782-1831)
Inspektor dróg i mostów w Księstwie Warszawskim, następnie radca miejski w Poznaniu. Muzyk, rysownik, malarz, rytownik amator i budowniczy poznański.

Projektował między innymi katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w katedrze poznańskiej (19 XII 1817) wg programu treściowego ks. Leona Przyłuskiego.

MIESZKÓW (działał w kon. XVIII w.)

Rytownik petersburski.

Rytował m.in. wraz z J. Kołpakowem *bed of state* Stanisława Augusta w Pałacu Marmurowym w Petersburgu (15-22 II 1798) wg projektu V. Brenny, rys. J. La Peine.

MIKOŁAJ (działał w 1 poł. XVIII w.)

Malarz pracujący w Żółkwi.

Malował katafalk Jakuba Sobieskiego wraz z mai. Aleksandrem, zaprojektowany przez opata J. Mockiego i arch. A. Castellego, wystawiony w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

MILLER JÓZEF (działał po poł. XVIII w.)

Mistrz stolarski pracujący w Warszawie.

Wykonał trumny Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich (1768).

Por. J. Fontana.

MIRYS AUGUSTYN (1700 - 1790)

Malarz pracujący w Polsce od 1730, a od 1752 związany z dworem białostockim Branickich. Kapitan.

Wykonał w lipcu i sierpniu 1776 modele 4 rzeźb do *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego i nadzorował ich wykonanie przez snycerzy. Rzeźby ustawione były następnie w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII **1777).**

Por. J. Sękowski.

MOCK JAN SAMUEL (zm. 1737)

Malarz pracujący w Warszawie dla Augusta II i III. Serwitor królewski posiadający tytuł *Designator Regius.*

Namalował m.in. Augusta II na katafalku (obraz nie zachowany), ze zbiorów Stanisława Augusta.

MOCKI, DE HINTZEFELD, JERZY (zm. 1747?)

Kanonik katedry płockiej. Autor 7 panegiryków związanych z rodziną Sobieskich. Tytularny opat i proboszcz kolegiaty żółkiewskiej do **1747.** Uczestniczył w pogrzebie Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej w Nieświeżu w 1747.

Twórca programu treściowego katafalku i dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Jakuba Sobieskiego w Żółkwi (19 XII 1744). Wg jego dyspozycji pracował architekt A. Castelli wraz z wykonawcami: malarzami — Aleksandrem, Mikołajem, złotnikiem Leyzerem, snycerzami — Leblasem, A Kulawskim, Stebańskim, J. J. Markwartem, tokarzem Jankielem, kowalem Antonim.

MONVOISIN PIERRE ZW. MONVOISIN **AINE** (działał w 1 poł. XIX w.)

Malarz rodzajowy, litograf, wydawca rycin. Ur. w Bordeaux. Uczeń Lacoura (?). Wystawiał litografie na salonach paryskich **1831,** 1833, 1836. Ok. 1826 przebywał w Warszawie (?).

Rysował m.in. widok warszawskiej bóżnicy podczas uroczystości za Aleksan-

dra I (9 IV 1826) litografowany w zakładzie Bove, a dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...*
Por. J. Kubicki.

MULLER JOHANN BENIAMIN (1719-1789)
Malarz teatralny. Pracował w Petersburgu i Rydze.
Rysował m.in. uroczystości pogrzebowe po śmierci Augusta III w Dreźnie (po 9 X 1763) oraz (22 XI 1763).
Por. J. H. Schwartze.

MURATORI DOMENICO (1661 - 1744?)
Malarz, freskant, rytownik rzymski. Członek Congregazione dei Virtuosi od 1703 i Akademii św. Łukasza od 1705.
Projektował dekorację na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w kolegium Propaganda Fide w Rzymie (1736).
Por. V. Franceschini.

NARAMOWSKI ADAM (1681 - 1736)
Jezuita, kaznodzieja kolegiaty św. Jana w Warszawie.
Zaprojektował dekorację kolegiaty i katafalk na pogrzeb kanclerza wielkiego koronnego Jana Szembeka (5 VI 1732) oraz wygłosił tamże kazanie panegiryczne.

NIEMIRYCZ FRYDERYK (działał po poł. XVIII w.)
Proboszcz w Równem, kantor architektury lwowskiej, syn Karola.
Zaprojektował dekorację katafalku podczas pogrzebu ojca w kościele w Równem (9 VII 1755).

NOfiL AINfi (działał w pocz. XIX w.)
Litograf z zakładu litograficznego Bove (?).
Wykonał m.in. litografie dołączone do: *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze I...*
Por. J. Kubicki.

OLSZEWSKI G. (działał w XIX w.)
Architekt amatoT (?).
Wykonał projekt katafalku dla nieznanej osoby, przechowywany w Zb. Specjalnych Bibl. Narodowej w Warszawie (ok. poł. XIX w.).

PANINI GIOVANNI PAOLO (1692-1765)
Malarz rzymski, uczeń F. G. Bibieny (?). Malował widoki architektoniczne.
Rysował katafalk Marii Klementyny z Sobieskich Stuart w bazylice San Apostoli w Rzymie (23 II 1735). projektowany przez F. Fugę, rytowany przez B. Gabbuggianiego.

PAOLI SEBASTIANO (działał w 1 poł. XVIII w.)
Ksiądz z Congregazione delia Madre di Dio.
Autor opisu i koncepcji ikonograficznej architektury okazjonalnej na egzekwiach za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735).
Por. M. Marieschi, G. Camerata, F. Tasso.

PAPILLON DE LA FERTfi DENIS PIERRE JEAN (1727 - 1794)
Intendent i generalny kontroler Skarbca i Menus-Plaisirs.

Kierował i nadzorował wykonanie *castrum doloris* na egzekwie za Stanisława Leszczyńskiego w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (12 VI 1766) wg projektu Ch. M.-A. Challe'a.

PARITIUS VEL SYKORA EZECHIEL (16 IV 1622 — ok. 1688)
Malarz nadworny Adama Kazanowskiego, a od 1662 malarz nadworny Jerzego III, księcia legnicko-brzeskiego.
Prawdopodobnie pracował przy dekoracji zamku w Brzegu i kościoła po śmierci Jerzego III (po 4 VII 1664).
Por. W. Scherffer.

PAWEŁ (działał w 4 ćw. XVII w.)
Snycerz pracujący dla dworu Marcina Zamoyskiego.
Pracował m.in. przy katafalku na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie zamojskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

PAWŁOWSKI JAKUB (działający w 2 - 3 ćw. XVIII w.)
Kapitan, architekt w służbie radziwiłłowskiej.
Zaprojektował dwa katafalki i dwie bramy triumfalne na wyprowadzenie zwłok Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej do kościoła farnego w Mirze (6 - 8 II 1747).
Por. P. Giżycki i M. Pedetti, J. K. Giedroyć.

PAZGIER (działał na pocz. XX w.)
Stolarz pracujący m.in. w Rokitnie.
Wykonał 4 podstawy pod trumnę w formie pawi (1918) do katafalku przechowywanego w kościele w Rokitnie (pow. pruszkowski).

PEDETTI MAURYCY (1719-1799)
Dyrektor budowli w Eichstatt. Zatrudniony przez Radziwiłłów w Nieświeżu w latach 1746 - 1750.
Zaprojektował m.in. *castrum doloris* na pogrzeb Anny Katarzyny z Sanguszków Radziwiłłowej i jej wnuka Michała V Kazimierza w kolegiacie nieświeskiej (11-14 IX 1747), którego program treściowy opracował ks. P. Giżycki.
Por. J. Pawłowski, H. Leybowicz.

PHEIFFER C. (działał na pocz. XIX w.)
Rytownik wiedeński.
Rytował m.in. wg rys. P. Michałowskiego katafalk Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818), opublikowany przez P. Lagarde'a.
Por. A. Bojanowicz, S. Sierakowski.

PILLER JÓZEF (działał w 1 ćw. XIX w.)
Litograf lwowski. Zakład przeszedł następnie w ręce spadkobierców.
Odbito w jego zakładzie m.in. widok katafalku Adama Czartoryskiego, wystawionego we Lwowie (11 IV 1823) wg projektu K. Geigera i rysunku K. Rawskiego.

PIWARSKI JAN FELIKS (1794 - 1859)
Rysownik, rytownik i pedagog. Uczeń Józefa Richtera. Pracował w Warsza-

wie od 1816. Od 1818 do 1832 kustosz uniwersyteckiego zbioru rysunków i rycin po Stanisławie Auguście.
Otrzymał 2 nagrody na konkursie ogłoszonym 10 V 1826 na rysunki z uroczystości po śmierci Aleksandra I w Warszawie (7-23 IV 1826). Rysunek *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego od wielkich drzwi* [...], litografowany przez Ch. C. Renoux, został dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze 1...* Poprzedzony był szkicem, przechowywanym obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie. Drugi nagrodzony rysunek *Widok Krakowskiego Przedmieścia* [...] *orszak żałobny wyrusza z zamku,* litografowany przez L. Courtina i V. V. Adama. W: *Opis Żałobny Obchodu Po [...] Aleksandrze I...* umieszczono również 6 akwafort orszaku, wykonanych przez Piwarskiego.
Por. J. Kubicki, A. Gołoński.

PLACIDI FRANCISZEK (1710-1782)
Architekt włoski działający w Krakowie.
Zaprojektował katafalk dla Józefa Lubomirskiego w kościele parafialnym w Dąbrowie (6 IX 1755).

PLĄSKOWSKI FABIAN FRANCISZEK (działał ok. poł. XVIII w.)
Kanonik chełmiński, proboszcz sztumski, archidiakon, oficjał generalny pomerański, administrator diecezji chełmińskiej. Autor trzech opublikowanych kazań pogrzebowych.
Twórca programu treściowego m.in. na pogrzeb bpa Wojciecha Leskiego w katedrze chełmińskiej (11 XI 1758); Adama Trzcińskiego w kościele w Łące (1 XII 1758).

PLERSCH JAN BOGUMIŁ (1732-1817)
Syn Jana Jerzego, uczeń Szymona Czechowicza i Gottfrieda Bernarda Goetza. Dekorator wnętrz i malarz teatralny.
Malował ozdoby katafalku i dekorację kościoła wg projektu J. Fontany na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

PODCZASZYŃSKI KAROL (7 XI 1790 — 7 IV 1860)
Architekt i teoretyk wileński, syn Jana, architekta radziwiłłowskiego.
Projektował m.in. katafalk na egzekwie za Piusa VII w katedrze wileńskiej (1823), rytowany przez J. H. Głowackiego.

PODKONSKI (działał w 1 ćw. XVIII w.)
Rzemieślnik (?)
Pracował od końca listopada 1729 r. przy dekoracji, wg projektu D. J, J. Jaucha, kościoła św. Krzyża w Warszawie na egzekwie za Elżbietę Sieniawską (styczeń 1730).

POSI PAOLO (1708 - 1776)
Architekt papieski, rytownik.
Rytował m.in. herb Augusta II, dołączony do opisu egzekwii za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733), A. Albani *Ragguaglio delie solenni esequie* (...] *nella* [...] *S. Clemente* [...] *in Roma 1773.* Projektował m.in.

katafalk Jakuba III Stuarta w bazylice San Apostoli w Rzymie (7 I 1765).
Por. F. Barigioni.

PRZYŁUSKI LEON (1789-1865)
Doktor teologii i praw. Kanonik poznański, gnieźnieński, później arcybiskup gnieźnieński i poznański.
Autor pomysłu katafalku na egzekwie za Tadeusza Kościuszką w katedrze poznańskiej (19 XII 1817), wystawionego przez J. Mielcarzewicza st.

PUDŁOWSKI JAN (działał 1590-1604)
Zaufany doradca Jana Zamoyskiego, wojski sochaczewski.
Kierował organizacją pogrzebu, opracowywał rachunki z pogrzebu Krystyny Zamoyskiej, żony kanclerza, w kościele św. Anny w Warszawie (1580) oraz jego córki Helżbiety.
Por. M. Kober.

OUERIER J. (działał w 1 poł. XVIII w.)
Rytownik francuski.
Dokończył rytowania ryciny (rozpoczętego przez Ch. N. Cochina mł.) *castrum doloris* Katarzyny Leszczyńskiej w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (18 V 1747).
Por. bracia Slodtz, A. Bonneval.

RADWAŃSKI ANDRZEJ (1711 - 1762)
Malarz krakowski.
Wykonywał m.in. obrazy do katafalku na egzekwie za biskupa krakowskiego Konstantego Felicjana Szaniawskiego w kościele pijarów w Krakowie (1732) oraz dekoracją kościoła pijarów w Nowym Sączu na pogrzeb NN. (ok. 1736).

RAWSKI KAZIMIERZ (1795-poł. XIX w.)
Rysownik i litograf działający we Lwowie.
Rysował katafalk na egzekwie za Adama Czartoryskiego, urządzony przez K. Geigera w kościele pojezuickim we Lwowie (11 IV 1823).

RENOUX CHARLES CAIUS (1795-1846)
Malarz i litograf pracujący w Paryżu. Wystawiał na salonach paryskich 1822 - 1843, kawaler Legii Honorowej 1838.
Odbijał m.in. litografie do *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze I...*
Por. J. Kubicki.

RESZKA STANISŁAW (1544-1600/1603)
Literat. Sekretarz kardynała S. Hozjusza. Sekretarz królewski 1573.
Prawdopodobnie brał udział w opracowaniu inskrypcji na *castrum doloris* na egzekwie za Zygmunta Augusta, wystawionym w San Lorenzo in Damaso w Rzymie (12 X 1572).
Por. A. Farnese.

RITHOVEY MICHAŁ (działał w 1 poł. XVIII w.)
Autor relacji z pogrzebu programu treściowego Kazimierza i Jana Jabłońskich w kościele jezuitów w Połocku (30-31 I 1735).

ROSSI ANDREA zw. Rubeis (działał 1727 - 1775)
Rytownik działający w Rzymie.

Rytował m.in. *pompę tunebie* na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733) wg projektu F. Barigioniego.

ROSSI HIERONIMO (działał ok. 1733)
Rytownik działający w Rzymie.
Rytował m.in. katafalk na egzekwie za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie (22 V 1733) wg projektu F. Barigioniego.

ROSTOWSKI STANISŁAW (1711-1784)
Jezuita, historyk prowincji litewskiej.
Układał program treściowy katafalku na pogrzeb Józefa Sapiehy, biskupa wileńskiego, w katedrze wileńskiej (17-23 XII 1754).
Por. T. Żebrowski.

ROSZKOWSKI BENEDYKT (działał w 2 poł. XVIII w.)
Reformat prowincji wielkopolskiej, kaznodzieja klasztoru poznańskiego, podał do druku 6 kazań pogrzebowych. Autor programów treściowych i projektant architektury okazjonalnej.
Projektował m.in.: katafalk i dekorację okolicznościową kościoła reformatów w Pakości na pogrzeb Augustyna Działyńskiego (1 VI 1759); na pogrzeb Brygidy Czapskiej (30 IX 1762) i na egzekwie (7 X 1762); na pogrzeb Doroty Czapskiej (26 IV 1763); katafalk i dekorację kościoła reformatów w Warszawie na pogrzeb Antoniego Lubomirskiego (22 IV 1782). Prawdopodobnie projektował również architekturę i dekorację okolicznościową na pogrzeby: ks. Józefa Łuczyckiego (1770); Józefa Łąckiego w kościele reformatów w Szamotułach (14 XI 1771); na pogrzeb serca Wojciecha Leona Opalińskiego w kościele w Opalenicy (1775).

RUSIN (działał w 4 ćw. XVII w.)
Malarz i złotnik (?) pracujący dla dworu Marcina Zamoyskiego. Srebrzył dekorację trumny i 12 lichtarzy z katafalku Marcina Zamoyskiego z kolegiaty zamojskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

RUSSEL VEL ROUSSEL TOMASZ (działał 1740 - 1769)
Architekt wileński. Kapitan wojsk królewskich.
Projektował architekturę okazjonalną. Jego kandydatura została odrzucona przez Teklę Różę z Radziwiłłów Wiśniowiecką po śmierci jej męża Michała Serwacego, a na projektanta *pompe funebre* został powołany P. Giżycki.

RUSTEM JAN (1762-1835)
Malarz, uczeń J. P. Norblina, od 1819 profesor malarstwa na Uniwersytecie Wileńskim.
Wg jego pomysłu J. H. Głowacki wykonał katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w kościele św. Kazimierza w Wilnie (10- 15 XII 1817).
Por. ks. Laudański, G. E. Groddeck, F. A. Grzymała.

RYCHŁOWSKI KAROL (1716- 1762)
Jezuita, prefekt, profesor teologii w kolegium jezuickim w Poznaniu ok. 1757. Twórca programu treściowego katafalku i dekoracji na pogrzeb Władysława Szołdrskiego w kościele św. Stanisława bpa w Poznaniu (12 XII 1757).

SACCHETTI ANTONI (1790 • 1870)
Malarz dekoracji teatralnych w Wiedniu, Brnie, Pradze i Warszawie. Dekorator Dyrekcji Teatrów Rządowych w Warszawie (1835- 1868).
Projektował m.in. katafalk z okazji 100 rocznicy pogrzebania kości na cmentarzu reformatów w Warszawie (9 XI 1859), wykonany pod kierunkiem J. F. A. Bo Jankowskiego.
Por. Hauboldt, Hibsz.

SACCO JÓZEF |zm. 1798)
Artysta włoski od 1735 w Polsce. Architekt królewski pracujący w Grodnie. Zaprojektował m.in. katafalk na egzekwie za królową Francji, Marię Karolinę Leszczyńską, w kościele sakramentek w Warszawie (po 24 VI 1768) oraz katafalk na pogrzeb Antoniego Kazimierza Tyszkiewicza w kościele parafialnym w Łohojsku (1779).

SAPIEHA MICHAŁ ANTONI (1711 - 1760)
Syn Aleksandra Pawła, bratanek Józefa Franciszka, wielki łowczy litewski, wojewoda podlaski od 1746. Mecenas sztuki, poeta, tłumacz tragedii Woltera *Zaira*.
Autor *concetto* dekoracji na pogrzeb Józefa Franciszka Sapiehy w kościele reformatów w Boćkach (1 -3 IX 1744).

SAWICKI ADAM (działał w 2 poł. XVIII w.)
Malarz białostocki, związany w latach 1771 - 1790 z dworem Branickich.
Malował m.in. *casłrum doloris Jana* Klemensa Branickiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie wraz z J. Urbanowiczem (20 VIII 1777).
Por. J. Sękowski.

SCHERFFER VEL VON SCHERFFENSTEIN WACŁAW (1591 - 1674)
Wybitny poeta śląski doby baroku.
Napisał wiersz dołączony do ulotki z okazji śmierci księcia legnicko-brzeskiego Jerzego III, z ryciną D. Tscherninga. Prawdopodobnie twórca programu treściowego dekoracji w kościele w Brzegu.
Por. E. Paritius.

SCHLOTTERBECK WILHELM FRIEDRICH (1787-1819)
Rytownik, uczeń Ch. Mechela. Pracował we wszystkich krajach Europy.
Rytował m.in. wg rysunku J. Z. Freya katafalk projektu S. K. Hoffmanna, dekorowany przez Z. Vogla, na egzekwie za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813).

SCHWARTZE JULIUS HEINRICH (1706-1775)
Architekt. Od 1757 naczelny budowniczy Drezna. Przedstawiciel tendencji awangardowej architektury i urbanistyki 2 ćw. XVIII w.
Zaprojektował m.in.: *lit de paradę* Augusta III w pałacu królewskim w Dreźnie (po 9 X 1763), *casłrum doioris* na egzekwie w Hofkirche w Dreźnie (22 XI 1763).
Por. J. B. Miiller, L. Zucchi.

SCZANIECKI STEFAN (1655-1736)
Jezuita, autor kilkunastu panegiryków i m.in. 6 kazań pogrzebowych.

Twórca programu treściowego dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Teresy Antoniny Łąckiej w kościele jezuitów św. Stanisława w Poznaniu (7 VI 1700).

SEYFRIED TEODOR BOGUMIŁ JÓZEF (1781 - 1857)
Architekt. Od 1802 r. w korpusie inżynierów wojsk francuskich, od 1808 podporucznik kompanii saperów Legii Polskiej. Wystąpił w 1813 z wojska w randze kapitana. Budowniczy obwodu łomżyńskiego w latach 1826-1856.
Zaprojektował m.in.: katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w Górze Kalwarii (21 I 1818); katafalk i dekorację okolicznościową na pogrzeb Marianny ze Staniszewskich Kramkowskiej, cześnikowej podlaskiej, w kościele w Stawiskach k. Łomży (15 II 1830).

SĘKOWSKI JAN (ok. 1730-29 X 1780)
Syn Józefa, architekta. Architekt, kapitan regimentu pieszego buławy wielkiej koronnej, w służbie Jana Klemensa Branickiego i jego trzeciej żony Izabeli z Poniatowskich od 1758.
Projektował m.in. *castrum doloris* na pogrzeb Jana Klemensa Branickiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777) i nagrobek w kościele farnym w Białymstoku (ustawiony w czerwcu 1778).
Por. A. Mirys, A. Herliczka, Stefan, M. Juchnicki, A. Sawicki, J. Urbanowicz.

SIEMIGINOWSKI VEL SZYMONOWICZ JERZY, ZW. ELEUTER (ok. 1660 - - 1711)
Malarz, serwitor królewski.
Malował m.in. portrety przeznaczone do katafalków, jak i katafalki, na pogrzebach: Anny Jabłonowskiej w kościele jezuitów we Lwowie (26-27 V 1687) oraz prawdopodobnie metropolity suczawskiego Doziteusza w cerkwi bazylianów w Żółkwi (styczeń 1694).
Por. Antonius, T. Wiesiołowicz.

SIERAKOWSKI SEBASTIAN (1743-1834)
Kustosz koronny. Amator architekt. Teoretyk. Jezuita.
Twórca programu treściowego dekoracji malarskiej katafalku Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818), wykonanej przez M. Stachowicza wg projektu arch. K. Bojanowicza. Do nie zrealizowanych należą dwa szkice: *Kościuszko składający kamień wolności do grobu* W. *Telia* oraz *Wzięcie Kościuszki do niewoli pod Maciejowicami.*
Por. T. B. Stachowicz, C. Pheiffer, M. Michałowski.

SIERAKOWSKI WACŁAW JAN NEPOMUCEN (1740- 1800)
Proboszcz katedry wawelskiej, rytownik amator, brat Sebastiana.
Rytował herby Doroty z Niemojewskich Siemienskiej dołączone do jego mowy w Wiszni (1756).

SLODTZ ANTOINE SEBASTIAN (1694- 1754)
Syn Sebastiana, brat Pawła Ambrożego i Renę Michela. Rzeźbiarz pracujący w Menus-Plaisirs. Po 1750 „dessinateur de la chambre et du cabinet du Roi". Pracował m.in. przy *castrum doloris* wzniesionym na egzekwie za Katarzynę

Leszczyńską w Nótre-Dame w Paryżu (18 V 1747), pod kierunkiem A. de Bonnevala, wraz z bratem Renę Michel.

SLODTZ RENĘ MICHEL, zw. MICHEL-ANGE (1705- 1764)

Syn Sebastiana, brat Antoniego Sebastiana i Pawła Ambrożego.

Rzeźbiarz pracujący w Menus-Plaisirs.

Pracował m.in. przy *castrum doloris* wzniesionym na egzekwie za Katarzynę Leszczyńską w katedrze Nótre-Dame w Paryżu (18 V 1747), pod kierunkiem A. de Bonnevala, wraz z bratem Antonim Sebastianem.

SŁAWIŃSKI J. (działał w 1 poł. XIX w.)

Litograf warszawski pracujący w Instytucie Litograficznym Szkolnym.

Odbijał m.in. litografie dołączone do: *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze I...*

Por. J. Kubicki.

SONNTAG JÓZEF (1784-1834)

Malarz i litograf. Pracuje w Polsce od 1805 (?), w Krakowie od 1825.

Malował m.in. portret wystawiony podczas pogrzebu Artura Potockiego w Krakowie (26 V 1832).

SONTGEN JOHANN JOSEPH (zm. 1788)

Rzeźbiarz pracujący w Lotaryngii.

Wykonał rzeźby m.in.: do katafalku na egzekwiach za króla Stanisława Leszczyńskiego w kościele św. Rocha w Nancy (26 V 1766), projektu J. Girardeta; do katafalku na egzekwiach za Ludwika XV w kościele św. Rocha (1774).

SPECCHI ALESSANDRO (1668- 1739)

Architekt i rytownik rzymski. Uczeń Carlo Fontany. Od 1719 architekt Camera Capitolina i kardynała Alessandro Albani.

Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Aleksandra Benedykta Sobieskiego w Rzymie, w kościele kapucynów (22 XI 1714); sztychował katafalk na pogrzeb Jakuba II Stuarta w kościele św. Wawrzyńca w Rzymie (1732).

STACHOWICZ MICHAŁ (1768-1825)

Malarz, rytownik i litograf królewski.

Namalował m.in.: 4 szkice oraz następujące obrazy wg koncepcji S. Sierakowskiego umieszczone na katafalku Tadeusza Kościuszki w katedrze krakowskiej (22-23 VI 1818): *Waszyngton zdobi Orderem Cincinnałus Kościuszkę, Powstanie Krakowskie, Wzięty w niewolą pod Maciejowicami, Góra Gotard na którey kaplica a zniey Kościuszko wyimuie Kamień wolności.*

Por. A. Bojanowicz.

STACHOWICZ TEODOR BALTAZAR (1800-1873)

Malarz, uczeń swego ojca, Michała.

Malował m.in. kondukt żałobny Tadeusza Kościuszki oraz katafalk Kościuszki na blasze.

Por. A. Bojanowicz, S. Sierakowski.

STANISZEWSKI FRANCISZEK (działał ok. 1750)

Sztukator nadworny Sanguszków, pracujący m.in. w farze lubartowskiej w 1750.

Prawdopodobnie pracował przy katafalku na pogrzeb serca i języka Pawła Karola Sanguszki w kościele św. Anny w Lubartowie (28 V 1751) wg projektu P. Fontany.

STEBAŃSKI (działał przed poł. XVIII w.)

Snycerz pracujący w Żółkwi.

Wykonał bliżej nie określone prace przy katafalku Jakuba Sobieskiego, zaprojektowanym przez opata J. Mockiego i arch. A. Castellego, wystawionym w kolegiacie żółkiewskiej (19 XII 1744).

STEFAN Z HOŁOWIESKA (działał w 2 poł. XVIII w.)

Stolarz białostocki, związany w latach 1773-1791 z dworem Branickich.

Pracował m.in. przy *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego w latach 1776 - 1777, wystawionym w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie (20 VIII 1777) wg projektu J. Sękowskiego.

SZCZYRSKI JAN (działał 1680-1683)

Rytownik wileński.

Rytował m.in. rycinę tytułową panegiryku na śmierć Jana Ogińskiego, marszałka bracławskiego (1680), pt. *Iter Gloria... Pompae Funebris* (bmr).

SZPILOWSKI HENRYK (1753- 1827)

Architekt m. Warszawy od 1795. Budowniczy Departamentu Warszawskiego.

Zaprojektował m.in. *castrum doloris* na nabożeństwo w związku ze sprowadzeniem zwłok ks. Józefa Poniatowskiego do Warszawy, w kościele św. Krzyża (10 IX 1814); Z. Vogel przybrał katafalk m.in. w zbroje wypożyczone przez gen. Wincentego Krasińskiego.

Por. M. Bacciarelli.

SZPILOWSKI SYLWESTER (zm. 1832)

Syn Henryka, architekta. Od 25 V 1817 do 1821 budowniczy województwa kaliskiego, od 29 V 1821 do 1824 asesor budownictwa województwa podlaskiego.

Zaprojektował m.in. katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w kościele dominikanów w Sieradzu (6 II 1818).

SZTROBEL VEL SZTRUBEL MICHAŁ (działał po poł. XVIII w.)

Majster stolarski pracujący w Warszawie.

Pracował przy katafalku wg projektu J. Fontany wraz z M. Melichinem i J. J. Michaelisem na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).

TASSO FRANCESCO (działał w 1 poł. XVIII w.)

Rytownik wenecki.

Rytował m.in. katafalk na egzekwie za Marię Klementynę z Sobieskich Stuart w katedrze S. Paterniano w Fano, Pescara (23 V 1735) wg projektu M. Marieschego i programu treściowego S. Paolego.

TATARKIEWICZ JAKUB (1798-1854)

Rzeźbiarz warszawski. Studiował 1817 - 1822 na Oddziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Warszawskiego, a w latach 1823- 1828 w Akademii św. Łukasza w Rzymie (u B. Thorvaldsena).

Wykonał popiersie gen. Stanisława Mokronowskiego wystawione na katafalku w kościele św. Krzyża w Warszawie (6 XI 1821); popiersie Aleksandra I niesione na marach podczas uroczystości, a wystawione m.in. na *castrum doloris* w katedrze warszawskiej (7-23 IV 1826).
Por. A. Blank, A. Gołoński, J. Kubicki, Z. Vogel.

TOBIASZ (działał w 4 ćw. XVI w.)
Stolarz pracujący dla dworu Zamoyskich.
Pracował m.in. przy katafalku na pogrzeb Marcina Zamoyskiego w kolegiacie Zamoyskiej (18 VII 1689) wg projektu J. M. Linka.

TOMASZEWICZ JÓZEF (1782-1824)
Dominikanin, architekt amator.
Autor pomysłu *castrum doloris* na egzekwie za Piusa VII w kościele św. Katarzyny w Petersburgu (1823), wystawionego przez D. Viscantiego.

TORELLI STEFANO (1712-1784)
Syn Felice Torellego, malarza. Malarz i rytownik działający w Europie i Bejrucie.
Rysował m.in. *lit de paradę* Marii Józefy w pałacu królewskim w Dreźnie (po 17 XI 1757).

TREVANO GIOVANNI (t 1641)
Architekt nadworny króla Zygmunta III i Władysława IV.
Zaprojektował i nadzorował wykonanie katafalku na pogrzeb Aleksandra Karola Wazy w katedrze krakowskiej (6 II 1635).

TRYCJUSZ JAN ALEKSANDER (działał w 1 poł. XVIII w.)
Malarz, syn A. Trycjusza.
Namalował portrety trumienne na srebrnej blasze na pogrzeby: Aleksandra Dominika Lubomirskiego i jego matki Teofili Ludwiki w kościele karmelitów bosych w Wiśniczu (10-12 IX 1723); Marianny z Lubomirskich Sanguszkowej w tym samym kościele (29 IX 1729), wg projektu P. Fontany (?).

TSCHERNING DAWID (ok. 1610- 1690)
Grafik i wydawca śląski. Uczeń m.in. J. van der Heydena. W latach czterdziestych XVII w. pracuje w Krakowie.
Rytował m.in.: *bed of state* Zygmunta Kazimierza Wazy wystawione na Zamku Królewskim w Warszawie wg projektu G. B. Gisleniego (po 9 VIII 1647); *lit funebre* księcia legnicko-brzeskiego, Jerzego III, ustawione na zamku w Brzegu (ok. 14 VII 1664).
Por. A. Kanon, W. Scherffer.

TYLMAN Z GAMEREN (1632 - 1706)
Architekt, inżynier wojskowy, urbanista, malarz, rytownik.
Zaprojektował m.in. katafalk na pogrzeb Gryzeldy Konstancji Wiśniowieckiej, matki króla Michała, w kolegiacie warszawskiej (po 10 VI 1672).

URBANOWICZ JAN (* 1780)
Malarz białostocki związany w latach 1754-1780 z dworem Branickich.
Malował m.in. *castrum doloris* Jana Klemensa Branickiego w kościele śś. Piotra i Pawła w Krakowie wraz z A. Sawickim (20 VIII 1777).
Por. J. Sękowski.

VANVITELLI LUIGI (1700 - 1773)
Syn malarza Gaspara. Architekt rzymski.
Zaprojektował m.in. dekorację bazyliki św. Piotra w Rzymie z okazji przeniesienia zwłok Marii Klementyny z Sobieskich Stuart z Grot Watykańskich do podziemi (18 I 1745).

VISCANTI D. (działał w 1 ćw. XIX w.)
Architekt włoski pracujący w Petersburgu.
Wykonawca *castrum doloris* Piusa VII wg pomysłu J. Tomaszewicza w kościele św. Katarzyny w Petersburgu (1823).

VOGEL ZYGMUNT (1764 - 1826)
Rysownik Stanisława Augusta, profesor Wydziału Nauk i Oddziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Warszawskiego.
Dekorował: katafalk proj. S. K. Hoffmanna podczas I egzekwii za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (19 XI 1813); *castrum doloris* proj. H. Szpilowskiego podczas II egzekwii w kościele św. Krzyża w Warszawie (10 IX 1814); zbroje i inne elementy wypożyczył gen. Wincenty Krasiński.
Zaprojektował m.in.: katafalk na pogrzeb Anny Pociejowej w kościele kapucynów w Warszawie (1815); katafalk na egzekwie za Tadeusza Kościuszkę w kościele kapucynów w Warszawie (po 15 X 1817); katafalk na egzekwie za Henryka Dąbrowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (17 VI 1818); katafalk na egzekwie za Alojzego Felińskiego w kościele wizytek w Warszawie (14 VII 1821); katafalk na egzekwie za Stanisława Kostkę Potockiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (26 IX 1821); katafalk za gen. Stanisława Mokronowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (6 XI 1821); katafalk na egzekwie za ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie (22 IV 1823); projekt katafalku (nie zrealizowany?) na egzekwie za cara Aleksandra I (IV 1826).
Por. M. Bacciarelli, J. Tatarkiewicz, J. Z. Frey, L. R. Letronne, W. F Schlotterbeck.

WASILEWSKI ANDRZEJ (działał po poł. XVIII w.)
Mistrz stolarski pracujący w Warszawie.
Pracował przy katafalku na pogrzeb Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich w kościele jezuitów koronnych w Warszawie (7 III 1768).
Por. J. Fontana.

WIERZBICKI MARCHIAN (działał po poł. XVIII w.)
Reformat prow. krakowskiej. Definitor i lektor teologii.
Twórca programu treściowego na pogrzeb Walentego Ankwicza w kościele reformatów w Bieczu (16- 17 VI 1766).

WIESIOŁOWICZ TOMASZ (działał w 4 ćw. XVIII w.)
Malarz pracujący dla Jana III w Żółkwi.
Malował katafalk metropolity suczawskiego Doziteusza, którego portret trumienny wykonał Jerzy Eleuter-Siemiginowski w farze bazylianów w Żółkwi (styczeń 1694).

WITUNSKI AUGUSTYN (t 1654)
Bernardyn, lektor i kaznodzieja wileński.
Prawdopodobnie autor programu katafalku na pogrzeb bpa Abrahama Woyny w katedrze wileńskiej (14 V 1649).

WOLFF (działał w 3 ćw. XVII w.)
Tapicer (?)
Obijał trumnę królowej Ludwiki Marii za 220 zł (po 10 VII 1667), wystawioną na Zamku Królewskim, a następnie w kościele św. Alojzego Gonzagi (wizytek) w Warszawie.

WYSOCKI MICHAŁ ANTONI (działał w 1 poł. XIX w.)
Otrzymał nagrodę na konkursie z dn. 10 V 1826 za rysunek *Widok wewnętrzny kościoła katedralnego od wielkiego ołtarza w chwili składania [...] insygniów* (...) *Aleksandra I,* litografowany przez L. Courtina i V. V. Adama, a dołączony do: *Opis Żałobny Obchodu Po* [...] *Aleksandrze I...*
Por. J. Kubicki.

WYSOCKI SZYMON (1543- 1622)
Jezuita pracujący w Lublinie.
Kaznodzieja na pogrzebie Jana Szymona Olelkowicza Słuckiego w kościele jezuitów w Lublinie, zapewne twórca programu treściowego katafalku (24 IV 1593).

ZABIEŁŁO HENRYK (1785- 1850)
Syn Józefa, związanego z Targowicą. Malarz amator. Wystawiał na wystawach warszawskich w latach trzydziestych XIX w., kopiował akwarele Z. Vogla.
Narysował m.in. katafalk na egzekwie za Aleksandra I w katedrze w Warszawie (7 IV 1826), litografia V. V. Adama. Podczas procesji żałobnej szedł jako koniuszy dworu polskiego w VII sekcji orszaku, a wraz z nim Feliks Jan Bentkowski, Jan Kolumna Żaboklicki, Aleksander Batowski, Adam Bronie.
Por. J. Kubicki, A. Gołoński.

ZACHERLA (działał w 1 ćw. XVII w.)
Rzeźbiarz krakowski.
Wypożyczył własne cztery rzeźby na egzekwie za Władysława IV w kościele mariackim (1648).

ZIARNKO JAN (2 poł. XVI w.- 1626)
Malarz i rytownik lwowski. Pracował m.in. w Paryżu.
Malował herby, orły, trupie głowy na egzekwie za królową Annę Rakuską w katedrze lwowskiej (po 10 II 1598); rytował Małgorzatę de Valois na *lit de paradę,* wystawionym w jej pałacu na Faubourg Saint-Germain w Paryżu (27 III 1615).

ZIEMBECKI ALBERT (działał po poł. XVIII w.)
Mistrz ślusarski pracujący w Warszawie.
Wykonał antaby do trumien Marianny z Kąckich i Eustachego Potockich (7 III 1768).
Por. J. Fontana.

ZUCCHI LORENZO (1704-1779)

Malarz i rytownik wenecki działający w Dreźnie od 1726. Architekt i malarz teatralny Augusta III.

Rytował m.in.: *lit funebre* po śmierci Marii Józefy w pałacu królewskim w Dreźnie (po 17 XI 1757); *lit funebre* Augusta III (po 9 X 1763) oraz katafalk w Hofkirche w Dreźnie (22 XI 1763).

ZUG SZYMON BOGUMIŁ (1733-1807)

Architekt i ogrodnik.

Projektował m.in. katafalk na egzekwie za Marię Józefę w kaplicy pałacu Saskiego w Warszawie (1757).

ZEBROWSKI TOMASZ (1714-1758)

Jezuita od 1732 r. profesor matematyki, astronom, architekt. Działał w Wilnie.

Projektował katafalk na pogrzeb Józefa Sapiehy, biskupa wileńskiego w katedrze wileńskiej (17-23 XII 1754).

Por. S. Rostowski.

INDEKS NAZWISK *

Abel, A. 216
Abicht, J. 41
Adam, Robert 106
Adam, Victor Vincent 291, 295, 298, 302, 309, 318; il. 62
Adelcrantz, C. F. 216
Albani, Alessandro 309, 310, 319
Alberti, Leon Battista 103
Aleksander, malarz żółkiewski 291, 294, 306
Aleksander Sewer 23
Aleksander Wielki 42
Aleksander I 87, 94, 211, 245, 248, 260, 291 - 293, 294, 295, 298 - 300, 302-304, 306-310, 314, 316-318; il. 39, 58-62, 134, 135
Allart, A. 216
Altaemps, Maria Caesia il. 136
Altheim, F. 39
Ambroży, św. 28, 30, 41, 57
Andreae, H. il. 19
Angyal, Andor 67, 90
D'Anjou, Robert 152
Ankwicz, Walenty 234, 251, 317
Anna Jagiellonka 185, 209, 220
Anna Rakuska 186, 301, 318
Antoine, kanonik 292, 295, 296, 299
Antoninus Pius, cesarz rzym. 40; il. 8
Antoni, kowal 194, 292, 294, 306
Antonius, snycerz 292, 313
Apianus, Petrus 241
Arents, Prosper 216
Aąuila, Francesco Faraone 246, 292; il. 128
Arcisławski 282
Attinelli, S. D. S. 216
August II Mocny 63, 196, 202, 208, 210, 215, 226, 251, **291,** 293, **299,** 301, 304, 306, 309, 310, 311; il. 22, 46, 68-71, 104- 114, 129- 131, 140
August III Sas 44, 113, 157, 177, 211, 249, 280, 291, 299, 312, 319; il. 37, 51
Augustyn, św. 28, 35, 41, 42

Baldon, O. **241**
Barberini, Antonio 187
Baratta, A. 216
Barberini, Carlo 194, 223
Barella, G. B. **216**
Barigioni, Filippo 216, 292, 293, 304, 311; il. 68-71
Barreau 254
Bartoli, Francesco 292, 295,- il. 67
Bartoli, Piętro Santo 292, 293, 295; il. 67

• Kursywą wyróżniono nazwiska osób, ktd rch uroczystości pogrzebowe zostały omówione w niniejszej książce.

Batorówna, Gryzelda 113
Batowski, Aleksander 318
Batowski, Zygmunt 222
Baus K. 39
Bazyli św. 41
Bażanka, Kasper 164, 194, 293
Bąkowski, K. 223
Beau, Andre 9
Belanger, Francois Joseph 107
Bella, Stefano delia 216
Benacci, V. 216
Benedetti, C. 216
Benedetti, Enrico 210
Benedetti, I. 216
Benoist, A. 216
Bentkowski, Feliks, Jan 318
Berain, Jean I, 107, 201, 210, 216; il. 139
Berendsen, Olga Paris 9, 88, 196, 218, 223, 225, 250
Bereżycki, Jan 293, 296
Bernini, Giovanni Lorenzo 39, 106, 107, 225
Bernuevo, H. 216
Bertotti-Scamozzi, D.
Beurlier, E. 41
Betański, kanonik 288
Beytnik, Mateusz 293
Beza, T. 254
Bętkowski, F. A. 252
Białostocki, Jan 8, 11, 94, 220, 222, 253
Bianchi, Piętro 292, 293
Bibiena, Giuseppe Galii 10, 11, 106, 210, 216, 225
Bibiena, Ferdinando Galii 99
Bielajew, Paweł 8
Bickermann, E. 40
Bidloo, G. 216
Bielińska, Dorota Henrietta z Przebendowskich 296
Bielski, Marcin 221
Bieniek, Stanisław 219
Bieńkowski, Tadeusz 88, 93, 253, 255
Biondo, Michelangelo 25, 39
Bieżanowski, Józef St. 252
Birkowski, Fabian 75
Blank, Antoni 293, 298, 302
Blondel, Francois 103, 107, 216
Boase, T. S. R. 42
Bocciardo, Agostino 293, 294, 305
Bochnak, Adam 219, 220, 222
Bogusław XIV, ks. szczeciński 54
Bohdziewicz, Piotr 220
Boisier, G. 42
Bojankowski, Jan Feliks Antoni 293, 312
Bojanowicz, Adam 206, 293, 305, 308, 313, 314; ii. 87
Boldoni, O. 223
Bonet Correa, Antonio 9, 217
Bonneval, Andre 107, 294, 295, 310, 313, 314
Bontous, P. J. J. 216
Boratyński, Jan 245
Borawski, Aleksander 264
Borbonus, M. 216
Borgonio, T. 216
Borghiani, G. 216
Borsook, Eve 9, 224
Borszyński, Jan 187, 230, 294
Bouchardon, E. 216
Bouillon de, Maria Karolina z Sobieskich 279, 296, 305
Bove, rytownik 294, 298, 302
Boy, Adolf ii. 21
Bólłmann, H. 216
Brambilla, J. A. 216
Branicka, Izabella z Poniatowskich 285 - 290
Branicka, Katarzyna Scholastyka z Sapiehów 293
Branicki, Jan Klemens 177, 217, 285--290, 299, 301, 306, 312, 313, 315, 316; ii. 52, 98
Branicki, Stefan Mikołaj 293
Braun, Edmund W. 9
Brant, Jan 222
Braye de, kard. 152
Brenna, Vincenzo 160, 206, 207, 262, 293, 294, 302, 306; ii. 38, 80
Briosca, Andrea Por. Riccio

Brix, Michael 11, 222, 224
Bronie, Adam 318
Brunelleschi, Filippo 216
Bruni, Leonardo 40
Bruckner, Aleksander 43, 88
Bruckner, Wolfgang 9, 42
Brzechfa, Stanisław 240, 252
Buchau, J. C. 216
Bułharyn, Mikołaj Władysław 94, 202, 224, 247, 256
Burchard, Ludwig 216
Burckhardt, Jakub 109, 217
Burnacini, G. 216
Busiri-Vici, Andrea 9
Bystroń, Stanisław 43, 87, 91
Bystrzonowski, Wojciech 50
Butes, L. 221

Cabrol, F. 14
Cagnola, L. 216
Callot, Jacąues 209, 216; ii. 137
Cambio, Arnolfo di 219
. Camerarius, Joachim 243, 254, 255
Camerata, Giuseppe 294, 305, 307, 315; il. 48
Canatus, L. F. H. 216
Canevari, A. 216
Cardano, T. 216
Caron, Antoine 107
Cassianus, F. M. 215
Castellamonte, A. 216
Castelli, Enrico 94
Castiglione, C. F. 216
Cecyiia Renata, żona Zygmunta III 113, 229, 255, 256, 263, 297
Cellarius, J. 14
Cerfaux, L. 40
Cezarowa, Barbara 88
Challe, Charles M.-A. 199, 206, 211, 262, 294, 295, 305; il. 144-146
Charon 14, 15
Chamant, G. 216
Chastel, Andre 215, 225
Castelli, Andrzej 194, 202, 232, 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315
Chądzyński, Gaspar 70
Chełmski, Marcjan Scibor 223, 245, 255
Chiappa, G.-B. 216
Chmarzyński, Gwidon 91
Chodkiewicz, Jerzy 222
Chodkiewicz, Jan Karol 294
Chodkiewiczowa, Anna Alojzja 65, 90
Chojecka, Ewa 94
Chomętowski, Stanisław 303
Chrościcki, Juliusz A. 88-92, 215--217, 220, 221, 250, 251, 254-256
Chryzostom, św. 28, 57
Chylicki, Jacek 274, 295, 304
Ciechanowiecki, Andrzej 11
Cieński, Tadeusz 218
Ciprianus, Sebastiano 194, 216, 292, 293, 295; ii. 67
Clark, J. M. 93
Coch, Ch. 216
Cochin, Charles Nicolas mł. 294, 295, 310, 313, 314; il. 142
Cohen, H. 40
Collin, Dominiąue 295, 297; il. 76
Colloredo, hrabia 211
Contini, B. 216
Corazzi, Antoni 206, 295
Corti, G. 219
Coscia, Baldassare 219
Costella, C. G. 216
Courtin, Louis 291, 295, 298, 302; ii. 39, 62
Covarrubias Orozco, S. 254
Creuznach, L. S. de 216
Croce, F. 216
Crucre, rysownik 23; il. 7
Cyceron 40
Cumont, E. 39, 40
Cuq, E. 41, 42
Czapliński, Władysław 220
Czapska, Brygida 83, 151, 160, 219, 251, 256, 311; il. 13, 36, 95, 96
Czapska, Dorota 73, 79, 83, 177, 202, 220, 251, 311; il. 50, 133, 152
Czarnecki, Jan 220

Czarnołuski, A. 221
Czartoryski, Adam Kazimierz 237, 297, 308, 310; il. 57, 83
Czartoryski, Teodor 75
Czechowicz, Szymon 309
Czemiewski, archidiakon 274
Czerwiński, L. 91

Dachnowski, Jan K. 254
Dahlberg, E. I. 216
Dalerac, F. P. 45, 88
Daniłowiczowa, Marcjanna 88
Daremberg, H. 39, 41
David, Jacques-Louis 107, 217, 249, 303
Dąbrowski, Henryk 317
Dąbrowski, Jan 94
Dąbrowska, Maria 7
Deckers, Paul 106, 216
Delafosse, Jean Baptiste 103
Delfino, Federigo 210
Delino, Felice 216
Demel, Jan Krzysztof 295, 302
Dempstero, Thomas 39
Denhoii, Ernest 86, 94
Denhoffowa, Zoiia 196
Deruet, C. C. **216**
Diez, S. 218, **219**
Diehl, E. 41
Diodor 41, 42
Długosz, Jan 85, 94
Dolabella, Tomasz 113
Domballe, kanonik 292, 295, 296, 299
Dombeck, F. 113
Domenichino (Domenico Zampieri) 25, 40
Donatello (Donato di Betto Baroli) 154
Dossio, G.-A. **216**
Doziteusz, metropolita 70, 313, 317
Drobiszewski, Herman 75
Du Cange, Charles 218, 219
Dudden, H. 41
Duhn, F. von 41
Dulfus, Jan Feliks 296
Dumesnil, A. 216
Dunin, Piotr 75, 90
Durand, J. N. L. 95, 214
Durandus, Wilhelm 152
Durer, Albrecht 107; ii. 79
Dyć, S. 182; ii. 103
Działyński, Augustyn 219, 240, 251, 256, 311
Działyński, Jan Paweł 91
Działyński, Paweł 254

Ehrenstrahl, D. K. 216
Eisen, C. 216
El Greco (Dominikos Theotokopulos) 107
Elżbieta, żona Karola IX 42
Enselin, T. Ch. F. 216
Estreicher, Karol 136, 145, 219
Eyck, Jan van ii. 10

Fabiani-Madeyska, Irena 215
Fahrenfort, J. J. 42
Fałda, J. B. 216
Farnese, Alessandro 183, 208, 209, 227, 296, 310
Faściszewski, Stanisław Franciszek 252
Faustyna, cesarzowa 23
Feistenberger, W. 216
Felibien, Andre 216
Feliński, Alojzy 207, 256, 317; ii. 92
Felipe, I. 216
Feltrini, A. 216
Fendt, Tobiasz 241
Fenig, Jan 252
Ferdynand, kard. inlant 105; il. 20
Ferdynand II, cesarz rzym.-niem. 209, 246, 256
Ferrari, Pompeo 63
Ferri, A. 216
Filip Burbon 294
Filip II, ks. szczeciński 154; il. 27
Fischer, A. 43, 88
Fischer von Eriach, Johann Bernhard 99, 107, 223
Fischinger, Andrzej 217, 222
Fleischmannse, A. 216

Flettner, P. 216
Floding, P. **216**
Floribus de, C. 216
Florinus, M. A. 14
Follant, Michał 91
Foltz, M. **215**
Fontaine, P. F. L. 216
Fontana, Carlo 216
Fontana, Domenico 99, 216
Fontana, Jakub 194, 279, 285, 293, 296, 300, 303-305, 309, 315, 317, 318
Fontana, Karol 99
Fontana, Paolo 216
Fontana, Paweł Antoni 99, 194, 302, 314-316
Forssman, Erik 208, 217, 224
Franchi, Cavalieri, P. de' 41, 42
Franciszek od św. Józefa 93
Francąuart, J. 216
Frech, J. 216
Fredro, Walenty 63
Freistedt, E. 41
Frey, Jan Zachariasz 296, 300, 312, **317;** il. 82
Frezza, H. 216
Fuga, Ferdinando 216, 296, 297; ii. 40
Fumo, Francesco 297
Furttenbach, J. 216

Gabbuggiani, Baldassare 297; il. 40
Gabriel, J. 216
Gadacz, K. 221
Gadomski, Walery 297
Gagarin, Jurij 8
Gajewska, Anna 255
Gallego, Julian **215, 216**
Gamerski - Tylman z Gameren
Ganszyniec, Ryszard 39
Gaschin, Rudoll 223, 224
Gawiński, J. 252
Gayet, I. 41
Gąsseczki (Gąsecki?) 270
Geffels, F. 216
Geiger, Karol 206, 297, 308, **310;** il. 83
Geyer, Ursula 255
Gembicka, Dorota 202, 224, 248, 253
Gembicki, Piotr 92
Gerard, Antoni 222
Gevartius, Joannes Caspar 105, 216
Geyer, Urszula 40
Gębarowicz, Mieczysław 10, 11, 91, **136,** 223
Giannelli, G. 39
Giedion, S. **215**
Giedroyć Juraha, Kazimierz 282, 297, 298
Giesey, Robert L. 9, 33, 42, 218
Gieysztor, Aleksander 42
Gimbut, Grzegorz Antoni 253
Girardet, Jean 295, 297; il. 76
Girardon, Francois 219
Gisleni, Giovanni Battista 9, 45, 77, 188, 194, 199, 201, 205, 208-210, 229, 230, 238, 239, 242, 244, 246, 251, 253, 254, 261, 263, 297, 298, 301, 316; ii. 24, 33, 77, 78, 93
Gissey, H. 216
Giżycki, Paweł 93, 180, **196,** 199, 201, 202, 213, 214, 223, 224, 232, 233, 235, 237, 238, 242, 248, 256, 261, 297, 298, 303, 308, 311; il. 49, **117--121, 141**
Gleichmann, M. 216
Glinka, Jan 281, 282, 285-290
Gliński, B. 252
Gloger, Zygmunt 43, 87, 94
Głowacka-Pocheć, Teresa 92, 93
Głowacki, Józef Hilary 298, 299, 303, 309, **311**
Gnińska, Dorota 256
Godebski, Hieronim 240
Godziszewski, Jerzy 91
Goliński, Marcin 92
Gołąb, Stanisław 43, 87, 88, 221
Gołoński, Andrzej 160, 207, 263, 293, 298, 302, **315, 317;** il. 39, 58, 59
Gombrich, Ernst M. 118, 217
Gosiewski, Krzysztoi Korwin 188, 229, 297; il. 93
Gotho, F. 216

Goulet, M. 216
Gouthiere, Andre 107
Górnicki, kronikarz 221
Góthe, E. 216
Grabowski, Ambroży 90, 218, 222
Graft, C. C. van de 42
Granacci, F. 216
Grande, A. de 216
Gregorini, D. 216
Grandchamps 292, 295, 296, 299
Gretser, J. 41
Grobiński, K. 48
Grochowski, Stanisław 255
Groddeck, Godfryd Ernest 236
Grone Giovanni Battista 210, 216, 299, 304; il. 46
Grońska, Maria 11
Grotius, Hugo 90
Gruber, A. C. 216
Grzegorz z Nazjansu 241
Grzegorz z Nissy, św. 28
Grzymała, Franciszek Adam 236, 299
Gyraldus, L. G. 17, 25, 39, 244
Gualterotti, R. 216
Guarini, Guarino 103
Guerry, L. 93
Guichard, C. 14, 17, 24, 25, 39, 40, 41, 218, 244, 254
Gumiński, Samuel 223
Guiowska, Ludwika 181
Gurowski, Rafał 72, 181

Habsburgowie 9, 227
Hadrian 209
Harleman, C. H. 216
Harrison, S. 216
Hartl, F. 219
Hauboldt 293, 299, 300, 312
Hawrył Hołubek 245
Heckscher, W. S. 254
Hetajstion 42
Heidenstein, R. 217
Helbig, W. 39
Hendrych 286
Henkel, Artur 254
Henryk I Brodaty 38; ii. 30
Henryk IV Probus 141, 218
Henryk III Walezy 115
Herliczka, Antoni 289, 290, 299, 313
Herodian 23, 25, 40, 41
Herodot 85, 94
Herrera, Francisco de 107, 216
Hertich, Jakub 281, 299
Hibsz, stolarz 293, 299, 300, 312
Hieronim, św. 28, 41
Hild, J. 41
Hildebrandt, Lucas von 107
Hilser, Friedrich J. 300
Hintz, Michał 222
Hirsch, R. J. 42
Hitchcock, Henry R. 103
Hlebowicz, Jerzy Karol 113
Homer 14, 41
Hoiimann, Stanisław Kostka 207, 237, 292, 300, 312, 317; ii. 82
Hondius, Wilhelm ii. 21
Horacy 241
Hornung, Zbigniew 221
Horwart, Ludwik 298, 300, 302
Hozjusz, Stanisław, kard. 183, 250, 252, 310
Hubala, E. 225
Hubneri, G. 39
Huizinga, Johan 94
Humaniecki, Aleksander 79
Humaniecki, Feliks 79
Humaniecki, Jan 79
Humaniecki, Ignacy 79, 93, 169, 220, 221, 256
Humaniecki, Michał 79
Humaniecki, Słeian 79
Humaniecki, Tomasz 79
Humaniecki, Wojciech 79
Humaniecki, Wojciech II 79
Humaniecki, Wojciech III 79
Humnicki, Adam 60
Hunka, rysownik 300
Husarski, Władysław 217

Ignacy św. 28
Ines, A. 254

Innocenty XI, papież 58
Innocenty XIII, papież 292

Jabłonowska, Maria Anna z Kazanowskich 11, 70, 193, **194,** 223, 243, 256, 292
Jabłonowski, Stanisław Wincenty 252
Jabłoński, Jan 202, 224, 243, 253, 310
Jabłoński, Kazimierz 202, 224, 243, 253, 310
Jacopo, kard. Portugalii 152
Jadwiga, św. 38; il. 11
Jagrr, Ludwik 296, 300
Jakub II Stuart 314
Jakub III Stuart 310
Jan, św. 41, 42
Jan II Kazimierz, Waza 77, 215, 297
Jan III, Sobieski 94, 151, 164, 171, 174, 194, 215, 220, 223, 226, 249, 251, 259, 291, 292, 298, 317; ii. 67. 108- 113
Jan z Czarnkowa 94
Jan z Dukli 145
Janicki, Klemens 252
Jankiel 294, 300, 306
Janowski, Feliks 90
Jansz, Filip 133, 160, 300; il. 28
Jarzębski, L. 256
Jauch, Daniel Jąn Joachim Chrystian 186, 194, 217, 300, 301, 309; il. **104-** - 107, 129, **130,** 140
Jeliński, S. 91
Jelski, A. 90
Jerzy //, *książę hesko-darmsztadzki* 83
Jerzy /// 227, 308; il. 32
Jerzy z Łagowa (Logus) 227, 250, 301
Joch, J. G. 41
Jordaens, Jacob 93
Józef, malarz 77, 301; il. 150
Juchnicki, Maciej 286, 237, 288, 289, 290, 301, 313
Juda Machabeusz 59
Junia, żona Kassjusza 80
Juraha - Giedroyć Juraha Kazimierz
Justynian I Wielki 31

Kaczorowski 286
Kallimach, Filip 25, 243, 254
Kałudzki, Aleksander 65
Kanon, Andrzej 227, 229, 241, 243, 254, 298, 301, 316; il. 33
Kantorowicz, E. H. 42
Karakalla 23
Karol, batnik 286
Karol V, cesarz rzym.-niem. 58, 208, 209, **217,** 224, 246
Karol VI, cesarz rzym.-niem. 203, 247, 280, 304; il. 72
Karol IX, król franc. 42
Karpowicz, Mariusz 90, 92, 255
Kasjodor 241
Kassjusz, wódz rzymski 80
Katarzyna II Wielka 294
Kaufmann, C. 39
Kazanowski, Adam 192, 210, 256, 308
Kazimierz Jagiellończyk 260
Kazimierz Wielki 94, 218, 297, 305
Kernodle, Georg R. 99, 215
Keyert, R. **216**
Keyser de, T. **216**
Kębłowski, Janusz 218
Kierulf, J. **216**
Kiesling, J. R. 41
Kimball, Francis H. 103, 215
Kirchmann, J. 14, 17, 25, 39, 41, 244
Klaudian 241, 243
Klaus, Jan **301**
Klauser, Theodor 41
Klein, Robert 215, 253
Klemens XI, papież 63, 292
Klemens XII, papież 292
Klemens z Aleksandrii 41, 57
Klimontowicz, M. 252
Klonowicz, Szymon 243
Kłokocki, Kazimierz 256, 301
Kmita, Jan Achocy 243, 252, 255
Kmita, S. 224
Knakfus, Jan Chrzciciel 194, 211, 301; il. 79
Knoblauch, E. **216**
Kober, Marcin 185, 222, 301, 310
Kochanowski, Seweryn admin. 276

Kochanowski, Jan 72, 91, 252
Kolbuszewski, K. 88
Kolisz, Franciszek 277, 296, 302
Kołpaków, J. 160, 302
Koniecpolska, Amelia Febronia 253
Kopera, Feliks 219
Kólderer, J. 216; il. 19
Koniecpolski, Stanisław 94, 179
Konstancja, żona Zygmunta III 297
Konstantyn Wielki 31, 33, 41, 42, 89
Korytkowski, Jan 89, 90, 92
Kossowicz, Jakub 230, 256, 302
Kostrzewski, Józef 94
Kościuszko, Tadeusz 175, 181, 207, 236, 245, 248, 252, 293, 295, 298, 299, 302, 305, 306, 308, 310, 311, 313, 314
Kot, Stanisław 90
Kotowski, Kazimierz 69
Kowalczyk, Jerzy 11, 94, 220
Kraiński, Adam 252, 253
Kraiński, Krzysztof 88
Kramkowska, Marianna ze Staniszewskich 313
Krasicki, Marcin 88
Krasiński, Jan Bonawentura 63
Krasiński, Wincenty 180, 256, 315, 317
Kraszkowski, Franciszek J. 65, 91
Krenpski (Krępski), rzeźbiarz 295, 302
Kroczewski, Erazm 72
Kropiwnicki, Alfons 293
Krzysztof, tokarz 274, 302, 304
Kubicki, Jakub 206, 207, 293, 298, 302, 303, 304, 307, 310, 318; il. 39, 58, 59
Kuchowicz, Zbigniew 43, 88
Kuczwarowicz, Marcin 256, 301
Kumaniecki, Kazimierz 254
Kulawski, Aleksander 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315
Kunicki, W. 255
Kuzaniarski, A. 252
Kiisel, M. 216
Kwiatkowska, Zofia 256
Kwileccy 166
Labinger, Jakub 11, 302, 303; ii. 141
Labudda, A. 42
Lagarde, P. 308
Lagerholm, N. 88, 93
Landwehr, John 9, 216
Langhans, Karl Ferdinand 107
Larroąuanus, M. 41
Lastricati, Z. 216
Lavoretti, Giovanni 303
Laudański 298, 299, 303, 311
Laugier, Marc Antoine 95
Laurana, F. da 216
Lauro, Jakub 246, 255
Laurynowicz, M. 220
Leblas, J. 294, 303, 306; il. 115
Le Bnin, Andre 216
Leclerca H. 14, 39, 41
Lehoux, F. 88
Legau 303
Legucki, Jan 75, 223
Lemaire de Belge, J. 216
Leski, Wojciech 234, 309
Leszczyńska, Katarzyna 294, 295, 310, 313, 314; il. 142
Leszczyński, *Jan Bogusław* 116
Leszczyński, Rata} 222
Letronne, Louis Renę 303
Levy-Strauss, Claude 11
Leybowicz, Hirsz 298, 303; il. 49
Leynaud, A. F. 41
Leyzer 294, 303, 306
Lietzmann, H. 41
Ligęzowie 77
Lindenmann, Christian Philipp 299, 304; ii. 46
Link, Jan Michał 194, 273, 274, 295, 302, 304, 308, 311, 316
Lipski, J. A. 164
Lipski, Józef 221
Lipski, Stanisław 65
Liszewski, Karol 298, 302, 304; ii. 135
Littre, E. 218
Lloyd Dowd, D. 217
Lobkowitz, Wacław ii. 138
Locci, Augustyn 292
Lodi, G. 216

Logeay, architekt 216
Lohmann, Jan Michał 132, 304; il. 94
Longuelune, Zacharie 203, 210, 216, 304; ii. 72
L'Orange, H. P. 40
Lorencowic, Aleksander 75, 89, 90, 220
Lorentz, Stanisław 42, 164, 215, 220, 225
Lorrain, L. J. le 216
Lottici, M. 216
Lubomirska, Teofila Ludwika 70, 91, 302, 316
Lubomirska, Zofia 145, 219
Lubomirski, Aleksander Dominik 70, 91, 302, 316
Lubomirski, Antoni 311
Lubomirski, Józef 309
Lubomirski, Stanisław Herakliusz 252, 297
Lucas, J. 216
Lucjusz Emiliusz 245, 255
Lucjusz Werrus 23
Ludwik XV 294, 295, 314
Ludwika Maria Gonzaga 116, 215, 252, 318; il. 21
Lukian 25, 93, 243
Lungh, P. E. 14
Luti, Benedetto 293

Łącka, Teresa Antonina 230, 313; il. 15, 148
Łącki, Kasper 256
Łącki, Józef 311
Łepkowski, Kazimierz 252
Łobżyński, Jan Dionizy 237, 252
Loski, J. 92
Łoś-Łosowski, Trojan 224, 241, 245, 253, 255
Łoś, Władysław 93
Łoza, Stanisław 236, 252
Łoziński, Jerzy Z. 42
Łoziński, Władysław 43, 88, 136
łubieńska, *matka Bogusława* 60
Łubieński, Bogusław 60
Łubieński, Władysław II, prymas 66
Łubieński, T. 92
Łuczycki, Józef 311
Łukasz, św. 41
Łukaszewicz, Józef 92

Maciejowski, Samuel, bp 227, 252, 304
Maciszewski, M. 91
Madamowsky, F. 215
Magnus, M. A. 216
Makomaski, sekretarz Branickich 287 - -290
Maksymilian II, cesarz rzym.-niem. il. 19
Małe, Emil 217, 218, 221
Maley, Stanisław 90
Malicki, Bartłomiej Kazimierz 252
Malina, J. 91
Malinowski, Tadeusz 38, 94
Malinowski, B. 251
Malpoy, P. 216
Małgorzata, księżna Parmy 224
Małgorzata de Valois, królowa Nawarry 318
Mancini, G. 42
Mann, Jan 280, 281, 299
Mańkowski, A. 91
Mańkowski, Tadeusz 11, 43, 88, 219, 222
Marcelli, A. 241
Marchionni, Carlo 292, 304; ii. 70, 71
Marcjalis 241
Marechal, S. 241
Marek, św. 41
Marek Aureliusz 23
Maria Józefa, królowa 203, 316, 319; il. 35, 73 - 75
Maria Karolina (Leszczyńska) 293, 294, 305, 312, il. 145, 146
Maria Kazimiera (Sobieska) 171, 174, 220, 230, 251, il. 108-113
Maria Klementyna z Sobieskich Stuart 196, 210, 292, 294, 297, 305, 307, 315, 317, 396; il. 40, 41, 47, 48
Marianina, cesarzowa 23, 40

Marieschi, Michele 210, 225, 304, 305; il. 47, 48
Marino, A. 215
Markwart, Jerzy Józef 291, 292, 305, 306
Marochi, G. 241
Martinet, Nicolas Francois 220, 293, 294, 305; il. 144, 147
Marot, Pierre 9
Martin, John R. 216
Masciotta, M. 218
Masen, Jacobus 243, 254
Matejko, Jan 297, 305
Mateusz, św. 41
Mateusz, Habsburg cesarz 209; ii. 137
Matthieu, P. 216
Matwijowski, Krystyn 94, 215, 225
Mau, A. 41
Maurycy *Saski* 211; ii. 143
Maza, Francisco de la 9, 88
Medici Cosimo I 210, 224
Meiss, M. 42
Meissonier, Jules A. 107
Meissonier, Juste-Aurele 103
Melana, Antonio Francesco 279, 296, 305
Melchior, reformat 73
Melichin, Michał 290, 305
Menander 15
Menestrier, Claude Francois 201, 205, 210, 224, 226, 227, 244, 250, 253, 254, 255
Memhardt, J. G. 216
Mercier, J. le 216
Merlini, Dominik 302
Meschini, D. 216
Meyer, J. T. 216
Męciński, Józef 90
Michaelis, Jan Jerzy 296, 305
Michał Korybut Wiśniowiecki 157, 160, 164, 177, 227; il. 34
Michał Anioł, Buonarotti 209, 218
Michałkowa, Janina 93
Michelozzo 154
Midart, L. 216
Mielcarzewicz, Józef, st. 236, 305, 306, 310
Mikołaj, malarz żółkiewski 291, 294
Miks-Rudkowska, Nina 9, 188, 190, 218, 222, 223, 253, 256
Milizia, Francesco 95
Miller, Józef 296, 306, 312
Miller z Tyrnawy 211
Milwitz, B. 113
Miłobędzki, Jerzy Adam 91, 217
Minozzi, P. 216 *i*
Mirys, Augustyn 286 - 289, 306
Mitterer, Herman 95, 96, 215
Mniszech, Maria *Amalia z Briihlów* 144, 145, 151, 152, 219; ii. 26
Mniszek, Anna z Potockich 203, 205, 245, 247, 304; ii. 94, 132
Mock, Jan Samuel 113, 306
Mocki, Jerzy 202, 224, 232, 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315
Modiiszewsici, *Stanisław* 89
Mokronowski, Stanisław 207, 211, 237, 316, 317; ii. 81
Monegro, J. B. 216
Monogramista HB 94
Montafia, P. P. 216
Montandon, G. 38
Monvoisin, Pierre 291, 306, 307; ii. 134
Morawski, Leon 65
Moreau, J. M. 216
Morsztyn, Zbigniew 252
Morykoni, S. 81, 93
Morsztyn, Zbigniew 39
Morsztynowa, Zoiia z Rozwadowskich 223
Mossakowski, Stanisław 220, 255
Mostowski, Maciej 65
Moszyński, K. 38
Mottet, J. 216
Mourik, B. 216
Mucante, Giovanni Paolo 185, 222
Muczkowski, Jan 42, 136
Muller, Johann Beniamin 216, 307; ii. 37, 51

Miinch, Jerzy il. 21
Muratori, Domenico 296, 307
Muret, N. 39
Murillo, Bartolome Esteban 107, 216
Mylius, Arnold 254
Mylonas, G. E. 39
Myszkowski, *Jan* 128, 185
Myszkowski', *Piotr* 63, 128, 185

Naborowski, Daniel 252
Napoleon, III Bonaparte 249
Naramowski, Adam 196, 223, 230, 251, 307
Naser, Gamal Abd el 8
Nassau, Frederick Hendrick 93
Natoński, Bolesław 222
Nave, E. delia 216
Nehru, Jawaharlal 39
Neufforge, Jean Francois de 103
Neugebauer, S. 254
Neusner, N. 254
Nette, J. F. 216
Newerani, Paweł 90
Niemcewicz, Julian Ursyn 88, 217, 218
Niemirska-Pliszczyńska, J. 40
Niemirycz, Fryderyk 196, 223, 233, 251, 307
Niemirycz, Karol 223, 233, 251, 307
Nock, A. 39
Noel Aine 298, 302, 307
Norblin, Jean Pierre 311
Novotny, A. 219
Novarini, A. 243, 254
Nowodworski, Michał 218

Obiedziński, Jan 88
Oborski, Tomasz 246
Obrocki, J. il. 26
Ochońska, M. 11
Odyński, ksiądz 73
Ogińska, Krystyna 93
Ogiński, Jan 314
Ogiński, Marcjan 93
Ogieńscy, *Jan i Jerzy* 40, 93
Okoń, J. 215, 255
Oktawian August 23, 209
Oleikowicz Slucki, Jan Szymon 92, 185, 187, 217, 318
Oleikowicz Słuccy 77, 92
Olschki, L. S. 94
Olszewski, G. 206 - 208, 236, 307; il. 63
Opaliński, Krzysztot 57, 221; il. 30
Opaliński, Wojciech Leon 311
Orłowski 289, 290
Osęka, Andrzej 215
Osiński, M. 202, 224, 251
Ossoliński, Jerzy 113
Ostertag, I. 216
Ostrowska-Kębłowska, Zofia 219
Ostrowski, Antoni 58, 89
Ostrowski-Daneykowicz, Jan 241
Oświęcim, Stanisław 88, 221, 250
Oviedo, J. de 216
Owidiusz 25, 41, 241, 253
Owsiany, M. R. 213, 281, 282

Pacheco, Francisco 107
Padniewski, Wojciech 77, 230, 256, 301
Padovano, Jan Maria 152, 153, 219
Palazzi, G. 216
Palladio, Andrea 99, 103, 216
Palleoni, Michelangelo 279
Pallucchini, Rodolfo 210
Palm, E. W. 224
Palubiński, Aleksander Hilary 60
Panini, G. P. 216; il. 40, 41
Panofsky, Erwin 9, 23, 25, 39, 40, 41, 216, 218, 219, 225
Paoli, Sebastiano 307; il. 47, 48
Paprocki, B. 113, 114, 217
Papillon de la Ferte, Denis Pierre Jean 307
Parafaccus, D. 216
Parigi, G. A. 216
Parigi, P. 216
Paritius, (Sykora) Ezechiel 194, 308, 312
Pascoli, Lione 199, 223
Pasek, Jan Chryzostom 125, 217, 218
Paszenda, Jerzy 11, 187, 222, 223, 252, 291

Patino, C. 216
Paulys, C. 39, 40, 41
Paweł, snycerz 308
Paweł I, cesarz ros. 135, 294
Paweł V, papież 209, 225
Paweł, św. 29, 41, 83
Pawłowska, Maria 214
Pawłowski, Jakub 83, 194, 213, 214, 281, 282
Pawłowski, Stanisław 85
Pazgier 308
Pedetti, Maurycy 199, 213, 232, 256; il. 49
Pelc, Janusz 39, 91, 93, 252, 253, 255
Pelczar, J. 92
Pelliccioli, G. 216
Pencz, Jerzy 94
Pentini, E. 216
Percier, C. 216
Perez, S. 216
Pernus, Jan 67
Perrault, Claude 216
Perret, J. F. 216
Perucci, F. 14, 39
Petitot, E. A. 216
Petrarka, Francesco 94
Petrasancta, Silvestro 243, 254
Petzet, M. 215
Peutinger 241
Phafner, T. 41
Pheiffer, C. 308
Picchiatti, A. 216
Picinelli, Filippo 242, 243, 254
Piermarini, J. 216
Pigler, Antoni 9, 119
Pikarski, Adrian 252
Pilecki 287 - 290
Piller, Józef 297, 308, 310; il. 83
Pineda, Bernardo Simon de 216
Pio, A. 216
Piotrkowczyk, Andrzej 250
Piotrowicz, L. 40
Piotrowska, A. 215
Piramowicz, Piotr 290
Piranesi, Giovanni Battista 103, 211, 225
Pirckheimer, W. il. 19
Pisano, Nino 219
Piskorski, sługa Zamoyskiego 271
Pius VII, papież 236, 298, 309, 316
Pius X, papież 42
Piwarski, Jan Feliks 298, 302, 309; il. 60, 61
Placidi, Franciszek 164, 194, 309
Piaskowski, Fabian Franciszek 223, 309
Plersch, Jan Bogumił 285, 296, 309
Plersch, Jan Jerzy 309
Plezia, M. 252
Pliniusz st. 79
Pniewski, Bohdan 7
Pociecha, W. 220
Pociej, Kazimierz Aleksander 223, 274
Pociejowa, Anna 317
Podczaszyński, Karol 263, 309
Podkoński, Gaspar 90
Podlowski, Stelan 89, 91
Pokorski, Innocenty 243
Polibiusz 15
Poliziano, Andrea 25, 40, 246
Pomey, Francois 39, 254
Poniatowski, *Józef* 180, 212, 248, 256, 292, 296, 297, 300, 307, 312, 315, 317; il. 54, 82
Poniński, Maciej 247, 248, 256
Pope-Hennessy, J. 17, 40
Popelka, Liselotte 9, 196, 208, 218, 223, 224
Poplatek, Jan 291
Porcacchi, T. 14, 25, 39, 244
Porro, Girolamo 39
Porrot, N. T. 216
Porta, A. il. 138
Porta, P. 216
Porta, Giacomo delia 107
Posi, Paolo 216, 292, 309, 310
Possevino, Antonio 242, 253
Potocka, Anna 256; il. 97
Potocka, Marcjanna 253
Potocka, Marianna z *Kąckich* 73, 177, 285, 293, 296, 300, 305, 306, 309, 310, 317, 318

Potocka, Teresa 210
Potocki, Artur 314
Potocki, Eustachy 73, **177,** 285, 293, 296, 300, 305, 306, 309, 310, 317, 318
Potocki, Franciszek Salezy 256; il. 97
Potocki, Józef 10, 175, 180, 199, 248, 298
Potocki, Michał 253
Potocki, Stanisław Kostka 207, 237, 248, 294, 317; il. 55, 56
Potocki Szczęsny 45
Potocki, Teodor 63, 66, 90
Potocki, Wacław 57, 252
Potulicka, Marianna z Czarlińskich 73, 91
Powodowski, Hieronim 57, 81, 89, 93
Pozzo, Andrea 103
Pranzataro, P. 39
Prasch, D. 241
Praż, Mario 223, 253
Preiss, **Pavel** 220
Preziadio, F. 216
Prokopiuk, J. 90
Propercjusz 19, 40, 41
Prudencjusz 242
Prusiński, Aleksy 94
Pruzia, M. 30
Przebendowski, biskup 274
Przetocki, J. 89, 91
Przyboś, Andrzej 218
Przyjemska, Anna 83, 91, 230, 256, 302; il. **149**
Przyłęcki, Stefan 221
Przyłuski, Leon 236
Pseudo-Dionizy **41**
Puciata, Maria 91
Pucitelli, Wergiliusz 254
Pudłowski, Jan 45, 250, 267-271, 301, **310**

Quendstedt, J. A. 39
Ouesten, J. 40

Raciborowski, Michał 253
Radoliński, Józef Szczepan 243, 254
Radwański, Andrzej 275, 310
Radziwiłł, Albrycht Stanisław 60, **116,** 154, 179, 212, 215, 218, 220, 221, 222; il. 31
Radziwiłł, Aleksander Ludwik 221, 254
Radziwiłł, Bogusław 222
Radziwiłł, Hieronim 83, **175,** 218, 248
Radziwiłł, Jan Mikołaj 274, 298
Radziwiłł, Karol Stanisław **169,** 274, 275
Radziwiłł, Krzysztof II 187, 188, 218, 222, 271 - 273
Radziwiłł, Marcin 274
Radziwiłł, Michał Kazimierz „Rybeńko" 213, **214,** 225, 255, **274,** 275, 281, 282, 303
Radziwiłł, Mikołaj Faustyn 298
Radziwiłł, Mikołaj Krzysztof 58, 60, 247, 252
Radziwiłł, Mikołaj V Kazimierz 298, 303, 308; il. 49
Radziwiłłowa, Anna Katarzyna z Sanguszków 83, 213, 232, 256, 281, 282, 297, 298, 303, 306, 308; il. 49
Radziwiłłowa, Anna z Mycielskich 63, 169, 213
Radziwiłłowa, Franciszka Urszula z Wiśniowieckich 281, 282
Radziwiłłowa, Katarzyna z Sobieskich 212, 213, 240, 254, 255
Radziwiłłowa, Regina z Eisenreichów 60
Rainaldi, Carlo 216
Rainaldi, H. 216
Rauchmiller, M. 216
Rawski, Kazimierz 297, 308, 310; il. 83
Re, V. **216**
Rechius, A. 216
Rechowicz, Marian 42
Reichelt, Ch. 216
Rej, Mikołaj 94
Renoux, Charles Caius 304, 309, 310; il. 61, 135
Reszka, Stanisław 183, 250, 296, 310
Riccio (Briosco), Andrea 17, 25, 39; ii. 20

Richelieu, kard. 152
Richino, F. M. 216
Richter, Wilhelm 104, 145; il. 21
Righetti, M. 42
Rithovey, Michał 224, 243, 253, 310
Robertson, Wilhelm 65
Rodojewski, Jan Kizysztof 240
Rogaliński, Antoni 253
Rohr von, J. B. 255
Rokossowski, Piotr 65
Rollenhagen, G. 250
Roloff, D. 255
Rosch, G. S. 216
Roscher, W. 39
Rosenfeld, H. 93
Rosinus, J. 39
Rostkowski, Stanisław 234, 311
Rosselino, Antonio 152, 154
Rossi, Andrea 310, 311; il. 68, 69
Rossi, Hieronimo 292, 293, 311
Rossi, M. 216
Rossis, Matteo 292
Roszkowska, Teresa 10
Roszkowski, Benedykt 205, 211, 219, 220, 224, 234, 248, 256, 311; il. 50, 95, 96, 133
Roth, K. il. 21
Rothmuller, J. 216
Rottermund, Andrzej 214, 224
Rotzler, W. 93
Roussel, Tomasz 261
Rowińska, Ewa 92
Royer, C. 38
Rozanow, Zofia 218
Rubens, Paweł Piotr 104, 107, 216; il. 47
Ruciński, Szymon 205
Ruelle, C. de la 216
Rugendas, J. L. 216
Ruggieri, F. 216
Rush, Alfred Clement 28, 41
Rusin, malarz 274, 304, 311
Rustem, Jan 206, 236, 298, 299, 311
Rychłowski, Karol 234, 251, 311
Rydzewski, Wojciech 75, 91
Rynduch, Z. 225
Ryszkiewicz, Andrzej 91
Rzączyński, Gabriel 251
Rzewuski, Stanisław Mateusz 201, 205
Rzymski, Paweł 42

Saavedra, F. D. 81, 93, 242
Sabina, cesarzowa 23
Sacchetti, Antoni 206, 211
Sacco, Józef 194
Sachetti, I. B. 216
Sacchi, Andrea 216
Sadok Barącz 220
Saglio, E. 39
Sajkowski, Alojzy 221, 254
Saltarelli, Simone 152
Salvadori, A. 216
Sambucus, Joannes 40, 216, 242, 254
Samter, E. 41
Sanfelice, F. 216
Sangallo da, Giuliano 40
Sanguszko, Józef P. 45, 48
Sanguszko, Paweł Karol 45, 73, 180, 205, 223, 224, 232, 276, 282-284, 296, 314-316; il. 117-121
Sanguszkowa, Marianna z Lubomirskich 45, 91, 180, 275-278, 314--316
Sanguszkowie 70
Sapieha, Aleksander Paweł 312
Sapieha, Jan Fryderyk 253
Sapieha, Józef 234, 252, 311, 319
Sapieha, Józef Franciszek 233, 251, 312
Sapieha, Lew 60, 86, 258
Sapieha, Michał Antoni 233, 312
Sapieha, Paweł Jan 88
Sapiehowie 75, 77, 233
Sapieżyna, Konstancja z Radziwiłłów 253
Sarbiewski, Maciej Kazimierz 241
Sarnecki, Kazimierz 212, 213, 225
Sassetti, Francesco 40
Satto, Andrea 187
Sawicka, Stanisława 111, 217, 222
Sawicki, Adam 287, 288, 289, 290, 312

Sawicki, Andrzej 11
Sawicki, Jakub 92
Scamozzi, Vincenzo 103, 216
Scevola 245
Schadler, F. 39
Schaeve, Henryk 54
Scarabelli, O. 216
Scherffer von Scherffenstein, Wacław 227, 230, 308, 312; il. 32
Schlenther, U. 38
Schlosser, Julius von 41
Schlotterbeck, Wilhelm Friedrich 300, 312, 317; il. 82
Schmidt, J. G. 216
Schmitt, O. 218
Schonflissius, Andrzej 91
Schóne, A. 254
Schor, G. P. 216
Schrader, L. 241
Schurmeyer, W. 93
Schiitze, J. Ch. 216
Schwartze, Julius Heinrich 107, 157, 199, 216, 307, 312; il. 37, 51
Schweizer, J. 83, 216
Scott, K. 40
Sczaniecki, Stefan 230, 242, 251, 256, 312, 313
Seneka 41, 93, 241
Septymiusz Sewer 23, 25, 40; il. 8
Serlio, Sebastiano 103
Serre, Ch. le 216
Servandoni, Ch. 216
Seyfried, Teodor Bogumił Józef 206, 313
Sędziwój z Czarnkowa 255
Sękowski, Jan 194, 199, 285-290, 301, 306, 312, 313, 316; il. 52
Shearman, John 220
Siebeneycher, Jakub 221
Siemieńska, Dorota z Niemojewskich 313
Siemieński, Józef 84, 220, 230; il. 151, il. na s. 265
Siemiginowski, Jerzy Eleuter (Szymonowicz) 10, 194, 313, 317
Sieniawscy 70
Sieniawska, Elżbieta 74, 212, 220, 278, 279, 297, 301, 309
Sieniawska, Zolia 45
Sieniawski, Adam Mikołaj 45, 170, 177, 303
Sierakowski, Sebastian 249, 313; il. 84-91
Sierakowski, Wacław Jan Nepomucen 221, 313
Silvestre, J. A. 216
Simplicjan, P. 89, 93
s'Jacob Henrietta 218
Skarbek, Kazimierz 225
Skarga, Piotr 89
Skoroszewska, Katarzyna z Gorajskich 63
Skoroszewski, Wiadyslaw Michał 63, 90
Skrzetuska, Katarzyna ze Smoszewskich 77, 81, 230, 256, 301; il. 150
Skubiszewski, Piotr 219
Slodtz, Antoine Sebastian 313, 314
Slodtz, Paul Amboise 107, 210, 313, 314; il. 142
Slodtz, Rene-Michel (Michel-Ange) 107, 210, 220, 314; il. 142
Sławiński, J. 314; il. 58
Słupecki, Jan 61
Smoliński, J. 92
Sobieska, Zofia Teofila z Daniłowiczów 63, 259
Sobieski, Aleksander Benedykt 62, 63, 259, 291, 292, 314; il. 128
Sobieski, Jakub 202, 215, 224, 226, 232, 291, 292, 294, 300, 302, 303 305, 306, 315; il. 115
Soderini, G. 216
Sofokles 241
Sokołowska, Janina 90
Solski, T. 11
Sołłohub, Antoni Ursyn 70, 91, 174, 220
Sołtyk, Mateusz Aleksander 82, 83
Sonntag, Józef 314
Sóntgen, Johann Joseph 297, 314; il. 76

Spear, R. E. 40
Soszyński, Ignacy 221, 222, 252, 254
Souchal, F. 225
Sparrow, John 241, 253
Specchi, A. U. 292; il. 128
Spencer, Ph. J. 216
Sroczyńska, Krystyna 224
Sroczyński, K. 256
Stabius, J. il. 19
Stachowicz, Michał 314; il. 88-91
Stachowicz, Teodor Bogumił 314; il. 87
Stacjusz 25, 93, **241,** 253
Stanisław August Poniatowski 135, 160, 207, 292, 294, 302, 306, 309; il. 38, 80
Stanisław Leszczyński 63, 202, 249, 262, 292, 294, 295, 297, 305, 308; il. 76, **144**
Staniszewski, Franciszek 314
Stankiewicz, J. 215
Starowolski, Szymon 241
Starzyński, Juliusz 164, 217, 220
Stawicki, Sebastian 75
Stattler, W. K. 297
Stebański, snycerz 315
Stefan Batory 57, 58, 81, 89, 128, 220, 259, 301
Stefan z Hołowieska 286, 315
Steinborn, Bożena 250
Steinbrucker, Ch. 219
Strakowscy 215
Strauch, A. 14
Strong, E. 40
Strozzi, G. **216**
Strozzo 25
Strunck, M. **254**
Stryjkowski, M. 221
Stuber, N. **216**
Sturms, L. K. 250, 256
Suchodolski, kasztelan 91
Sulerzyska, Teresa 222
Sułkowski, kanonik 221
Swetoniusz 40, 41
Swart de, P. 216
Sydoniusz 41
Szabłowski, Jerzy 89, 94
Szaniawski, Konstanty Felicjan 164, 165, 310
Szarffenberg 221
Szczepańska, J. 91
Szczyrski, Jan 315
Szembełc, *Jan* 221, 223, 230, 251, 307
Szembek, Krzysztof Antoni 63
Szmydtowa, Zofia 254
Szoltman, Jakub 281, 299
Szołdrska, Franciszka z Radomickich 93, 251
Szołdrski, Władysław 79, 93, 251, 311
Szpilowski, Hilary 206-208, 263, 292, 315, 317; il. 54
Szpilowski, Sylwester 206, 237
Szreger, Efreim 164, 210
Sztrobel, Michał 296, 305, 315
Szydłowski, Wojciech 255
Szymańska, A. 219
Szymański, S. 222
Szyszka, D. 253

Święciccy 79

Tacco, F. 216
Tacyt 80
Takats, Sandor 39
Tąpie, Victor-Louis 9, 88, 103, **215**
Targosz-Kretowa, Karolina 217
Tarkowski, sługa Zamoyskich 270
Tarło, Gabriel 60
Tarło, Zygmunt Aleksander 90
Tarnowski, Jan 154
Tarnowski, Jan Krzysztof 154
Tasso, Francesco **210**
Tatarkiewicz, Jakub 298, 302, **315,** 316
Tauernier, M. 216
Tazbir, Janusz 90
Telerzyński, Wojciech 90
Tenenti, A. 94
Teodozjusz 31
Teofilowicz, Marcin 222
Tertulian 29, 39, 41, 57
Tesauro, E. **241**

Tessier, Andre 225, 250
Tęczyńscy 187
Thietmar 85
Thulden, Theodor van
Tiberghien, P. J. J. 216
Tobiasz, stolarz 274, 304, 316
Tolnay, Charles de 218
Tomaszewicz, Józef 236, 315, 317
Tomicka, Wanda 217
Tomkiewicz, Władysław 217, 220
Tondriau J. 40
Torelli, Felice 316
Torelli, Stefan 107, 316; il. 35
Torniolus, N. 216
Torre delia, Girolamo 17, 20, 39, 40; il. 5, 6
Torre delia, Marcantonio 17, 20; il. 5, 6
Torrone, A. 216
Tossati, Q. 220
Toynbee, J. M. C. 40
Trancon, J. 216
Trąpczyński, J. 58, 89
Treter, Tomasz 243
Trevano, Giovanni 188, 194, 222, 316
Trockiewicz, T. il. 23
Troubnicz, gen. 282
Trycjusz, Jan Aleksander 70, 277, 396, 314, 316
Trzciński, Adam **309**
Trzecieski, A. 252
Tscherning, Dawid 77, 298, 309, 312, 316; il. 32, 33
Tupik, S. 88
Turiani, M. 216
Turski, Bonawentura 65
Turzon, bp 301
Twardowska, Teresa ze Świeckich, 2-v. Zakrzewska
Twardowski, Samuel ze Skrzypny 116, 117, 217, 255
Tylman z Gameren 7, 16, 192, 194, 256, 263, 316; il. 64-66
Typotius, J. 242, 254
Tyszkiewicz, Antoni Kazimierz 312
Tyszkiewicz Skumin, Janusz 252

Ullen, S. 216

Valdes Leal, Juan de 107, 216, 217
Valeriano, Pierio 220
Valesio, G. L. 216
Vanuxem, J. 215
Vanvitelli, Luigi 216, 317
Varola, J. G. de 255
Vasari, Giorgio 107
Velazquez, D. 107, 216, 217
Venturi, S. 216
Vigarini, Ch. 216
Vignola, Giacomo Barozzi da 103
Villafranca, Paulo de 210, 216
Viscanti, D. 236, 317
Vittone, B. A. 216
Vogel, Zygmunt 207, 208, 224, 225, 236-239, 256, 263, 292, 298, 312, 317; il. 54-57, 81, 82, 92
Volckamer, G. 216
Vollmer, F. 39
Vorbek-Lettow, M. 252, 254
Vos, Martin de 216, 250

Wackemagel, R. M. 93
Walentynian, cesarz rzymski 30
Wagner, Tadeusz Jakób 215
Wagner, V. 220
Walerian, cesarz rzymski 23
Walewski, Jan Franciszek 256
Walewski, Roch 247
Walicki, Michał 164, 220
Wapowska, Katarzyna 222
Wasilewski, Andrzej 317
Waszyngton, Jerzy il. 84, 90
Waza, Aleksander Karol 188, 316
Waza, *Karol Ferdynand,* bp 50, **187,** 190, 205, 208, 209, 229, 241, 246, 253, 254, 257, 298; il. 77, 78
Waza, Zygmunt Kazimierz 188, **190,** 227, 229, 243, 297, 298, 301, 316; il. 33
Wazówna, Anna 57, 88, 145, 219, 259
Wazowie 9, 77
Weckhart, G. il. 138

Wegrhahn-Stauch, L. 255
Weicker, G. 255
Weigert, R. A. 216
Weis, J. M. 216
Weisbach, W. 93
Wejnert, A. 215
Wergiliusz 25, 241, 243, 253
Westervelt, A. von 113
Węgierski, Andrzej 240
Wielopolska, Zofia 184, 185, 246; il. 43
Wielopolski, J. K. 252
Wierusz-Kowalski, Jan 42
Wierzbicki, Marchian 234, 252, 317
Wierzbowska, Urszula z Tarnowskich 223, 256
Wiesiołowicz, Tomasz 194, 317
Wiliński, Stanisław 43, 88, 91, 218, 222
Wirth, K.-A. 254
Wissowa, G. 39
Wiśniowiecka, Gryzelda Konstancja 166, 167, 316; il. 64-66
Wiśniowiecka, Teofila 280, 281, 299, 311
Wiśniowiecki, Janusz 79
Wiśniowiecki, Janusz Antoni 79
Wiśniowiecki, Konstanty 79
Wiśniowiecki, Micha! Serwacy 78, 79, 83, 92, 93, 202, 280, 281, 298, 299, 311; il. 141
Witczak, Tadeusz 117, 125, 217
Witruwiusz 103, 214
Witstein, S. F. 40
Wittkower, M. 224
Wittkower, Rudolf 9, 224, 250
Wituński, Augustyn 254, 318
Witwicki, S. 256
Władysław IV 57, 77, 113, 188, 190, 192, 208, 210, 217, 222, 229, 254, 255, 259, 263; il. 24, 44, 45
Włast, Piotr 152
Wodniansky, I. E. 216
Wolff, tapicer (?) 318
Woliński, Janusz 94
Wolski, J. 40
Wolski, Michał 63, 64, 90
Wolter, F.-M. A. 312
Woronichin, I. 216
Woyna, Abraham, bp 318
Woyna, August 63
Wybranowski, Romuald 92
Wyczawski, M. 92
Wysocki, Antoni Michał 291, 298, 302, 318; il. 62
Wysocki, Szymon 185, 187, 217, 222, 227, 318
Wujek, Jakub 57, 89, 242
Wurst, Z. 250

Zabielski, W. A. 75, 92
Zabiełło, Józef 318
Zabiełło, Henryk 291, 298, 302, 318
Zabłocki, Stefan 40, 221, 252
Zach, Ch. 216
Zachariasiewicz, G. 89
Zacherla, snycerz 194, 318
Zahorowska, Jadwiga 63, 298
Zajączek, Józef, gen. 113, 295
Zakrzewska, Teresa - Twardowska
Załęski, S. 221
Załuscy 77
Załuski, Andrzej Chryzostom 65, 90, 279
Załuski, Ludwik 92
Zamoyska, Krystyna z Radziwiłłów 45, 48, 177, 267-271, 301, 310
Zamoyski, Aleksander August 175
Zamoyski, Jan 45, 60, 113, 217, 267--271
Zamoyski, Marcin 273, 274, 295, 302, 304, 308, 311, 316
Zamoyski, Tomasz 177, 220
Zamoyski, Tomasz Józef 11, 93, 298
Zampieri -> Domenichino
Zarębska, Teresa il. 78
Zauli, G. 216
Zawisza, Ignacy 293
Zbaraski, Janusz 60
Zborowska, Magdalena 63
Zborowski, Aleksander 61

Ziarnko, Jan 186, 222, 318
Zieliński, J. 219
Ziembecki, Albert 296, 318
Ziemowit, ks. płocki 85, 86
Zienowicz **274**
Ziębicka, Elżbieta Magdalena **154,** 219
Zlat, Mieczysław 103, 217, 219
Zygmunt August 128, 174, 182, 183, 184, 188, 207-209, 217, 227, 246, 296, 310; il. 42
Zygmunt I Stary 87, 88, 183, 221, 227, 240, 252, 301, 304
Zygmunt III Waza 113, 154, 218, 229, 243, 263, 297, 300; il. 28, 29
Zucchi, Lorenzo 312, 319; il. 35, 37, 51

INDEKS MIEJSCOWOŚCI I ZABYTKÓW

Antwerpia 105, 216, 224; il. 20
Augsburg 227, 301

Biała 297, 298
— kościół reformatów 214
Biała Podlaska 305
Białystok 285-290, 299
Biecz
— kościół reformatów 234, 252
Birże 187, 188
Bobrowniki **217,** 221
Boćki
— kościół reformatów 233, 251, 312
Bolonia 208
Brody 179
Bruksela 98
— kościół katedralny św. Michała 209, 249
Brzeg 160, 308, **312**
Brześć Litewski (obecnie Briest) **101,** 298
— kościół bernardynów 298
Brzeżany 220, 303
Brzostowica 185, 222
Buczek 256
Byczyna 245

Chełmno
— kościół katedralny 234, 254, 309
Choroszcz 289, 290
Czacz
— kościół parafialny 255
Czernikowo 182, 221

Dąbrowa
— kościół parafialny 309
Dębowa Łąka 221, 309
Drezno
— Hofkirche 157, 196, 199, 299, **304,** 312, 319
— pałac królewski **157,** 312, 319
Drohiczyn 224
Dukla 143, 145, 151, 152, 183, 219; ii. 127

Eichstatt 214, 308

Fano (Pescara)
— kościół katedralny s. Paterniano 196, 292, 294, 305, 307, 315; il. 47, 48
Florencja 209, 219
— kościoły:
———S. Trinita 40
———katedralny 209, 210; il. **137**

Gdańsk 9, 54, 105, 113, 116, 215, 216; il. 21, **22**
— kościół jezuitów 93
Gniezno 10, 65
— kościół katedralny 63, 65, 72, 219
Gołuchów 217

Goźlina 182
Góra Kalwaria 313
Górzno 182, 221; il. 103
Grodno 312

Henryków 181, 183

Innsbruck 209

Jarosław
— kościoły:
———benedyktynek 65
———famy św. Jana 65, 66, 90, 298

Kalisz
— jezuitów 205
— kolegiata św. Józefa 217
Kamieniec Ząbkowicki 181
Kartagina 30
Kazimierz
— kościół famy 180; il. 122- 126
Kieł 9
Kijów 79, 93, 113
Kodeń
— kościół św. Anny 77, 92, 253
Koło
— kościół bernardynów 256, 302; il. 149
Konarzewo 160; il. 78
Kowel 298
Kłoczewo 217
Kolbuszowa 278
Końskowola 145, 219
Kosów Lacki 221
Kotuń 221
Kraków 36, 38, 48, 113, 135, 141, 164, 165, 270, 287; il. 43
— kościoły:
———reformatów (na Podgórzu) 252
———dominikanów (św. Trójcy) 128, 185
———kamedułów na Bielanach 64, 65
———kapucynów 181, 221
———karmelitanek 221
———karmelitów 180
———katedralny na Wawelu 50, 81, 92, 128, 181, 183, 190, 192, 227, 251, 297, 298, 304, 305, 316; il. 24, 84--91
———mariacki 67, 196, 223, 225, 318
———św. Michała 60
— — śś. Piotra i Pawła 177, 192, 217, 222, 223, 287-290, 299, 301; il. 52
Krasiczyn 92
Krosno 152, 153
Krystynopol
— kościół bernardynów 45, 220; il. 97
Krzemieniec
— kościół jezuitów 196, 298; il. 141
Kwilcz 166

Ląd 302
Leningrad 10
Lepanto 118, 217
Leżajsk 84
Ligów il. 101, 102
Londyn 40
Lubartów
— kościół św. Anny 205, 223, 296, 314-316
Lublin 183, 281 - 284
— kościoły:
———kapucynów 73, 180, 182, 217, 221, 232, 282-285, 298; il. 117-121
———katedralny 9, 128, 185, 217, 221, 222, 227, 252
Lutówka 221
Lwów 10, 11, 145, 186, 196, 210, 215, 221, 291
— kamienica arcybiskupia il. 34
— kościoły:
———jezuitów 223, 243, 256, 291, 292, 297, 308, 310, 313; il. 83
———karmelitów 223, 224, 255
———katedralny 11, 79, 93, 182, 220, 221

Łabiszyn
— kościół reformatów 201, 224, 251
Łask 196, 223, 256
Łazówek 221
Łohojsk

— kościół parafialny 312
Łopienne 90
Łowicz 270
Łuck 298

Maciejowice 313; il. 84
Merecz 83, 280, 281, 299
Miedniewice
— kościół reformatów 296
Mińsk 295, 302
— kościoły:
———jezuitów 220, 293
———katedralny 175, 295, 302
Mir 83, 213, 281, 282, 297
Monachium 95
Myślenice 290

Nancy 314
— kościoły:
———katedralny 292
———św. Rocha 165, 295, 297, 314; il. 76
Neapol 219
Nowosiółka 303
Niepołomice 217; il. 99
Nieśwież 297
— kolegiata 83, 175, 192, 199, 213, 224, 248, 256, 274, 275, 298, 303, 308; il. 49
— kościół bernardynów 253
Nowy Sącz
— kościół pijarów 275, 310
Nowy Jork 9
Nysa **227**

Olecko 303
Oleśnica 219
Olsztyn 9
Ołyka
— kolegiata 89; il. 31
Opalenica
— kościół reformatów 311
Ostia 40
Ostróg 187, 221, 294
Osuchów **221**

Ottawa 93
Owińska 72

Pakość 83; il. 13
— kościół św. Bonawentury 211, 220, 234, 311; il. 50, 95, 96, 133, 152
Paryż 98, 219; il. 25
— katedra Nótre-Dame 202, 210, 262, 293-295, 305, 310, 313, 314, il. 142, 144-147
Pelplin 10, 73, 88
Petersburg 294
— kościół św. Katarzyny 135, 207, 294, 317; il. 80
— Pałac Marmurowy 135, 160, 262, 294, 302, 306; il. 38
Piacenza 208
Pińczów 217
Piza 219
Pleśniewo 256
Podhorce 303
Połock
— kościół jezuitów 224, 253, 310
Połonne 298
Postoliska 221
Poznań 9, 10, 116, 117
— kościoły:
———bernardynów 79, 93, 253
———franciszkanów 301; il. 150
———katedralny 236, 254, 306, 310
———św. Stanisława 79, 93, 234, 248, 251, 252, 311, 313; il. 148
Przemyśl
— kościół dominikanów 304; il. 94, 132
Puławy
— Domek Gotycki 248
— kościół parafialny 248
— świątynia Sybilli 248
Pułtusk
— kolegiata 77, 92

Reszel 293
Rokitno 308
Równe 223, 233, 303, 307
Rusków 221

Rzeszów
— kościół bernardynów 77
Ryki 221
Rzym 15, 19, 20, 23, 29, 30, 31, 33, 39, 42, 102, 113, 187, 190, 209, 211, 212, 219, 220, 229, 254; il. 3
— kościoły:
——— św. Antoniego 210
——— śś. Apostołów 201, 297, 307, 310; il. 40, 41
——— św. Ildefonsa 297
——— św. Klemensa 202, 210, 293, 310, 311
——— S. Lorenzo in Domaso 183, 208, 209, 227, 246, 310; il. 42
——— S. Maria Consolazione 292, 314; il. 128
——— S. Maria delia Conzezione 63
——— św. Piotra 292
——— Propaganda dei Fide 296, 307
——— św. Stanisława Kostki 194, 223, 255, 292, 293, 295; il. 67

Sambor
— kościół jezuitów 303
Sandomierz
— kościół katedralny 220
Sawice Ruskie 182
Seneffe 125
Sewilla
•— kościół Miłosierdzia 216
Sędziszów
— kościół kapucynów 253
Sieraków
— kościół parafialny il. 30
Skępe 182
Skierniewice
— kolegiata 59, 89
Skrzeszew 221
Słuck
— kościół jezuitów 92, 301
Smoleńsk 113
Sokal 180
Sosnowica 181
Stambuł 31, 33
Stanisławów (obecnie Iwano-Frankowsk) 175, 180, 183, 220, 298
Staniątki
— kościół benedyktynek 180
Stawiska k. Łomży 313
Stężyca 182, 217, 221
Stopnica
— kościół reformatów 90
Strasburg 211; il. 143
Szamotuły
— kościół reformatów 311
Szczecin il. 27
Szymanów
— kościół parafialny 296

Tarnów 154
Topolno
— kościół paulinów 243
Toruń 10, 94, 145
— kościół jezuitów 88
Troja 248
Trutów 221
Tykocin 287

Uniejów 182, 219
Użanka 297

Warszawa 10, 113, 125, 196, 255, 280, 285, 311; il. 72
— kościoły:
——— św. Anny 45, 185, 221, 250, 267--271, 301, 310
——— jezuitów 50, 190, 246, 250, 257, 298, il. 77, 78
——— jezuitów koronnych 296, 300, 303, 305
——— kapucynów 45, 230, 278, 279, 298, 301, 312, 317; il. 104-114, 140
——— katedralny św. Jana 87, 94, 192, 211-213, 223, 230, 251, 291, 293--295, 298-300, 302, 304, 306-310, 316-318; il. 58-62, 64-66, 129, 130
——— św. Krzyża 180, 196, 207, 223, 237, 239, 292, 295, 296, 300, 301, 309; il. 54-57, 81, 82

———pijarów 293, 296
———reformatów 234, 256, 293, 296, 311
———sakramentek 279, 296, 305
———wizytek 207, 223, 318; il. 92
— pałace:
———Krasińskich 246
———Namiestnikowski 295
———Saski 131, 300, 301; il. 74-76
———Wilanowski 93, 292, 297
— synagoga (na ul. Zielnej) 134, 307; il. 134
— Zamek Królewski 130, 133, 135, 154, 160, 185, 222, 292, 298, 300, 318; il. 28, 33, 39
— zbór ewangelicko-augsburski 304, 310; il. 135
Warszewice 182
Wenecja 210
Werona 20
Wiedeń 9, 160, 211, 301, 303; il. 79
Wilno 281
— kościoły:
———dominikanów 40
— •— ewangelicki 298
———jezuitów (św. Jana) 88, 211, 301
———katedralny 254, 298, 309, 311, 319
———św. Kazimierza 236, 252, 298, 311
———misjonarzy 91
———św. Teresy 297; il'. 93
Wiśniowiec
— kościoły:
———karmelitów bosych 78, 79, 93, 224, 257, 298, 302, 303
———reformatów 211
Wiesznia 313
— kościół reformatów 196, 220, 230; il. 151
Wiśnicz 276
— kościół karmelitów bosych 91, 177, 296, 316
Witebsk 93
Włodawa 222
Włodzimierz 298
Wolbórz 59
Wrocław 9, 10, 11, 94, 141, 255
Wschow 72
Wyszyna 84, 181

Zakliczyn
— kościół 90
Zambrów 221
Zamość
— kolegiata 11, 93, 175, 177, 220, 273, 274, 295, 298, 302, 304, 308, 311, 316
— zamek 273, 274
Zaremby Kościelne 181

Zabianka 217
Żelechów 182
Żółkiew 291, 303
— cerkiew bazylianów 291, 313
— kolegiata 181, 182, 202, 213, 224, 232, 251, 291, 292, 294, 300, 302, 303, 305, 306, 315; il. 115
— zamek 224, 251
Żywiec 298

POMPA Funebris

К ПРОБЛЕМАТИКЕ СТАРОПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Настоящий труд посвящен похоронному церемониалу, а также эволюции художественных форм и идейного смысла катафалка и *castrum doloris.* В источниках, относящихся к XVII и XVIII векам, эта пышность и великолепие старопольских похорон (как католических, так и протестантских) чаще всего характеризуется как apparatus funebris либо *pompa {funebris..* Настоящая публикация является значительно сокращенной версией докторской диссертации, подготовленной под руководством профессора Яна Бялостоцкого, защита которой состоялась в Варшавском Университете в 1971 году. В машинописи остался раздел, содержащий документацию, насчитывающий 200 страниц каталог проектов и видов сооружений, устанавливавшихся во время похорон, а также сохранившихся элементов их скульптурного и живописного декора. В публикацию не вошли также обширные примечания к каталогу, где подробно рассматривается целый ряд проблем, а также описания около 100 похоронных торжеств с отдельной библиографией. *Словарь проектировщиков и исполнителей* публикуется без библиографии, поскольку он играл роль указателя к документальному разделу.

От великолепных похоронных торжеств, как и от лучших театральных постановок, до нас дошло очень немногое. Относительно легко можно найти посредственные гравюры, длинные скучные описания и счета. Менее всего сохранилось архитектурных проектов, а также элементов декора — скульптур и картин. В процессе работы над диссертацией автор пользовался в основном материалами, находящимися в польских библиотеках и архивах, разыскивая там рукописные и печатные источники. Среди них были описания похоронных торжест. проповеди, панегирики, пресса XVIII века (прежде всего „Кигуег Ро1зк1"), счета и распоряжения. В сумме около 3000 кадров микрофильма. В музейных и частных собраниях автору удалось обнаружить ряд проектов, рисунков и гравюр. Наиболее рассеянными оказатись остатки скульптурного и живописного декора, которые приходилось разыскивать и в музейных фондах, и на чердаках провинциальных костелов и в частных собраниях (например, коллекция Францишека и Эвы Старовейских). Несмотря на доброжелательность целого ряда лиц автор не смог воспользоваться

материалами, находящимися за границей. Ему не удалось ознакомиться с уникальной коллекцией рисунков и гравюр XVIII века с изображением катафалков, которая хранится ныне в Библиотеке Академии наук Украинской ССР во Львове. Эта коллекция происходит из отдела „Разности", бывшего собрания Павликовских, до последней войны находившегося в ОззоНпеит. Автор не знает также скульптур, снятых с катафалка, установленного во время похорон Юзефа Потоцкого, состоявшегося в 1751 году в коллегиате в Станиславове (теперь Ивано-Франковск), которые находятся сейчас в Историческом музее во Львове и в Эрмитаже в Ленинграде.

Ценной помощью и стимулом к дальнейшей работе были публикации, среди которых наиболее важными представляются автору статьи таких исследователей, как Ольга Парис Берендзен, Лизелотт Попелька, Мишель Брике, а также Андре Бо, Эв Борсук, Эдмунд В. Браун, Вольфганг Брюкнер, Антонио Бонет Корреа, Роберт Л. Джизей, Итка Клингенберг-Гельферт, Джон Ландвер, Франсиско де ла Маза, Пьер Маро, Эрвин Панофски, Андор Пиглер, Виктор' Л. Тапье, Андреа Бузири Вичи и Рудольф Виттковер.

Первый раздел настоящей публикации посвящен, в частности, истории похоронной церемонии, некоторым погребальным обрядам, характерным для античной Греции и Рима, а также их традициям в период раннего христианства. В эпоху средневековья похороны, а прежде всего королевские и императорские, не утратили некоторых античных элементов. В новое время (XVI — середина XIX века) королевские и магнатские похороны происходили в Польше с соблюдением католической (либо протестантской) литургии, а также светского церемониала, восходящего к обрядам славянских погребений, а также к античным языческим обычаям. Церемониал античного погребения был известен прежде всего благодаря хорошему знакомству с античной поэзией (прежде всего с эпицедиями), а также специальным трудам гуманистов (ок. 25 публикаций, посвященных античным погребениям). Поэтов, архитекторов и устроителей похорон в XVI—XVIII веках более всего интересовал античный обряд *ароОгеозгв* т.е. обожествление умершего императора. Когда зажигали костер *(годив, рутга),* душу императора--нового бога уносил орел.

К наиболее великолепным принадлежали похороны Сигизмунда I Старого, состоявшиеся в Кракове в 1548 году. Их подробное описание приводит С. Голомб (ср. раздел 2). В процессии, за придворным хорунжим несли 30 пустых носилок для покойника и вели такое же количество лошадей с гербами монарха. Ян Тарло в качестве актера-мима *(агсЫтпгтиз)* ехал на коне, одетый в королевские доспехи, с мечом в руке. За ним шли сенаторы, несущие знаки королевской власти. За останками Сигизмунда I Старого следовали его сын Сигизмунд II Август в сопровождении двух дипломатов и вдова, королева Бона. После траурного богослужения, происходившего в кафедральном соборе на Вавеле, у катафалка начинали ломать знаки королевской власти, щиты, мечи, печати, жезлы государственных сановников, а *агсЫтгтиз* с грохотом падал с коня. Далее следовала церемония вручения государственным деятелям знаков их власти, преподносимых новым королем. После похорон Сигизмунда I Старого длительное время обязывал

траур. Лица, принимавшие участие в его похоронах, носили черные плащи с капюшонами.

Примас Владислав II Лубеньский оставил завещание, содержащее, в частности, повеление одеть за 6000 злотых столько бедных, сколько ему будет лет в момент кончины.

Нетрудно заметить большую общность похоронных торжеств, устраиваемых в целой Европе — сходство литургии, многочисленные аналогии в обычаях, стилистическое родство архитектурно-декоративного оформления. В различных странах пользовались одними и теми же руководствами, в частности, К. Ф. Менестрье. Не следует забывать при этом, однако, о национальных польских особенностях обряда похорон, обращавших внимание иностранцев, таких, как восточный характер костюма, стремление к роскоши и расточительности во имя удовлетворения честолюбия и чувства гордости от необыкновенного блеска и великолепия. Многие исследователи шляхетства обращали внимание на характерную демонстративность и театральность траура. С похоронами, которые во Франции устраивались герцогам, пытался равняться в Польше средний шляхтич. Отсюда частые займы и кредиты, связанные с похоронами (ср. *Приложение 10).*

Членов королевской семьи хоронили в вавельском кафедральном соборе, а магнатов в костелах, служивших фамильными мавзолеями. В исключительных случаях похороны происходили в костеле, с которым покойный был связан как донатор (например, похороны Кароля Фердинанда Вазы в костеле иезуитов в Варшаве). Нередко в связи с отдаленностью места кончины от места погребения гроб с останками покойного совершал длительное путешествие. Процессию сопровождал специально назначаемый ксендз. В придорожных костелах устраивались богослужения. Шатры, разбивавшиеся на стоянках, солдаты, сопровождавшие процессию, делали ее похожей на переход армии. Родственникам и близким сообщалось о смерти и приглашения принять участие в похоронах в специальных письмах, образцы которых приводит, в частности, Войцех Быстшоновский. Участие в процессии нескольких сот духовных и светских лиц, а также родственников вынуждало семью умершего позаботиться о жилище, еде и подарках для гостей. Торжества начинались под звон колоколов и гром оружейных выстрелов. В течение нескольких дней отправлялось несколько тысяч служб перед полевыми алтарями, произносились длинные проповеди, после обедни же приглашенным вручались панегирики, а в костеле происходило последнее траурное богослужение (называемое иногда *саз1тит йоХоггв).*

Во время похорон военных и важных государственных деятелей в костел на коне въезжал *агсЫтгтиз,* падавший с коня у катафалка. С треском ломали оружие, булавы, маршальские жезлы, печати и хоругви (в соответствии с должностью покойного). Поминальная тризна, на которую приглашались светские ораторы, превращалась часто в пиршество. По случаю годовщин смерти, похорон или же именин покойного устраивались торжества, которые иногда не только могли равняться, но и превосходили своей роскошью похороны. Итак, в течение нескольких месяцев от момента смерти

короля либо магната отправлялось иногда по несколько сот заупокойных богослужений, по случаю которых устанавливались более или менее великолепные катафалки, а иногда и триумфальные арки. На шляхетских похоронах в костеле на месте будущих надгробий вешались траурные хоругви. Снятые с гроба гербы, надгробные портреты и надписи часто находим на стенах костелов, куда они переносились из подземелий и крипт. Таким именно образом костелы становились семейными мавзолеями и галереями портретов.

Великолепию католических похорон подражали протестанты, а прежде всего Радзивиллы и силезские Пясты. Пышность шляхетских, магнатских (в меньшей степени королевских) похорон вызывала недовольство скептически настроенного протестантского духовенства и моралистов, сомневавшихся в целесообразности столь значительных расходов. С одной стороны это была острая критика католической доктрины и связанных с ней обрядов, а с другой — враждебное отношение католиков к светским обычаям, признававшимся иногда языческими (завещание Льва Сапеги). Оживленные дискуссии на тему целесообразности *аррагаЬиз ^unеЬггз* убеждают, насколько крайними были позиции спорящих сторон. Попытки ограничения пышности и богатства похорон и поминальных пиршеств вызывали недоброжелательность традиционно настроенного духовенства и семей умершего. Для большинства лиц, собиравшихся на похоронах, атмосфера пышности и торжественности была важным моментом в их жизни, удовольствием, прерывавшим будничную повседневность. Аскетические тенденции побеждало фамильное честолюбие, а также и политические интересы. Великолепные похороны королевны Анны Ваза, устроенные на средства ее брата-католика Владислава IV, стали предлогом для съезда протестантских магнатов и шляхты. О политических последствиях этого съезда писалось неоднократно.

Свершение воли умершего относительно скромных похорон было весьма неприятным и затруднительным для душеприказчиков. Их подозревали в скупости, а иногда даже в присвоении денег, предназначенных на похороны. Поэтому суровые требования завещаний часто нарушались и в течение нескольких дней происходило два похоронных торжества — одно пышное, другое скромное. Такие похороны были устроены королевичу Александру Собескому в 1714 году в Риме по приказу папы Климентия XI. Традиция двойных похорон была хорошо известна семье Собеских — уже в 1661 году король Ян III именно таким образом похоронил свою мать Зофию Теофилу, урожденную Данилович. Излишними, светскими элементами магнатских и шляхетских похорон католики считали обычай ломки копий, щитов и булав у катафалков, въезд конного актера в костел, ношение пустых носилок для покойника, участие военных отрядов, панегирические проповеди и речи, богатые костюмы покойных, оловянные саркофаги, портреты и гербы, писавшиеся на серебре, траурные хоругви и т.п.

Надгробный портрет изображал покойного живущим, а своими размерами и формой соответствовал четырех- либо шестиугольному в разрезе гробу. Распространенный начиная с последней четверти XVI века (похороны Стефана Батория), этот портрет был связан первоначально с королезскими

и магнатскими похоронами, а в течение XVIII века стал популярным и среди шляхты. Большинство сохранившихся надгробных портретов, изображающих как правило бюст умершего, было выполнено провинциальными художниками на основе посмертных масок либо изображений, создаваемых при жизни; они отличаются, однако, большим реализмом. Надгробные портреты, писавшиеся на меди и свинце (в редких случаях на доске) можно противопоставить магнатским портретам овальной формы, которые вешались над гробом, установленным на катафалке и писались чаще всего на серебре. Таких портретов дошло до нас очень немного, так как их перетапливали на ценный металл. Впрочем, их вообще было меньше, чем обычных надгробных портретов. Следует отметить также, что они отличались от этих последних гораздо большей идеализацией портретируемых. На траурных хоругвях, распространенных на шляхетских похоронах, в XVII веке чаще всего изображалось „вечное поклонение кресту", сцены из жизни умершего и гербы. Такие хоругви вешались не только в католических храмах.

Традиционность литургии и обрядов была одной на наиболее отличительных черт похоронной церемонии в Польше. Торжества, связанные с кончиной Александра I в 1826 году и перенесением останков Казимира Великого в 1869 году, напоминали похоронные обряды XVI века.

Третий раздел настоящей публикации посвящен проблематике временных сооружений. Как известно, существует довольно значительное количество умышленно недолговечных архитектурных сооружений, приуроченных к тем или иным празднествам *(fetę, festivae)*. Уже начиная со II века до н.э. по случаю различных торжеств возводились разного рода триумфальные арки, катафалки, *castrum doloris,* обелиски, павильоны и т.п. В 1966 году автор предложил термин architectura occasionalis от латинского *occasio,* который отвечает смыслу и назначению упомянутых видов сооружений. До сих пор автор сталкивался с такими терминами, как *временная постройка, festhauten, ephemere Architekturen, temporary strukturę, monuments triompheaux, apparati.* В примечании 2 автор приводит довольно обширный перечень фамилий проектировщиков *architectura occasionalis.* Среди них были живописцы, архитекторы и гуманисты. Сопоставление описаний и многочисленных упоминаний, встречаемых в мемуарах, с рисунками, гравюрами и счетами позволяет нам исключить ошибочные либо ложные панегирические сведения, касаюшиеся рассматриваемого типа сооружений. Разграничение временных декораций стен или фасадов зданий от объектов *architectura occasionalis* облегчает определение форм такого рода архитектуры, имеющей отношение к похоронам. Катафалком мы называем ступенчатое возвышение, устанавливаемое в костелах начиная с XII века, на котором на различных подставках помещался гроб, урна либо изображение умершего. Довольно часто над катафалком помещался балдахин. Скульптурно-живописный декор был преимущественно весьма обильным. Среди различных типов катафалков встречаются формы, напоминающие пирамиды, памятники с высокими колоннами либо обелисками. В источниках о них говорится как о *theatrum, majestat.*

, *Castrum doloris,* сооружавшиеся в интерьерах костелов, представляли собой по крайней мере двухъярусную конструкцию, устанавливаемую на воз-

вышении. Иногда они имели форму *tempietto.* Разграничение понятий катафалк — *castrum doloris* отвечает не только польской лексикографической традиции, но также современным дефинициям. К аналогичным терминам следует отнести *chapelle ardente, hearse, catafalco.* Термин *castrum doloris* неоднократно оспаривался как слишком многозначный, в связи с чем некоторые исследователи предлагали оставить только одно определение — катафалк (О. П. Берендзен). Следуя Р. Л. Джизею, автор высказывается за разграничением торжественного *bed of state* (с телом либо портретом умершего) в специально оформленном парадном зале *(salle d'honneur)* от траурного ложа *(lit. funebre)* в темном, траурном зале *(salle funebre).* Во второй половине XVIII века различия между ними исчезают (похороны короля Станислава Августа Понятовского). Довольно легко проследить влияние похоронных церемоний и обрядов на надгробные памятники, а с другой стороны воздействие надгробных памятников на формы *architectura occasionalis.* Катафалки королей Августа II и Станислава Лешиньского напоминали надгробия. Богатое оформление похорон стало одним из наиболее типичных проявлений стиля, присущего имущим классам. Над этим оформлением работали не только придворные художники, но и цеховые мастера с территории целой Польши. Между приведенными автором 170 проектировщиками и исполнителями существовали большие различия в профессиональной подготовке, мастерстве и творческих возможностях. Наряду с выдающимися мастерами, такими как Дж. Б. Гизлени либо П. Гижицкий, известны и весьма слабые, как Т. Руссель. Числовое соотношение проектировщиков, исполнителей и граверов в XVI—XIX веках иллюстрирует следующая таблица:

Век	Проектировщики		Исполнители			Граверы
	Архитекторы	Создатели идейной программы	Живописцы Рисовальщики	Скульпторы	Иные	
XVI		3	2		1	
XVII	4	5	5	2	4	2
XVIII	16	15	13	5	28	7
XIX	17	5	14	3	6	10
Итого	37	28	34	10	39	19

Катафалки были неотъемлемым элементом как королевских, так и магнатских похорон во второй половине XVI века и в начале XVII столетия. Барочные *castrum doloris* вводит в Польше Дж. Б. Гизлени, сооружая их по случаю похорон Сигизмунда III Вазы, Цецилии Ренаты и Владислава IV. К наиболее великолепным принадлежал катафалк, установленный во время похорон Кароля Фердинанда Вазы, где был использован мотив алтаря *apotheosis,* расположенного на оси перспективной декорации иллюзионисти-

ческого характера. Гизлени не пользовался лишь одной формой из распространенных в Италии — *tempietto.* Как доказал в последнее время С. Гуминьский, *tempietto* появляется в Силезии в конце XVII века, а на территории Польши только в середине XVIII века и существует до третьей четверти этого столетия. В начале XIX века были распространены эклектические формы надгробных сооружений, главным образом пирамиды и саркофаги. Стоит подчеркнуть здесь строгость архитектурных проектов Г. Шпилевского и К. Подчашиньского в отличии от проектов 3. Фогеля и А. Голоньского.

Временные постройки, возводившиеся для двора, в деталях, орнаментике и колорите соответствовали господствующей моде. Провинциальные же сооружения несколько запаздывали с подражанием актуальному в данный момент стилю. В эволюции идейной программы, как и в эволюции стиля рассматриваемого здесь типа сооружений, можно выделить четыре фазы. Первая охватывает период с середины XVI века до ок. 1640 года, вторая длится до второй четверти XVIII века, третья — до ок. 1780 года, а четвертая продолжается вплоть до первой четверти XIX столетия. На протяжении целого упомянутого здесь периода можно заметить сосуществование двух течений — аскетически-сурового и помпезно-панегирического. В первой фазе в отличии от второй трудно обнаружить черты типично итальянского *concetto.* В третьей же мы уже наверняка имеем дело с типичным сарматским *stemmata* (герб и надпись, как бы образующие *derise,* а для последней характерна упрощенность и более скромное место фамильно-панегирических элементов в связи со все большим акцентированием общенациональной проблематики (прежде всего в проектах Фогеля).

Для типичной идейной программы второй и третьей фазы характерна система трех тесно связанных между собой факторов, какими являются личность, род и общество. Идейная программа разрабатывалась на основе биографии умершего и зависела от его происхождения, позиции в общественной иерархии, заслуг для церкви и народа, а также обстоятельств смерти. На этой канве создавались панегирические надписи и изображения *(devises,* эмблемы, портрет умершего, представление его героических подвигов или благодеяний). Значение рода, в котором ближайшие родственники отделялись от дальних подчеркивалось гербами (нередко *stemmata),* портретными галереями (в частности, *icones)* либо надписями.

Временный мавзолей славы умершего и его семьи был безусловно важнейшей частью идейной программы. К простым участникам похорон, представителям разных общественных прослоек, были обращены слова, помещаемые на фасадах костелов и триумфальных арках: „Приходите, приветствуем вас в храме печали ..." Изображения скелетов и смерти должны были напоминать собравшимся о ожидающем их неминуемом конце и страшном суде, а одновременно убеждать в необходимости добродетельной и благочестивой жизни. Иногда на надписях можно встретить просьбы помолиться за умершего.

Стремление к прославлению рода и нравоучительные сентенции были главными смысловыми моментами сарматских программ оформления похорон; это касается главным образом второй и третьей фазы.

При разработке программы использовались различные литературные источники — прежде всего античная и ренессансная поэзия, а также специальные руководства, касающиеся похорон, надписей и эмблем.

Несмотря на разнообразие *concetti,* восходящих к церемониалу античных погребений, к обычаям польских военных похорон и родовым традициям, подчеркивавшимся, в частности, гербом, главные смысловые моменты остались неизменным и в новое время.

Как форма, так и идейный смысл катафалка и *castrum doloris* вместе с целым декоративным оформлением были отображением духовной и материальной культуры каждой конкретной эпохи. Стоит подчеркнуть новаторство — как в смысле формы, так и содержания — декоративного оформления и временнных сооружений, связанных с похоронами, а также их связь с надгробными памятниками. Традиции торжественных похорон, так, как и характерных для них форм архитектуры и декора, сохранились вплоть до XIX века. Свидетельством этого являются такие торжества, как похороны *Пяти погибших* (во время патриотической манифестации в 1861 году), похороны выдающихся писателей на рубеже XIX и XX веков или например, „Саркофаг с останками отцов-героев и матерей-мучениц", запроектированный для костела Провидения в Варшаве в 1937 году. Этот неосуществленный проект отнюдь не завершает эволюцию форм и декорации катафалка, на котором и в будущем будут покоиться останки и знаменитого государственного деятеля, и ученого, и художника. И даже в простейшем оформлении катафалка на торжественных гражданских похоронах и впредь останется пусть уже скромная надпись с именем и датами жизни покойного, а также государственная или иная эмблема.

Перевод

Лии Скольской

POMPA FUNEBRIS

FROM THE PROBLEMS OF OLD-POLISH CULTURE

The purpose of this study is to present the funeral ceremonial as well as the evolution of the artistic forms and the ideological content of the catafalque or *castrum doloris.* In the sources of the 17th and 18th century, the pomp and sumptuosity of Old-Polish funerals (both Roman-Catholic and Protestant) were usually termed *apparatus tunebris* or *pompa funebris.* The present publication is a considerably abridged version of the author's Ph. D. thesis prepared under the guidance of Professor Jan Bialostocki and defended at the Warsaw University in 1971. The original typescript includes also a documentary part, a 200-page catalogue of designs and views of architectonic constructions raised on the occasion of funerals, and of preserved elements of sculptured and painted decorations of the catafalques; it also includes glosses to the catalogue, amplifying a number of detailed matters, as well as descriptions of nearly 100 funeral ceremonies with a separate bibliography. *The Dictionary of Designers and Executors* has no bibliographical notes since it served as an index of names for the documentary part. Just as it is in the case of the finest theatrical productions, little has survived to our days from the sumptuous funerals of the past. It is relatively the easiest to find second-rate engravings, dull and detailed descriptions, and bills. The most scarce are architectonic designs and such decorative relicts as sculptures and paintings. In preparing this study, I mainly used Polish libraries and archives, looking for manuscript and printed material. It included accounts of funerals, sermons, eulogies, the 18th-century press (especially „Kuryer Polski"), bills or written instructions — all in all some 3,000 microfilm frames. In museums and private collections, I found a number of designs, drawings and engravings. The most scattered were sculpture and painting relicts kept in museum repositories, in attics of provincial churches, and in private possession (inter alia, the collection of Franciszek and Ewa Starowieyski). In spite of the friendly assistance of many people, I was not able to reach important material, especially abroad. Thus I am not acquainted with the unique group of a dozen or so engravings of 18th-century catafalques which is at present preserved in the Library of the Academy of Sciences of the

Ukrainian SSR in Lvov. It comes from the ..Miscellanea" section of the former Pawlikowski collection kept at the Ossolineum until World War II. NOT do I know photographs of sculptures from the catafalque designed in 1751 by Father Pawel Gizycki for the funeral of Jozef Potocki in the Collegiate Church in Stanislawow (now Ivano-Frankovsk) they are now to be found in the Historical Museum in Lvov and at the Hermitage in Leningrad.

I have been encouraged in my research by valuable publications among which I consider as the most important articles by such authors as Olga Paris Berendsen, Liselotte Popelka, Michael Brix, as well as Andre Beau, Eve Borsook, Edmund W. Braun, Wolfgang Bruckner, Antonio Bonet Correa, Robert L. Giesey, Jitka Klingeberg-Helfert, John Landwehr, Francisco de la Maza, Pierre Marot, Erwin Panofsky, Andor Pigler, Victor L. Tapie, Andrea Busiri Vici and Rudolf Wittkower.

Chapter 1 deals, among other things, with the origins of funerary rites, with selected funeral customs in ancient Greece and Rome, and with their continuation in the early Christian period. Medieval funerals, especially those of kings and emperors, retained certain ancient elements. In the modern age (from the 16th to the middle of the 18th century), funerals of kings and magnates in Poland followed in most cases Roman-Catholic (or Protestant) liturgy as well as certain lay customs deriving both from Slav funerary traditions and from ancient pagan rites. The funerary customs of the antiquity were familiar above all from a good knowledge of antique poetry (especially the epicedia), and from special publications by humanist authors (about 25 publications devoted to ancient funerals). Enjoying the greatest interest of modern poets, architects and organizers of funerals was the ceremony of apotheosis, i.e. the deification of a dead Roman emperor. While the pile *{rogus, pyrra)* was burning, the soul of the dead emperor was carried away by an eagle.

Among the most sumptuous was the funerals of Sigismund I the Old which took place in Cracow in 1548. A detailed description of it is given, among others, by S. Golab (see Chapter 2). In the funeral procession the court standard-bearer was followed by 30 funeral biers and by 30 horses bearing the King's coats of arms. Jan Tarlo as archimimus rode on horseback wearing the King's armour and holding a sword. Behind him, senators carried the royal insignia. Marching after the mortal remains of Sigismund I, were his son, Sigismund II Augustus, led by two diplomats, and Bona, the Qeen-widow. After the religious service, the insignia of authority, shields, swords, seals, staffs of office of State dignitaries, etc., were broken near the catafalques in the Wawel Cathedral and the archimimus fell from the horse with loud crash. Then the new king handed to the dignitaries the emblems of their authority. Following the funeral of Sigismund I, a prolonged period of mourning was proclaimed. Those participating in the funeral of Sigismund III Vasa wore black capes with hoods. The Primate Ladislas II Lubiehski requested in his last will that the sum of 6,000 zlotys be spent on clothing the poor, their number to be equal to his own age at the time of death.

One can hardly ignore the considerable resemblance between ceremonial funerals in all Europe, similarities in liturgy, numerous analogies in customs, similarities in the style of architectonic and other decorations used at funerals. In various countries, the same manuals for funerary arrangements were used, e.g. C. F. Menestrier's. On the other hand, one must not forget national traits and features, easily noticeable for foreigners — such as the Oriental elements in costumes, the inclination to indulge in lavishness and extravagance in order to get the sense of satisfaction and pride over unusual splendour. Many students of the gentry society also pointed to the peculiar ostentation and theatralization of mourning. A moderately wealthy member the Polish gentry would exert himself to arrange a kind of funeral accorded in France to princes of royal blood. Hence so frequent were loans or credit arrangements in connection with funeral preparations *(Annex* 10).

Members of the royal family were buried in the Wawel Cathedral (according to a medieval tradition), magnates were buried in the church that was their family mausoleum. In exceptional cases, the funeral took place in a church connected with the deceased by foundations (thus e.g. Bishop Karol Ferdynand Vasa was buried in the Jesuit Church in Warsaw). Not unfrequent were cases when, due to the distance of the place of burial from the place of death, long peregrinations were made with the coffin. Priests were assigned to lead the procession and requiem masses were celebrated in churches on the way. The pitching of tents at halts and the presence of soldiers likened the procession to a march of troops. Relatives and friends were informed about the death and invited to the funeral by special letters, models of which are given e.g. by Wojciech Bystrzonowski. The participation in the funeral of several hundred clergymen, relatives and lay dignitaries made 1: necessary for the hosts to provide accomodation, food and gifts for the guests. The beginning of the ceremonies was accompanied by the ringing of bells and by gun reports. During the next few days, several thousand requiem masses were celebrated at field altars, hour-long sermons were preached and, after the high mass, eulogies were distributed to those invited and the conduct was held. At funerals of military and State dignitaries, the archimimus rode into the church on horseback and fell from the horse by the catafalque. Weapons, maces and batons were broken with loud clatter, and so were seals and flag-staffs, according to the position of the deceased. Lay orators then invited to the funeral banquet which often developed into a real feast. On anniversaries of the death, of the deceased's name-day, of the funeral, celebrations were held, as sumptuous as the funeral itself or even more so. Thus, within a year or so after the death of a king or magnate, several hundred requiem masses would be celebrated, with more or less sumptuous catafalques or even triumphal gates. At funerals of the nobility, funeral flags were hung in churches, at the place of the future tomb. The coats of arms, coffin portraits and inscriptions removed from the coffin are often found on church walls where they have been brought from basements and sepulchral crypts. It is just in this way that churches became family mausoleums with galleries of portraits.

The sumptuosity of Roman-Catholic funerals was imitated by Protestants, especially by the Radziwills and by the Silesian Piasts. The lavishness of funerals of the nobility and magnates (less so in the case of royal funerals) aroused doubts as to the propriety of so great expenses, among the ascetically-disposed clergy and among Protestant moralists. This reflected, on the one hand, a sharp criticism of the Roman-Catholic doctrine and of the customs connected with it, on the other hand — the distaste of the Catholics for lay customs or for customs even recognized as pagan (the last will of Lew Sapieha). The vehement character of the discussions over the purposefulness of apparatus funeris shows how extreme were the respective positions. However, attempts at restraining the sumptuosity of funerals and funeral banquets met with resistance on the part of the traditionallyminded clergy and of the families of the deceased. To most of those attending funerals, the atmosphere of pomp and solemnity was an important element in life and a pleasant diversion in every-day monotony. Ascetic tendencies had to surrender to family pride and to political interests. The grandiose funeral of Princess Anna Vasa, arranged at the expense of her Roman-Catholic brother, Ladislas IV, served as the occasion for a rally of Protestants magnates and gentry. The political consequences of that convention have been widely discussed by historians. To carry out the will of the deceased who requested a modest funeral, was unpleasant and embarrassing to the executors of his last will. They were suspected of stinginess or even outright of swindling the money set apart for the funeral. This is why one used to break the severe provisions of the last will by arranging two funerals: one sumptuous and one modest. Such a double funeral was organized for Prince Aleksander Sobieski in Rome in 1714, at the specific request of Pope Clement XI. The tradition of double funerals was by no means alien to the Sobieski family, since King John III had already buried his mother, Zofia-Teofila nee Danilowicz, in just the same manner in the year 1661.

Roman Catholics considered as unnecessary and profane such elements of magnates' and noblemen's funerals as the breaking of spears, shields and maces at the catafalque, the entry of the archimimus on horseback into the church, the carrying of superfluous biers and the walking of horses, the participation of military troops, the panegyrical sermons and speeches, the rich clothes for the deceased, the tin sarcophagi, portraits and coats of arms painted on silver plates, sepulchral flags.

The coffin portrait presented the deceased as a living person; its size and shape were adapted to a four-sided or six-sided coffin. These portraits, popular since the last quarter of the 16th century (the funeral of Stephen Batory), were at first connected with funerals of kings and magnates but in the course of the 18th century this tradition spread onto broad circles of the gentry. Most of the preserved coffin portraits (their typical form being that of a bust) were made by provincial artists who based themselves on the deathmask or on an effigy of the deceased, made while he was still alive; they are distinguished by realism. Coffin portraits painted on copper or lead sheet (exceptionally on a wooden board) can be opposed to portraits of

magnates, painted in most cases on silver sheet of oval form, and hung during the funeral above the coffin placed on the catafalque. Portraits on silver sheets have been destroyed to a much greater extent, many of them smelted for metal. There were, however, much fewer of them and they were much more idealized than coffin portraits. Sepulchral flags used in funerals of the gentry in the 17th century, presented most frequently ,,the eternal adoration of the Cross", scenes from the life of the deceased and coats of arms. They were hung not only in Roman Catholic churches.

The traditionalism of liturgy and rites was one of the most characteristic features of funerals in Poland. The ceremonies after the death of Alexander I in 1826, and those on the occasion of transferring to the grave the mortal remains of Casimir the Great in 1869, followed patterns as old as the 16th century.

The problems of funerary architecture and decoration are discussed in the introduction to Chapter 3. There is quite a large group of architectonic works, distinguished by intentional and extreme impermanence, depending on the function they were to play in the funeral celebrations (fete, festival). From the 2nd century B. C, numerous triumphal gates, catafalques, *castra doloris,* firework and display pavillions etc. were erected. In the year 1966, I proposed the term ,,occasional architecture", from the Latin *occasio,* as rendering appropriately the origin and function of this type of structures. I have so far met such terms as e.g.: *Festbauten, ephemere Architekluren, temporary structure, monuments triompheaux, apparati.* Note 27 offers a relatively comprehensive selection of names of designers of that occasional architecture. They included artists (painters), humanists and architects. The confrontation of numerous accounts and mentions in diaries, and memoirs with drawings, engravings and bills, makes it possible to eliminate inaccurate sources or those misleading because of panegyrical character, concerning objects of temporary, occasional architecture. A distinction between the incidental decoration of the walls or facade of a building and the objects of occasional architecture is made easier by the specification of various forms created on funeral occasions. The term ,,catafalque" denotes a platform, elevatet by a few steps, that was set up in churches since the 12th century; the coffin, urn or effigy of the deceased rested on the catafalque, on supports of various kinds. A canopy was hung over the catafalque rather frequently. Sculptured and painted decorations were often quite elaborate. Among the many forms of catafalques, there were also some shaped like pyramids or like monuments with high columns or obelisks. The sources describe them as *theatrum,* state, etc.

The *castrum doloris,* erected inside the church, always consisted of at least two tiers set up on an elevated platform. It could, for example, have the form of a *tempietto.* The differentiation made between a catafalque and a *castrum doloris* is consistent not only with the Polish lexicographical tradition but with contemporary sources as well. Analogical terms were: chapelle ardente, hearse, catafalco. The term *castrum doloris* has frequently been called in question as too ambiguous, and ,,catafalque" was retained

as the only definition (e.g. by O. P. Berendsen). I adopt R. E. Giesey's differentiation between the bed of state (with the body or effigy of the deceased) in a decorated state room *{salle d'honneur)* — and the funeral bed *(lit tunebre)* in a darkened room of mourning *{salle iunebre).* In the second half of the 18th century, the two types of beds and rooms became completely similar (the funeral of Stanislas-Augustus Poniatowski). One can notice relatively easily the impact of funerary ceremonies and rites upon sepulchral art, and the influence of the latter on the forms of occasional architecture. The catafalques of Augustus II and of Stanislas Leszczyriski looked like sepulchral monuments. The wealth of decoration at funerals became one of the accepted patterns in the way of life of the propertied classes. Engaged in the preparation of these decorations were not only court artists but also guild craftsmen from all over Poland. Among the nearly 200 designers and executors, there existed considerable differences in education, skill and creative abilities. Beside some truly outstanding ones like G. B. Gisleni or P. Gizycki, we also note some quite incompetent, like T. Roussel. The numbers of designers, executors and engravers are shown in the table below:

Century	Designers		Executors			Engravers
	Architects	Authors of programmes	Painters Draftsmen	Sculptors	Others	
XVI		3	2		1	
XVII	4	5	5	2	4	2
XVIII	16	15	13	5	28	7
XIX	17	5	14	3	6	10
Total	37	28	34	10	39	19

Catafalques were an indispensable element of the funerals of kings and magnates in the 2nd half of the 16th and in the beginnings of the 17th century (see Chapter 4). The baroque *castrum doloris* was only introduced to Poland by G. B. Gisleni in connection with the funerals of Sigismund III Vasa, Cecilia-Renata and Ladislas IV. Among the most sumptuous was the catafalque with circumstancial decoration at the funeral of Karol Ferdynand Vasa, with the motif of apotheosis altar situated on the perspective axis of a decoration of illusionistic character. There was only one form, popular in Italy, which Gisleni did not use, namely the *tempietto.* As has recently been demonstrated by S. Gumiriski, the *tempietto* appeared in Silesia at the end of the 17th century but was not introduced to Poland until the middle of the 18th century, to remain in use until the third quarter of that century. In the beginning of the 19th century, eclectic forms of sepulchral structures: the pyramids and sarcophagi, were particularly popular. One ought to stress the austerity of architectonic detail in the designs by H. Szpilowski and K. Podczaszyhski, as opposed to those by Z. Vogel and A. Golohski.

Occasional court architecture was adapted to current fashion, both in

details, ornamentation and colours. Provincial structures, on the other hand, were somewhat late in following the patterns in vogue. Just like in the evolution of style, four phases can also be distinguished in the development of content programmes. The first phase — from the middle of the 16th century- till about 1640, the second — till the second quarter of the 18th century, the third — till about 1TO0, the fourth phase included the first quarter of the 19th century. One can also note, throughout the period under discussion, the presence of two parallel trends: towards austerity and asceticism, and towards pomp and panegyrizing. In the first phase — unlike the second — one can hardly find traces of the typically Italian *concetto.* In the third phase, we already have to do for sure with the ,,Sarmatian" heraldic concept while the last phase saw simplification and purification, with the family and panegyrical element giving way to content of more general national character (especially in the designs by Vogel).

A typical content programme (in the 2nd and 3rd phase) was made up of three interpenetrating patterns of reference to the individual, the family, the community. That programme was built on the knowledge of the deceased's biography, i. e. his birth, social status, services rendered to the Church and country, the circumstances of his death. Upon this background were based the panegyrical inscriptions and the visual representations *{devises,* emblems, the portrait of the deceased, pictures of his heroic deeds or foundations). The family — within which one differentiated between the closest and the more distant relatives •— was praised by coats of arms (often by *stemmata),* portrait galleries (including the *icones),* or by sculptured inscriptions (the so-called laments).

The occasional mausoleum dedicated to the glory of the deceased and his family was undoubtedly the most important part of the programme. The words of greeting on the facades of churches or triumphal arches: ..Welcome to this temple of sorrow..." were addressed to the ordinary attendants of the funeral, representing various social classes. The decoration with skeletons or with an effigy of death was to remind those assembled of the end awaiting them and of the Last Judgment, and to exhort them to a life of faith and virtue. Sometimes, the inscriptions also included an appeal for prayers for the deceased.

The most important trend in the Sarmatian programmes, especially in the 2nd and 3rd phase, apart from ordinary moralizing, consisted in satisfying family pride.

In devising the content programmes of the decoration, one reached to various literary sources: ancient and Renaissance poetry, funerary, inscriptional and emblematic patterns.

In spite of the diversity of the *concetti* that were also inspired by the tradition of ancient funerals, by the customs of Polish military funerals and by allusions to family heraldry, the content of the various elements remained unchanged in the modern period.

Both the form and the content of the *castrum doloris* or catafalque, together with the occasional decoration, were an excellent reflection of the

spiritual and material culture of the epoch in which they were created. One should stress in particular the innovatory form and content of the occasional architecture and decoration — and their connection with the evolution of sepulchral art. The tradition of sumptuous funerals and of the forms of architecture and decoration typical of them, survived until the 20th century. Bearing witness thereof are funerals of the *Five Victims,* of the great writers of the turn of the 19th/20th century, or the non-realized design for a Sarcophagus with the ashes of heroic fathers and martyr-mothers, intended for the votive Church of the Providence in Warsaw (1937). The non-realized project does not, however, mark an end of the evolution of forms and decorations of „state" in which the coffin of a distinguished statesman, scholar or artist will probably repose also in the future. The content decoration of even the most functional catafalque erected for a solemn lay funeral, will still bear an inscription with the name of the deceased, the dates of his life and the national emblem.

Translated by

Jan Aleksandrowicz

SPIS ILUSTRACJI

1. *Próthesis.* Wystawienie zwłok na widok publiczny. (Wg malowidła wazowego, IV w. p.n.e. rys. S. Karłowski)
2. *Conclamatio funebris.* Płaskorzeźba z grobu Hateriów, II w., znalezionego k. Centocelle. Muzeum Laretańskie w Rzymie. (Wg C. Rusha *Death...,* tabl. 3, fot. autor)
3. Rzymski orszak pogrzebowy. Płaskorzeźba z Amiternum w Preturii. Museo Aąuila. (Wg J. Questena *Die Grabinschriit...,* il. 31, fot. autor)
4. Rzymskie korony pogrzebowe. (Wg C. Guirharda *Diverses...* il. na s. 54 - -55): a. korona w formie blanków, b. korona w formie okrętów, c. korona w formie ostrokołu, d. korona obywatelska, e. korona triumfalna, f. korona owalna
5. Andrea Riccio *Śmierć Girolama,* płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolamo i Mercantoniego delia Torre, ok. 1512, San Fermo w Weronie. Obecnie Luwr, Paryż. (Wg E. Panofsky'ego *Tomb sculpture...,* ii. 295, fot. autor)
6. Andrea Riccio *Pogrzeb Girolama,* płaskorzeźba. Fragment nagrobka Girolamo i Mercantonio delia Torre. (Wg E. Panofsky'ego *Tomb sculpture...,* il. 296, fot. autor)
7. *Consecratio.* Stos cesarza rzymskiego na Polu Marsowym. Drzeworyt sygnowany CRUCRE IN. (Wg C. Guicharda, s. 179, fot. autor)
8. Medale brązowe z *consecratio* cesarzy Antoninusa Piusa, 161 r. i Septymiusza Sewera, 211 r., z przedstawieniem stosów. (Wg C. Guicharda, s. 181, fot. autor)
9. Wigilia odprawiana przy ciele zmarłego. Inicjał R[equiem]. *Missale,* ok. 1460, ms. sygn. 147, k. 275 v. Bibl. Kapitulna, Kraków. (Wg Z. Rozanow *Średniowieczna ikonografia...,* il. 28, fot. autor)
10. Jan van Eyck Msza *św. za zmarłych w gotyckiej katedrze* z *katalalkiem i kondukt na cmentarzu.* Miniatura z *Godzinek mediolańsko-turyńskich.* Museo Civico, Turyn, fol. 116. (Wg E. Panofsky'ego *Early Netherlandish Painting its Origins and character.* Cambridge, Mass. 1953, t. 2, s. 300, fot. S. Turski)

4. Projekt I katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancję Wiśniowiecką, 10 VI 1672 (?) w kolegiacie warszawskiej. Widok od strony wejścia i rzut poziomy. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren. Gab. Ryc. BUW. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)
5. Projekt II katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Rysunek — Tylman z Gameren. Gab. Ryc BUW. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)
6. Projekt III katafalku na egzekwie za Gryzeldą Konstancją Wiśniowiecką. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Tylman z Gameren. Gab. Ryc. BUW. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)
67.. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Jana III Sobieskiego w kościele św. Stanisława w Rzymie 10 XII 1696. Widok od strony wejścia. Projekt S. Cipriani, miedzioryt — P. Santo i F. Bartoli. Dołączone do *Relatione...* (Fot. WFF)
68. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Augusta II w bazylice św. Klemensa w Rzymie, 22 V 1733. Widok boczny katafalku na tle dekoracji okolicznościowej nawy. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — A. Rossi, dołączony do A. Albani *Ragguaglio...* (Fot. autor)
69. Katafalk od strony wejścia na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — A. Rossi. (Fot. autor)
70. Dekoracja okolicznościowa ołtarza na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni. (Fot. autor)
71. Dekoracja chóru muzycznego na egzekwiach za Augusta II. Projekt — F. Barigioni, miedzioryt — C. Marchionni. (Fot. autor)
72. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Karola VI w Warszawie (?), ok. 20 XI 1740. Widok od strony wejścia. Projekt — Z. Longuelune. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. (Fot. S. Sobkowicz)
73. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Marią Józefą po 17 XI 1757, zapewne w kaplicy Pałacu Saskiego w Warszawie. Widok od strony wejścia. Projekt i rysunek — Sz. B. Zug. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. (Fot. A. Lipka)
74. Katafalk na egzekwiach za Marią Józefą wystawiony po 17 XI 1757. Widok od strony ołtarza i rzut poziomy. Rysunek nieznanego architekta saskiego. Saskie Kraj. Arch. Główne w Dreźnie, sygn. VII, 89, nr 5. (Fot. A. Lipka)
75. Dekoracja okolicznościowa ściany prezbiterium i nawy kaplicy w Pałacu Saskim na egzekwie za Marią Józefą. Rysunek nieznanego architekta saskiego, sygn. jw„ nr 6. (Fot. A. Lipka)
76. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w kościec św. Rocha w Nancy, 15 V 1766. Obraz olejny z Musee Lorraine. (Wg A. Beau *La pompę...* ii. na s. 78, fot. autor)
77. Katafalk z dekoracją okolicznościową kościoła jezuitów w Warszawie na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy, 5 VII 1655. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni. (Fot. Gabinet Storzesco w Mediolanie)
'8. Rzut kościoła jezuitów z naniesioną hipotetyczną rekonstrukcją dekoracji na pogrzebie Karola Ferdynanda Wazy (T Zarąbska). Linią przery-

waną zaznaczono katafalk w nawie i dekoracją malarsko-rzeźbiarską w prezbiterium (Wg N. Miks-Rudkowskiej *Theatrum...,* il. 2, rys. W. Szymanowski)

79. „Piramida" żałobna wystawiona w stulecie odsieczy pod Wiedniem w kościele św. Jana w Wilnie, 12 X 1783. Projekt — J. Ch. Knakfus. Miedzioryt — z dziełka M. Poczobuta *Pamiątka...* (Fot. S. Sobkowicz)
80. Katafalk wystawiony na pogrzebie Stanisława Augusta Poniatowskiego w kościele św. Katarzyny w Petersburgu 22 - 26 II 1797. Projekt i akwarela — V. Brenna. (Fot. Muz. Nar. w Warszawie)
81. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Stanisława Mokronowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 6 XI 1821. Projekt i akwarela — Z. Vogel, Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. H. Romanowski)
82. Katafalk wystawiony na egzekwiach za ks. Józefa Poniatowskiego w kościele św. Krzyża w Warszawie, 19 XI 1813. Projekt — S. K. Hoffmann, dekoracja — Z. Vogel, akwatinta — W. F. Schloterbeck wg rysunku J. Z. Freya. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart. (Fot. Z. Malinowski)
83. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Adama Kazimierza Czartoryskiego w kościele pojezuickim we Lwowie, 11 IV 1823. Projekt — K. Geiger, rysunek — K. Rawski. Litografia. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart. (Fot. Z. Malinowski)
84. Nie zrealizowany projekt sarkofagu-katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, przeznaczonego do katedry wawelskiej, 22 VI 1818, S. Sierakowski. Przedstawienia ścian dłuższych: 1. *Waszynkton* [!] *zdobi Orderem Cincinnatus Kościuszkę; 2. Powstanie Krakowskie [Przysięga na Rynku];* 3. Wzięły *w Niewolą pod Maciejowicami;* 4. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny* [skreślone, i napis:] *Góra Gotard na którey Kapliczka a zniey Kościuszko wyimuie Kamień wolności.* Bibl. Jag. (Fot. W. Gomuła)
85. Nie zrealizowany projekt katafalku na pogrzeb Tadeusza Kościuszki, S. Sierakowski. Ściany z przedstawieniami Orderu Cincinnatusa i Orderu wojska polskiego. (Fot. W. Gomuła)
86. Nie zrealizowane ściany sarkofagu-katafalku z opisem treści przedstawień (Fot. W. Gomuła)
87. Katafalk na pogrzebie Tadeusza Kościuszki wystawiony w katedrze wawelskiej, 22 VI 1818. Widok od strony wejścia. Projekt — A. Bojanowicz, obraz olejny — T. B. Stachowicz. Muz. Nar. w Krakowie. (Fot. W. Smolak)
88. *Apoteoza Kościuszki.* Dekoracja malarska katafalku — M. Stachowicz wg projektu S. Sierakowskiego, jw. Muz. Nar. w Krakowie. (Fot. K. Dominik)
89. *Przysięga na Rynku Krakowskim,* jw. (Fot. K. Dominik)
90. *Nadanie orderu Cyncynata,* jw. (Fot. Z. Malinowski)
91. *Zapobieżenie napaści na mieszkańców Cugny w 1818.* (Fot. Z. Malinowski)

92. Katafalk wystawiony na egzekwiach za Alojzego Felińskiego w kościele wizytek w Warszawie, 14 VII 1821. Projekt i litografia •— Z. Yogel. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. S. Sobkowicz)
93. Dwie wersje katafalku Krzysztofa Korwina Gosiewskiego (?) ok. 1643. Projekt i rysunek — G. B. Gisleni. Rysunek z tzw. szkicownika drezdeńskiego. (Fot. IS PAN)
94. Katafalk na pogrzebie Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4 - 8 IX 1758. Ujęcie od strony wejścia oraz rzut poziomy. Miedzioryt — J. M. Lohmann (Wg *Opisanie*... fot. autor)
95. Katafalk z dekoracją okolicznościową ołtarzy na pogrzebie Brygidy Czapskiej w kościele św. Bonawentury w Pakości, 30 IX 1762. Widok od strony wejścia. Akwarela. (Wg B. Roszkowskiego Jasny *Widok*... fot. autor)
96. Ujęcie boczne katafalku Brygidy Czapskiej. Akwarela. (Fot. autor)
97. Dekoracja rzeźbiarska z katafalków wystawionych na pogrzebach Ann\ Potockiej, 17-20 II 1772 oraz Franciszka Salezego Potockiego, 1-3 XII 1772 w kościele bernardynów w Krystynopolu. Obecnie w muzeum przy klasztorze bernardynów w Leżajsku. (Fot. J. Kowalczyk)
98. Gryf pierwotnie uskrzydlony, podtrzymujący trumnę na katafalku Jana Klemensa Branickiego na pogrzebie w Krakowie, 20 VII 1777. Muz. Nar. w Krakowie. (Fot. autor)
99. Podstawki pod trumnę w formie czaszek w katafalku z przełomu XVIII i XIX w. w kościele w Niepołomicach. (Fot. autor)
100. Podstawki pod trumnę w formie lwów z katafalku z 1 ćw. XIX w. w kolegiacie św. Józefa w Kaliszu. (Fot. autor)
101. Podstawka pod trumnę w formie dwugłowego orła z szesciobocznego katafalku z pocz. XIX w. w kościele w Ligowie, pow. Sierpc. (Fot. W. Wolny)
102. Odwrocie podstawki przedstawionej na il. 101. (Fot. W. Wolny)
103. Podstawka pod trumnę w formie sokoła z pocz. XX w. wykonana przez stolarza S. Dycia w kościele św. Jana Chrzciciela w Górznie (Fot. S. Deptuszewski)
104. Rzut przyziemia kościoła kapucynów i kaplicy królewskiej wraz z katafalkami i dekoracją okolicznościową podczas egzekwii za Augusta II, 1 II 1736. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha. Saskie Kraj. Arch. Gł. w Dreźnie; sygn. VII, 91, nr 1. Blatt 2. (Fot. A. Lipka)
105. Przekrój poprzeczny przez kościół i kaplicę, projekt, sygn. jw., Blatt 3. (Fot. A. Lipka)
106. Projekt katafalku z nakładką A w zwieńczeniu. Sygn. jw., Blatt 4. (Fot. A. Lipka)
107. Projekt katafalku z nakładką B w zwieńczeniu. Sygn. jw., (Fot. A. Lipka)
108. Katafalk wzniesiony na egzekwie za Jana III Sobieskiego, Marię Kazimierę i ich wnuka (przed wyprowadzeniem ciał do Krakowa) w kościele kapucynów w Warszawie 15 V 1733. Ustawiony ponownie w 1933 w kościele kapucynów, a następnie w Muz. Wojska podczas wystawy jubileuszowej w 250-lecie odsieczy wiedeńskiej. Spalony 1944. (Fot. IS PAN)

109. Zwieńczenie katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
110. Element zwieńczenia katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
111. Putto w hełmie z surmą z katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
112. Putto z pochodnią w raku z katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
113. Putto z katafalku. Fragment il. 108. (Fot. IS PAN)
114. Katafalk z dekoracją okolicznościową na egzekwie za Augusta II w kościele kapucynów w Warszawie, zapewne 1 II 1737. Przekrój i rzut oraz portal kaplicy królewskiej. Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D Jaucha. Saskie Kraj. Arch. Gł. w Dreźnie, VII, 87, nr 10 b. (Fot. A. Lipka)
115. Dekoracja rzeźbiarska z katafalku wystawionego na pogrzebie Jakuba Sobieskiego w kolegiacie żółkiewskiej, 19 XII 1743. Wykonał — J. Leblas. Personifikacje dwóch cnót: Szczodrobliwości, Miłosierdzia oraz dwóch spośród cnót kardynalnych: Roztropności, Sprawiedliwości, Umiarkowania i Męstwa. Zb. d. Muz. Nar. im. Jana III Sobieskiego we Lwowie, odnalezione w 1906 w Żółkwi. Obecnie magazyny Galerii na Zamku w Olesku, stan z 1972. (Fot. autor)
116. Cnota kardynalna z katafalku J. Sobieskiego. (Wg *Muzea gminy miasta Lwowa...,* s. 63, fot. autor)
117. Element katafalku z podstawkami pod trumnę w formie łabędzi, wystawionego na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki w kościele kapucynów w Lublinie, 24-26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Zmontowany powtórnie w 1936. Obecnie przechowywany na strychu kaplicy M. Boskiej Śnieżnej. (Fot. autor)
118. Element katafalku, widok od tyłu, por. il. 117. (Fot. autor)
119. Personifikacja Korony Polskiej. (Fot. autor)
120. Rzut poziomy kościoła kapucynów w Lublinie z oznaczoną rekonstrukcją katafalku na pogrzebie Pawła Karola Sanguszki, 24-26 V 1751. Projekt — P. Giżycki. Hipotetyczny zarys katafalku — linie cienkie, przerywane. Zaznaczono zachowane elementy dekoracji rzeźbiarskiej. (Wg pomiarów J. Ochmańskiej i S. Łukasiewicza ze Zbiorów PW. rys. S. Karłowski)
121. Przekrój poprzeczny kościoła z rekonstrukcją katafalku. (Wg pomiarów J. Ochmańskiej i S. Łukasiewicza rys. S. Karłowski)
122. Putto z dekoracji rzeźbiarskiej katafalku dla nieokreślonej osoby, ok. 1750. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. M. Karpowicz)
123. Putto XI. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. M. Karpowicz)
124. Putto z atrybutami roztropności. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. autor)
125. Putto z atrybutami męstwa. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. autor)
126. Waza I. Fara w Kazimierzu Dolnym. (Fot. autor)
127. Kartusz z herbem Briihlów z dekoracji katafalku Marii Amalii Mniszech, ok. 1772. Kościół paraf, w Dukli. (Fot. autor)
128. Katafalk z ciałem Aleksandra Sobieskiego z kościoła Santa Maria Consolazione w Rzymie, 22 XI 1714. Projekt — A. U. Specchi, miedzioryt — F. Aąuila (Fot. S. Sobkowicz)
129. Wariant I rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwiach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie, 1 II

1735 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha, Saskie Kraj. Arch. Gł. w Dreźnie, sygn. VII f, 91, nr 6 b. (Fot. A. Lipka)

130. Wariant II rzutu przyziemia dekoracji okolicznościowej na egzekwiach za Augusta II w kościele św. Jana Chrzciciela w Warszawie, sygn. jw., VII, f. 87, nr 10 a. (Fot. A. Lipka)

131. Sala paradna urządzona podczas uroczystości żałobnych za Augusta II w Pałacu Saskim w Warszawie, 1 II 1740 (?). Projekt wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha. (Fot. E. Kozłowska-Tomczyk)

132. Dekoracja okolicznościowa nawy na pogrzeb Anny Mniszkowej w kościele dominikanów w Przemyślu, 4 - 8 IX 1758. Miedzioryt — J. M. Lohmann. (Wg *Opisanie...* fot. autor)

133. Dekoracja okolicznościowa na pogrzeb Doroty Czapskiej w kościele reformatorów w Pakości, 26 IV 1763. Akwarela. (Wg B. Roszkowskiego *Obwieszczenie...* fot. autor)

134. Dekoracja okolicznościowa sali szpitala żydowskiego przy ul. Zielnej w Warszawie zamienionego na synagogą podczas nabożeństwa za Aleksandra I, 19 IV 1826. Rysunek — P. Monvoisin, litografia — Bove. (Wg *Opis Żałobny...* fot. BUW)

135. Widok wnętrza Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie podczas egzekwii za Aleksandra I, 9 IV 1826. Rysunek — K. Liszewski, litografia — Ch. C. Renoux. (Wg *Opis Żałobny...* fot. BUW)

136. Katafalk wystawiony na pogrzebie Marii Caesii Altaemps, 18 XII 1609. Rycina Bibl. PAN w Gdańsku. (Fot. autor)

137. Dekoracja na egzekwie za cesarza Mateusza w katedrze florenckiej, 1619. Miedzioryt — J. Callot. (Wg H. Tintelnota, il. 20, fot. autor)

138. *Castium doloris* wystawione na pogrzebie Wacława Lobkowitza. Projekt — A. Porta, miedzioryt — G. Weckhart. (Fot. autor)

139. Projekt katafalku Delfina, J. I. Berain, 1711. Gab. Estampes de la Bibl. Nationale, Paryż. (Wg A. Tessier, il. 20, fot. autor)

140. Projekt urny z wnętrznościami Augusta II przeznaczonej do kaplicy królewskiej w kościele kapucynów w Warszawie. Wykonany pod kierunkiem J. J. D. Jaucha, ok. 1736. (Fot. A. Lipka)

141. Dekoracja na egzekwiach za Michała Serwacego Wiśniowieckiego w kościele jezuitów w Krzemieńcu, 4 VI 1745. Projekt — P. Giżycki, miedzioryt — J. Labinger. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Wg *Princeps dolor...* fot. S. Sobkowicz)

142. *Casłrum doloris* wraz z dekoracją okolicznościową na egzekwiach za Katarzynę Leszczyńską w Notre-Dame w Paryżu, 18 V 1747. Projekt — M. A. i S. A. Slodtz, miedzioryt — C. N. Cochin, syn. (Fot. S. Sobkowicz)

143. Katafalk na egzekwiach ks. Maurycego Saskiego w kościele nowym w Strasburgu, 8 II 1751. Muz. Nar. w Krakowie, Gab. Ryc. i Rys., Zb. Czart. (Fot. Z. Malinowski)

144. Katafalk wzniesiony na egzekwiach za Stanisława Leszczyńskiego w Notre-Dame w Paryżu, 12 VI 1766. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. (Wg A. Beau, il. 20, fot. autor)

145. Katafalk na egzekwie za Marią Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu, 9 IX 1768. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. Wersja niezrealizowana. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. S. Sobkowicz)
146. Katafalk na egzekwie za Marię Karolinę w kościele Notre-Dame w Paryżu. Wersja zrealizowana. Muz. Nar. w Warszawie, Dział Graf. i Rys. Pol. (Fot. S. Łopatka)
147. *Castrum doloris* na egzekwiach za Delfina w kościele Notre-Dame w Paryżu. Projekt — Ch. M.-A. Challe, miedzioryt — N. Martinet. (Wg *Description...* fot. autor)
148. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Teresy Antoniny Łąckiej w kościele Jezuitów w Poznaniu, 7 VI 1700. Miedzioryt. (Wg S. Sczaniecki *Godziemba...* fot. autor)
149. Katafalk i dekoracja okolicznościowa na pogrzebie Marianny Przyjemskiej w kościele bernardynów w Kole, 9 V 1701. Miedzioryt. (Wg J. Kossowicza *Godzina...* fot. autor)
150. Katafalk z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Katarzyny Skrzetuskiej w kościele franciszkanów w Poznaniu, 22 IX 1701. Projekt — malarz Józef. Miedzioryt. (Wg W. Padniewskiego *Epilog...* fot. autor)
151. Herb Róża z dekoracją okolicznościową na pogrzebie Józefa Siemieńskiego w kościele reformatów w Wiszni, 1 - 3 VI 1761. Miedzioryt. (Wg *Dyaryusza...* fot. autor)
152. Fragment dekoracji okolicznościowej głównego ołtarza kościoła reformatów w Pakości podczas pogrzebu Doroty Czapskiej, 26 IV 1763. (Wg karty tytułowej B. Roszkowskiego *Obwieszczenie...* fot. autor)

Ilustracja na s. 265:

Kościotrup zestawiony z instrumentów muzycznych z dekoracji okolicznościowej na pogrzebie Józefa Siemieńskiego. Miedzioryt (Wg *Dyaryusza...* **fot. autor)**

Państwowe Wydawnictwo Naukowe

Wydanie I. Nakład 1000+160 egz.
Arkuszy wydawniczych 25,25. Arkuszy drukarskich 23V
Papier ilustracyjny kl. III 80 g, 61X86 cm.
Oddano do składania w marcu 1973 r. Podpisano do druku w grudniu 1973 r.
Druk ukończono w styczniu 1974 r.
Zam. nr 173/73. B-18-1135. Cena zł 70,—

Drukarnia Narodowa w Krakowie